

МУАЛЛИМ ХАМ ҮЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИҲ

Илимий-методикалық журнал

2023

3-сан

*Ўзбекистан Республикасы Министрлер Кабинети жанындагы
Жоғарғы Аттестация Комиссиясы Президиумының
25.10.2007 жыл (№138) қарары менен дизимге алынды*

*Қарақалпақстан Баспа сөз хам хабар агентлиги тәрепинен
2007-жылы 14-февральдан дизимге алынды.
№01-044-санлы ғуўалық берилген.*

Нөкис

3-сан 2023

ИЮНЬ-ИЮЛЬ

Шөлкемлестіріушілер:

*Қарақалпақстан Республикасы Халық билимлендіріу Министрлиги,
ӨЗПИИИ Қарақалпақстан филиалы*

Редактор:
А. Тилегенов

Редколлегия ағзалары:

Мақсет АЙЫМБЕТОВ	Асқарбай НИЯЗОВ
Нағмет АЙЫМБЕТОВ	Сабит НУРЖАНОВ
Байрамбай ОТЕМУРАТОВ	Уролбой МИРСАНОВ
Ерполат АЛЛАМБЕРГЕНОВ	Нуржан МАТЧАНОВ
Алишер АЛЛАМУРАТОВ	Шукурилло МАРДОНОВ
Дилшодхўжа АЙТБАЕВ	Бахтиёр РАХИМОВ
Тўлқин АЛЛАЁРОВ	Арзы ПАЗЫЛОВ
Умида БАҲАДИРОВА	Барлықбай ПРЕНОВ
Фархад БАБАШЕВ	Қаххор ТУРСУНОВ
Гулзода БОЙМУРОДОВА	Нурзода ТОШЕВА
Маманазар ДЖУМАЕВ	Тажибай УТЕБАЕВ
Асқар ДЖУМАШЕВ	Амангелди КАМАЛОВ
Алишер ЖУМАНОВ	Ризамат ШОДИЕВ
Гүлнара ЖУМАШЕВА	Зафар ЧОРШАНБИЕВ
Мырзамурат ЖУМАМУРАТОВ	Дўстназар ХИММАТАЛИЕВ
Умида ИБРАГИМОВА	Гулрухсор ЭРҒАШЕВА
Меруерт ПАЗЫЛОВА	Гавхар ЭЩАНОВА

МАЗМУНЫ

ТИЛ ХАМ ЭДЕБИЯТ

Saydullayeva M. A. Lotin tilining tibbiy terminologiya rivojlanishidagi tarixi va zamonaviy roman-german tillaridagi soʻz yasash strukturasi	6
Жалилов О. М. Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларида лексик компетентликнинг ривожлантириш босқичлари ва даражалари	11
Meliqoʻziyeva M. Terminlarda oʻz va oʻzlashma qatlam munosabati	19
Мамаюсупова С. М. Шукур Холмирзаев ҳикояларида оддий фольклоризмларнинг бадиий ифодаси	25
Usmonova S. Toponimlarning shakllanishi va oʻziga xos xususiyatlari	30
Madrahimov I. S. Тил фанининг умумметодологик асослари	36
Fayzullayev S. I. Tibbiyotda talabalarning oʻzbek va ingliz tillarida nutqiy kompetentsiyasini integratsion oʻqitishni takomillashtirish	40
Isaqov Z. S. Badiiy matn tarkibida koʻchimlarning ifodalanishi	46
Aliyeva Sh. A. Yasama soʻzlar derivatsiyasi xususida	50
Hasanova A. R. Tibbiyotda ingliz va oʻzbek tillarini integratsiyalashgan taʼlim asosida metodik oʻqitishning mezonlari va koʻrsatkichlari	57
Абраева Ш. Э. Француз тили тиббий терминологиясида синонимия ва сўз ясаш синонимиясининг долзарб масалалари	63
Bobojonova Sh. Таълимий дискурс ва унинг прагматик талқини	67
Akramov Sh., Tojiboyeva M. Sintaktik birliklarda shakliy-mazmuniy aloqadorlik	72
Отажонов Ф. Ш. Обучение русскому языку как иностранному студентов естественных факультетов на материале языка специальности	78
Абдуллаева Р. М. Этапы обучения русской медицинской терминологии студентов-медиков	83
Эшбаева Н. У. Словообразования в современном русском языке	89
Нурматова Ф. И. Аналитическое словообразование в сравнительном французском и русском языках	94
Абдуллаева Д. С. Актуальные задачи в обучении латинского языка в медицинском ВУЗе	98
Ачилов М. Н. Образование существительных первого типа в единственном и множественном числе в латинском языке	104
Мухаммедова О. А. Иностранный язык для студентов вузов задачи обучения	108
Бахриддинова Г. М. Формирование лингвострановедческого и лингвокультурной компетенции студентов овладения русским языком через адаптированных текстов из художественной литературы, произведений русских писателей и поэтов	113

ПЕДАГОГИКА, ПСИХОЛОГИЯ

Rustamov L. X. Uzluksiz pedagogik amaliyotni tizimlashtirish	120
Mamayoqubova Sh.O. Zamonaviy dars jarayonida oʻqituvchining kasbiy mahoratini oshirish	124
Daminova G. B. Fanlararo integrativ taʼlimning oʻziga xos shakl va usullari	130
Ortiqova N. A. Innovatsion pedagogika tushunchasi tahlili: muammo va yechimlar	135
Ortiqova N. A. Taʼlim sohasidagi innovation jarayonlar rivojlanishining umumiy yoʻnalishlari	140
Bekmuratova Sh. N. Boʻlajak tasviriy sanʼat oʻqituvchisini kasbiy-metodik tayyorlashning pedagogik -psixologik imkoniyatlari	145
Таирова М. Б. Boʻlajak mutaxassislarni kasbiy kompetentsiyalarini rivojlantirishning pedagogik mexanizmi	150

Salayeva M. S., Abdullayeva S. Yu. Shaxs ma'naviy-axloqiy tarbiyasining nazariy - pedagogik asoslari	155
Байдуллаев А. С., Тайров Қ. Б. Талабаларнинг мустақил ишларига раҳбарлик қилишда олий таълим муассаси ўқитувчисининг роли	161
Mamanazarova N. K. Xalq ta'limi tizimi boshqaruvida marketing xizmatlarini tashkil etish mexanizmi	165
Hamdamova F. H. Sinfdan tashqari o'qish darslarida ertaklarni pedagogik texnologiyalar asosida o'qitish usullari	172
Badalov K. R., Xolmurodova N. X. "Didaktik-metodik kompetentligi" tushunchasining mazmun-mohiyati	179
Dadajanova D. A. Oliy o'quv yurti talabalarida kreativ kompetentlikni rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish	186
Shamshetova A. K. Orolbo'yi ekologiyasi va aholining psixologik muammolari	192

МИЛЛИЙ ИДЕЯ ҲАМ РУЎХЫЙЛЫҚ ТИЙКАРЛАРЫ, ТАРИЙХ, ФИЛОСОФИЯ

Pardayev S. A. "Yangi O'zbekiston" hayotida ma'naviy-ma'rifiy texnologiyalarni modernizatsiyalash yo'llari	196
Эсанов У. Дж., Кенжабаев Ш. А. Роль этнографии в обогащении и развитии эмоционально-экспрессивной окраски языка примеры материальной культуры узбеков	205
Юлдашева М., Колканатов А. К вопросу о культуре как фундаменте третьего ренессанса	210

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

Djurayev M. K. Informatika va axborot texnologiyalari yo'nalishidagi fanlarni o'qitish usullari	220
Xakimova Yo. T. Masofaviy ta'lim jarayonida infografikadan foydalanib o'qitish	225
Абдурахимов А. У., Нишанов Х. М., Зиёитдинов Ж. Н. Понятие о странных частицах и их свойствах	229
Равшанова И. Э. Интерактивные образовательные технологии и зарубежный опыт в преподавании предмета безопасности жизнедеятельности	234
Равшанова И. Э. Правовые основы охраны труда	238
Мухтаров Э. К. Компьютерное моделирование частицы в двумерной потенциальной яме	245
Равшанова И. Э. Чрезвычайные ситуации природного характера Средний Азии	250

БАСЛАЎШИ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

Toshmatova Z. J. Maktabgacha yoshdagi bolalarda matematik tasavvurlarni shakllantirish ta'limining asosiy didaktik tamoyillari	256
Toshmatova Z. J. Maktabgacha yoshdagi bolalarda predmetlar miqdorini idrok qilish, esda olib qolish va taqqoslashning o'ziga xos xususiyatlari	266
Zunnunova N. M. Bolalarning maktab ta'limiga tayyorgarligiga ta'sir etuvchi omillar	274
Zunnunova N. M. Maktabgacha ta'limda bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashning asosiy yo'nalishlari	281
Qayumova O. B. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida ona tili va o'qish savodxonligini takomillashtirishning didaktik asoslari	287
Isafov Z. S. Boshlang'ich sinflarda ot so'z turkumini o'rgatish metodikasi	292
Холбоева Г. У. Мактабга тайёров гуруҳи болаларини мактаб таълимига тайёргарлиги мазмуни ва индикаторлари	297
Achilova S. X. Maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishning gigiyenik omillari va jismoniy mashqlar	304

G'aniyeva D. M., Qurbonova M. Maktabgacha ta'lim tashkilotida qisqa muddatli guruhlarda bolalarni maktabga tayyorlash	310
Xalloкова M. E. Maktabgacha ta'lim tizimidagi o'zgarishlar	316
Sharipova G. S. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida iqtisodiy va tadbirkorlik tarbiyasi	322
Odilova M. U. Boshlang'ich ta'lim o'quvchilariga etnomintaqaviy materiallar tushunchalari tahlili	326
Maxmanazarova Q. A. Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarini dunyoqarashini shakllantirish	335
Altibayeva G. M. Innovatsion texnologiyalar vositasida maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilarni intellektual qobiliyatini shakllantirish mexanizmlari	342
Aljonova M. N. Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning nazariy asoslari	349
Kochqarova Sh. S. Maktabgacha yoshdagi bolalarda aql va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning asosiy xususiyatlari	356
Садикова Д. Х., Анварова Э. Д. Технологии организации труда детей в природе	365
Xalloкова M. E., Shakirova G.Yu. Organization and management of processes to ensure the quality and efficiency of preschool education	370

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ХӘМ СПОРТ

Jumabaeva N. Gúresshilerdi makrocikllerde texnika-taktikalq jaqtan tayarlawda tájiriyebe tiykarında gúres elementlerin úyretiw usillari	374
Serimbetov Q. O. Sport mekteplerde jumis islewshi trener-oqitwshilar ushin mektep jasindagi sport penen shugillaniwshi balalardin antropometriyalq korsetkishleri	378
Ikramov I. M. Kuch va tezlikni rivojlantirish metodikasi	388
Alimov J. A. Jismoniy mashg'ulotlarni tashkil qilish shakillari	392
Muxamedjanov Sh. M. Harakat qila bilishga oid malakalar tizimi	397
Utayev Z. M. O'quv mashg'ulot guruhi tarbiyalanuvchilari bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarni tuzulishi va mazmuni (sprinterlar misolida)	403
Raupov O. K., Qurbonov A. A. Yoshlarni jismoniy faolligini oshirish yo'llari	408
Axmedov F. Kurashga doir ilmiy-uslubiy ishlr tahlili	413
Oblanazarov F. A. Yosh futbolchilarda irodaviy sifatlarni tarbiyalash masalalari	419
Achilova S. X. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari orqali maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish texnologiyalari	425
Meliyeva X. X. Pedagogika universitetida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining axborot-kommunikatsiya kompetentsiyasini shakllantirish	432
Усмонов В. М. Оммавий ахборот воситаларида спорт тадбирлари ёритиш билан боғлиқ масалалар	439
Мирзаев А. М. Механизмы подготовки курсантов в борьбе на поясах	450
Бердиев Б. Ч. История национальной борьбы в Узбекистане	453

LOTIN TILINING TIBBIY TERMINOLOGIYA RIVOJLANISHIDAGI TARIXI VA ZAMONAVIY ROMAN- GERMAN TILLARIDAGI SO'Z YASALISH STRUKTURASI

Saydullayeva M. A.

Toshkent Tibbiyot Akademiyasi.

O'zbek va xorijiy tillar kafedrasi o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: lotin alifbosi, fonetikasi va grammatikasi, zamonaviy tibbiyot nomenklaturasi, Hind-Yevropa tillari, so'z yasash masalalari, Roman-German tillar, klassika, uyg'onish davri.

Ключевые слова: латинский алфавит, фонетика и грамматика, современная медицинская номенклатура, Индоевропейские языки, проблемы словообразования, Романо-германские языки. классика, эпоха Возрождения.

Key words: latin alphabet, phonetics and grammar, modern medical nomenclature, Indo-European languages, word formation issues, Romano-Germanic languages, A classic, Renaissance.

Shifokorlar va farmatsevtlar uchun qadimgi lotin tili alohida ahamiyatga ega. Nima uchun bu qadimgi klassik til hozirgi kungacha yangi atamalarning shakllanishida asosiy manba rolini o'ynashda davom etmoqda? Nima uchun lotin tilining alifbosi, fonetikasi va grammatikasi zamonaviy tibbiyot nomenklaturalarini yozish, talaffuz qilish va ishlash uchun ishlatiladi? Bu savollarga javob berish uchun siz lotin tilining qisqacha tarixi bilan tanishishingiz kerak.

Hind-Yevropa tillari oilasining kursiv guruhiga mansub lotin tili qadimgi hind (sanskrit), qadimgi yunon va boshqalar kabi o'lik deb ataladigan tillardan biridir. Biroq, u bir vaqtlar tirik, so'zlashuv tili bo'lgan. «Lotin» (Latium) mintaqasida yashagan lotinlarning italyan qabilasi nomidan kelib chiqqan.

Puni urushlari davridan boshlab (miloddan avvalgi III-II asrlar) Rim legionlari bilan birgalikda lotin tili Italiyadan tashqariga chiqdi. U qadimgi madaniyati yuqori bo'lgan mamlakatlarga Gretsiya, Karfagen, Misr, Suriya va Yevropaning madaniyatsiz qadimgi qabilalari orasida tarqaldi.

Rim askarlari, savdogarlari, o'qituvchilari, notiqdari, dengizchilar, qochqin qullar va boshqalar tomonidan kuchaygan mustamlakachilik va rimlashtirish jarayonida tarqalib, qurol va farmonlar kuchi bilan o'rnatilgan lotin tili keng

Rim imperiyasining hukmron tiliga aylandi. Miloddan avvalgi 146-yilda Gretsiya (Gellas) Rim hukmronligi ostiga kirishidan ancha oldin u madaniy taraqqiyotning yuqori darajasida turgan. Gippokrat (miloddan avvalgi 460 - taxminan 370 yillar) Yevropa ilmiy tibbiyotining «otasi» hisoblanadi. Uning bizning davrimizga qisman yetib kelgan asarlarida ilmiy tibbiyot terminologiyasiga asos solingan.

Tibbiyot fani dori vositalari haqidagi mustaqil fan sifatida rivojlana boshladi. Gippokrat va uning shogirdlari, dori-darmonlarni ishlab chiqarish bilan shug'ullanganlar hamda o'sha dori- darmonlarni o'z-o'zidan ma'lumki lotin tilida nomlay boshlaganlar. Gippokrat bizning davrimizga qadar yetib kelgan yozuvlarida dori vositalarini tayyorlash san'atiga ishora qilish uchun pharmakeia (lotinlashtirilgan shaklida farmatsiya – dorixona) so'zidan foydalanadi.

Zamonaviy botaniklarga ma'lum bo'lgan bir qator o'simlik nomlari yana bir buyuk qadimgi olim - antik davrning birinchi botaniklaridan biri Teofrast (miloddan avvalgi 372-287 yillar) asarlariga to'g'ri keladi. Uning ko'plab asarlaridan, xususan, 10 kitobdan iborat «O'simliklar tarixi to'g'risida» essesi saqlanib qolgan. Yana bir qadimgi Rim olimi Dioskorid (miloddan avvalgi 1-asr), etnik yunon, 400 ga yaqin o'simliklarni tasvirlab bergan. Uning dastlab qadimgi yunon tilida yozilgan va Yevropada lotin tilida ma'lum bo'lgan, arab tilidan tarjima qilingan “De materia medica” (“Dorilar haqida”) risolasi saqlanib qolgan.

Roman-german tillaridagi so'z yasash usullarini tahlil qilish va yangi so'zlarning shakllanishidagi mavjud va yangi tendentsiyalarni aniqlash, shuningdek, zamonaviy tillardagi sifatlar va otlarning materiali bo'yicha konvertatsiya jarayonining xususiyatlarini ko'rib chiqish muhim ahamiyatga ega, chunki fe'llarning konvertatsiyasi va qo'shimchalar zamonaviy tilga kamroq xosdir. So'z shakllanishini o'rganish, ya'ni bu holda, konvertatsiya qilish juda muhim, chunki tilni to'ldirish va rivojlantirish romantikaning eng kam o'rganilgan muammolaridan biridir. Bu jarayon til tizimida so'z yasash muammosi bilan yangi so'zlarning paydo bo'lishi bilan bevosita bog'liq. So'z yasash muammosi yetarlicha o'rganilmagan deb aytish uchun hech qanday asos yo'q, ammo bu sohaga oid masalalarni ko'rib chiqishda bizni qiziqtiradigan jihat zamonaviy roman-german tilining lug'atini o'rgaish muammoning yechimini topishdan iborat.

Roman-german tillarida so'z yasash usulining mohiyatini oydinlashtirish, ularning leksik va grammatik xususiyatlarini ko'rib chiqishdan asosiy muhim masalalardan biridir.

Soʻz yasash masalalari lingvistik adabiyotda tobora muhim oʻrin egallaydi. Soʻz yasalishiga oid ilmiy adabiyotlar maʼlumotlaridan koʻrinib turibdiki, tilshunos olimlarning eʼtiborini nafaqat yangi soʻz yasash yoʻllarini tavsiflash, balki soʻz yasalishining umumiy nazariyasini ishlab chiqish ham jalb qiladi. Bu yoʻnalishda erishilgan natijalar salmoqli boʻlib, qator tilshunoslik fanlarida soʻz yasalishi mavqeining oʻzgarishiga olib keldi. Shunday qilib, baʼzi olimlar uni morfologiyaga toʻliq bogʻlaydilar, yaʼni. grammatikaga, boshqa tadqiqotchilar leksikologiyaga, uchinchi guruh olimlar esa soʻz yasashga tilshunoslikning bu ikki tarmogʻi oʻrtasida oraliq joy ajratadilar.

Shuni tan olish kerakki, soʻz yasalishi haqiqatan ham grammatika, ham leksikologiya bilan chambarchas bogʻliq. Soʻz yasalishi va grammatika oʻrtasidagi bogʻliqlik yangi soʻzlarning yasalishini oʻrganish muqarrar ravishda ularning tuzilishi masalalariga ham taʼsir qilishi bilan izohlanadi, yaʼni. morfologiyaga oid savollar. Tabiiyki, soʻz yasalish hodisasi va jarayonlarini oʻrganish ular tarkibidagi soʻzlarning grammatik kategoriyalarini hisobga olmasdan amalga oshirilmaydi va soʻz yasalish qoʻshimchalarining oʻzi, odatda, ayni paytda, hosila soʻzning tegishli soʻzga mansubligini koʻrsatuvchi koʻrsatkichdir. nutqning maʼlum bir qismi.

Soʻzning tuzilishi, uning ildiz va affiksial morfemalarga ajralishini oʻrganish morfologik yoki morfemik tahlilning predmeti hisoblanadi. Morfologik soʻz yasalishi maʼlum soʻz yasalish modellariga koʻra turli xil rasmiy vositalardan foydalangan holda mavjud soʻzlarning shaklini oʻzgartirish orqali yangi soʻzlarni yaratishni oʻz ichiga oladi.

Soʻz yasalishining leksikologiya bilan bogʻliqligi yaqqol hodisadir, chunki lugʻatni toʻldirishni oʻrganish? Bundan tashqari, soʻz yasovchi formantlar soʻz turkumlarini faqat grammatik mansubligiga koʻra emas, balki maʼlum sinf va turkumlarga mansubligiga koʻra leksik-semantik xususiyatlariga koʻra ham ajratish imkonini beradi.

Shuni taʼkidlash kerakki, yangi soʻzlar nafaqat tevarak-atrofdagi voqelikning oʻzgarishi taʼsirida, balki ular koʻpincha intralingvistik omillar taʼsirida yaratiladi.

Roman-German tillari murakkab va xilma-xil soʻz yasalish vositalari tizimiga ega. Nutqning har bir qismi uchun faqat unga xos boʻlgan maʼlum soʻz yasalish usullari qoʻllaniladi. Tilning barcha darajadagi vositalari - fonetik, morfemik, leksik-semantik va sintaktik vositalar yordamida yangi leksik birliklar yaratiladi. Baʼzan bir vaqtning oʻzida bir nechta turli usullar qoʻllaniladi.

Fonetik soʻz yasalishi bilan onomatopeya orqali yangi soʻzlar hosil boʻladi (mas.: coucou). Fonetik soʻz yasalishi ham kesimlar, yaʼni turli emotsional holatlarni ifodalovchi soʻzlar (masalan: chut, pst va boshqalar) yasashga xizmat qiladi.

Morfologik soʻz yasalishi maʼlum soʻz yasalish modellariga koʻra, turli rasmiy vositalar yordamida mavjud soʻzlarning shaklini oʻzgartirib, yangi soʻz yasalishini nazarda tutadi.

Quyidagi biz roman-german tillarining asosi boʻlgan lotin tilining davrlarini koʻrib chiqamiz:

I. Klassikgacha boʻlgan lotin davri (3-asr - miloddan avvalgi 1-asr boshlari). Bu vaqtga kelib, xususan, lotin tilida tabiatshunoslik va tibbiyot masalalari boʻyicha ishlar, masalan, Katonning “De re rustica” (“Qishloq xoʻjaligi toʻgʻrisida”) asarida ogʻzaki nutqdan olingan tibbiy xarakterdagi soʻzlar koʻp uchraydi.

II. Klassik davr (miloddan avvalgi I asr), uning tili - «klassik lotin» - bizga ayniqsa yaxshi maʼlum. Bu davrda adabiy lotin tili taniqli yozuvchilar, faylasuflar, olimlar va shoirlar: Tsitseron, Tsezar, Lukretsiy, Katul, Goratsiy, Virgil, Ovid va boshqalarning ijodida mukammallikka erishdi. Buyuk materialistning ijodi ayniqsa diqqatga sazovordir. antik Lucretius «De rerum natura» («Narsalar tabiati haqida»).

III. Imperiya davrining postklassik lotin tili (eramizning I-II asrlari) turli xil ilmiy adabiyotlar, xususan, tibbiy adabiyotlar bilan ajralib turadi. Bu davrning eng mashhur asarlari miloddan avvalgi 1-asr boshlarida yozilgan Avlus Korneliy Selsning «Tibbiyot haqida» asarlaridir. Miloddan avvalgi. - I asr. eramiz va yunon faylasufi, olimi va shifokori Klavdiy Galenning koʻp jildli asarlari qadimgi yunon tilida yozgan va Rimda taxminan ishlagan.

Barcha mualliflar tibbiyotning maxsus tilini takomillashtirish va takomillashtirishga jiddiy eʼtibor berishgan, koʻpincha u yoki bu yunoncha atamaning batafsil tushuntirishlari mavjud, lotin tilidagi eng aniq ekvivalentlar berilgan. Galen hatto Gippokratning yozuvlari uchun maxsus lugʻat tuzdi, soʻzlarning aniq maʼnosidan juda xavotirlanib, bir qator dorivor shakllar va vositalarning nomlarini terminologiyaga kiritdi.

Uygʻonish yoki Uygʻonish davrida (XV-XVI asrlarda), Italiyada XIV-XVI asrlarda lotin tilining yangi yuksalishi yuz berdi. Gʻarbiy va Markaziy Evropa mamlakatlarining madaniy va mafkuraviy rivojlanishi davrida XVI asrda barcha Yevropa mamlakatlarida milliy tillarga qaraganda lotin tilida koʻproq kitoblar nashr etildi. Bu davrda lotin tili xalqaro fan tili mavqeini egallay boshladi. Uygʻonish davri gumanist olimlari klassik lotin tili uchun,

uni vulgarizmlardan tozalash uchun faol kurash olib bordilar, arabcha soʻzlarni yunon-lotin terminologiyasidan chiqarib tashladilar. Uygʻonish davrida xalqaro tibbiyot terminologiyasining asoslari qoʻyildi va terminologik soʻz yasalishi sezilarli darajada mustahkamlandi. Tibbiyot, farmatsevtika, kimyo va fanning boshqa sohalari terminologiyasini birlashtirish va tizimlashtirish boʻyicha koʻplab ishlar amalga oshirildi, fanlarning alohida boʻlimlari uchun lugʻatlar (leksikonlar, kataloglar) nashr etildi.

Adabiyotlar:

1. Основные направления в методике преподавания иностранных языков в XX вв. / Под ред. М.В. Рахманова. – М.: Педагогика, 1972. – С. 4.
2. Шейлз Д. Коммуникативность в обучении современным языкам. современных языков для целей общения».
3. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред Б.А.Серебренников. М.: Наука, 1988. С. 8-69.
4. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика:учеб. Пособие /Мн.Тетра Системс, 2004. 256 с.
5. N.N. Goncharova Linguistic picture of the world as a object of linguistic description.
6. Чернявский М.Н. Латинский язык и основы медицинской терминологии. - М.: ЗАО «Шико», 2011.
7. Энциклопедия лекарств. - М.: РЛС, 2011.
8. Язык медицины. Всероссийский межвузовский сборник научных трудов. Вып. 2. - Самара, 2007.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada lotin tilining tibbiy terminologiya rivojlanishidagi tarixi va zamonaviy roman-german tillaridagi soʻz yasash strukturasi qayd etib oʻtilgan. Maqola soʻzning tuzilishi, uning ildiz va affiksalar morfemalarga ajralishini oʻrganish morfologik yoki morfemik tahlilning predmeti, soʻz yasashini ,maʼlum soʻz yasash modellari tadqiq etishni oʻz ichiga olgan. Soʻz yasash muammosi zamonaviy roman-german tilining lugʻatini oʻrgaish muammoning yechimini topishdan ularning tarixini oʻrganish tahlil-natijalar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье отмечена история латинского языка в развитии медицинской терминологии и структура словообразования в современных романо-германских языках. Статья включает в себя изучение структуры слова, его разделение на корневые и аффиксальные морфемы, предмет морфологического или морфемного анализа, словообразование, исследование некоторых словообразовательных моделей. Приведены проблемы словообразования, изучение лексики современного романо-германского языка, поиск решения проблемы, изучение их истории, результаты анализа.

SUMMARY

In this article, the history of the Latin language in the development of medical terminology and the structure of word formation in modern Romano-Germanic languages have been noted. The article includes the study of the structure of the word, its separation into root and affixal morphemes, the subject of morphological or morphemic analysis, word formation, research of certain word formation models. The problem of word formation, learning the vocabulary of the modern Romano-Germanic language, finding a solution to the problem, studying their history, the results of the analysis are given.

БЎЛАЖАК ИНГЛИЗ ТИЛИ ЎҚИТУВЧИЛАРИДА ЛЕКСИК КОМПЕТЕНТЛИКНИНГ РИВОЖЛАНТИРИШ БОСҚИЧЛАРИ ВА ДАРАЖАЛАРИ

Жалилов О. М.

*Жиззах давлат педагогика унверситети
Инглиз тили амалий курси кафедраси уқитувчиси*

Таянч сўзлар: лексик, компетентлик, коммуникация, малака, ўрганиш, умумлаштириш, операцион-фаолият, маданий, норасмий услуб.

Ключевые слова: лексика, компетенция, общение, компетенция, обучение, обобщение, оперативная деятельность, культурный, неформальный стиль.

Key words: vocabulary, competence, communication, competence, learning, generalization, operational activity, cultural, informal style.

Баъзи илмий манбаларда таъкидланишича, нуткий лексик малака ва рецептив лексик малака сифатида биз тадқиқ қилаётган соҳа талабаларида лексик компетенцияни шакллантириш ва ривожлантириш жараёнини амалга оширади. Мазкур компетенцияга қуйидагича таъриф билан ифодалашни лозим топдик:

лексик компетенция - бир қатор коммуникация учун зарур билимлар, кўникмалар ва малака мажмуи; конкрет фаолиятни амалга оширишда зарур бўлган шахсият хусусиятлари; шахснинг турли вазифаларни бажариш қобилияти, яъни муаммоларнинг ҳал қилиш йўлларини билиш, тажриба ва муайян фаолиятда мақсадларга эришиш қобилиятини ўз ичига олган мураккаб таркибий тузилишга эга бўлган таълим тизимидир.

Демак, мазкур компетенцияни қуйидагича шарҳласак мақсадга мувофиқ бўлади: лексик компетенция – бу коммуникациянинг ажралмас қисми ва лингвистик компетенциянинг таркиби бўлиб, унинг шаклланиши яқунланган жараён сифатида давом этади, унда шартли равишда бир неча даражаларни ажратиш мумкин. Лексик компетенциянинг шаклланиш ва ривожлантириш даражаси деганда, биз талабаларнинг хорижий сўзларни ўрганиш билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилиш қобилиятини тушунамиз, чунки улар эгаллаган билимлар ва тегишли кўникмалар асосида нутқда амалий фойдаланишади.

Лексик компетенциянинг таркибига кирувчи хилма-хил компонентлар ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни синчиклаб ўрганиб, уларни умумлаштирдик: муайян вазифасига кўра бир-биридан фарқлашини аниқлаб, қуйидаги турларини тавсия этишни ва қисқача тавсифлашни лозим топдик:

1) лексик компетенциянинг когнитив компоненти. У лексик билим билан ифодаланади. Лексик билим деганда маълум тилдаги лексик бирликни камраб олиш, муайян лексикосемантик вариантнинг маъносини билиш, сўз шакли, хусусан, фонетик, график, грамматик, морфологик, сўз қуриш, лексик, семантик, тилнинг синтактик қатламларини билиш тушунилади;

2) лексик компетенциянинг операцион-фаолият компоненти. Мазкур компонент ўзаро алоқа воситаси сифатида коммуникатив таркибнинг мазмунини етказишга тайёр бўлган ва унда тилнинг лексик меъёрларига мувофиқ сўзларни етказиш қобилияти ва кўникмалари мавжудлигини ифодалайди;

3) лексик компетенциянинг самарали-амалий ёки процессуал компоненти сўз устида муайян ҳаракатларни ўз ичига олган сўзни ўзлаштириш стратегиясини ўз ичига олади. Бу стратегиялар иккинчи даражали тилшунослик шахсиятининг моделини, она тили бўлмаган ва маданият тизимини ўзлаштириш моделини акс эттиради. Ушбу стратегиялар мазмун-моҳиятига кўра, қуйидаги вазифаларни бажаради: семантик, лингвистик тизимлаштирувчи, когнитив-концептуал (лингвистик ва маданий), кенг ижтимоий-маданий контекстда маъноларни доимий равишда кидириш; тил воситаларини танлаш ва тўплаш, тил базасини кенгайтириш, ўрганилаётган тилни тартибланган, шахсиятли тизимга тўплаш, уни доимий равишда ўз тилидан фойдаланиб тўлдириш ва янгилаш; тил ва нутқ тажрибаси, шу жумладан, она тилида тегишли тушунчалар тизимини, она тили маданиятига кириб боришни, маданиятлараро мулоқот даражасида миллий ва маданий ўзига хосликни англашни таъминлайди.

4) лексик компетенциянинг ижтимоий-маданий компоненти. Бу компонент ўз вазифасига кўра, сўз бирикмалари ёки лексик бирликларнинг маданий хилма-хиллигини билиш, расмий ва норасмий услубнинг лексик намуналарига эга бўлишни назарда тутди.

5) лексик компетенциянинг рефлексив компоненти. Бу компонент ўз вазифасига кўра, муайян тилни мустақил ўрганиш шароитида тил воситаларини ўзлаштириш, мустақил ўқитиш ва нутқ амалиётини таъминлаш, турли хил нутқ алоқа ҳолатларига қўшилиш ва хилма хил лисоний вазифаларни бажариш воситаси сифатида ўрганилаётган тилни қўллашни таъминлайдиган махсус-амалий стратегияларни ўз ичига олади. Рефлексив компонент ўз-ўзини назорат қилиш билан боғлиқ бўлиб, унда биз унинг фаолияти ва

мустақиллигининг намоён бўлиши билан боғлиқ шахсият сифатини назарда тутамиз.

Бу ўринда шуни яна алоҳида таъкидлаш лозимки, лингвистик билимлар (фонетик, лексик, морфологик, синтактик, этимологик билим ва бошқалар) ўзларига тегишли бир-бирида такрорланмайдиган муайян вазифаларига эга. Масалан, фонетик билим товуш ва график шаклини билишини қамраб олади; морфологик билим турланиш, кўплик сонининг ҳосил бўлиши, тусланиш, бошқарув ва бошқаларни ифодалайди; лексик бирлик сўз ҳосил қилиш қоидаларини билиш; мос келиши (синтактик қўллаш); алоҳида сўзларнинг этимологияси, келиб чиқишини билиш; турли тилларда ҳар хил ифодаланадиган тушунча ва маъноларни билиш каби. Буларнинг барчаси соҳа талабалари лингвистик компетенциясининг ўзак масалалари саналади.

Нутқ маҳорати, хусусан, лексика автоматлашган, барқарор, мослашувчан ва «онглилик» каби сифатларга эга бўлса, уни шаклланган, деб ҳисоблаш мумкин. Автоматлаштириш тезликни, иқтисод, нутқ ҳаракатининг силлиқлигини, юкламанинг паст даражасини, уланишга тайёрлигини таъминлайди. Барқарорлик она тилига аралаштириш каби ҳар қандай таъсирга қарши иммунитет сифатида қаралади.

Нутқ маҳоратига хос сифатлардан яна бири – мослашувчанликни икки йўл билан ўрганиб чиқиш мумкин: а) янги вазиятлар билан шуғулланиш қобилияти сифатида; б) янги нутқий материал устида ишлаш қобилияти сифатида. Бу сифатлар маҳоратга нисбатан айтилмайди, балки автоматлаштириш ва барқарорликни яратиш жараёнида, маълум машқларни бажариш орқали ҳосил бўлади.

«Онгл» малакани бажаришни англашдан иборат, лекин шу билан бирга у ҳаракатни бажаришнинг автоматиклиги билан бевосита боғлиқ, яъни маҳорат «автоматизм ва онгнинг бирлиги»дир .

Рецептив лексик маҳорат учун автоматизация деганда, нутқда сўзни тўлиқ билиш ва тушуниш, таққослаш операцияларини босқичма-босқич қисқартириш ва сўзнинг қиймати ва маъноси ҳақида тезкор қарор қабул қилиш сифатида тушунилади. Лексик маҳоратнинг барқарорлиги бузилмаслик, турли хил таъсирларга қарши туриш қобилиятида намоён бўлади. Рецепт лексик маҳорат учун мослашувчанлик турли матнларда ва комбинацияларда янги сўзларни тезда тан олишни англатади.

Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларининг когнитив билиш фаолиятининг моҳияти ва лексикани ўрганишдаги стратегиялари ҳақида гап борар экан, бу ўринда баъзи мулоҳазаларни ҳам қайд этиш лозим, деб ҳисобладик. Бирор нимани билишга ва тушунишга ёрдам берадиган ёки инсон бирор аниқ хулоса ёки қарорга келадиган, фикрлаб, мушоҳада қилиб тушунилади-

ган когнитив фаолият тажрибаси эслаб қолишнинг оқилона техникасидан кўп маротаба фойдаланишга сабаб бўлади; шунингдек, оғзаки ва рецептив лексик маҳоратни ҳамда ўрганилаётган лексик бирликларни қайта тузиш ва структуралаш бўйича шартларни шакллантиришда когнитив билиш жараёнларни ривожлантириш, хусусан, идрок, эътибор, билимларни ифодалаш қобилияти, хотира, фикрлаш ва ҳоказо учун муайян шароит яратишни назарда тутди.

Бу ўринда яна шуни таъкидламоқчимизки, инглиз тилини ўқитишнинг замонавий мақсади фақат тил ва нутқ кўникмаларини шакллантириш билан чекланмаган. Компетентликка асосланган ёндашув мазмун-моҳиятига кўра, мазкур тил уни ўрганувчилар учун ўқув-билиш мақсадининг прагматик таркибий қисмини кенгайтиради. Бошқача қилиб айтганда, инглиз тилини ўрганиш жараёнида соҳа талабалари ўзларининг коммуникатив қобилиятларини ривожлантирадилар, бу орқали қолган асосий (ўқитишнинг профил босқичида) ва турли соҳаларда ижтимоий фаолият муаммоларини ҳал қилиш учун касбий ваколатларнинг энг муҳим асослари шакллантирилади.

Соҳа талабалари учун лексик компетенция чет тилдаги коммуникатив компетенция билан бевосита чамбарчас боғлиқ бўлиб, унинг таркибий қисми сифатида хизмат қилади ва айни пайтда, унинг барча ваколатларига сезиларли таъсир кўрсатади. Лексик компетенция лингвистик компетенциянинг бир қисми сифатида қуйидаги бир қатор лисоний вазифаларни ўз ичига олади: 1) тилнинг лексик таркибини билиш, масалан, фразеологик бирликлар, индивидуал сўзлар каби. 2) тил бирликлари, хусусан, синонимия - антонимия, мослик ва бошқалар ўртасидаги умумий тил контекстида сўзнинг маъносини аниқлаш. 3) матн билан ишлашда сўз бирикмаларидан фойдаланиш қобилиятини ўстириш; коммуникатив вазифани ҳисобга олган ҳолда жумлалар тузилишига ёрдам бериш. Шу боисдан ҳам, лексик компетенция фонетик ва грамматик компетенциянинг шаклланиши билан бевосита чамбарчас боғлиқ бўлган, бир-бирига алоқадор лисоний ҳодисадир.

Лексик компетенцияни шакллантириш соҳа талабаларининг лексик кўникмаларини шакллантиришга бевосита боғлиқдир. Айрим ишларда лексик маҳорат “лексик бирликни мақсадга мувофиқ равишда танлаб олиш ва уни бошқа бирликлар билан самарали нутқда (нутқ ва ёзиш) ва автоматлаштирилган ҳислар ва рецептив нутқнинг (тинглаш ва ўқиш) маъно билан боғлаш учун автоматлаштирилган ҳаракат”, деб таърифланади.

Лексик кўникмаларни ривожлантиришнинг иккинчи ва учинчи босқичлари олий таълим муассасаларида амалга оширилади. Унда компетентлик ёндашувида инглиз тили ўқитувчиси талабаларни катта ҳажмдаги маълумотларни ўзлаштиришга, муҳим тушунча ва атамаларни билишга, таҳлил қила

олишга, ўз фикрларини билдиришга, таққослашга, умумлаштиришга тай-ёрлаши керак. Умумий маданий, кадрият – семантик, ижтимоий ва меҳнат қобилиятлари талабаларни тарбиялашда алоҳида эътибор берилади. Ўқув машғулотларида инновацион ёндашувларни амалга ошириш учун ахборот – коммуникация технологиялари ва интерфаол ўқитиш усулларида фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Уларни қўллаш талабаларнинг билиш қобилиятларини ривожлантиришга, берилган вазифаларни ҳал қилишга, керакли маълумотларни ажратишга ва мустақил фикрлаш қобилиятини ривожлантиришга ёрдам беради.

Бўлажак инглиз тили ўқитувчилари мутахассислик соҳаси тилини ўрганишда компонентликка асосланган ёндашув турли йўллар билан амалга ошириши мумкин. Инновацион технологияларнинг асоси ўқув жараёнини тўғри режалаштириш ва ташкил этиш бўлиб, талабалар фаолиятига, уларнинг фаол мустақил ва билиш фаолиятига алоҳида аҳамият қаратилади. Шунинг учун талабаларнинг ўқув ва оригинал матнлар билан мустақил ишлашига алоҳида эътибор бериш керак. Буларнинг барчаси муаммоли топшириқлар устида ишлаш, ноаниқ вазиятлардан чиқиш, керакли маълумотларни мустақил топиш қобилиятларини ривожлантиради. Ўқув ва асл матнлар устида ишлаш жараёнида турли хил иш шакллари ва усуллари қўлланади, шунда баъзи талабалар матнга асосланиб, керакли матнни топиш, таҳлил қилиш ва умумлаштириш, схема, жадвал, диаграмма ва бошқаларни тузиш учун етарли кўникмаларга эга эмаслиги аниқланади, ушбу муаммоларни матн устида ишлашда компетенцияларни шакллантириш орқали ҳал қилиш мумкин.

Педагогика олий таълим муассасаларида ўқув режадаги фанлараро боғланишлар тегишли компетентликни шакллантириш самарадорлигининг шарти сифатида муҳим меъёр ҳисобланади. Масалан, “хорижий тиллар” йўналишидаги талабалар учун чет тил профессионал лексик компетентлиги таълим жараёнида шаклланувчи билим, кўникма ва лаёқатларнинг мажмуини ўзлаштиришни назарда тутди. Бунда аввалги фикрлаш фаолияти асосида оғзаки нутқий жараёнда фаоллашувчи лексикадан фойдаланишда намоён бўлади, маълум фан аспектига, хусусан, мазкур йўналишнинг ўқув режасидаги “Инглиз тилининг амалий курси”, “Инглиз тили ўқитиш қиёсий методикаси”, “Касбга йўналтирилган инглиз тили” каби мутахассисликка оид билимларни ифодалашга мустаҳкам вербал-семантик алоқаларнинг шаклланишига сабаб бўлади, бу талабаларда ассоциатив-фикрий фаолиятнинг темпорал аспектдаги натижасини кўрсатади.

Хорижий (инглиз) тилдаги касбий лексик компетентликни ўқув-илмий фаолият субъектига эга бўлган муайян сифат тизимида талқин қилиш билан

бу компетентликни талабалар билими ва тажрибасини ташкил этишнинг касбий ва коммуникатив компетентликнинг прогрессив шакллантирувчи махсус турини таъминлайдиган ресурс сифатида аниқлаш мумкин. Бу сифат профессионал йўналтирилган интеллектда, касбий тил билимларини жалб қилиш ва ўзаро боғлаш, оғзаки ўзаро таъсир жараёнида таркиб-тўлдирувчи оғзаки тузилмаларни амалга ошириш учун тегишли кўникма ва малакалардан фойдаланишда намоён бўлади.

Ушбу мулоҳазага муаллифлик ёндашуви асосида ўзимизнинг муносабатимизни билдирамиз. Назаримизда, лексик кўникмаларнинг мураккаб ассоциативлик сифати талабаларнинг нутқий ва когнитив тажрибасида мавжуд бўлган семантик уюшмаларни ўқув-билиш фаолиятининг бу шароитларига фикрий ассоциацияларни кўчиришга асосланган ва фанлараро боғлиқлик асосида шаклланган лексик кўникмаларнинг ўзига хос фарқли хусусияти саналади. Мураккаб ассоциативлик устувор лисоний хусусият сифатида соҳа талабаларининг онгида муайян қонданинг аниқ мавжудлигини ва қийинчилик туғилганда ушбу қоидага мурожаат қилиш қобилиятини назарда тутадиган тушунча каби лексик кўникмаларнинг бундай хусусиятларини мустаҳкамлашда самарали намоён бўлади. Айни чоғда керакли операцияларни бажаришда барқарорликни талаб этади. Бу эса нутқий фикрлаш фаолияти ва вербал стимуллар (лисоний бирлик)га психофизиологик реакциялар орқали амалга ошириладиган мураккаб функционал тузилмалар сифатида намоён бўлади. Бўлажак инглиз тили ўқитувчиларида бундай кўникма ва малакаларни шакллантиришнинг бир қатор шартлари мавжуд: ўхшатиш ва таққослаш механизми, ихтиёрсиз эса қолдириш, талабалар миясида намуна олишнинг мунтазамлиги, эшитув, кўргазмали ва мотор образлари бирикмаси орқали ўзлаштиришнинг мураккаблиги, мазмунли тақлид ва бошқалар.

Чет тил касбий лексик компетентлигини шакллантириш соҳа талабаларининг тил тайёргарлиги сифатини оширишнинг муҳим омиллардан биридир. Чунки касб-хунар лексикаси нутқий фаолиятнинг ҳам экспрессив, ҳам рецептив турларининг асосий таркибий қисми саналади, агар талабалар уларни пухта ўзлаштирган бўлса ёки, энг муҳими, касб-хунарга йўналтирилган лексик материални ўзлаштиришга ўрганган ва касбий ҳамкорлигининг турли вазиятларида самарали фойдаланиши мумкин бўлса, унда соҳа талабаларининг нутқ фаолиятининг барча турларида лексик билим ва кўникмаларни чуқур ўзлаштирганлигига муайян даражада ишонч ҳосил қилиш мумкин бўлади.

Хуллас, олий таълим муассасаси “Инглиз тили йўналиши” талабаларида лексик компетентликни шакллантиришга эришиш учун таълим жараёнида

унинг шаклланишининг тегишли босқичлари кетма-кетлигини таъминлаш зарур. Чет тил материалининг лингвистик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўқитиладиган фанлараро алоқалар воситасида, махсус “Йўл харитаси”даги режага мувофиқ лексик материални ўзлаштиришни ташкил этиш ишларини муваффақиятли амалга ошириш керак.

Лексика соҳасидаги мустаҳкам билим ва кўникмаларсиз ўқиш, гапириш ёки эшитиш орқали тушуниш қобилиятини муваффақиятли ривожлантириш мумкин эмас, чунки унинг ёрдамида муайян ахборотни ўзига қабул қилиш ва бошқаларга узатиш жараёни содир бўлади. Шу сабабли ҳам чет (инглиз) тили машғулотларида лексика устида ишлашга алоҳида эътибор бериш лозим, деб ҳисоблаймиз.

Таъкидлаш жоизки, лексика устида ишлаётганда талаба нафақат ўзининг муайян сўз бойликларидан тўғри ва ситуацион фойдаланишга тайёр бўлиши керак. Шу ўринда, хусусан, унинг мулоқот давомида ва машқлар бажариш вақтида, шунингдек, турли хилдаги луғатлар билан ишлаш вақтида ҳам бартараф этилиши мумкин бўлган билим эгаллашдаги муаммолар билан ишлашга тайёрлаш зарурияти туғилади. Қайд этиш керакки, инглиз тилини ўрганиш чоғида талабаларда лексикани ўрганиш шу лексикани ўзлаштириш керак, деган дастлабки таассурот шаклланиши ёки улар сўз бойлиги муайян сўзларнинг ўзаро боғланиши ва сўзларни қўллаш кўпинча муайян лексик бирликдан фойдаланишни талаб қилади, деган фикрга келишлари мумкин. Шунинг учун ҳам талабаларнинг сўз бойлигини дастлабки босқичидаёқ тўғри ўзлаштиришга тайёрлаш муҳим педагогик аҳамиятга эга.

Талабаларнинг лексик компетентлигини шакллантириш жараёнида сўзларни яхши ўзлаштириш, яъни маълум педагогик тамойиллар асосида қурилиши лозим бўлган узлуксиз амалиётини ишлаб чиқиш муҳим аҳамиятга эга. Бунда лексик компетентликни шакллантиришга оид лингвистик машқлар нафақат рецептив, балки подуктив режада ҳам мавжуд мулоқотни амалга ошириш учун хизмат қилувчи лексик бирликларни ясашга қаратилганлиги мақсад қилиб олинади. Шундай қилиб, лексик компетентликни шакллантириш учун турли усул ва методлардан фойдаланиш талабаларнинг муайян сўзнинг мазмуни, маъносини англаш ёки ифодалаш учун аввал маълум мулоқот вазиятларда қўлга киритилган сўзларни хотирадан чиқариб олиш имконини беради.

Хуллас, инглиз тили машғулотларида лексик компетентликни ривожлантиришнинг самарали усул ва воситаларидан фойдаланиш билим сифатини ошириш ва ўзлаштиришнинг яхшиланишига олиб келди, бўлажак мутахассиснинг мотивациясини ва билим қизиқишларини оширишга, лингвистик

(лексик) компетенциясини ривожлантириб, такомиллаштиришга катта амалий имконият берди.

Адабиётлар:

1. Авлиякулов Н.Х. Педагогическая технология. – Ташкент: Алоқачи, 2009.– 68-75 б.
2. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. – Т: ТДПУ, 2003. – 113-122 б.
3. Алимов Ф.Ш. Инглиз тилида ёзув кўникмасини шакллантириш (нофилологик факультетлар мисолида). Автореф.... кан.пед.наук. – Тошкент, 2018. – 44б.
4. Бакиева Г.Х. Узбекский язык для стран СНГ. – Москва: МГЛУ, 2012. – 120с.
5. Гулямова М.Х. Инглиз тилини ўқитишда талабалар коммуникатив компетенциясини ривожлантиришга интегратив ёндашув: автореф. пед.фан. бўйича фалсафа доктори. – Тошкент, 2019.– 45 б.
6. Давер М. Мотивационно-стратегические аспекты личностно- ориентированного подхода к изучению русского языка как иностранного на начальном этапе. Автореф. док. пед. наук. –М: 2008.
7. Каган О. Теория и практика написания личностно-ориентированного учебника РКИ // Автореферат канд. пед. наук. –М., ИРЯП. 1997. 45 с.
8. Калдибекова А.С. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Ўқув услубий мажмуа. – Тошкент, 2019. –153 б.
9. Қўлматов Б.Г. Инглиз тилини инновацион технологиялар ёрдамида ўқитишда CEFR мезонларидан фойдаланишнинг назарий асосларини такомиллаштириш. Автореф. пед.фан. бўйича фалсафа доктори. Тошкент. – 2018.45б.
10. Мурадқасимова К.Ш., Инглиз тилини ўқитишда талабалар кўникма ва малакаларини баҳолаш хусусиятлари, Дис... пед.фан. бўйича фалсафа доктори. Тошкент. – 2019.141б.
11. Муслимов Н.А., Усмонбоева М., Мирсолиева М., Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик модули бўйича ўқув-услубий мажмуа.– Тошкент, 2016.– 230 б.
12. Назарова М.А. Инглиз тилидаги матнларни ўқишда талабаларни лексик полисемияга ўргатишни такомиллаштириш. Автореф.... кан.пед.наук. -Тошкент, 2018.; 42б.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада бўлажак инглиз тили ўқитувчиларида лексик компетентликнинг ривожлантириш босқичлари ва даражалари лексика тушунчасида муайян тил бойлигидаги сўзларнинг жамланмаси ҳамда лексик бирликларни бирлаштириш вазифаси бўйича уларга ўхшаш сўзлар тушунилиб, лексик компетенцияга бирламчи манба сифатида лексик birlik асос ҳисобланади ва бу борадаги малакани қўллаш жараёнида бажариладиган ишларининг самарадорлиги, таъсири ҳақида фикр юритилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье этапы и уровни развития лексической компетенции у будущих учителей английского языка понимаются в понятии лексики как совокупности слов определенного языкового богатства и сходных с ними слов по задаче на объединение лексических единиц и в связи с этим обсуждались эффективность и влияние работы, выполненной в процессе применения квалификации.

SUMMARY

In this article, the stages and levels of development of lexical competence in future English language teachers are understood in the concept of lexicon as a collection of words of a certain language wealth and words similar to them according to the task of combining lexical units and in this regard, the effectiveness and impact of the work performed in the process of applying the qualification was discussed.

TERMINLARDA O‘Z VA O‘ZLASHMA QATLAM MUNOSABATI

Meliqo‘ziyeva M.

Qo‘qon davlat pedagogika instituti talabasi

Tayanch so‘zlar: AKT, morfologik usul, sintaktik usul, termin, komponent, model, tub, kalkalash usuli.

Ключевые слова: АКТ, морфологический метод, синтаксический метод, термин, компонент, модель, основа, метод калькирования.

Key words: AKT, morphological method, syntactic method, term, component, model, base, calking method.

Mamlakatimizda sodir bo‘layotgan har qanday o‘zgarish bevosita lug‘at boyligimizda o‘z aksini qoldirmoqda. Globallashuv jarayoni yurtimizda mavjud har sohaga o‘z ta‘sirini o‘tkazmay qolmadi. Bugungi kunda telekommunikatsiya vositalari jamiyat hayotida muhim o‘rin tutgan vositalardan biridir. Ayni damda insonlar hayotini telekommunikatsiya vositalarisiz tasavvur qiyin. Har bir inson har kuni bu vositalarning bitta tarmog‘idan, albatta, foydalanadi: telefon aloqasi, radioaloqa, televideniya va boshqalar. Bu aloqa tizimi axborotlarni saqlash, uzatish va qabul qilish xususiyatlariga ega. Har tomonlama qulay bunday vositalar jamiyatga zarurligi bois uning hayotini qamrab olishga muvaffaq bo‘ldi.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili qurilishida terminologiya alohida o‘rin va mavqega egaligi bilan ajralib turadi. Terminologiyaning til lug‘ati tarkibidagi roli haqida ikki xil qarash mavjud. Birinchi g‘oyaga ko‘ra, terminologiya adabiy til lexisikasining mustaqil qatlami tarzida e‘tirof etilsa, ikkinchi ta‘limotga muvofiq u adabiy til so‘z boyligi tarkibidan ajratiladi, “alohida turuvchi” obyekt tarzida baholanadi va nutqning turlari (sheva, jargon, jonli so‘zlashuv) ga tenglashtiriladi. [1]

Termin — maxsus ilmiy-texnikaviy tushunchani ifoda etuvchi so‘z yoki so‘z birikmasidir. Terminlarning ta‘rifi to‘g‘risida ilmiy adabiyotlarda tilshunos olimlar tomonidan ko‘pgina fikrlar bildirilgan, deyarli har bir fikrning asosi yuqorida keltirilgan tushunchasining ta‘rifi bilan bir xildir.

Masalan, O.Vinokurning fikricha, termin har doim aniq va ravshan. Terminlar sistemasi tili ongli shakllantiriladi. Zero, termin o‘z-o‘zidan stixiyali

tarzda paydo bo'lmaydi, balki zarurligi, jamiyatda unga ehtiyoj mavjudligi bois yaratiladi.

Yuqoridagi fikrga qo'shilgan holda, telekommunikatsiya vositalari terminlari ham ma'lum reja yoki maqsad yuzasidan paydo bo'lmaydi. Jamiyatda ushbu vositalarga bo'lgan ehtiyoj tufayli, sohaning teminosistemi boyib bormoqda. Har kuni iste'molda bo'ladigan eng faol terminlar telekommunikatsiya terminlari desak, mubolag'a bo'lmasa kerak. Bu vosita terminlaridan muayyan faoliyat sinflarigina emas, balki butun jamiyat foydalanib kelmoqda. Ayniqsa, telefoniya va radioaloqa vositalari bunga yaqqol misol bo'la oladi.

Maqolada telekommunikatsiya vositalarning ajralmas bir qismi bo'lgan radioaloqa aloqa vositalariga oid terminlarning yasash usullariga to'xtalamiz. Shu qatorda ushbu sohaga tegishli birikma terminlarning birikish komponentlari haqida ham fikr yuritamiz.

Radioaloqa sohasiga oid terminlarning vujudga kelishida so'z yasashining quyidagi turlarining ahamiyati katta:

Morfologik usul.

Semantik usul .

Sintaktik usul.

Kalkalash usuli.

Morfologik usul. O'zak va negizga so'z yasovchi affikslar qo'shish bilan yangi so'z yasashi morfologik usul deyiladi. Ushbu usul yuzasidan yasalgan radioaloqa terminlari juda ko'p. Bunga misol:

generatsiyalash, modulyatsiyalash, kvantlash, polosali maydon, optik tolali tarmoq va boshqalar.

Semantik usul. Radioaloqa sohasiga oid terminlarning semantik usul bilan yasashi sof o'zbekcha yoki avvaldan iste'molda mavjud bo'lgan fors-tojik yoki arabcha so'zlarni yangi sohada faol qo'llash natijasidan yasaladi.

Bunga misol tarzida quyidagilarni keltirdik : sakrash- harakatning nomi. Yoki sport turlaridan bo'lgan kurash sohasiga oid termin hisoblanadi. Radioaloqa sohasida esa bu terminning ma'nosi: "Signalning keskin o'zgarishi, shovqinning kuchayishi yoki elektr tarmog'idagi kuchlanishning to'satdan sakrashi". [2] *Sezgirlik, sezuvchanlik, ta'sirchanlik, tuzatish, uzatish, xotira, qo'shilish, chuqurlik kabi terminlar ham ushbu usulga yaqqol misoldir.*

Sintaktik usul. O'zbek radioaloqa vositalari tizimidagi terminlarning sintaktik usul yuzasidan yaratilganlari talaygina. Bu usul radioaloqa vosita terminlarining yasashidagi eng faol usullardan biridir. *Radiochastota, avtogenerator, elektromagnit, radioaloqa, fotodiod, superkalit, radionurlanish,*

radiokanal, radiohalaqit, radioqabulailgich, radiotarmoq, radiotelefon, radiorele va boshqalar.

Kalkalash usuli. Jahon radioaloqa terminlarining morfemik tarkibidan qismma-qism nusxa olish orqali o'zbekcha soha termini yasaladi. *Simsiz foydalana olish (беспроводной доступ), tarmoqni boshqarish markazi(-центр управления сетью), tarmoqqa kirish nuqtasi(точка доступа к сети), protsessual xavfsizlik (процедурная безопасность)* kabi birikmalar.

Lekin aynan kalkalab olish usuli bilan terminning birikish qolipi kengayib ketishi mumkin. Bu holat esa terminologiya talablariga to'g'ri kelmaydi. Bu hodisa soha egalariga ham ma'lum nutqiy qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Shu sababdan ayrim radioaloqa sohasiga oid terminlar o'zlashtirilayotgan tildan hech qanday o'zgarishsiz yoki ayrim fonetik o'zgarishlar bilan o'zbek tiliga qabul qilinadi.

Dastlab ilmiy-texnikaviy terminlarning, xususan, radioaloqa terminlarining ko'pginasi ruscha baynalmilal shaklida o'zbek terminlogiyasi sistemasiga qabul qilingan va qo'llanilgan. *Sintezarator, chastota, spektr, modulyatsiya, diapazon, diskret* kabi o'zlashmalar fikrimiz dalilidir. Keltirilgan materiallar o'zbek tilining radioaloqa terminologik tizimida ushbu so'z yasaliş usullari orqali ko'plab terminlar yasalganligiga yaqqol misol bo'la oladi.

Radioaloqa sohasiga oid terminlarning tub holatlaridagilari ham ko'p uchraydi. Bularga o'zbekcha yoki o'zlashma terminlar kiradi. Mana shunday tub radioaloqa terminlariga *chastota, aloqa, bod, kvant, kanal, sakrash, elektr, antenna, liniya, baza, signal, polosa* va boshqalarni misol tarzda keltirish mumkin.

Turkiy tillarda leksemalar hosil qilishning eng ko'p tarqalgan turi affiksalar orqali so'z yasashdir, ya'ni morfologik usul. Ushbu usulning terminlar yasashdagi ko'lamı ham katta. Terminologik tizimga oid terminlarning ko'plari aynan shu usulda yasalayotgani shundan dalolat beradi. Shuningdek, o'zbek tilining radioaloqa terminologiyasida ham boshqa terminologik tizimlarda bo'lgani kabi radioaloqa vositalarini ifodalovchi tushunchalarni birikma tarzida ifodalash qaror topgan. Aynan shu hodisa sababli o'zbek tilida yangidan-yangi terminlar yaratilmoqda. Barcha terminologiya sohalarida ham ikki va undan ortiq komponentli birikma terminlardan keng foydalanilmoqda.

Bunday terminlar genetik jihatdan quyidagicha shakllangan:

1) o'z til birliklarini o'zaro birlashtirish orqali terminlar hosil qilinadi: *foydalanuvchi uskuna, to'lqin uzatish, to'lqin qabul qilish, kesishuvchi aloqa, to'lqin tarqatish, ma'lumotlar uzatish tezligi* kabilar.

2) o‘z til va o‘zga til birliklarini o‘zaro biriktirish orqali terminlar hosil qilinadi: *chiquvchi liniya, signal hajmi, magnit nurlanish, tashuvchi signal, keng polosa, diskret fizik kanal, signal uzilish, raqamli signal* kabilar.

3) o‘zga til birliklarini o‘zaro biriktirish orqali termin hosil qilinadi: *koaksial kabel, chastota spektri, analog signal, chastota osilatori, signal spektri, radiorele liniyasi, optik diapazon, radiochastota spektri monitoringi, magistral kanal, magistral karta* kabilar.

Radioaloqa sohasida ikki komponentli terminlar miqdor jihatdan ko‘pligi sababli ajralib turadi. Bunga misol tarzida quyidagilarni keltirdik: *optik tola, chiziqli qo‘shish, radioelektron vosita, radiochastota biriktirish, radiochastota spektri, radioelektron qurilma, radiorele liniyasi, signal bazasi, signal uzatish, signal shakllantirgich, signalning yo‘qolishi, sinxronlangan signallar va boshqalar*. Shu bilan birga, ushbu sohada uch (*optik to‘lqin uzatgich, radiochastota spektri monitoringi, yuqori chastotali tebranish, qabul qiluvchi antenna*), to‘rt va undan ortiq (*optik tolali kommunikatsiya tizimi, pog‘onali sinish ko‘rsatgichiga ega tola, taqsimlash shkafigacha o‘tkazilgan optik tola*) terminlar mavjud.

Sohada sintaktik usulda hosil qilingan *radiochastota* termini faol qo‘llanuchi termin hisoblanadi. Bu termin: *“belgilar, signallarni, yozma matnni, tasvirlar va tovushlarni uzatish yoki qabul qilish maqsadida fazoda sun‘iy to‘lqin o‘tkazgichsiz tarqatiladigan, shartli ravishda uch ming gigagersdan kamroq qabul qilingan chastotali elektromagnit to‘lqinlar”* degan ma‘nolarni anglatadi. [3] Sohada ushbu termin asosida qator birikma terminlar hosil qilingan.

Radiochastota spektri - shartli ravishda uch ming gigagersdan kamroq qabul qilingan oraliqdagi radiochastotalar to‘plami;

radiochastotalar polosasi - *radiochastotaga spekrtning muayyan sharoitlarda radioelektron vositalar, yoki yuqori chastotali qurilmalardan foydalanish uchun mo‘ljallangan qismi*;

radiochastota biriktirish - *radiochastota taqsimlovchi tashkilot tomonidan foydalanuvchiga ma‘lum radiochastotadan foydalanishga ruxsat berish*;

radiochastota spektri monitoringi - *tashkiliy-texnik tadbirlar majmuyi. U radiochastota spektri holatini nazorat qilish, undan foydalanishni baholash, radiochastota spektri to‘g‘irsidagi qonunbuzarliklarni bartaraf etish uchun mo‘ljallangan va boshqalar*.

Telekommunikatsiya sohasi barcha tarmoqlatiga birdek tegishli bo‘lgan kanal termini ham bir qancha birikma terminlarni hosil qiladi.

Kanal-signal yoki ma'lumotlarni uzatish vositasi yoki yo'li. Signallarni uzatish vositasi fizik kanal deb ham ataladi. Ma'lumotlar manbadan uni qabul qiluvchiga uzatiladigan yo'lni mantiqiy kanal aniqlab beradi.

Ushbu termin asosida hosil qilingan birikma terminlar quyidagicha:

Kanal intervali -siklda muayyan o'rinni egallovchi kanallarni vaqt bo'yicha ajratish usuli bilan olingan bitta kanal uchun mo'ljallangan vaqt intervali.

Kanal pog'onasi - axborot tizimlari orasida ma'lumotlar uzatishni amalga oshiruvchi pog'ona. Kanal pog'onasi OSI modelining pog'onalar shajarasida ikkinchi bo'lib fizik va tarmoq pog'onalari orasida joylashgan.

Kanaldan muvozanatli foydalana olish tartiboti- X.25 protokoli asosidagi paketlar kommunikatsiyalanadigan tarmoqlarda foydalaniladigan kanal pog'onasidagi tartibot.

Kanallar to'plami- umumiy to'plamga birlashtirilgan bir yoki bir nechta tayanch stansiyaga mansub bo'lgan ishchi kanallar guruhi.

Kanallarni agregatlash- bir nechta parallel kanalni bitta yuqori tezlikli ma'lumotlar oqimiga birlashtirish hisobiga , o'tkazish qobiliyatini oshirish usuli.

Kanallarni shifrlash, kanallarni kommutasiyalash, kanallarni egallash, kanalning ishonchliligi, kanalning tayyorlik vaqti, kanallarni ko'p tezlikli kommutasiyalash, kanallarni skanerlash, kanallarni adaptiv taqsimlash, kanallarni dinamik taqsimlashtarmoqlagich, optik qutblar, optik nurlar v kabi ikki va undan ortiq komponentli terminlarni tashkil topishiga kanal terminining o'rni beqiyosdir.

Radioaloqa sohasiga oid terminlarning ko'pgina qismini ikki komponentli terminlar tashkil etganligi bois, grammatik jihatdan ushbu terminlarni tarkib topish usullarini ko'rib chiqdik.

Turkiy tillarda, jumladan, o'zbek tilida yaratilgan terminologik birikmalar komponentlari ot+ot yoki sifat +ot modelida yaratilgan bo'ladi. Quyida mana shu birikmalarga alohida-alohida to'xtalamiz.

Ot+ot modelida yasalgan izofa birikma terminlar:

radiochastota osilatori, radiochastota spektri, radiorele liniyasi, tovush kartasi, tovush tizimi, kanal pog'onasi, kanallar to'plami, kanal intervali, signal tezligi va boshqalar. Bu turdagi izofa birikma terminlarning ikkinchi tipi biror narsa -predmet, voqea -hodisaga mansubligi va qarashlilikini ifodalaydi. Yuqorida keltirgan terminlarning ikkinchi tiplari ham xuddi shunday ma'nolarni ifodalagan.

Sifat + ot modelida yasalgan birikma terminlar.

Ushbu modelda yasalgan yasalgan birikma terminlar o'zbek terminologiyasida salmoqli o'rinni egallab kelmoqda. Bunday birikma terminlarning aniqlovchi komponenti aniqlanishning belgisi, xususiyati, xossasi kabi ma'nolarni ifodalashda xizmat qiladi: *keng polosali, koaksial kabel, optik kanal, analog signal, polosali maydon, optik* va boshqa terminlar.

Radioaloqa terminlarining soni jihatdan aniq bir to'xtamga kelinmagan. Biz maqolada mana shu sohaga oid terminlarning yasallish usullari va birikish komponentlari haqida qisqacha fikrimizni bildirdik. Ushbu sohaga oid terminlarning yaxlit izohli lug'ati yaratilmagan. Ushbu hodisaga tilshunosligimizning dolzarb masalalaridan biri sifatida e'tibor qaratishimiz lozim. Birgina terminning semasini bilish uchun yaxlit bo'lgan "Axborot kommunikatsiya aloqa vositalari terminlarning izohli lug'atini qarab chiqish kerak. Bu, albatta, soha hodimlari va foydalanuvchi kishilar uchun muammoli holatlarni yuzaga keltiradi. Bu muammoni bartaraf etish har bir tilshunos olimlarning va biz kabi talabalarning zimmasidagi asosiy vazifalaridan biridir.

Adabiyotlar:

1. Dadaboyev H. O'zbek terminologiyasi. -Toshkent, 2019.
2. Madvaliyev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari.-Toshkent , 2017.
3. Aripov A.N. Raqamli radiorele uzatish tizimlari.-Toshkent, 2015.
4. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari izohli lug'ati.-Toshkent, 2010.
5. Mahmudova N. O'zbek tilidagi telekommunikatsiya terminlarining semantik, struktur va derivatsion xususiyatlari:Filol.fan. bo'yicha falsafa d-ri, dis.... -Qo'qon, 2022.
6. Nurmonov A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo'nalishlari. -Toshkent, 2009.
7. Radiochastota spektri va radioelektron vositalar bo'yicha o'zbekcha-ruscha izohli lug'at.
8. Radioto'lqinlarining tarqalishi va antenna-fider qurilmalariga oid atamalarning ruscha -o'zbekcha izohli lug'ati.-Toshkent, 2016.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada axborot-kommunikatsiya texnologiyalarning bir sohasi bo'lgan radioaloqa terminlarning yasallish usullari va yo'llari haqida ma'lumot keltirilgan. Shu qatorda radioaloqa terminlarining birikish komponentlari haqida fikr yuritilgan va misollar orqali dalillangan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлена информация о методах и способах создания терминов радиосвязи, которая является областью информационных и коммуникационных технологий. Кроме того, были рассмотрены и подтверждены примерами компоненты сочетания терминов радиосвязи.

SUMMARY

This article provides information about the methods and ways of creating radio communication terms, which is a field of information and communication technologies. In addition, the components of the combination of radio communication terms were discussed and proved by examples.

ШУКУР ХОЛМИРЗАЕВ ҲИКОЯЛАРИДА ОДДИЙ ФОЛЬКЛОРИЗМЛАРНИНГ БАДИИЙ ИФОДАСИ

Мамаюсупова С. М.

ЖДПУ катта ўқитувчиси

Таянч сўзлар: халқ мақол ва маталлари, мақол, матал, ибораларнинг, оддий, фольклоризмлар, шеърят, поэтикасидагина, насрий асарлар.

Ключевые слова: народные пословицы и поговорки, пословицы, поговорки, выражения, простые фольклоризмы, поэзия, поэтика, прозаические произведения.

Key words: folk proverbs and sayings, proverbs, sayings, expressions, simple folklorisms, poetry, poetics, prose works.

Ёзма адабиётга мақол, матал, ибораларнинг кўчиши “оддий фольклоризмлар” деб аталади. Оддий фольклоризмлар шеърят поэтикасидагина эмас, насрий асарлар поэтикасида ҳам муҳим роль ўйнайди. Оддий фольклоризм Шукур Холмирзаев ҳикоялари бадииятини таъминлашда ҳам катта аҳамиятга эга. XX аср замонавий ўзбек насри усталари А.Қодирий, Чўлпон, А.Қаҳҳор, Ғ.Ғулом, Ойбек, А.Мухтор, С.Аҳмад каби кўплаб ижодкорлар сингари Шукур Холмирзаев ҳам ўз ҳикояларида халқ мақоллари, маталлари, топишмоқлар, халқона образли, иборалардан ниҳоятда маҳорат билан фойдаланади.

Мақол, матал, идиомалар, халқона образли ифодалар, фразеологизмларнинг ёзма адабиёт томонидан ўзлаштирилиши, хусусан, халқ мақол ва маталларнинг шеърятга кўчуви масаласини кўпчилик тадқиқотчилар, масалан, Т.Хўжаев, М.Ҳакимов, Д.Холиқова, Л.Шариповалар ўрганишган. Оддий фольклоризмнинг назарий табиатини ўрганган Б.Саримсоқов, И.Ёрматовлар оддий фольклоризмни иккига бўлишди. Булар асл оддий фольклоризмлар ва қайта ишланган оддий фольклоризмлар. Оддий фольклоризмларни бу типда таснифлаб, номланишидаёқ, унинг назарий табиати ойдинлашиб турибди. Яъни, халқ мақол ва матал, образли халқона бадиий ифодалар (идиома ва бошқалар)нинг айнан ўзидек ишлатилиши асл оддий фольклоризмлар бўлса, уларнинг ижодкор томонидан қайтадан ўзгартиришларга учраб, янгиланиши “қайта ишланган оддий фольклоризмлар”ни ташкил этади. Атоқли ёзувчи Шукур Холмирзаев ҳикояларида асл фольклоризмлар ҳам, қайта ишланган фольклоризмлар ҳам кўп учрайди. Оддий

фольклоризмнинг ҳар икки турига адибнинг эпик турнинг роман, қисса, ҳикоя, эсселаридан минглаб мисоллар топиш мумкин. Оддий фольклоризмлар шеърӣ асар бадииятини юксалтиришда, уни етук бадиӣ асар сифатини таъминлашда муҳим аҳамият қасб этганидек, насрий асарларда ҳам худди шундай аҳамиятга моликдир. Ўзбек адабиётшунослигида оддий фольклоризмларни ўрганиш борасида, асосан, мақол ва маталларнинг шеърӣятда ишлатилиши масаласи кўпроқ тадқиқ этилгани маълум бўлди. Ваҳоланки, оддий фольклоризмлар доирасига халқ иборалари, идиомалар, халқона обротлар ҳам киришини назариётчи олимлар белгилаб беришган.

Адибнинг “Янги зот” ҳамда “Қария” ҳикояларида ҳам оддий фольклоризмнинг асл оддий фольклоризм ва қайта ишланган фольклоризм турлари талайгина учрайди. Масалан, ҳикоя матнида “Оламда йўқ, ўзингда йўқ” мақолининг иккинчи қисми туширилиб қолдирилиб, биринчи қисм иккинчи қисм сифатида ишлатилиб, биринчи қисмга ёзувчининг ўз сўзи қўшилиб қайта ишланган оддий фольклоризм пайдо бўлган. Жумладан: “...Бу моллар оғилда ҳам, оламда ҳам йўқ маҳал. Бу йигит совхоз қорамолларини кўздан кечириб юриб, арчали тоғ остида ҳайбатли, семириб кетган бир буқани кўриб қолади”. Шунингдек, ҳикоя матнида “Кўнгли бузилмоқ”, “кўнгли бўш”, “кўздан кечирмоқ”, “бошини лиқиллатмоқ” иборалари ҳам учрайди. Бу халқона образли фразеологизмлар қаҳрамон руҳиятини табиӣй очиб беришга хизмат қилган.

“Қария” ҳикояси матнида ҳам оддий фольклоризмларнинг мақол, ибора, аналитик фольклоризмнинг эса халқ қарғиш ва олқишлари ёзувчи томонидан ниҳоятда маҳорат билан қўлланилган. Жумладан, “омади кетмоқ”, “тоқат қилмоқ”, “Жон олов, жон эр”, “тўнғилламоқ”, “қўли қўлига тегмай қолмоқ”, “қўлида жон бермоқ”, “мамнун бўлмоқ”, “ўлим дегани тўй эмас”, “чарви мойдек бўлиб оқиб ётмоқ”, “таъби хира бўлмоқ”, “хафсаласи бўлмади”, “данг қотмоқ”, “дилига тугмоқ” каби халқ иборалари ва мақоллари ишлатилган. Ҳикоянинг бош қаҳрамони Қўзивой чол. Унинг касби бетайин, бозорда жарчилик қилади, супуриб-сидиради, равоч сотади, хуллас дуч келган ишни қилиб, ўлимлигига пул йиғади. Йикқан пулларини дўсти қассоб Қобилбойга бериб қўйган. Қўзибой чол ёлғиз, хотини анча йиллар олдин ўлиб кетган. Бефарзанд, мискин бир одам. Ёзувчи Қўзибой чолни бу ҳаётда тутиб турган ягона мақсад – ўлимлигига пул йиғиш эканини ниҳоятда таъсирчан ҳаётӣй воқеалар билан далиллаб беради. Қўзибой чол нутқида ишлатилган “Ўлим дегани тўй эмас” мақоли қаҳрамоннинг айнан шу ҳаётӣй позициясини ифодалашга хизмат қилган. Хусусан, қуйидаги парчага эътибор қаратамиз: “- Э, қизишманг, иним, - деди Қўзибой чол бепарволик билан. – Ажал вақтики келиб, ҳар биримизнинг ҳам эшигимизни тақилла-

тади. Мусулмон одам ўлимини бўйнига олиб қўйгани маъқул... Мени бошқа бир нима ўйлатади, иним! Қодирбой кўп мўмин-мусулмон одам эди. Балли... Унинг иззат-ҳурматини жойига қўйиб чиқарармикан бу келинчак? Шу ёғи мени ўйлатади... Чакки иш бўпти-да! Балким тайёргарлиги йўқдир? А?.. Унда қийин! Иним, ўлим дегани тўй эмас, мен сизга айтсам. Тўй дегани бамаслаҳат бўлади, ўлим туйқусдан келади! Бунинг фарқи катта!.. Агтанг!” . Қўзибой чол қишлоғида тўсатдан вафот этган ҳамқишлоғи ҳақида гапирар экан, аслида ўзини тасаввур этади. Чунки, унинг ҳеч кими йўқ. Ўлиги кўчада қолиб кетишини истмайди. Кимдир уни, кўмишини, жаноза, расм-русумларини бир йўла ўтказиб юборишини истайди. Шунинг учун беихтиёр унинг юрагидаги “ўлим” ҳақидаги ўйлари, ички кечинмалари тилига кўчади. Зеро, чол хотинининг вафотидан кейин фақат ўзининг ўлиmidан кейинги ҳолат ҳақида ўйлаган, қайғурган. Шунинг учун дўсти Қобилбойга топган-тутганини бериб, йиғиб юради. Аммо Қобилбой “пулни олмадим” деб тонади. Ҳикоянинг кульминацион нуқтаси жон аччиғида Қўзибой чолнинг жар солиб, бакирган саҳнасидир. Мазкур ҳикояни таҳлил этган Ш.Дониёрова ҳикоя қаҳрамони Қўзибой чол ҳақида шундай ёзади: “...Қўзибой чол тимсолида уруғи тоза бўлган элнинг фарзанди пок ниятли, меҳнатсевар, фидойи бўлади, деган ҳақиқат мавжуд. Ота-бобоси ориятли бўлган йигитлар ҳам эл ва ватан олдида ўзининг иродасини букмайди” . Олима жуда тўғри хулосага келган.

Ҳикоя ниҳоятда оптимистик руҳ билан яқунланган. Яъни: “У жимжит уйда, палос устида чўзилиб ётиб, шу фикрга келди: “Бу аҳволда мен қандоқ қилиб ўламан? Асти мумкин эмас, сираям... Мен яна меҳнат қилишим керак. Ҳалол пул топишим керак. Ўлимлик қилишим керак... Ундан кейин ўлсам, бошқа гап...”

У қўшни чиқарган овқатни зўрлаб еди. Ярим кечада туриб, гўшт қовурди. Сахар уйғониб, сойга тушди. Ювинди. Тетикланиб, кўчага йўл олди...

Қўзибой чол аввалгидек бўлиб кетди” .

Ҳикояда ижтимоий-этнографик фольклоризмлар ҳам ниҳоятда маҳорат билан сингдириб юборилган. Зеро, жарчилик касби ҳақидаги сахналар Сурхон миллий колорити, қолаверса, ўзбек миллатига хос қадимий касб тури билан шуғулланган одам ҳақида ҳаётий воқеани тақдим этиши билан эътиборга молик. Ёзувчи Қўзибой чол тимсолида “Ҳалоллик”, “Меҳнатсеварлик”, “Курашчанлик” каби умуминсоний бадиий концепцияни илгари сурган. Қўзибой чол нутқида халқ қарғиш ва олқишлари ҳам ишлатилган. Жумладан: “Худодан тилагим шуки, ўлиги кўчада қолсин, бекафан бўлсин, халойик... Мени бекафан қилди, одамлар!” . Бу халқона қарғишга мисол. Ёзувчи мазкур халқ қарғишини Қўзибой чол нутқида ишлатиш орқа-

ли унинг Қобил дўстига бўлган нафратини жонли ифодалаган. Энди олқиш-га мисол келтирамиз: “- Ҳо-ҳо-о! – деб бақирди. – Бири ола, бири қора эчки кўрган борми? Суюнчисини олиб келавер - ҳо-о! Қўзибой жарчининг мак-касини еб юрипти. Барака топсин эгаси-ё!..” . “Барака топсин” халқ олқиши ҳикояда аналитик фольклоризмга айланган. Биз тадқиқотимизнинг кейинги фаслида аналитик фольклоризмларга алоҳида тўхталамиз. Шунингдек, ҳикояда Қўзибой нуткида “Ўлимга сабр берсин” халқ мақоли ҳам ишлатилиб, бу ўринда ёзувчи халқ мақолини ўзлаштириб, оддий фольклоризм пайдо қилган. Масалан: “- Ҳа, ўлимга сабр берсин, ҳаммаси бўлади, - деди қария”.

Л.Шарипова оддий фольклоризмларнинг шеърятда тутган ўрни ҳақида шундай дейди: “оддий фольклоризмлар шеърый асар бадииятини юксалтиришга, ижодкор мақсадини чуқурроқ очиб берилишига, ғоянинг бўртиб туришига хизмат қилиши билан аҳамиятлидир” . Дарҳақиқат, биз таҳлил этган ҳикояларда ҳам халқ мақол, матал, ибора, образли ифодалар ҳикоядаги бош ва кичик бадиий ғояларни бўрттириб ифодалашга, ижодкорнинг айтмоқчи бўлган бадиий нияти, мақсадини ёрқин ифодалашга хизмат қилган.

Dissertant tomonidan chop qilingan ilmiy ishlar

Horijiy jurnallarda chop qilingan maqolalar

1. Description of real life and reflection of the problems of the period in the riddles (on the example of Shukur Kholmiraev's store “Kuk dengiz”)”The blue sea” ”Internasional Journal on Integrated Education” Volume 3, Issue 1, yan 2021

2. Mythopoetic Images In Shukur Kholmiraev's Stories European Journal of Molecular & Clinical Medicine ISSN 2515-8260 Volume 07, Issue 07, 2020.

3. The Commonality of Myth and National Values in the Stories of Shukur Kholmiraev International Journal of Academic Pedagogical Research (IJAPR) Vol 4, Issue 8, August -2020, Pages37-40

4. Genre features of applause .”As an example of Shukur Kholmiraev's stories”

International Journal on Integrated Education Volume 2, Issue VI, Des 2019

5. The Role of The Duo Genre In The Spiritual Education Of the Heroes Of Shukur Kholmiraev's Stories. International Journal of Academic Management Science Research (IJAMSR) Vol.5. Issue 2, February-2021, Pages:85-86

6. Artistic expression of the cursing genre in Shukur Kholmiraev's Stories. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science Philadelphia, USA Issue 12, volume 80 published December 30, 2019

Халқаро конференция ва республика конференцияларида chop қилинган илмий ишларни рўйхати.

1. Shukur Xolmirzayevning “Oy yorug'ida” hikoyasida inson qalbi talqini. “Таълимда филологияни ривожлантиришнинг глобал масалалари” мавзусидаги халқаро миқёсдаги илмий-амалий анжуман материаллари (2021 йил 3 май)

2. Boshlang'ich ta'limda Shukur Xolmirzayevning “Yo'lda” hikoyasini Blum taksonomiyasi asosida o'qitish usullari”. Бошланғич таълимнинг замонавий тенденциялари: таълим ва тарбия интеграцияси. Халқаро илмий-амалий конференцияси. Жиззах шаҳри, 17 апрель 2021 йил.

3. Шукур Холмирзаев ижодида ибораларнинг ўрни. Миллий тил тараққиёти – миллат истикболининг гарови. “Butunjahon ona tili kuni” munosabati bilan oʻtkazilgan ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent-2016.

4. Ш. Холмирзаев ижодида миллий қадрият ва анъаналарнинг ўрни. Таълим-тарбия жараёнига замонавий педагогик ва ахборот коммуникация технологияларини самарали жорий этиш: муаммо ва ечимлар. Республика илмий-амалий конференцияси тезислар тўплами II қисм (8-9-январ) Бухоро 2016 й

5. Жугрофий муҳит ва шароитнинг Шукур Холмирзаев асарларида ифодаланиши. Географиянинг минтақавий муаммолари. Республика илмий-амалий конференция. Жиззах-2017й.

6. Шукур Холмирзаев асарларида қаҳрамон ва ижтимоий муҳит. Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими муассасалари ҳамкорлигининг долзарб муаммолари. II Республика илмий-амалий анжуманининг материаллар тўплами. 2016 йил 20-21 май. “Бухоро” нашриёти, 2016.

ОАК Республика журналларида чоп этилган мақолалар

1. Шукур Холмирзаев ижодида мақол ва матал муносабатлари. FarDU. Ilmiy xabarlar. Nauchnyy vestnik. ФерГУ.3/2019

2. Yozma nasrda mif va milliy qadriyatlar mushtarakligi. Oʻzbekiston Milliy universiteti xabarлари, 2021, [1/3/1] ISSN 2181-7324

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада Шукур Холмирзаев ҳикояларида оддий фольклоризмларнинг бадий ифодаси ҳақида сўз боради.

РЕЗЮМЕ

В данной статье говорится о художественном воплощении простых фольклоризмов в рассказах Шукура Холмирзаева.

SUMMARY

This article talks about the artistic expression of simple folklorisms in the stories of Shukur Kholmiraev.

TOPONIMLARNING SHAKLLANISHI VA O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Usmonova S.

Qo'qon DPI katta o'qituvchi (PhD)

Tayanch so'zlar: onim, atoqli ot, turdosh ot, toponim, apellyativ.

Ключевые слова: оним, имя собственное, однокоренное имя, топоним, апеллятив.

Key words: onym, proper name, cognate name, toponym, appellative.

A.V.Superanskayaning fikricha toponim so'zlar bir tildan boshqasiga oson o'zlashadi va u tilning leksik boyligiga aylanadi. Buni alohida-alohida hududlarda yangi turli tillar misolida ham ko'rish mumkin, deydi.

Qayd etilishicha, muayyan xalqning oldingi davrdagi toponimlari keyingi avlod tomonidan hech qiyinchiliksiz qabul qilinadi. Bunda toponimlar ma'lum fonetik o'zgarishlarga uchragan bo'lishi mumkin. Faktlarning ko'rsatishicha, eng qisqa bo'lgan yoxud ikki tovushli toponimlar eng qadimgi hisoblanadi.

A.V.Superanskaya o'z ishida tarixiy faktlarga asoslangan, to'qima (sun'iy, xayoliy) toponimlar, shuningdek, toponimlarning uslubiy belgilari haqida ham fikrlar bildiradi. Begona yurtlarga borgan geograflar ob'ektlarga motivatsiyasiz, oddiy so'zlashuv so'zlaridan yoki turdosh otlardan toponimlar yasalishi uchrab turadi ("Nomi yo'q", "Bilmadim" kabi).

Toponimlarga aylanish antroponimlarga xos. Bunda antroponimlar turli so'z yasovchi elementlarga ega bo'lishi mumkin: Иваны, Ivanovo, Ivanoxino [6.: 28,-29,-30, -32.] kabi.

S.N.Basik o'zining "Umumiy toponimika" [2.:197] ("Общая топонимика") asarida atoqli joy otlarining shakllanish asoslari haqida to'xtaladi.

Olimning aytishicha, kishilar jamiyatning ilk taraqqiyot bosqichidan boshlab o'zlari yashayotgan joylar, ularni o'rab turgan tabiiy ob'ektlarni nomlashga harakat qilganlar. Atoqli otlarga mansub bo'lgan geografik nom (toponim)lar til taraqqiyotining keyingi davrlarida turdosh otlardan hosil qilingan. Eng qadimgi tillar atoqli joy otlariga ega bo'lmagan. Ularda toponim vazifasini turdosh ot va u bilan qo'llanuvchi so'z birikmasi bajargan. Keyinroq so'z birikmasi va turdosh ot turg'unlashib, leksikolizatsiyaga uchrab toponim so'z hosil bo'la borgan. Masalan, muayyan (yakka, alohida) tog'ni boshqalaridan ajratish

uchun u yerda bo'lgan voqea shu toqqa nisbatan berilgan, shu asnoda tog' individuallashtirilgan. So'ng esa so'z birikuvi turli o'zgartirish, qisqartirish negizida toponimga aylangan: Siz bo'ri ko'rgan tog' → Bo'ritog' kabi. Umuman, qadimgi davrlarda so'z ham, so'z birikmasi ham, gap ham toponim vazifasini bajaravergan.

Turli tillarda toponimlarning shakllanishida umumiy qonuniyatlar va xususiy holatlar mavjud. Umumiy qonuniyat bu nomlarning geografik muhit va ijtimoiy-tarixiy shart-sharoit belgilarining asos bo'lishidir. SHuningdek, S.N.Basik o'zining ushbu ishida turli tillar toponimiyasidagi o'ziga xoslik (unikoliya) va sub'ektiv (tabiiy, real belgilarga asoslangan) xususiyatlar bo'yicha ham toponimlar hosil bo'lishini ko'rsatadi.

Y.N.Melʼnikova va Ye.S.SHigorevalar apellyativ va onimlar orasidagi aloqaning zichligi, nisbiyligi, bir-biriga o'tuvchiligi haqidagi qarashni qo'llab-quvvatlaydilar. Bunga ular turdosh otlarning atoqli ot o'rnida qo'llanishi, onimlarning apellyativlarga o'tishi kabilarni misol qilib keltiradilar. Bizningcha, toponimlardan tog' so'zi turdosh ot, lekin bu ot muayyan situatsiyalarda atoqli ot (onim) o'rnida qo'llanishi mumkin. Deylik, bir kishi ikkinchi bir kishiga "Men toqqa ketyapman" deydi. Bunda har qanday tog' yoki tog'lar emas, balki tog'lardan ajratib aytilayotgan tog' tushuniladi. Boshqacha aytganda, bunda turdosh tog' oti atoqli ot (Tog') o'rnida qo'llanmoqda. Keyinchalik bu "Tog'" semantik, formal o'zgarishlar asosida markerlangan (maxsus ko'rsatkichlariga ega bo'lgan) toponimga aylanishi mumkin. Demak, bundan xulosa chiqarsak, turdosh ot atoqli ot yoki toponimga o'tishi quyidagi bosqichlarda yuz beradi: turdosh ot → situativ (nutqiy) toponim → uzual toponim. Mualliflar boshqa tadqiqotchilar kabi onimiziya, ya'ni turdosh otning atoqli otga, xususan, toponimga aylanishining ikki turini qayd etadilar: 1) turdosh otning hech qanday shakl o'zgarishsiz, semantik yo'l bilan toponimga aylanishi: xolm → Xolm (gorod), krasnoe → Krasnoe (selo); 2) turdosh otning formal yoki so'z yasovchi affiks orqali toponimga aylanishi kuzatiladi [5.:181-188].

Atoqli otlarga xos bo'lgan umumiy xususiyatlarni toponimlarga nisbatan qo'llab, xususiylashtirib, ya'ni toponimlarning turdosh otlarga qisman o'ziga xos xususiyatlari (maqomi)ni ko'rsatishga harakat qilamiz.

1. Onomastik adabiyotlarda atoqli otlarning turdosh otlar asosida hosil bo'lishi, ya'ni atoqli otning predmet uchun ikkinchi nom ekanligi, bunda turdosh ot ma'nosining qo'shimcha belgilar bilan to'ldirilishi, konkretlashtirilishi, shu asosda atoqli otning bir turdagi predmetlardan birini ajratib, yakka lab ko'rsatishi e'tirof etiladi.

Ko'p toponimlarda ham ularning ikkilamchi nom(nominatsiya)ga egaligi yaqqol bilinib turadi. Masalan, Olchazor: a) birlamchi nomning ma'nosi "olcha daraxtlari ko'p bo'lgan joy (maydon)"; b) toponim maqomidagi nomining (Olchazor) "Qo'qon shahri ko'chalaridan biri". Ko'p tarixiy toponimlarda birlamchi ism qorong'ilashib unutilib ketgan. Masalan, Qo'qon toponimining birinchi nomi (Xo'qand) etimologik tadqiq asosidagina aniqlanadi.

2. Onomastik adabiyotlarda atoqli otlar o'zlari nomlayotgan predmetning belgisini ifodalamaydi. Ayrim atoqli otlar, masalan, antroponimlar bilvosita mazmunga ega bo'lishi mumkin. Masalan, "Hans – mujskoe imya" kabi. Bizning fikrimizcha, tildagi har qanday mustaqil leksik birlik ma'no (tushuncha) ifodalaydi. Tag ma'no (tushuncha)ning mavhumligi, aniqligi, hajmining katta-kichikligida, xolos. Masalan, Anvar so'zining leksik ma'nosi "erkak kishining ismi"dir. Anvar so'zi o'zining to'liq ma'no (tushunchasi)ning unga berilgan xarakteristika (xarakterli belgilar yoki tavsif)da ega bo'ladi. Atoqli ot yoki toponimlar oddiy turdosh otlardan farqli o'laroq, o'zining keng semantik ko'lamiga, mazmun mundarijasiga ega. Atoqli otlarning bir turi bo'lgan toponimlarda ham shunday xususiyat mavjud. Masalan, Qo'qon toponimining semantikasi (tushunchasi) o'ziga berilgan ko'lam va ob'ektlar belgilari majmui (yig'indisi)dan iborat. Boshqacha aytganda, Qo'qon toponimi semantikasi unga berilgan keng ko'lamli tavsifdan iborat.

3. Lug'aviy tizim tadqiqotchilarining e'tirof etishicha, turdosh ot ham tur (bir xil predmetlar sinfi)ni, ham shu turning birini nutqiy qo'llanishda ko'rsata oladi. Atoqli ot esa doimo predmet (ob'ekt)ni ifodalaydi, uni konkretlashtiradi, individuallashtiradi, identifikatsiyalaydi yoki atoqli ot maksimal konkretlikka, nominativlikka ega. Yuqoridagi nazariy faktlarni toponimga tatbiq etsak, u o'xshash ob'ektlardan birini individuallashtirish xususiyatiga ega. Toponimning asl ma'nosi ob'ektni ko'rgan, bilgan kishigagina aniq, tushunarli bo'ladi. Masalan, Qo'qon toponimining ma'nosi u atayotgan shahar (shaharning tuzilishi, ob'ektlarini) bilmagan odamga mavhum, bilgan odamga esa aniq (konkret)dir. SHuningdek, toponim bir ob'ektni ham, shu ob'ektlarning guruhlarini ham individuallashtirishi mumkin: O'zbekiston (bir ob'ekt), Osiyo qit'asi (bir qancha davlatlarni umumlashtirib, bu umumiylik Osiyoni boshqa davlatlar umumlashmasidan ajratib, individuallashtiradi) Yevropa, Amerika kabilardan ajratadi.

4. Onomastik adabiyotlarda aytilishicha, onomastik birliklar turdosh otlar kabi aniq belgilarga ega bo'lgan tushunchalarga ega emas. Ular (onimlar) tushuncha bilan bevosita bog'lanmagan. Ularning lisoniy ma'nosi o'ta abstrakt bo'lib, ular kontekstdagina konkret tushunchaga ega bo'ladi. Ko'rinib turibdiki,

tilshunoslikda onimlarning tushuncha va ma'noga munosabati turdosh otlar semantikasi tushunchalaridan farqlanadi.

5. Atoqli ot tadqiqotchilari onim bilan uning ob'ekti orasidagi bog'lanish tabiiy bo'lmay, erkin, ixtiyoriy ekanligini qayd etadilar. Masalan, o'g'il bolaga ko'p sonli erkak ismlaridan birini erkin, ixtiyoriy qo'yadilar. Ammo ma'lum darajada erkinlik cheklangan darajada bo'ladi. Xususan, o'g'il bolaga qiz bolaning ismi qo'yilmaydi.

Nom qo'yishdagi erkinlik, ixtiyoriylik toponimlarda ham uchraydi. Buni bir shahar, davlat kabilarning bir qancha bo'lishida ko'rish mumkin. Ikkinchi tomondan ko'pincha erkinlik mutlaq emas. Nom ob'ektning real xususiyatlari asosida ham qo'yiladi: Qo'qon (SHamollar shahri), Toshkent (Tosh shahri) kabi.

6. Atoqli ot tadqiqotchilarining e'tirof etishlaricha, onimlar lisoniy va nutqiy ma'nolaridan tashqari, qomusiy (entsiklopedik) ma'noga ham egadir. Atoqli ot to'liq tavsiflanganda lingvistik va ekstralingvistik jihatlar o'zaro bog'lanadi. Lingvistik ma'no asosida etnografik, sotsial, tarix, adabiyotshunoslik kabi sohalar nomlanishlariga ega bo'ladi. Bunday holatda atoqli ot ma'nosi murakkab kompleksga ega bo'lib, u nomlanuvchi ob'ekt haqidagi ma'lumotlarni bildiradi. Toponimlarda ham lisoniy, nutqiy, entsiklopedik ma'nolar o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, "Qo'qon" toponimiyasining eng umumiy ma'nosi (Qo'qon – shaharlardan biri) uning o'ta abstrakt lisoniy ma'nosidir. "Qo'qon" toponimining har bir qo'llovchi tomonidan sub'ektiv bo'lishi, qo'shimchalar bilan ishlatilishi bu so'zning ("Qo'qon") nutqiy ma'nosi hisoblanadi. Agar biz "Qo'qon" toponimining o'z ob'ekti (shaharning) barcha belgilari asosida tavsiflasak (matn shaklida), bu "Qo'qon" toponimining qomusiy (entsiklopedik) ma'nosi (mazmuni) sanaladi. Toponimning lisoniy, nutqiy, entsiklopedik ma'nolari o'zaro bog'lanmagan, mustaqil ma'nolar emas. Lisoniy va nutqiy ma'nolar entsiklopedik ma'no asosida shakllanadi.

7. Atoqli otlar bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilinmaydi. Bu holat toponimlarga ham taalluqlidir.

Sh.Qodirova toponimlar shakllanishining leksik-semantik tamoyil (printsip) larini quyidagicha qayd etadi. Toshkent mikrotoponimlari hosil bo'lishining leksik-semantik asoslari: 1. Atoqli otlardan: a) shaxs otlari, familiyalari, taxallus, laqablardan; b) toponimlardan; 2. Ob'ektning geografik xususiyatlari, landshaftni ifodalovchi so'zlardan: a) o'simlik otlaridan; b) jonivor, qushlar otlaridan; v) yer, rel'efni ifodalovchi so'zlardan; g) ob'ektning tashqi ko'rinishi, shakli, hajmini ifodalovchi so'zlardan; d) ob'ektning joylashgan o'rnini ifodalagan so'zlardan; 3. Sotsial-tarixiy sharoitlarni ifodalovchi so'zlardan:

a) diniy tushuncha va tasavvurlarni ifodalovchi so'zlardan; b) savdo-sotiqni ifodalovchi so'zlardan; v) kasb-hunarni ifodalovchi so'zlardan; g) tarixiy va boshqa voqealarni ifodalovchi so'zlardan; 4. Etnik nomlardan [4.:22,23].

H.Hasanov toponimlarning nomlanish asoslari sifatida quyidagilarni ko'rsatadi: yerning past-balandligiga qarab nomlash: Botqoqqum, Muzko'l, Nayzatosh; o'simlik va hayvonlarga qarab nom qo'yish: Dahanakiyik, Jiyyakapa; chorvador rayonlarda ham bir joyga o'sha joyning ahamiyati sifatida nom qo'yish: Jontoqli, Tuyajoylov, Bo'ritepa, Sho'rquduq; foydali qazilmalarga qarab: Kumushkon, Miskon, Oltinkon; mineral buloqlarga qarab: Achchiqariq, Obigarm, SHO'rsuv[9.:16-18].

S.A.Karimov va S.N.Bo'riyevlar toponimlar shakllanishidagi nolisoniy omillar haqida fikr yuritadilar. Ularning fikricha, toponimlar hosil bo'lishidagi lisoniy (lingvistik) omillarni fonetik, leksik, leksik-semantik, grammatik omillar tashkil etadi. Mualliflarning ta'kidlashlaricha, lisoniy omillar nolining soniy (ekstralingvistik) omillar bilan bevosita bog'liqdir. Ularning e'tiroflaricha, geografik ob'ektlarni nomlash aslida ijtimoiy ehtiyoj, sotsial omil hisoblanadiki, uning bosh birligi ekstralingvistik omil sanalishi mumkin. Toponimni nomlashga sabab bo'lishi mumkin bo'lgan ekstralingvistik omillarni joyning geografik sharoiti, mahalliy xalqning urug' va qavmlar, ularning kasb-hunari, nomlashdagi siyosiy-iqtisodiy jarayonlar, o'zgarishlar tashkil etadi.

G.D.Tomaxinning[7.:84-90] nomlanishdagi ekstralingvistik omillar sifatida ko'rsatgan quyidagi hodisalarni e'tirof etadilar: aholining ijtimoiy tuzilish va madaniyati; tillarning rasmiy statusi va qarindoshlik darajalari; tillarning hududlarni o'zgartirish darajasi. Mualliflar T.Enazarovning yuqoridagi omillar toponimlashish hodisasini tezlashtiradi, degan qarashiga xayrixohlik bildiradilar. V.A.Nikonovning tabiiy alomatlar sifatiga qarab nom tanlanishi tabiiy-geografik sabablardan kelib chiqmay, balki sotsial-tarixiy sabablardan kelib chiqadi, degan fikriga qo'shiladilar [3.:69-72].

Bu o'rinda S.A.Karimov va S.N.Bo'riyevlar buryat tadqiqotchisi D.D.Nimayev tomonidan ko'rsatilgan quyidagi nomlash asos (printsip) larini e'tirof etadilar: 1) nomlashda tabiiy belgilardan (joyning kengligi, rang belgilariga qarab, ob'ektning ko'lami, shakli va boshqa tabiiy belgilari, u yerdagi o'simliklar va hayvonot dunyosi kabilar) kelib chiqish; 2) chetdan nom olish; 3) diniy tushuncha, tasavvurlar asosida nom qo'yish; 4) insonning xo'jalik faoliyati asosida nom qo'yish; 5) otontroponimik yosh kishilarning davriy, vaqtinchalik yashash joylaridan kelib chiqib nom qo'yish va hokazo[3.:43-44]. Umuman, S.A.Karimov va S.N.Bo'riyevlarning tadqiqotlari, nomlashning ekstralingvistik omillari toponimiyaning diqqat markazida turishi lozim.

Y.A.Ahmadaliyev “Toponimika va geografik terminshunoslik” asarida toponimlarning shakllantirilishi masalalariga alohida to’xtaladi. Bunda, asosan, joylarga nom qo’yishning tamoyillari haqida fikr yuritiladi va uningcha, joyga nom berish qonunlari yoki tamoyillarini aniqlash, bir tomondan, toponimika fani nazariyasining taraqqiyoti uchun xizmat qilsa, ikkinchi tomondan, nomlarni yangilash, yangi nomlar qo’yish uchun asos bo’ladi.

Y.A.Ahmadaliyevning ko’rsatishicha, joyga nom berishda keng tarqalgan tamoyillardan biri shu joy mansub bo’lgan hududga, uning xususiyatiga e’tibor berish va keng ma’noli umumiy geografik tushunchani xususiylashtirish, individuallashtirishdir. Masalan “Jar” umumiy geografik tushuncha, turdosh ot. Nom beriluvchi qishloq shu joyga mansub, yondosh bo’lsa, “Jar” tushunchasi qishloq tushunchasi bilan toraytiriladi (xususiylashtiriladi) va, natijada, Jarqishloq atoqli joy nomi yoki toponim vujudga keltiriladi[1.:77-78].

Shunday qilib bu leksik-sintaktik qurilma (modellar) o’rni bilan aniqlovchili birikma, o’rni bilan joyning atoqli nomi (toponim) sifatida qo’llanilishi mumkin. SHuni e’tirof etishimiz kerakki, indikator ob’ektning turini boshqa ob’ektlarga nisbatan aniqlasa, indikator oldi yoki orqasidagi so’z shu ob’ekt turining ichki tur (xil)larini ko’rsatadi. Indikator oldida nafaqat atoqli, balki turdosh abstrakt otlar ham kelishi mumkin: Shodlik ko’chasi, Mustaqillik maydoni kabi.

Xullas, toponimlar o’ziga xos struktura, kompozitsiya va semantik xususiyatlarga ega.

Adabiyotlar:

1. Ahmadaliyev Y. Toponimika va geografik terminshunoslik. – Farg’ona, 2018.
2. Басик С.Н. Общая топонимика. Минск.: 2006.
3. Karimov S.A., Bo’riyev S.N. O’zbek toponimikasi taraqqiyot bosqichida. –Toshkent: 2006.
4. Кадирова Ш. Микротопонимы Ташкента: Дисс.автореф. канд.филол.наук.- М., 1970.
5. Мельникова Ю.Н., Шигорева Е.С.// Статус имен собственных в лексической системе (в сопоставлении с именами нарицательными). // Лексикография и коммуникация. -2015: материалы II междунар. науч. конф., Белгород, 23-24 апр. 2015.
6. Суперанская А.В. Кто такое топонимика? –М.: 1985.
7. Томахин Г.Д. Топонимы как реалии языка и культуры (на материале географических названий ССНА) // Вопросы языкознания. – 1984. – №3.
8. Hasanov H. O’rta Osiyo joy nomlari tarixidan. –Toshkent: 1965.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada toponimlarning shakllanishiga doir tilshunos olimlarning qarashlari, apellyativ va onimlar orasidagi aloqa, toponimik qonuniyatlar haqida bahs yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются взгляды лингвистов на образование топонимов, соотношение апеллятивов и имен, законы топонимии.

SUMMARY

This article discusses the views of linguists on the formation of toponyms, the ratio of appellatives and names, the laws of toponymy.

ТИЛ ФАНИНИНГ УМУММЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

Madrahimov I. S.

Qo'qon davlat pedagogika instituti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Tayanch so'zlar: falsafa, tilshunoslik, metodologiya, tadqiqot usuli, tarixiy taraqqiyot, umummetodologik asoslar, tizim, til va nutq, tasavvuf, sistem-struktur yondashuv.

Ключевые слова: философия, Лингвистика, методология, метод исследования, исторический прогресс, общеметодологические основы, система, язык и речь, мистицизм, системно-структурный подход.

Key words: philosophy, Linguistics, methodology, research method, historical progress, general methodological foundations, system, language and speech, mysticism, system-structural approach.

Ko'pincha falsafiy adabiyotlarda, onda-sonda tilshunoslikda ham "Metodologiya nima?" va "Uning ilmiy tadqiqot usul (metod)laridan qanday farqi bor?" singari savollarga duch kelamiz. Bizningcha, metodologiya o'rganiladigan manbaning umumiy xususiyatlari to'g'risidagi asosiy nazariy fikrlar hamda u (manba)ning tarixiy taraqqiyotiga oid ma'lumotlar majmuidir. Buni tilshunoslikka tatbiqan aytsak, quyidagilar umummetodologik asoslar hisoblanishi mumkin:

- a) til – tarixan taraqqiy etib boruvchi hodisa;
- b) til – ijtimoiy hodisa;
- v) til jamiyat bilan mustahkam uzviy aloqada bo'lsa-da, o'z ichki qonuniyatiga ega bo'lib, tilning turli tomonlari notekis rivojlanib boradi;
- g) til – o'ziga xos tizimlar tizimi;
- d) til uchun dialektik ziddiyatlar deb ataluvchi xususiyatlar xos;
- ye) til shakli (moddiy) hamda ichki (ma'no) tomonlari taraqqiyoti orasida o'zaro farqlar, uzilishlar bo'ladi;
- j) til ma'lum darajada inson organizmining fiziologik xususiyatlariga tobe;
- z) til mutlaq turg'un, mutlaq ziddiyatsiz va mutlaq noto'g'ri tizim bo'la olmaydi;
- i) jamiyat a'zolari ongida tasavvurlar majmuasi, munosabatlar chizmasi, shakl va mazmun yaxlitligi, fikrni shakllantirish hamda uni ifodalash imkoniyat sifatida mavjud bo'lgan til nutqning turli ko'rinish va shakllarida moddiy tus oladi, moddiy shakllarda (tovushlar, harflar, imo-ishoralar, ramzlar va h.k.lar sirasi) voqelanadi, yuzaga chiqadi;

k) til va nutq ziddiyatlarini chuqur tadqiq etish -- tilshunoslikning muhim muammolaridan biri va h.k.[1, 602].

Fanning umumiy metodologiyasi har qanday ilmiy kashfiyotni ocha oladigan kalit bo'la olmaydi, albatta. Biroq u ilmiy tadqiqotlarni to'g'ri yo'naltira olish va boshqarib borish xususiyatlariga ega.

Xususiyy fan metodologiyasi esa mazkur fanni inqiroz holatlaridan saqllovchi, fanning ma'lum davridagi ahvoliga o'z vaqtida to'g'ri baho beruvchi hamda ilmiy-tadqiqot natijalarini umumlashtirishda falsafiy bilimlarning insoniyat qo'lga kiritgan barcha yutuqlardan keng foydalanishni o'z ichiga olgan faoliyatning maxsus ko'rinishidir. "Metod umumiy metodologiya bilan qanday munosabatlarda bo'ladi?" Metod, avvalo, ilmiy-tadqiqot usullarining muayyan majmuidir. Metod metodologiyadan farqli o'laroq, birmuncha tor ma'nodagi tadqiqot shaklidir. Masalan, qiyosiy-tarixiy metod, lingvistik jug'rofiya metodi, struktur metod va h.k. Aniqrog'i, u har doim til o'rganishning ma'lum jihati (aspekti) bilan bog'liqdir. Metod fanning umumiy metodologiyasiga kirsada, u bilan juda mustahkam bog'langan, ya'ni metod ham metodologiya kabi fan va uning yutuqlari bilan uzviy aloqadadir. Masalan, qiyosiy-tarixiy metodning hozirgi holati bunga yaqqol misol bo'la oladi. Agar yosh grammatikachilar o'z tadqiqotlarida tovushlar, so'z va uning shakllarini tiklash (rekonstruktsiyalash) ni ta'min etuvchi usullardan foydalangan bo'lsalar, hozirgi zamon qiyosiy-tarixiy metodi areal lingvistika, tipologiya, toponimika ma'lumotlaridan keng foydalanadi. Har bir metod tadqiqot manbai haqidagi muayyan bilimni taqozo etadi. Metodning nazariy zamini o'rganish manbaining haqiqiy, ya'ni to'qib chiqarilmagan xususiyatlariga asoslanishi zarur. Agar bu xususiyatlar sun'iy ravishda o'ylab topilsa, bunday hollarda metod g'ayriilmiylikdan iborat quruq safsataga aylanadi [1, 457]. Shuning uchun ham Gegel' haqli ravishda ta'kidlab o'tganidek: "Falsafiy metod tasodifiy shaxsiy faraziyalardan va doim o'zini ko'rsatishga intiladigan maxsus mulohazalardan tiyilib turishni talab etadi" [3, 235].

Til hodisalariga dialektik yondashuv lisoniy ilmiy metod to'g'riligining mezonidir. Agar metod o'z o'rganish manbai xususiyatlarini noto'g'ri tushunish asosida yuzaga kelgan bo'lsa, bunday metod o'rganilayotgan manbatlarni to'g'ri tushunishga olib boruvchi tadqiqot uchun aslo yaramaydi [8, 243].

Tasavvuf qiyosiyotini chuqur bilgan Alisher Navoiy bilish va talqin etish bosqichlarini orif va ko'rlar misolida juda yaxshi tushuntiradi [6, 464]. Ko'rlar fil mohiyatini alohida-alohida a'zolarining xususiyati deb bilib, o'zaro munozaraga kirishadilar. Orif esa ularning barchasini haq deb hisoblaydi, chunki:

Lek jam' o'lg'onda bu barcha sifat,
Tilga hosildur ul dam ma'rifat,

Komili biynog'a chun erdi yaqin,
Betaxalluf dedi bori so'zni chin[6, 464].

Munozaraning sababi shundaki, ko'rlarning bilish metodi manbaning alohida-alohida tomonlarini paypaslash, Orifning o'rganish metodi esa manbani yaxlitligicha, butunligicha ilg'ay olishga asoslangan bo'lib, bu, o'z navbatida, tadqiqotchini o'rganish manbai haqida turli xil ma'lumot hosil qilishga yo'llaydi. Shu tufayli ham metod ilmiy tadqiqotda juda muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi tushunchalardan farqli o'laroq, ilmiy-tadqiqot usuli yana ham tor doirada qo'llanadi. Bunga misol tariqasida analitik, paradigmatic, sintagmatik tahlil usullarini keltirish mumkin. Ravshanki, ilmiy-tadqiqot usulini umumiy metodologiya darajasiga tenglashtirib qo'ymaslik kerak. Shuningdek, ilmiy-tadqiqot usuli ham metod kabi fan va uning yutuqlari bilan o'zaro aloqadadir. G'ayriilmiy va noto'g'ri tadqiqot metodi muayyan umumiy metodologik talablarning yuzaga kelishiga jiddiy to'siq bo'ladi hamda nomaqbul ilmiy-tadqiqot usullarini yuzaga keltiradi. Bularning barchasi yana bir marta til hodisalariga dialektik va materialistik yondashuvni tilshunoslikning umumiy metodologiyasi muayyan metodlari hamda ilmiy-tadqiqot usullari uchun yagona to'g'ri mezon ekanligini isbotlaydi. Shu xususda yirik tilshunos, akademik B.A.Serebrennikov yozgan edi: "...til hodisalariga dialektik yondashuvning birinchi va mutlaq talabi hodisaning talqini, uni tushunish, ayni hodisaning haqiqiy tabiatiga, haqiqiy mohiyatiga xos bo'lmog'idir. Ammo bu qanchalik g'ayritabiiy tuyulmasin, barcha

qiyinchiliklar ana shu yerdan boshlanadi. Tilni har qanday ortiqcha qo'shimchalarsiz, qanday bo'lsa o'shandayligicha tushunish benihoya qiyin" [7, 119]. Ammo, qanchalik mushkul bo'lmasin, til hodisalarining mohiyati to'g'ri ochilmay qolaveradi. Til hodisalariga dialektik yondashuvni amalga oshirishning ma'lum shartlari ham mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- 1) o'rganilayotgan manba (ob'ekt) ni yetarli darajada bilish;
- 2) u (o'rganish manbai)ni har tomonlama tadqiq etish;
- 3) qilingan xulosalarni doimiy ravishda tekshirib borish;

4) dialektik asosdagi metodologik metodlar tizimi hamda tadqiqot usullarini rivojlantirish. Turli manba (ob'ekt, predmet)lar tadqiqotchilari singari tilshunos ham falsafada ishlab chiqilgan kategoriyalardan izchil foydalanmog'i lozim [7, 301]. Istalgan fandagi dunyoqarash, falsafiy nuqtai nazarning mohiyati tadqiqotchining mazkur fan tadqiqot manbaini qanday tushunish va manbaga qay tarzda yondashuvida o'z ifodasini topadi.

Tilning serqirra, murakkab hodisa ekanligi uning birliklariga dialektik yondashuvni talab qiladi. Bu esa ularni qanday bo'lsa, shundayligicha, doimiy taraqqiyotda, turli aloqa va munosabatlar qurshovida o'rganish imkonini beradi

[4, 100]. Aynan shunday yondashuv o'rganish manbaining ko'plab tomonlarini qamray oladi, tadqiqotchiga til, uning birliklari, sistem tuzilishining mohiyatini ochib bera oladi. Masalan, dialektik logika metod yordamida turkiy tillar faktlarini o'rganishning sermahsulligini atqli tilshunos S.N.Ivanovning qator ishlari tasdiqlaydi [7, 221].

Til o'rganishga sistem-struktur yondashuvda til birliklari (fonema, morfema va h.k.)ning haqiqiyiligi, birligi, shakl va kategoriyalarini ulardagi munosabatlar bilan qorishtirib yubormaslik lozim. Dialektik mantiq o'rganish manbaini faqat uning munosabatlari orqaligina emas, balki uni tadqiqotchiga bog'liq bo'lmagan holda mavjud bo'lgan hamda o'zidagi barcha sifat, xususiyat, munosabatlarning tashuvchisi sifatida ham ko'rib chiqadi. "Narsa"ning, ya'ni o'rganish manbaining bevosita mavjudligi (ob'ektivligi) haqidagi fikr dialektikaning birinchi va eng muhim vohid (element)idir [2, 602]. Binobarin, til birligiga o'zidagi barcha aloqa

hamda munosabatlarning tashuvchisi sifatida qaralishi zarur va uni ichki tabiatiga xos bo'lmagan hech qanday xususiyatlarni zo'rma-zo'raki tirkamasdan o'rganilishi shart. Boshqacha aytganda, til birliklari zotiy (substantsial) ravishda tadqiq etilishi darkor [5, 86; 5, 115; 3, 192].

Adabiyotlar:

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики (Краткий очерк). -М.: Просвещение, 1966.
2. Введение в философию: Учебник для высших учебных заведений: (В двух частях. Часть 2). -М.: Изд-во полит.литературы, 1989.
3. Гегель, Георг Вильгельм Фридрих. - Наука логики: В 3-х томах. Т.I. -М.: Мысль, 1970.
4. Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Учебное пособие. Ч. I. -Л.: Изд-во Ленингр.ун-та, 1975.
5. Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Учебное пособие. Ч. II. -Л.: Изд-во Ленингр.ун-та, 1975.
6. Навоий Алишер. Лисон ут-тайр. -Т.: Фафур Фулом номидаги Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991.
7. Серебrenников Б.А. О материалистическом подходе к явлениям языка. -М.: Наука, 1983.
8. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. -М.: Наука, 1971.

РЕЗЮМЕ

Maqolada falsafa hamda tilshunoslikda umummetodologik ahamiyatga ega bo'lgan tamoyillar xususida fikr yuritilgan. Unda o'rganish manbaining umumiy xususiyatlari atroflicha yoritib berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются принципы, имеющие общеметодологическое значение как в философии, так и в лингвистике. В нем подробно описаны общие характеристики источника обучения.

SUMMARY

The article discusses the principles of general methodological significance both in philosophy and in linguistics. It describes in detail the general characteristics of the learning source.

TIBBIYOTDA TALABALARNING O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA NUTQIY KOMPETENTSIYASINI INTEGRATION O‘QITISHNI TAKOMILLASHTIRISH

Fayzullayev S. I.

TTA O‘zbek va xorijiy tillar kafedrası o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: nutqiy kompetensiya, OTM, tibbiyot, o‘qitish metodikasi, tibbiy ta’lim, metodik texnologiya, kasbiy kompetentlik, didaktik yondashuv.

Ключевые слова: речевая компетентность, ВУЗ, медицина, методика обучения, медицинское образование, методическая технология, профессиональная компетентность, дидактический подход.

Key words: speech competence, HEI, medicine, teaching methodology, medical education, methodical technology, professional competence, didactic approach.

Jahonda talabalarining nutqiy kompetentsiyasini til o‘rganishini takomillashtirish asosida integratsion metodik foydalanish, integrativ ta’lim muhitini yaratishning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga talabalarining nutqiy kompetentsiyasini integratsion takomillashtirishning lingvistik, sotsiolingvistik va pragmatik komponentlarini tibbiy ta’lim mazmuniga keng tatbiq etish, talabalarni samarali muloqotga tayyorlash tizimini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jahonda til o‘qitish metodikasi keyingi yillarda bir qator yutuqlarni qo‘lga kiritmoqda. Buning natijasida jamiyatning ijtimoy-iqtisodiy sohalarida muayyan rivojlanishlar, islohotlar sodir bo‘lmoqda. Zero, talabalarining nutqiy kompetentsiyasi muloqot vositasi sifatida barcha yo‘nalishlarning taraqqiyotiga ta’sir qiladi, shuning uchun ham uni o‘qitish masalasi doimo dolzarb hisoblanadi. Bugun dunyo til o‘qitish metodikasiga andoza bo‘layotgan Ingliz tili ta’limi yutuqlaridan aksariyat mamlakatlar samarali foydalanib kelmoqda. Kuzatishlardan ma’lum bo‘lishicha, tibbiyotda til o‘qitish metodikasida integratsion nutqiy ko‘nikmalarni rivojlantirish asosiy masalalardan bo‘lib, uni amalga takomillashtirish, talabalarining nutqiy kompetentsiyasiga ko‘proq bog‘liq bo‘lmoqda. Dunyoda ingliz, fransuz, nemis va boshqa rivojlangan xorijiy tillarni o‘qitishga doir ilmiy adabiyotlarda talabalarining nutqiy kompetentsiyasini mazmuniga, foydalanganlik darajasiga alohida e’tibor beriladi va ta’lim jarayonidan unumli foydalaniladi. O‘zbek va ingliz tillarini bilish darajasini

baholashning milliy test tizimini rivojlantirish asosida malaka sertifikatiga ega bo'lgan talabalar va pedagoglarga imtiyozlar berish hamda ularni rag'batlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti qarori qabul qilindi [1].

Tibbiyotda tajribada talabalarining nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirish o'zaro muloqotning integratsion metodik o'qitish asosida samarali bo'lishiga qaratiladi. Amalda foydalaniladigan talabalarining nutqiy kompetentsiyasini avvaldan belgilangan ma'lum me'zonlar asosida takomillashtiriladi. Dunyoda integrativ ta'lim (Blended Learning), integratsion metodik yondashuv asosida talabalarining nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirish masalasiga doir ilmiy munozaralar va forumlarni tashkil etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, talabalarining nutqiy kompetentsiyasi tibbiy ta'limda til o'rganishni kommunikativ modelini takomillashtirish, talabalarda interfaol muloqot ko'nikmasini rivojlantirish jarayonida akmeologik va integratsion yondashuvning o'ziga xosliklarini aniqlashtirish, kommunikativ hamkorlikni tashkil etishning interfaol texnologiyalarini ishlab chiqish hamda samarali foydalanish, tibbiy oliy ta'lim darajasini sifat jihatidan metodik takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa talabalarining nutqiy kompetentsiyasini integratsion metodik rivojlantirishning didaktik shart-sharoitlarini takomillashtirish, integrativ-fasilitatsion ta'lim muhitini yaratish orqali kasbiy faoliyatga kommunikativ yo'nalganlikni tarkib toptirish modelini ishlab chiqishni taqozo etmoqda.

O'zbekistonda ham o'zbek va ingliz tillarni o'qitishda talabalarining nutqiy kompetentsiyasini integratsion metodikasi didaktik yondashuvga asoslanmoqda, dars mashg'uloti jarayonida lingvistik kompetensiyalarni rivojlantirish nutqiy kompetensiyalarning takomillashishiga olib kelish ko'zda tutilmoqda. Tibbiy OTM talabalarining nutqiy kompetentsiyasini tajribalar asosida til o'rganishga qo'yilgan aniq talablar orqali (tinglab tushunish), (gapirish), (o'qish) va (yozish) malakalari rivojlantiriladi. O'zbek va ingliz tillarni o'qitishda mazkur metodika biroz ijodiyroq foydalanish maqsadga muvofiq, bizningcha [2]. Chunki talabalar tilning tashuvchilari sifatida muayyan nutqiy qo'nikma va malakalarga ega bo'lgan holda OTMga keladilar. Talabalarining nutqiy kompetentsiyasini o'zbek va ingliz tilida matn yoki suhbatni tinglab tushunadi, o'qiy oladi, gapira oladi va yoza oladi. Bunday vaziyatda o'zbek va ingliz tili o'qitish metodikasining asosiy vazifasi talabalarda eshitganlarini to'g'ri tushuna olish, adabiy tilda ravon va mantiqan izchil gapira olish, matnni o'qib tushuna olish hamda to'g'ri va mazmunli yoza olish ko'nikmalarini rivojlantirish lozim. Bu mas'uliyatli vazifani, albatta, talabalarining nutqiy kompetentsiyasini integratsion takomillashtirilgan o'quv topshiriqlari orqali amalga oshirish mumkin. Shu ma'noda tibbiy ta'limda o'zbek va ingliz tilidan talabalarining nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirishning yangi metodikalarini ishlab chiqish, lingvodidaktik asoslarini takomillashtirish masalasi nihoyatda dolzarb hisoblanadi. Respublikamizda bo'lajak

shifokorlarning qobiliyati va malakalarini rivojlantirish, kasbiy faoliyatga taktik va strategik yo‘nalganlikni tarbiyalash, talabalarining tibbiy ta‘lim faolligini takomillashtirishga ustuvor yo‘nalish sifatida e‘tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, tibbiy ta‘lim amaliyoti talabalarining nutqiy kompetensiyani rivojlantiruvchi integratsion yondashuv asosida takomillashtirish, kommunikativ kompetentlikni takomillashtirish omillari va mezonlarini aniqlashtirish, konseptual modeli va amaliy-texnologik tizimini takomillashtirishni taqozo etmoqda. Davlat ta‘lim standartlari va milliy baholash mezonlariga muvofiq tarzda o‘zbek va ingliz tilini o‘qitishda savol, mashq va topshiriqlar mazmunini integratsion tanqidiy o‘rganish, ularni nutqiy ko‘nikma va malakalarni takomillashtirish va baholash nuqtai nazaridan tavsiflash va tasniflash zarurati mavjud. Ma‘lumki, o‘zbek va ingliz tillari ta‘limida o‘quv topshiriqlarini lingvopedagogik asoslarini integratsion metodik rivojlantirish, o‘zbek va ingliz tillarida o‘qitish, o‘quv jarayoniga tegishli barcha turdagi o‘quv qo‘llanma, darslik, ko‘rgazmali qurollardan tortib multimedia AKT vosita, materiallari asosida o‘quv topshiriqlarini tibbiy OTM talabalariga mos, innovatsion tizimli va o‘rganishga qulay samarali usullarini ishlab chiqarish bugungi kunning dolzarb masala sifatida e‘tibor berilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi tibbiy oliy ta‘lim tizimida o‘zbek va ingliz tillarini metodik integratsion o‘qitish, o‘quv materiallari asosida o‘quv topshiriqlarini rivojlantirish, samarali ta‘lim berish maqsadida tibbiyot mutaxassislarini o‘zbek va ingliz tillarida o‘qitish sifatini samarali ta‘minlash, o‘zbek va ingliz tillarida erkin so‘zlasha oladigan tibbiy mutaxassislarni tayyorlash, tibbiy oliy ta‘lim tizimida tilshunoslik fanlarini o‘qitishni tubdan takomillashtirish, ushbu yo‘nalishlardagi o‘quv dasturlarining uzviyligi va uzluksizligini integratsion ta‘minlash muhim ahamiyatga ega.

Jahondajamiatningijtimoiybuyurtmasidankelibchiqib,ingliztillarnio‘qitilishi nutqiy kompetensiyalar, ko‘nikma va malakalarga qo‘yiladigan talablar hamda til materialidan iborat ingliz tili o‘qitish mazmunini takomillashtirish, innovatsion pedagogik, kompetensiyalarni qo‘llash metodikasini takomillashtirish, tibbiyotdagi talabalarining kasbiy kompetentligini takomillashtirishga bo‘lgan ehtiyojni yanada kuchaytiradi. Ayniqsa tibbiyotda talabalarni integratsion oqitishni metodik asoslarini takomillashtirish 1-2 kurs talabalarida o‘zbek va ingliz tillarni o‘qitishda til o‘rganishga ishtiyoqi, layoqati va munosabati kabi individual jihatlarini, tafakkur, xotira, diqqat kabi yoshga oid psixologik xususiyatlarini, til tajribasi va til ta‘lim sharoitini inobatga olib sifat va samaradorlikni takomillashtirish bo‘yicha tadqiqotlar olib borish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ma‘lumki, so‘nggi yillarda ta‘lim-tarbiya tizimida yangi avlod tarbiyasida jahon fani va kompetensiyasining ilg‘or yutuqlarini jamlagan, o‘tmish ajdodlarimiz aql-zakovati mahsuli sifatida yaratilgan, milliy va ma‘naviy qadriyatlarimizga tayangan holda zamonaviy ta‘lim-tarbiya berish uslublarini takomillashtirish

muammosi vujudga keldi. Barkamol avlod jamiyat taraqqiyotining asosi sanalishi bejiz emas. Shu bois mamlakatimizda ham jismonan, ham ma'nan barkamol avlodga ta'lim-tarbiya berish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. "Ta'lim to'g'risida"gi yangi Qonun (2020-yil 23-sentabr)da barkamol shaxs tarbiyasi davlat ahamiyatiga molik muhim masala, ustuvor yo'nalish sifatida belgilandi. Bu ta'limiy maqsadga erishishning samarali vositalaridan biri "o'qitishning ilg'or shakllari va yangi pedagogik texnologiyalarni va kompetentsiyalarni tibbiy ta'limning texnik va axborot vositalarini o'quv jarayoniga joriy etish"dan iborat [3]. Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev: "Ta'limga e'tibor-kelajakka e'tibor", - deb ta'kidlashlari tibbiy ta'limdagi islohot kelajak avlodga bo'lgan islohotdir. "Ta'lim to'g'risida"gi yangi Qonun, "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to'g'risida"gi Qonun hamda "Tibbiy ta'limni rivojlantirish mazmunini tubdan isloh etish va ta'lim-tarbiya samaradorligini yangi sifat darajasiga ko'tarish Davlat dasturi", 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning Harakatlar strategiyasida va boshqa me'yoriy hujjatlarda tibbiy ta'lim tizimini isloh qilish vazifalari belgilangan bo'lib, bu esa tibbiy ta'lim jarayonida talabalar bilan ishlash, ularni kasbiy barkamol shifokor sifatida rivojlantirish davlat miqyosida muvaffaqiyatli amalga oshirilishida zamin bo'lmoqda [4]. Zero, mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyevning "Biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz" degan fikri muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur masalaning dolzarbligi talabalarning ijodiy fikrlashlari, ularning bilim egallashdagi faolliklarida yaqqol namoyon bo'ladi. Tibbiyotda tillarni o'rganish, tibbiy ta'lim jarayoni o'qitishda foydalanilayotgan usul, uslub va shakllarining turli - tumanligi bilan ajralib turadi. Tibbiy ta'lim amaliyotida fanlararo aloqadorlikni yo'lga qo'yish fan va jamiyat hayotida bugungi kunda sodir bo'layotgan integratsion jarayonlarning yorqin ifodasidir. Ushbu aloqadorlik talabalarning bilimlarni ongli o'zlashtirishi, dunyo haqidagi yaxlit tasavvurlarini rivojlantirish va amaliy va ilmiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirishda muhim o'rinni egallaydi. Bunday tayyorgarlik tibbiyotda darsda va darsdan tashqari mashg'ulotlarda, ishlab chiqarishda va har qanday ta'limiy faoliyatda o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini erkin qo'llash imkoniyatini beradi. Mamlakatimizda keyingi yillarda OTM talabalarining nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirishda o'zbek tili o'qitish metodikasiga doir ilmiy-metodik tadqiqotlar olib borildi. Ingliz tillarni o'qitishda mustaqil o'quv topshiriqlarini tizimlashtirishning lingvopedagogik jihatdan tadqiqini va o'quv jarayonini fanlararo bog'liqligini o'rganing muhim masaladab biri hisoblanadi[5].

Ta'kidlash joizki, talabalarining nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirishda ingliz tili o'qitish metodikasiga turli davrlarda filolog olimlar ham dastur,

darslik mualliflari sifatida o'zlarining munosib hissasilarini qo'shdilar. Ingliz tili o'qitishda yangi – ortiqcha grammatizmdan voz kechib, talabalarda nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish, lug'at va matn asosida ingliz tilni, o'quvchi tafakkuriga singdirish, o'quvchini turli nutq vaziyatlariga tayyorlash, ijodiy tafakkur sohiblarini tarbiyalash yo'nalishni boshlab berdi.

Tibbiyotda talabalarining nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirishda o'zbek va ingliz tilini o'qitishda nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirish integratsion yondashuv zarurati tadqiqotimiz mavzusini belgilab berdi. O'zbek va ingliz tilni matn orqali integratsiyalab o'qitish metodikasi, talabalarining nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirishda, o'zbek va ingliz tili ta'limining bugungi integratsion yondashuvlarga mos ravishda eng murakkab bo'lib turgan matn tahlili ustida ishlash, uni o'qiy olish, tushuna olish va eng muhimi, matn yarata olish ko'nikmalarini integratsiya qilgan holda metodik texnologiyasini ishlab chiqish maqsadga muvofiq deb bildik.

Shuni ta'kidlash joizki, g'arb pedagogikasi amaliylikka asosiy e'tiborni qaratadi. Dastlabki pragmatik g'oyalar amerikalik faylasuf va pedagog D. Dyui tomonidan ishlab chiqilgan. Ingliz tajribalardan o'z vaqtida xulosa chiqargan F.Sh. Alimov, B.G.Kulmatov, kognitiv-pragmatik yondashuvni O'zbekiston ta'lim tizimiga birinchi bo'lib istiqolning dastlabki yillarida olib kirgan edi. Mazkur yondashuv o'z vaqtida qo'llab-quvvatlanmadi. Shuning uchun hanuzgacha o'zbek va ingliz tili ta'limida amaldagi talabalarining nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirishda kutilgan samarani bermay kelmoqda.

Bugungi pedagogik, lingvodidaktik sharoit o'quv topshiriqlarini integratsion yondashuv asosida takomillashtirishni taqozo qiladi, shuningdek, talabalarining nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirishda B.Blum taksanomiyasini ham inobatga olish lozim, ingliz tili o'qitish orqali mustaqil ishlash, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish metodikasi ustida izlanishlar olib borgan. Shuningdek, tibbiy oily ta'limda o'zbek va ingliz tilidan til sathlarini o'qitish metodikasi bo'yicha ham bir qator tadqiqotlar olib borilgan.

Tibbiy oliy ta'lim tizimida talabalarining nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirishning bugungi ahvolini o'rganish va pragmatik mazmundagi o'zbek va ingliz tili ta'limidagi o'rnini integratsion belgilash; darsliklardagi o'quv materiallarining DTS hamda dastur talablariga mosligini qiyosiy o'rganish va tahlilga tortish, shuningdek, ularni metodik o'qitish bilan bog'liq muammolarning sabablarini integratsiya asosida aniqlash va yechimlar taklif qilish; talabalarining nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirish orqali talabalarda tinglab tushunish, gapirish, o'qib tushunish va yozish (savodli va mazmunli matn tuzish) ko'nikmalarini integratsiya asosida rivojlantirish metodlarini ishlab chiqish; fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishning mazmun, usul, vositalarini ishlab chiqishni integratsion takomillashtirish; tibbiy oliy ta'limda talabalarining

nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirishning qulay va amaliy ahamiyatga ega metod, usul va texnologiyalarni tanlash.

Tibbiy oliy ta'limda o'zbek va ingliz tilni o'qitish orqali talabalarda o'zbek va ingliz adabiy til, adabiy talaffuz ko'nikmalarini rivojlantirish, tibbiy terminalogik hamda imloviy savodxonlik, so'z boyligini takomillashtirish va mustaqil ishlay olish kabi nutqiy ko'nikmalarni kompleks takomillashtirish, talabalarining nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirishning integratsion mexanizmini ishlab chiqilib amaliyotga joriy qilinadi; talabalarining o'zbek va ingliz tilida nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirishga doir ko'nikma va malakalari rivojlantirilgan, dars mashg'uloti jarayoniga pragmatik yondashuvga asoslangan nutqiy kompetentsiyasini takomillashtirish metodikasi joriy qilinadi; o'zbek va ingliz ta'limoti, pedagogika va ta'lim tarixini o'rganishda, o'zbek va ingliz tili o'qitish metodikasini takomillashtirishda, o'zbek va ingliz tili fonetikasining ta'limda tutgan o'rnini belgilashda muhim nazariy ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, mazkur maqolada aks etgan nazariy qarashlar shu yo'nalishdagi yangi tadqiqotlar uchun manba sifatida xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. www.lex.uz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori Toshkent sh., 2012-yil 10-dekabr, PQ-1875-son ("Xalq so'zi" gazetasi, 11.12.2012-y., 240 (5660)-son; 2.
2. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 32-son, 820-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 13.05.2019-y., 09/19/395/3115-son
3. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. // Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T: 1997. 20-29 b.
4. Джон Дьюи. Общество и его проблемы John Dewey. The Public and its Problems. Denver, 1927. / Дж. Дьюи. Общество и его проблемы. — Перевод с английского: И. И. Мюрберг, А. Б. Толстов, Е. Н. Косилова. — М., 2002.
5. Axmedova M.E. //“PEDAGOGIKA” dasrlk //”Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi” MCHJ Toshkent-2022, 212 bet.
6. Abdullayev Y. “Eski maktabda xat-savod o'rgatish” – Toshkent: O'rta va Oliy maktab, 1960. – 150 b.
7. Akhmedova M.E Improvement of pedagogical - pragmatic processes of independent study // Tasks in philological higher education European journal of Humanities & Educational Advancements pages Vol. 3 No. 04, April 2022, Spain, - P. 279-281. (13.00.00; №23). Journal Impact Factor 7,223

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada nutqiy kompetensiya haqida ma'lumotlar berilgan. Tibbiy oliy ta'lim muassalaridagi talabalarining nutqiy kompetentsiyasini oshirish va uning metodlari haqida yoritilgan. Pedagogik mahorat bilan tibbiy oliy ta'lim muassalaridagi talabalarni o'qitish usullari haqida so'z borgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлена информация о речевой компетенции. Раскрыто о совершенствовании речевой компетенции студентов медицинских вузов и его методах. Обсуждались педагогические навыки и методы обучения студентов медицинских вузов.

SUMMARY

This article provides information about speech competence. It is explained about the improvement of speech competence of students in medical higher education institutions and its methods. Pedagogical skills and methods of teaching students at medical higher education institutions were discussed.

BADIY MATN TARKIBIDA KO'CHIMLARNING IFODALANISHI

Isafov Z. S.

Qo'qon DPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: metonimiya, metafora, troplar, ironiya, obrazlilik, tasviriylilik, so'z birikmasi, gap, matn.

Ключевые слова: метонимия, метафора, тропы, ирония, образность, образность, фраза, предложение, текст.

Key words: metonymy, metaphor, tropes, irony, figurativeness, figurativeness, phrase, sentence, text.

Ko'chimlar deyarli ko'pchilik adabiyotlarda "troplar" atamasi ostida o'rganilgan. Ayrim adabiyotlarda ko'chimlar quyidagicha tasnif qilingan:

1. So'z ma'nosining miqdoriy ko'chishiga asoslangan troplar:

a) Giperbola b) meyozis

2. So'z ma'nosining sifatii ko'chishiga asoslangan troplar:

a) Metafora b) metonimiya, d) ironiya 2[30]

Qolgan tasviriyy vositalar mazkur ko'chimlarning ko'rinishi sifatida beriladi: simvol, jonlantirish, epitet, apastrofa – metaforaning; perifraza, sinekdoxa, allegoriya, epitet – metonimiyaning; antifraza, sarkazm – ironiyaning; litota – meyozisning ko'rinishlaridir. Badiiy asarni tahlilga tortganda troplar deb nomlanuvchi tasviriyy vositalarning deyarli barchasining asosida o'xshatish, chog'ishtirishdan iborat mantiqiy tushuncha yotganligini unutmaslik kerak.

Insonning olamni bilishda o'xshatishning o'rni beqiyosdir. Doimo kuzatilayotgan narsa va hodisa oldin o'zlashtirilgan narsa va hodisaga qiyoslanadi; ular o'rtasidagi o'xshashlik oldingi nomning yangi narsa va hodisa uchun ham ishlatilishiga sabab bo'ladi. Tilda ilgari mavjud bo'lgan nomning muayyan o'xshashlik asosida yangi ma'no bildirish uchun qo'llanilinishi oddiy nominativ funksiyanigina bajarmaydi, balki tinglovchiga ta'sir etish (ekspressiv) vazifani ham bajaradi, tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytiradi. Ana shunday ko'chimning bir turi metaforadir.

Ma'lumki, ko'chimlarning eng keng qo'llanuvchi turi metafora nutqda ma'lum stilistik maqsad uchun xizmat qiladi. So'zlarni metaforik ma'noda qo'llashning asosiy vazifasi nutqning obrazlilikini, tasviriyligini oshirish bo'lsa, shu obrazlilik

va tasviriylik matnda yuzaga keluvchi emotsional- ekspressivlik konnotativ ma'nodir.3[94]

Metaforalar haqidagi nazariy qarashlar qadimgi davrlardayoq mavjud bo'lgan. XX asrning so'nggi choragida ma'no ko'chishining usullaridan biri hisoblangan bu hodisaning inson kognitiv faoliyatiga ham xos ekanligi haqidagi qarashlar ilgari surila boshladi. Bunday qarashlarning shakllanishida, xususan, o'z tadqiqotlarida metaforaga antropologik nuqtayi nazardan yondashgan M.Osborn, V.Fon Gumboldt, J.Jeyns, E.Kassirer, N.F.Alifirenko, J.Lakkof, M.Jonson kabi olimlarning fikrlari asosiy o'rinni egallaydi.

Amerikalik tadqiqotchi J.Jeyns mavhum konseptlar konkret metaforalar yordamida shakllanishini ta'kidlab, noma'lum va notanish predmetni tasavvur qilishda bizga juda yaxshi tanish bo'lgan hamda sensor hissiyotlarimiz bilan bog'liq bo'lgan obrazni tanlay olish o'rinli metaforani yuzaga keltirishini ta'kidlagan edi.

O'tgan asrning so'nggi choragida kognitiv tilshunoslikning taniqli vakili bo'lgan J.Lakkof hamda mashhur faylasuf M.Jonson tomonidan yaratilgan metaforalar to'g'risidagi tadqiqot bu boradagi qarashlarning tub burilishiga sabab bo'ldi. Mazkur tadqiqotchilar kognitiv (konseptual) metaforalar nazariyasiga asos solib, metaforalar faqat til hodisasi bo'ligina qolmay, inson tafakkurining ham ajralmas qismi ekanligini chuqur yoritib berdilar.

Ma'lumki, metafora yunoncha so'z bo'lib, *metaphora* – ko'chirish, ko'chirma, istiora demakdir. Metafora hosila ma'no yuzaga kelishi hodisalarining eng faoli hisoblanadi. U tilshunoslikda qayd etilishicha, hosila ma'no yuzaga kelishining hosil qiluvchi va hosila ma'no referentlari o'zaro o'xshash kelishiga asoslanadi. 4[94] Bizga ma'lumki, metaforada ma'lum predmet yo voqea – hodisaning biron tomoni yoki ayrim belgisi bilan boshqa predmet yo voqea – hodisaning o'xshashligi aniqlanadi. Bunday holda predmetlarning rang, shakl, harakat – holat xarakteri, o'rin va paytga munosabati jihatdan o'xshashligi asoslanadi. Metaforada bu so'z ma'nosi o'zgaradi, tushuncha yo tasavvur esa tamoman o'zgarmay, balki uning dastlabki ma'lum belgisi qolgan bo'ladi.5[12]. Metafora - obyektiv yoki subyektiv borliqdagi o'xshashlikning lisoniy aksi bo'lmish mutanosib semalar asosida bir narsa nomining ikkinchi bir narsa nomi o'rnida qo'llanishidir.5[53] Kognitiv tilshunoslikning taniqli vakili bo'lgan J.Lakkov hamda mashhur faylasuf M.Jonson fikricha, metaforalar nafaqat kundalik hayot, nafaqat til, balki tafakkur va faoliyatimizga ham kirib boradi. Bizning kundalik tushunchaviy tizimimiz ham o'z mohiyatiga ko'ra metaforikdir.7[35]

So'z shaklidagi metaforalar. Kognitiv so'z- metaforalar asosan harakat va belgi bildiruvchi so'zlar semantikasidan anglashilib, o'zida qiyoslanayotgan predmet, hodisa haqidagi tushunchaning implitsit tarzida ifodalaydi.7[37] Quyida shu

kabi soʻz – metaforalarga asardan misollar keltiramiz. Pul yoʻq. Bir tiyin ham yoʻq. Hammasini rais supurib ketgan. (Jimjitlik”, 38b) Supurmoq leksemasining bosh maʼnosi supurgi bilan chang – toʻzon, axlat va sh.k dan tozalamoq, axlat va sh.k. narsalarni sidirib olmoq, toʻplamoqdir. (OʻTIL, III, 589b) Ushbu misolda supurmoq leksemasining yoʻq qilmoq, yoʻqotmoq, barham bermoq maʼnolari (OʻTIL, III, 590b) anglashilgan.

Soʻz birikmasi shaklidagi metaforalar. Soʻz birikmasi shaklidagi metaforalar matn referentlari va lisoniy belgi oʻrtasida mazmuniy shartlanganlik vaziyatini yuzaga keltiradi. Masalan: 1. Aferist u. Yomonam shayton odam. Lyuboyni aldaydi. (“Jimjitlik”, 30b) Shayton arabcha soʻzdan olingan boʻlib, iblis; jin, ajina maʼnolarini bildiradi. Shayton leksemasining bosh maʼnosi odamlarni din yoʻlidan ozdiruvchi, ularni gunohga, jinoyatga, razolatga boshlovchi yovuz ruh yoki yovuz ruhlarning boshligʻi, iblis (OʻTIL, IV, 534b) Yomonam shayton odam. misolidagi shayton leksemasi bosh maʼnodagi ayyorlik belgisi oʻxshatish asosida maʼno koʻchirilgan. Bu yerda shayton leksemasi ayyor, quv odam; aldamchi maʼnolarini ifodalab kelgan. 2. Boʻlmas –ov. Axir, bu suvlar togʻ etagidagi qanchalab oʻrmon-u oʻrmonchalarni sugʻoradi. Quritib qoʻyasan – ku. (“Jimjitlik”, 31b). Etak soʻzining bosh maʼnosi kiyimning pastki, osilib turadigan keng qismi. (OʻTIL, V, 59b) Etak leksemasining bosh maʼnosidagi pastki qism maʼnosi oʻxshashlik belgisi asosida koʻchirilgan. Bosh maʼnodan togʻ, adir, balandliklarning pastki qismi; pastki qismidagi joy, maydon (OʻTIL, V, 60b) maʼnosi oʻsib chiqqan.

Metaforalar nutqiy taʼsirchanlikni oshirib, kitobxon oldida asarning jozibasini yanada oshiradi. Asarning nutqiy taʼsirchanligini shakllantirish, kitobxon oldidagi jozibasini yanada oshirishi adib mahoratiga bogʻliqdir.

Metonimiya bu soʻz yunoncha metonymia – yangi nom qoʻyish, nomini oʻzgartirish demakdir. Metonimiyada biror predmet yoki voqea - hodisaning nomini aytganda shularga oʻzaro bogʻliq boʻlgan ikkinchisi anglashiladi, bir nom orqali ikkinchisi ifoda etiladi. Bunda predmetlarning ichki yoki tashqi tomonlarining oʻxshashligi koʻzda tutilmaydi. [13] Metonimiya ham qiyosga asoslanadi. Faqat “metaforada bir-biriga oʻxshash predmetlarning belgilari qiyoslansa, metonimiyada bu ikki predmet tashqi koʻrinishi yoki ichki xususiyatlari bilan bir-biriga qandaydir aloqasi boʻlsa ham, ammo, umuman bir-biridan farq qiluvchi (bir-biriga oʻxshamagan) predmetlarning belgilari chogʻishtiriladi” [237] Adib asarlarini oʻrganish jarayonida quyidagi oʻrinlarda metonimiya usuli asosida maʼno koʻchirilib, uslubiy boʻyoqdorlik oshirilgan badiiy matnlarni aniqladik: 1.- Abdugʻani aka mehmon olib boraman, yuqoriga joy qildirib qoʻy, deb tayinlaganlar.- Pichirlab gapirdi Rasulbek. – Mehmon Toshkentdan, nozik odam. Hammamizga ham foydasi tegadigan kattalardan. Selxoztexnika respublika bazasining boshqaruvchisi Hojimurod Xolmatov.

(“Jimjitlik”, 27b) Ushbu misolda adib bir necha o’rinda metonimiya usulidan unumli foydalangan. Masalan, “yuqoriga joy qildirib qo’y” birikmasiga e’tiborni qarataylik. “Yuqori” leksemasining bosh ma’nosi biror narsaning eng ustki qismida joylashgan; tepadagi, balanddagi, ustki (O’TIL, V, 97b) bo’lib, yozuvchi bu o’rinda har doim mehmonlarni kutib oladigan joy so’rini nazarda tutgan. Endi “nozik odam” birikmasiga e’tiborni qarataylik. “Nozik” leksemasining bosh ma’nosi (forscha –ingichka, yengil; yumshoq, muloyim; mo’rt, bo’sh; nafis) yuksak mahorat va san’at bilan juda bejirim qilib ishlangan; nafis, latif (O’TIL, III, 49b) bo’lib, adib qo’llagan birikmada alohida e’tibor, mulozamat, takalluf talab etadigan, izzattalab ma’nolari o’sib chiqqan va metafora usuli orqali ma’no ko’chirilgan, uslubiy bo’yoqdorlik amalga oshirilgan.

San’atning har qanday turi, jumladan, so’z san’ati ham originallik va rang-baranglikni sevadi. Maxsus badiiy tasvir vositalari, ya’ni troplar adabiy asar tilining shirali, ta’sirchan, bo’yoqdor va rang-barang bo’lishiga yordam beruvchi omillardandir. Bu, asosan, nazmda sezilsa-da, lekin biz nasrda ham yozuvchilarning maxsus badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalanganligining guvohi bo’ldik.

Adabiyotlar:

1. Shomaqsudov A. va boshq. O’zbek tili stilistikasi. – T.: 1974, 236b
2. O’rinboyev B va boshq. Badiiy tekstning lingvistik tahlili. –T.: 1990, 29-30b
3. Maxsumova S. Metaforalar orqali konnotativ – pragmatik ma’noning hosil bo’lishi. (Erkin Vohidov she’rlari misolida) O’TA, 2009/ 5 son, 94b
4. Mirtojdiyev M. O’zbek tili semasiologiyasi. Toshkent, 2010, 94b.
5. Pinxasov. Hozirgi o’zbek adabiy tili. Leksikologiya va frazeologiya
6. “O’qituvchi”. – T , 1969y, 12b
7. Qobuljonova G. Metafora va o’xshatish. O’TA, 1999/ 5 son, 53b
8. Xudoyberganova D. Matnning mazmuniy tarkibidagi metaforalar. O’TA, 2012/ 1son, 35b

РЕЗЮМЕ

Ko’chimlar deyilganda “adabiy asarning badiiy qimmatini, ifodaliligini, ekspressivlikni kuchaytirish uchun bir narsaning nomini, belgisini ikkinchisiga ko’chirish yoki so’zlarning umuman ko’chma ma’noda ishlatilishi” nazarda tutiladi. I[236]So’z ma’nosining ko’chish jarayonlari turli ko’rinishlarda voqe bo’ladi, bu jarayonlar va ularning natijalari sifatida yuzaga keladigan hodisalar, bu hodisalarning turlari, o’ziga xos xususiyatlari kabi masalalar o’zbek tilshunosligida ancha batafsil o’rganilgan.

РЕЗЮМЕ

Под переводами понимается «перенесение названия и знака одной вещи на другую или употребление слов в общем переносном значении с целью повышения художественной ценности, выразительности, экспрессивности литературного произведения». Процессы передачи значения слов протекают в различных формах, такие вопросы, как эти процессы и происходящие как их результаты события, виды этих событий, их специфические характеристики подробно изучены в узбекском языкознании.

SUMMARY

Transfers mean «the transfer of the name and sign of one thing to another or the use of words in a general figurative sense in order to increase the artistic value, expressiveness, expressiveness of a literary work.» The processes of the transfer of the meaning of words take place in various forms, the issues such as these processes and the events that occur as their results, the types of these events, and their specific characteristics have been studied in detail in Uzbek linguistics.

YASAMA SO'ZLAR DERIVATSIYASI XUSUSIDA

Aliyeva Sh. A.

*Andijon davlat universiteti O'zbek tili va adabiyoti kafedrası katta o'qituvchisi,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent v.b.*

Tayanch so'zlar: derivatsiya, operator, operand, bazal struktura. motivlashtiruvchi asos, hosila struktura, verbalizator, nominalizator, ad'ektivator, adverbializator.

Ключевые слова: деривация оператор, операнд, базальная структура, мотивирующая основа, производная структура, вербализатор, номинализатор, адъективатор, адвербиализатор.

Key words: derivation operator, operand, basal structure, motivating basis, derived structure, verbalizer, nominalizer, adjectivator, adverbializer.

Kirish. Ma'lumki, leksik derivatsiya yasama so'zlarni taqozo qiladi. Har qanday yasama so'zning derivati leksik derivatsiya mahsuli sanaladi. Ayni paytda shuni ham ta'kidlab o'tish joizki, til sistemasi til birliklarining derivatsion-funksional modelini o'zida mujassamlashtirgan. Bu esa yangi-yangi til va nutq birliklarining shakllanishini faollashtiradi. Bu modellarning strukturasi derivat va motivlashtiruvchi bazadan tashkil topadi. Boshqacha aytganda, har bir hosila struktura derivat sanalsa, bazal (dastlabki) struktura esa motivlashtiruvchi asos sanaladi:

Oltita bolani bag'riga olgan Mahkam taqachi – shu. (R.F.)

Keltirilgan misolda taqachi yasama so'zi ishtirok etganligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Bu so'zni yuqoridagi nuqtai nazarga ko'ra tahlil qiladgan bo'lsak, taqa motivlashtiruvchi asos orqali taqachi derivati (hosila struktura) yasalgan.

Shuni ham aytib o'tish joizki, affiksatsiya usuli bilan hosil bo'lgan derivatlar tarkibidagi operatorlar nafaqat leksik derivatsiya tarkibiy qismini, balki kezi kelganda, morfologik derivatsiya operatori bo'lib xizmat qilishi mumkin. Bu holat affikslarning shakldoshlik xususiyati bilan xarakterlanadi:

1. – *Ayniqsa, hozir har bir masalaga yangicha yondashuv kerak! (<https://old.xs.uz>).*

2. *Shu payt uzoqdan bir uycha ko'rindi (Zumrad va Qimmat. Xalq ertagi).*

Keltirigan misollarning birinchisida **yangicha** soʻzi ishtirok etgan boʻlib, bu soʻz hosila struktura sifatida derivatsion jihatdan **yangi** operand, **–cha** operatoridan tashkil topgan. Keyingi misolda esa **–cha** qoʻshimchasi boshqa motivlashtiruvchi bazaga qoʻshilib, butunlay boshqa hosilani shakllantirayapti. Bu vaziyatda **uycha** soʻzidagi **–cha** qoʻshimchasi endi kichraytirish qoʻshimchasi boʻlib, yangi soʻz yasamayapti, balki lugʻaviy shakl yasovchi qoʻshimcha sifatida faollashayapti. Bunda biz birinchi oʻrinda leksik derivatsiya, ikkinchi oʻrinda esa morfologik derivatsiya mahsuli shakllanganligini koʻramiz.

Ravshanki, yasama soʻzlarda murakkab tarkibli qoʻshimchalar ham mavjud. Bunday qoʻshimchalar shaklan bir necha sodda qoʻshimchalardan iboratdek koʻrinsa ham, aslida ajratib boʻlmaydigan affikslar sirasiga kiradi: *hunarmandchilik*, *yogʻingarchilik*, *loygarchilik* va h.k. Masala tavsifiga derivatsion nuqtai nazardan yondashadigan boʻlsak, bunday qoʻshimchalarni biz murakkab emas, balki sodda operator deb qaraymiz.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. N.K.Turniyozovning ishlarida *dublʼoperator* terminidan foydalaniladi. Olimning eʼtirof etishicha, *dublʼoperator* tarkibli ekanligi bilan sodda operatorlardan farqlanadi. Biroq bajaradigan funktsiyalariga koʻra sodda va *dublʼoperator*lar oʻrtasida farq yoʻq [1:42].

Yuqorida taʼkidlab oʻtilgan *hunarmandchilik*, *yogʻingarchilik*, *loygarchilik* singari hosilalarning operatorlari esa eʼtirof etilganidek, shaklan murakkabdek koʻrinsa ham, aslida soddadir. Bunday vaziyatda biz *dublʼoperator* terminiga murojaat eta olmaymiz. Eʼtiborimizni mazkur soʻzlarning tahliliga qaratsak, *hunarmandchilik* soʻzida *hunarmand* – operand, *–chilik* – operator, *yogʻingarchilik* soʻzida *yogʻin* – operand, *–garchilik* – operator, *loygarchilik* soʻzida *loy* – operand, *–garchilik* – operator sanaladi.

Shuni ham taʼkidlash lozimki, leksik derivatsiya tamoyillariga koʻra derivatni shakllantirayotgan asos strukturaga ikki va undan ortiq yasovchi qoʻshimcha qoʻshilganda ham biz uni *dublʼoperator* ham, polioperator ham sanay olmaymiz. Chunki bunday vaziyatda asosga qoʻshilgan qoʻshimcha operator sanalgani bilan, ikkinchi soʻz yasovchi qoʻshimchani olganda, birinchi operator keyingisiga oʻz oʻrnini boʻshatib beradi va soʻnggi leksik maʼnoni shakllantirgan eng oxirgi yasovchi qoʻshimcha derivatsiya operatori sanaladi. Tabiiyki, bunday vaziyatda biz *dublʼoperator* tushunchasiga murojaat eta olmaymiz:

Hindistonda hozir yogʻingarchilik mavsumi. (P.Qodirov. Avlodlar dovoni).

Keltirilgan misoldagi **yogʻingarchilik** soʻzi leksik derivatsiya mahsuli boʻlib, uni tarkibiga koʻra tahlil qiladigan boʻlsak, **yogʻ+in+garchilik** kabi qismlarga ajratamiz. Agar mazkur soʻz tahliliga derivatsion tamoyillarga

ko'ra yondashsak, unda **yog'** qismini operand sanay olmaymiz. Biroq shuni ham e'tiborga olish lozimki, **yog'** so'zi faqat **yog'in** so'ziga nisbatan operand sanalishi mumkin. Unda bu so'zning operatori **-in** affiksi sanaladi. Berilgan so'zga **-garchilik** affiksi qo'shilar ekan, **-in** affiksi endi o'z o'rnini yangi operatoriga bo'shatib beradi. Natijada, **yog'ingarchilik** so'ziga nisbatan biz **yog'in** so'zini operand, **-garchilik** qo'shimchasini esa operator deb qaray olamiz. Shu sababdan ham biz bunday vaziyatlarda dubl'operator terminini ham, polioperator terminini ham qo'llay olmaymiz.

Biroq, ta'kidlash lozimki, yuqorida keltirilgan vaziyatlarda leksik derivatsiya tamoyillaridan tashqari sintaktik derivatsiya tamoyillari ham ko'zga tashlanadi. Buni biz berilgan yasama so'z tarkibidagi asos va qo'shimchalar o'rtasidagi mikrosintagmatik munosabatlarda ko'rishimiz mumkin.

Mikrosintagmatik munosabatlar haqida gapirar ekanmiz, shuni ham ta'kidlash lozimki, bunday munosabatlar fonematik sathdanoq boshlanadi. Zero, oddiy fonema ham sintagmatik qatorga o'tganida faollashadi. Qizig'i shundaki, ma'lum til birligi paradigmatic qatordan sintagmatik qatorga o'tar ekan, o'zaro sintaktik bog'lanishli bo'ladi. Unda biz so'zlarning o'zaro bog'lanishini kuzatamiz. Ammo paradigmatic qator unsurlarining sintagmatik munosabati avvalo fonematik sathda, keyin esa bir so'z tarkibida morfemalarning o'zaro bog'lanishida kuzatiladi. Boshqacha aytganda, fonemalar, morfemalar va so'zlar paradigmatic qator unsurlarini tashkil qiladi[2:47-45]. So'z birikmasi va gaplarning paradigmasi endi boshqa masalani taqozo qiladi.

Umuman, paradigmatic qator unsurlari sintagmatik qatorga o'tar ekan, biz tilning nutqqa ko'chish jarayonini kuzatishimiz mumkin. Bu jarayonda biz umumiylikdan xususiylikka, virtuallikdan aniqlikka qarab siljishni ko'rishimiz mumkin. Demak, til unsurlarining o'zaro jonli aloqasi sintagmatik qatorda amalga oshadi. Bu esa, o'z navbatida, sintagmatik qatorda turli morfemalarning o'zaro ketma-ketlik asosida bog'lanishini ham o'ziga xos sintaksis ekanligiga jiddiy dalil sanaladi[3:73-74].

Ta'kidlash joizki, til birliklarining yotiq chiziqda o'zaro bog'lanishida ham biz o'ziga xos iyerarxik munosabatni kuzatamiz. Bu haqda A.Rahimov quyidagilarni yozadi: "So'z yasalishi jarayonini tashkil etuvchi til birliklari o'rtasidagi sintagmatik uzviylik orqali subordinativ iyerarxiya o'z ifodasini topadi. Xususan, morfologik yasaliş orqali morfem sath birliklarining leksik sathga o'tishi subordinativ iyerarxiyaga asoslanadi. Aynan ana shu omil morfologik asosli yasamalarining boshqa yasalişga nisbatan farqlanuvchi hodisa sifatida baholanishiga sabab bo'ladi"[4:75].

Masalan, **gul** soʻziga **-li, -chi, -dor, -cha, -siz** kabi qoʻshimchalar qoʻshilib, turli leksik – morfologik shaklda kelishi (**gulli, gulchi, guldor, gulcha, gulsiz**) ana shunday mikrosintagmatik munosabatlarni hamda shu bilan birga, subordinativ iyerarxiyani shakllantiradi.

Natijalar va muhokama. Demak, pragmatik qator doirasida ham eng kichik sintaktik munosabatlar mavjudligini koʻrishimiz mumkin boʻladi.

Bu haqda prof. N. Turniyozov quyidagilarni yozadi: “Bunday munosabatlarni taqozo etuvchi sintaksisni kichik sintaksis deb nomlash mumkin. Bunda morfemalar munosabati statik xarakterda boʻladi. Chunki soʻz yasalishi hali bu uning faollashuvi degan xam emas”[5:37].

Yuqorida keltirilgan misollarga derivatsion nuqtai nazardan yondashadigan boʻlsak, **gulli, guldor, gulsiz, gulchi** kabi soʻzlar leksik derivatsiyani, **gulcha** soʻzi esa morfologik derivatsiyani taqozo qiladi.

Bunda har bir soʻzda **gul** soʻzi operand, **-li, -chi, -dor, -cha, -siz** kabi qoʻshimchalar derivatsiya operatori maqomida keladi.

Koʻrinadiki, yuqoridagi misollarda leksik derivatsiyani hosil qilgan yasama soʻzlarning har biri $A+B=AB$ modeli asosida shakllanayapti. Bu vaziyatda operandlar ham, operator ham oʻziga xos lingvistik maqomga ega ekanligi bilan xarakterlanadi. Xususan, modelning birinchi komponenti, yaʼni A – operand (soʻz yasovchi asos), ikkinchi komponenti, yaʼni B – operator (yasovchi vosita) birgalikda derivatni hosil qilayapti (AB).

Misollardan koʻrinadiki, AB modelida A bitta soʻz bilan ifodalansa-da, B oʻzgarayapti. Operatorning oʻzgarishi esa har safar yangi derivat hosil boʻlishiga olib kelayapti. Tabiiyki, bu jarayon soʻzning leksik maʼnosining oʻzgarishiga olib kelayapti.

Masalan, $gul+chi=$ gulchi derivati “asosdan anglashilgan narsa bilan shugʻullanuvchi shaxs”ni ifodalaydi.

Umuman, -chi operatori har doim “asosdan anglashilgan narsa bilan shugʻullanuvchi shaxs” hukmini ifodalaydi. Buni biz har qanday yasama shaxs otida kuzatishimiz mumkin: *karnaychi, ishchi, dutorchi, tilchi* va h. k.

Aytish lozimki, olimlar yasama soʻzlarning derivatsion jarayonida AB modelini oʻziga xos simvollar bilan ifodalaydi. Bu xususda soʻz yuritganida P.A.Soboleva soʻzning operator tirkaladigan qismini obʼekt maʼnosidagi simvol O bilan belgilaydi. Mazkur simvolga qoʻshiladigan operatorlarni R1–verbalizator, R2– nominalizator, R3– adʼektivator, R4– adverbializator vazifalarida qoʻllanadigan oʻta faol vosita sifatida izohlaydi. Koʻrinadiki, har bir simvol yasama soʻzni shakllantiruvchi operator xarakterini aks ettiradi. Boshqacha aytganda, R1–verbalizator feʼl yasovchi, R2– nominalizator ot

yasovchi, R3– ad’ektivator sifat yasovchi, R4– adverbializator ravish yasovchi operatorlarni ko’rsatadi.

Agar biz gulchi so’zini P.A.Sobolevaning modellashtirish tamoyiliga asoslanib tahlil qiladigan bo’lsak, quyidagi holatga duch kelamiz:

Gulchi:

gul – *O (ob’ekt) – operand;*

-chi – *R2 – nominalizator;*

gulchi – *X – derivat (hosila);*

Albatta, mazkur modellashtirish tamoyiliga ko’ra biz operatorlarni turli nom bilan atayiz va turlicha belgilar bilan belgilaymiz:

Gulla:

gul – *O (ob’ekt) – operand;*

-la – *R1–verbalizator*

gulla – *X – derivat (hosila);*

Gulli:

gul – *O (ob’ekt) – operand;*

-li – *R3– ad’ektivator;*

gulli – *X – derivat (hosila);*

Keltirilgan misollardan ko’rinib turibdiki, operatori verbalizator bilan ifodalangan derivatlar ma’nosiga ko’ra mohiyatan “bajar, amalga oshir” predikatiga tengdir. Masalan, *oqla*, *ishla*, *arrala*, *egovla* va h. k. Bu hosila tarkibidagi *-la* formanti zamirida aynan ma’lum bir harakatni bajarish ichki ma’nosi yotadi.

“Buning o’ziga xos dalilini ushbu operatorning analitik muqobili bo’lgan “qilmoq”ning ishtiroki misolida ham qo’rish mumkin: *randa qilmoq* – *randalamoq*. Mazkur derivatlarni hosil bo’lishida operand orqali o’z ifodasini topgan ob’ektning harakatga kelishida sub’ekt ishtiroki zarurat hisoblanadi. Ushbu zaruratni ro’yobga chiqaruvchi vosita sifatida esa *-la* operatori xizmat qiladi”[4:113].

Shuni ham aytish kerakki, verbalizator bilan ifodalangan derivatlar zamirida ma’lum bir narsa orqali maqsadli harakat bajarish mazmuni yotadi. Bunda *arra* (*arrala*), *egov* (*egovla*), *randa* (*randala*) kabi so’zlar operandlar vazifasida keladi.

Ta’kidlash joizki, *-la* operatori otga qo’shilganda “bajar, amalga oshir” ichki ma’nosini har doim ham ifodalavermaydi. Ayrim hollarda ma’lum bir narsaning o’zgarish, shakllanish jarayonini ham ifodalashi mumkin: *gulla*.

Ammo shu bilan birga, -la verbalizator bilan ifodalangan derivatlar, yuqorida ham guvohi bo'lganimizdek, nafaqat narsalarni ifodalovchi so'zlarga balki, sifat va olmoshlarga ham qo'shilishi mumkin:

Oq+la, yaxshila, ko'kla va h.k.

Sen+la, sizla

XULOSA

Ko'rinadiki, leksik derivatsiya o'z qonuniyatlariga ko'ra derivatsiyaning boshqa turlaridan jiddiy farq qilmaydi. Lekin ularni qorishtirib yuborib ham bo'lmaydi. Chunki yasama so'zlar bilan shug'ullanuvchi leksik derivatsiya statik xarakterli bo'lgani bois, dinamik salohiyat kasb eta olmaydi. Leksik derivatsiya statik xarakterli bo'lsa-da, uning operatori polifunksional maqomga egadir. Buni uning yangi so'z yasashida, derivat tarkibida sintaktik aloqa shakllantirishda, o'zak yoki negizga tirkalib applikativ modelni vujudga keltirishida ko'ramiz[6:9].

1. *Askariy kiyim kiygan otliq anhor yoqasidagi katta bir qo'raning darvozasini qamchisining dastasi bilan taqqillatdi (M.Osim.Zulmat ichra nur).*

2. *Keyin paxtazorni bizdan ajratib turgan ariq bo'yidagi yolg'iz kulbaga ko'zim tushdi (Sh. Xolmirzayev. O'zbeklar).*

3. *Nodira Mohlaroyimga yig'lab hasrat qildi (A.Qodiriy. Mehrobdan chayon).*

Keltirilgan misollarning birinchisida askariy so'zi ishtirok etayotganligining guvohi bo'lishimiz mumkin. Bunda biz -iy qo'shimchasining sifat yasayotganligini ko'ramiz. Mazkur so'z tarkibiy qismlari to'g'ri chiziqda birlashar ekan, unda "askarlarga xos, askarchasiga" ichki ma'nosini uqib olamiz. Uning derivatsion tahlili esa quyidagicha bo'ladi:

Askariy:

askar– O (ob'ekt) – operand;

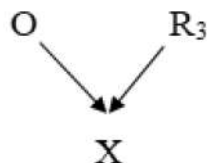
-iy – R3– ad'ektivator;

askariy– X – derivat (hosila);

Bunda biz quyidagi formulani chiqarishimiz mumkin:

$O + R_3 = X$

Buni sxemada quyidagicha ko'rsatamiz:

Ikkinchi misolda esa paxtazor so'zi ishtirok etmoqda. Mazkur so'z paxta+zor tarkibiy qismlardan iborat bo'lib, uni derivatsion aspektda tahlil qiladigan bo'lsak biz quyidagi holatga duch kelamiz:

Paxtazor:

paxta– O (ob'ekt) – operand;

-zor – R2– nominalizator

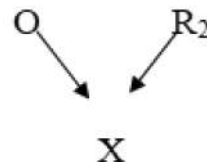

paxtazor– X – derivat (hosila);

Bunda biz quyidagi formulani chiqarishimiz mumkin:

$$O + R_2 = X$$

Buni sxemada quyidagicha ko'rsatamiz:

Uchinchi misolimizda yig'lab so'zi mavjud bo'lib, uning tahlili quyidagicha bo'ladi:

yig'la:

yig'i– O (ob'ekt) – operand;

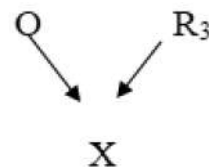
-la – R1–verbalizator

yig'la– X – derivat (hosila);

Bunda biz quyidagi formulani chiqarishimiz mumkin:

$$O + R_1 = X$$

Buni sxemada quyidagicha ko'rsatamiz:

Demak, guvohi bo'lganimizdek, yasama so'zlar nafaqat leksik, balki sintaktik derivatsiya jarayonini ham taqozo qiladi. Bu esa, o'z navbatida mikrosintagamatik munosabatlarni shakllantiradi.

Adabiyotlar:

1. Turniyozov N. Q. O'zbek tili derivatsion sintaksisiga kirish.- Samarqand, 1990.
2. Сова Л. 3. Аналитическая лингвистика. - М., 1970. - С.
3. Слюсарева Н. А. Теория Ф. де Соссюра в свете современной лингвистики -М., 1975.
4. Rahimov A. Leksik va semantik derivatsiya muammolari. Toshkent: Navro'z, 2011.
5. Turniyozov N., Turniyozova K. Funktsional sintaksisga kirish. Toshkent: "Fan", 2003.
6. Qarang: Turniyozov N.Q. Mahmud Koshg'ariy va hozirgi tilimizda so'z yasalishi hodisasi haqida// Xorijiy filologiya, №3, 2014.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada affiksatsiya usuli bilan yasalgan so'zlarning derivatsiyasi, ularning tahlili, tamoyillari xususida fikr bildirilgan. Shuningdek, bazal hamda hosila struktura to'g'risida ayrim nazariy fikrlar berilgan. Yasama so'zlarda murakkab tarkibli qo'shimchalar derivatsion aspektida o'rganilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье высказываются мнения о словообразованиях, произведенных методом аффиксации, их анализе и принципах. Также даны некоторые теоретические представления о базальной и производной структуре. Сложные составные суффиксы в производных словах изучаются в деривационном аспекте.

SUMMARY

This article expresses opinions about word formations produced by the affixation method, their analysis and principles. Some theoretical ideas about the basal and derived structure are also given. Complex compound suffixes in derived words are studied in the derivational aspect.

TIBBBIYOTDA INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARINI INTEGRATSIYALASHGAN TA’LIM ASOSIDA METODIK O‘QITISHNING MEZONLARI VA KO‘RSATKICHLARI

Hasanova A. R.

Andijon tibbiyot instituti tadqiqotchisi

Tayanch so‘zlar: tibbiy oliy ta’lim, ўқув топшириқлари, машқлар, савол, матн устида ишлаш, кўникма ва малакалар, машқ турлари, ўқув топшириқларининг аҳамияти.

Ключевые слова: высшее медицинское образование, учебные задания, упражнения, вопросы, работа над текстом, умения и навыки, виды упражнений, значимость учебных заданий.

Key words: higher medical education, educational tasks, exercises, questions, work on the text, skills and competencies, types of exercises, the importance of educational tasks.

O‘zbekiston Respublikasi oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi 2017-yil 1-oktabrdan boshlab tizimda oliy ta’lim muassasalari bo‘lgan vazirliklar va idoralar bilan birgalikda: oliy ta’lim muassasalarining o‘zbek va ingliz tili kafedralari bazasida professor-o‘qituvchilar uchun darsdan tashqari vaqtda tegishli mutaxassislik fanlarini o‘zbek va ingliz tilida o‘qitish bo‘yicha xizmat ko‘rsatadigan kurslarning tashkil etilishi belgilandi. Umumiy o‘rta ta’lim tizimida ushbu qaror tadbiqi o‘z o‘rnida O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi yangi Qonun 2020-yil 23-sentabr hamda o‘zbek va ingliz tillarga o‘qitishning kompleks tizimi, ya’ni uyg‘un kamol topgan, o‘qimishli, zamonaviy fikrlovchi yosh avlodni rivojlantirishga, respublikaning jahon hamjamiyatiga yanada integratsiyalashuviga yo‘naltirilgan tizim yaratilishiga uzviy bog‘landi. Zamonaviy sharoitda ta’lim jarayonining barcha imkoniyatlariga ko‘ra shaxsni rivojlantirish, ijtimoiylashtirish va unda mustaqil, tanqidiy, ijodiy fikrlash qobiliyatlarini tarbiyalashga yo‘naltirilishi talab qilinmoqda. O‘zida ana shu imkoniyatlarni namoyon eta olgan ta’lim shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim deb nomlanadi.

Tibbiy ta’limda guruhli o‘qitish usulining qo‘llanilishi bir necha o‘quvchining birgalikda muammo ustida izlanishi va unga yechim topishga urinishi, bu jarayonda bir-birini qo‘llab quvvatlashi kuzatiladi. Bu hamkorlikdagi faoliyatni dars mashg‘uloti jarayonida bosqichma-bosqich qo‘llab borish o‘quvchilarning

akademik qobiliyatlari rivojlanishiga olib keladi, ularda o'z bilimlaridan qoniqmasdan izlanuvchanlikni oshiradi.

Tibbiy ta'limda ingliz tillarni integratsiyalashgan ta'lim asosida o'qitish o'qituvchilarning ijodiy faoliyatini dars mobaynida nafaqat o'zi ishlashi balki talabalarni ham dars jarayoniga qiziqтира olishi, o'z fikrini erkin bayon etishga o'rgatishi lozim. Albatta, bu natijaga faqatgina, darsni to'g'ri tashkil etish, ilg'or, zamonaviy innovatsion texnologiyalardan amalda foydalanish orqaligina erishish mumkin.

Integratsiya (lot. integratio - tiklash, to'ldirish, integer - butun so'zidan olingan) fanlarning yaqinlashishi va o'zaro aloqa jarayoni, differensiatsiya bilan birga kechadi;

Ta'limda integratsiyalash talaba dunyoni bilishi va tasavvur qilishda bir tomonlama emas, balki har tomonlama rivojlanishga erishiladi.

Fanlararo aloqadorlik (integratsiya) talabani ilmiy dunyoqarashni shakllantirishga asos bo'lib, tabiatni to'g'ri va to'la anglashga, mantiqiy fikrlashga, ilmiy- texnika rivojlanishi maqsadida amaliy faoliyatda axborot texnologiyalarini qo'llanilishi bilan tanishtiradi o'rgatadi;

Integratsiya-Fanlararo bog'lanish;

Tashqi integratsiya-o'zbek tili, ingliz tili matematika, biologiya, kimyo, geografiya, tarix, adabiyot, informatika, jismoniy tarbiya;

Ichki integratsiya-mavzulararo bog'lanish, mavzularning bir-biriga, bog'lanishi va uzviyligi;

Biz integratsiyaning mohiyatini aniqlash jarayonida uning filosofik, pedagogik - psixologik va metodik asoslarini aniqlab oldik. Ma'lumki, o'qitish va tarbiya jarayoni bir -biri bilan uzviy bog'liq, lekin inson shaxsining shakllanishida tarbiya ustivor ahamiyat kasb etadi. Chunki, tarbiya ta'lim jarayonining barcha majmuini o'z ichiga oladi. Zamonaviy intellektual insonni tarbiyalashda integrativ ta'limning barcha jihatlarini (aqliy, axloqiy, iqtisodiy, mehnat, estetik, gigienik, huquqiy, jismoniy tarbiya)ni qamrab oladi va ularning o'zaro bog'likligini ta'minlaydi.

Integrativ ta'lim jarayonida talaba, olamning yaxlitligini, koinot, tabiat konunlarini, tabiat, jamiyat va insonlarning o'zaro munosabatlari haqida har tomonlama bilimlarga ega bo'lib kamol topadi. Tabiat go'zalligini his qila olish, undan zavqlanish, e'zozlash ko'nikmalariga ega bo'ladi. Ta'limning globallasuvi sharoitida fanlararo uzviylikni kengroq qo'llash ayni zaruriyatdir. Fanlararo uzviylik tamoyiliga tayanish ta'lim muassasalari o'quv jarayoni uchun tatbiqiy tus olishi lozim. Fanlararo uzviylik tamoyili turdosh o'quv predmetlararo munosabatlarning murakkab jihatlarini to'liq o'zlashtirilishini

ta'minlab, bilimlarning ichki mohiyatiga kirib borishini ta'minlaydi, natijada turli tizimlar ichki aloqadorlik, integrativ yaxlitlik vujudga keladi.

O'quv jarayonida fanlararo aloqadorlikning amalga oshirilishi ta'lim sifatiga kuchli ta'sir ko'rsatib: - ta'limni modernizatsiyalash, innovatsion o'qitish imkoniyatlarini kengaytirish imkonini beradi; Fanlararo aloqadorlik ta'minlangan holda, darsni tashkil qila olgan o'qituvchi o'quvchilarda o'zining faniga bo'lgan qiziqishini oshiribgina qolmasdan, mazkur fanni o'zlashtirishga yordam beradi. Fanlararo aloqadorlikni tizimli tarzda amalga oshirish natijasida o'quv tarbiya jarayonining aloqadorligi sezilarli darajada ortadi. Tibbiy OTMning asosiy vazifalaridan biri talabalarda dunyoga yaxlit, o'zaro aloqador bo'lgan birlik sifatida qarashni, uning global muammolari hamda bu muammolar yechimini ko'ra va tushuna bilishni shakllantirishdan iborat. Filologik ta'lim mazmunida inson va uning dunyoga bo'lgan munosabati: -inson va hayot, -inson va jamiyat, -inson va inson, - inson va texnika, tabiat-inson, muammosi tobora markaziy o'rin egallamoqda. Filologik ta'limni o'rganuvchi fanlarni bir guruhda bir marta o'rganib bo'lmaydi. Uni bog'cha, maktab, tizimida uzluksiz va uzviylik asosida OTM jarayonigacha o'rganmoq zarur. Ingliz tilini ijtimoiy, gumanitar, va o'zbek tili fanlar ta'limi mazmuni inson va ta'lim aloqadorligi atrofidagi muammolarni o'rganuvchi turli o'quv fanlariga oid bilimlar uzviyligi va integratsiyasini aks ettirmog'i lozim, bu esa ingliz va o'zbek tilini fanlar bilan aloqadorligiga oid bilimlarni sifat jihatdan yangi o'zgarishlarga olib keladi. Bu bilimlar o'ziga xos sintez, tabiiy fanlarga oid bilimlar va insonparvar yo'nalishlar majmui sifatida namoyon bo'ladi. Ular tafakkurning tizimli va ehtimolli uslubi sifatida tavsiflanishi tabiiy bilimlarning ajralib turadigan xususiyatlari sirasiga kiradi. Tibbiy OTMda kommunikativ kompetentsiyani rivojlantirishning ijtimoiy muhitda muvaffaqiyat qozonishlari uchun ma'lum bir tizim asosida o'qitilmoqda.

Talabalar ingliz tilida qanday qilib kassalik varaqasini yozish, anketalarni to'ldirish, o'z fikrlarini og'zaki va yozma ravishda bayon qilish ko'rsatiladi. Ular o'zbek va ingliz tillarida turli xil kasalikka oid matnlarni muhokama qilishni, tinglashni, savollarga javob berishni va tahlil qilishni o'rganadilar.

Tilni o'zlashtirishda o'rganuvchi yoshi nechadali, til o'rganishga qiziqishi va izchillik asosida til o'rganishga kundalik sarflaydigan vaqt miqdori, kabilar tilni o'zlashtirishda muhim bo'lsa, foydalaniladigan darslik sifati, mahoratli va bilimli o'qituvchi va til o'rganishdagi to'g'ri yondashuv usullari kabilar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ba'zan, tibbiy OTMda talabalar til o'rganishdagi qiyinchiliklarni shu tilda gaplashuvchi xorijiy davlatlarda bo'lishga sharoitlari yoki inglizcha gaplashadigan do'stlari yo'qligi bilan bog'laydilar. Aslini

olganda esa, hozirgi texnologiya va Internet, til o'rgatuvchi turli xil ilovalar rivojlanayotgan davrda bu kabi sabablar o'rinsiz hisoblanadi.

Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish talabalarda o'ziga ko'proq ishonchni his qilish imkonini beradi. Axir, filologik aloqa odamlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning asosidir. Shuning uchun kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish tibbiy ta'lim sohasidagi asosiy vazifadir.

Shuni ta'kidlash kerakki, tibbiyotda filolgik ta'lim talabalarning shaxsiy fazilatlarini shakllantiradi. Shuning uchun o'qishning birinchi yillari ayniqsa 1-kurs samarali bo'lishi kerak. Hatto tilshunoslik fanlariga qiziqishi, intizomli bo'lishi, o'qituvchilarni, tengdoshlarini tinglashni o'rganishi va o'z fikrlarini bayon qila olishi kerak.

Ingiliz tilining kommunikativ kompetensiyasiga nafaqat asosiy so'z boylıklaridan foydalanish, balki og'zaki nutq so'zlari, professional so'zlar va iboralar, boshqa xalqlarning madaniyati, qonunlari va xulq-atvori haqidagi g'oyalar kiradi.

Shunisi e'tiborga loyiqki, talabalarniingiliz tilga o'rgatish uchun eng qulay davr 1-2-kurs yangi so'zlar va grammatikani o'zlashtirish onsonroq kechadi. Yuqori kursga ko'tarilganda mutaxassis fanlarni o'zlashtirishda tilshunoslik fanlariga vaqtini tejashga harakat qiladi.

Fanlararo integratsiya va mediata'lim uslubi boshqa uslublardan farq qiladi, chunki talabalar tomonidan boshqa usullarda o'rganiladigan, hayotdan uzoq bo'lgan o'quv-fantastik matnlar kundalik hayotdan dialoglar bilan almashtiriladi.

Talabalar ular bilan bir-birlarini suhbatga chorlaydigan, ya'ni boshqa odamni rag'batlantiradigan tarzda o'ynashadi.

«Hallo, my name is Sonya. I live in Kiev. I am a student»

«Salom, mening ismim Sonya. Men Kievda yashayman. Men talabaman «o'rnini» «tanishuv» mavzusini o'rganish egallaydi, bu yerda ular aslida tanishadi, bir-birlariga har xil savollar berishadi, nimanidir muhokama qilishadi. Birinchi qadam o'quvchilarga o'z tillarida tanish bo'lgan mavzularni muhokama qilishdir. Shu tarzda, u talabalarda tilni o'z-o'zidan ishlatish qobiliyatini rivojlantiradi.

Mavzular talabalar uchun yaqin va qiziqarli bo'lishi kerak. Muloqotning mavjud bo'lgan boshqa usullardan farqi shundaki, ushbu usul bilan shug'ullanadigan talabalar dars qanday tugashini, u yoki bu savolga kim va qanday javob berishini bilishmaydi, barchasi vaziyatlarga bog'liq. Har bir darsda munozara uchun yangi mavzular, yangi mashq turlari mavjud. Bu

o'quvchilarni xilma-xilligi va shu bilan birga, o'rganishdan charchamasliklari uchun amalga oshiriladi.

Fanlararo integratsiya va mediata'lim texnologiyasi, avvalo, jonli muloqot qo'rquvini yo'qotish uchun kerak. Bu texnologiya asosiy kurslarda olingan tilning ba'zi leksik va grammatik bazalariga ega bo'lganlar uchun eng ma'qul degan fikr mavjud. Bundan tashqari, afzalliklari:

Talabalar birinchi darsdanoq ingliz tilida gaplashadilar. Ingliz tilini o'qitishning kommunikativ texnologiyasi birinchi darsdanoq ingliz tilida so'zlashadigan muhitga singib ketishini nazarda tutadi. Agar siz ingliz tilida qanday gaplashishni xayolingizga ham keltirmagan bo'lsangiz, unda birinchi darsdan so'ng siz bir nechta o'nlab iboralarni o'rganishingiz va ularni suhbatda qo'llashingiz mumkin bo'ladi.

Til to'sig'i. Hech qanday ikkilanmasdan vakolatli nutq kommunikativ yondashuvning asosiy maqsadi hisoblanadi. Talaba talaffuzda xato qilishdan qo'rqsa yoki aksentdan qutula olmasa, til to'sig'i hosil bo'ladi. Kommunikativ texnika bularning barchasini mukammal darajada yengadi, chunki aloqa amaliyoti deyarli belgilangan barcha vaqtlarga ajratilgan. Shu bilan birga, o'qituvchi sizning xatolaringizni tuzatadi va o'z fikrlarini ingliz tilida bayon etishdan qo'rqmaydigan talabalarni rag'batlantiradi.

Ravon nutq. Agar siz o'zbek tilidagi kabi ingliz tilida tez va ishonchli gapirishni istasangiz, unda kommunikativ treningda siz faqat har kuni duch keladigan narsalar haqida gaplashasiz: kundalik muammolar, do'stlaringiz bilan suhbatlashish, yangiliklarni muhokama qilish va hk. Shuning uchun siz o'z ona tilingizda bo'lgani kabi ingliz tilida ham muloqot qilish mahoratini rivojlantirasiz.

So'z boyligini tez kengaytirish. Ingliz va o'zbek tili darslarida kommunikativ trening texnologiyasi ingliz tilini tezda o'rganishni va unda boshqalar bilan muloqot qilishni istaganlar uchun mo'ljallangan. Shuning uchun, o'qishning birinchi oyida ingliz tilini har kuni ishlatadigan so'zlarning taxminan 50-70 foizini o'rganasiz. Butun kurs davomida siz o'zingizning so'z boyligingizni 3000-4000 so'zgacha kengaytirasiz, bu sayohat, ish safari, aloqa va hatto yangiliklarni o'qish uchun yetarli bo'ladi. Tilni yaxshi tushunish. kommunikativ treningda talaba nafaqat suhbatlashadi, balki boshqa talabalarni ham tinglaydi. Tibbiy ta'limda talabalar to'laqonli dialogni o'tkazish uchun suhbatdosh nima haqida gaplashayotganini tushunishlari kerak. Shunday qilib, talaba tinglash qobiliyatlarini yaxshi rivojlanadi. Keyinchalik, talaba asl nusxada filmlarni tomosha qilib, musiqa tinglab va muammosiz tushunishadi, shuningdek, xorijlik talabaar bilan erkin suhbatlashishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. www.lex.uz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Qarori Toshkent sh., 2012-yil 10-dekabr, PQ-1875-son ("Xalq so'zi" gazetasi, 11.12.2012-y., 240 (5660)-son; 2. O'zbekiston Respublikasining Bosh vaziri A. Aripov. Toshkent sh., 2017-yil 11-avgust, 610-son
2. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 32-son, 820-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 13.05.2019-y., 09/19/395/3115-son
3. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. // Barkamol avlod-O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. –T: 1997. 20-29 b.
4. Axmedova M.E. //“Modul-kredit tizimida mustaqil topshiriqlar tuzishning ilmiy-nazariy asoslari”// Monografiya //“Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi” MCHJ Toshkent-2022, 136 bet.
5. Axmedova M.E. //“Mustaqil topshiriqlar bilan ishlash va ularni baholash metodikasi” Metodik qo'llanma //“Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi” Toshkent-2022, 100 bet.
6. Axmedova M.E. //“PEDAGOGIKA” dasrlk //”Tibbiyot nashriyoti matbaa uyi” MCHJ Toshkent-2022, 212 bet.
7. Abdullayev Y. “Eski maktabda xat-savod o'rgatish” – Toshkent: O'rta va Oliy maktab, 1960. – 150 b.
8. Jalolov J. Ingliz tili o'qitish metodikasi. Toshkent “O'qituvchi” 1998.
9. Axmedova M.E. Talabalarda mustaqil ta'lim ko'nikmalarini rivojlantirishning metodik xususiyatlari // O'zbekiston til va madaniyat. Metodika jurnali. T. – Toshkent, 2022. - №1(4). -B. 70-81.
10. Axmedova M.E. Kredit tizimida mustaqil topshiriqlar // TIL VA ADABIYOT TA'LIMI jurnali. -Toshkent, 2022. №6. - B 18-20. (13.00.00; №8).
11. Akhmedova M.E. Foreign experience in the transition to a credit-module system // Principles of development of linguistic-speech competence of students in independent education // Current Research Journal of Philological Sciences (2767-3758). №3(01). - P. 46–57 (13.00.00; №23). Journal Impact Factor 6,925
12. Akhmedova M.E. Research and application of textbooks in tutorials and manuals of higher education // Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. - Хиндистон, 2022. – P. 165- 172. Vol. 12, Issue 01. (13.00.00; №20). (13.00.00; №23). Journal Impact Factor 8,037
13. Akhmedova M.E. Improvement of didactic, pragmatic methods of independent study tasks in philological education in the credit-module system // Asian Journal of Research in Social Sciences and Humanities. - Хиндистон, 2022. – P. 86-90 Vol. 12, Issue 02. (13.00.00; №23). Journal Impact Factor 8,625
14. Akhmedova M.E. Improvement of pedagogical - pragmatic processes of independent study // Tasks in philological higher education European journal of Humanities & Educational Advancements pages Vol. 3 No. 04, April 2022, Spain, - P. 279-281. (13.00.00; №23). Journal Impact Factor 7,223
15. Axmedova M.E. Features of module-credit, methods of question use and competence in creation of independent educational tasks / New York 2022. 28 iyun. Pages 217-221. Conference.

PEZIOME

Maqolada tibbiy oliy ta'lim tizimida o'quv topshiriqlaridan metodik foydalanishning mavjud holati, topshiriq turlari, savol va topshiriqlarning vazifaviy farqlanishlari, mashqlarning o'zbek va ingliz tilida o'qitish metodikalaridagi o'rnini, tuzilgan o'quv topshiriqlarining tanlangan mavzu, shuningdek ta'lim maqsadiga mosligi, bo'lajak mutahassislarning topshiriq tuzish ko'nikma va malakalarini rivojlantirish tizimini ishlab chiqish masalalari haqida fikr yuritilgan.

PEZIOME

Статьи - современное состояние методического использования учебных заданий в системе высшего медицинского образования, виды заданий, отличия задач вопросов и заданий, роль упражнений в методиках обучения на узбекском и английском языках, пригодность структурированных учебных обсуждались задачи к выбранной теме, а также цели обучения, развития навыков и компетенций будущих специалистов по созданию системы задач.

SUMMARY

The article is the current state of methodical use of educational tasks in the system of higher medical education, types of tasks, task differences of questions and tasks, the role of exercises in teaching methods in Uzbek and English, the suitability of structured educational tasks to the selected topic, as well as the purpose of education, development of skills and competencies of future specialists in creating tasks system development issues were discussed.

ФРАНЦУЗ ТИЛИ ТИББИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯСИДА СИНОНИМИЯ ВА СЎЗ ЯСАШ СИНОНИМИЯСИНИНГ ДОЛЗАРЪ МАСАЛАЛАРИ

Абраева Ш. Э.

ТТА Ўзбек ва хорижий тиллар кафедраси ўқитувчиси

Таянч сўзлар: синоним, семантика, лотинча-юнонча, терминологик синонимия, морфема, классик тил, аффикс ва суффикс.

Ключевые слова: синоним, семантика, латинско-греческий язык, терминологическая синонимия, морфема, классический язык, аффикс и суффикс.

Key words: synonym, semantics, Latin-Greek, terminological synonymy, morpheme, classical language, affix and suffix.

Бугунги кунда тиббиёт соҳасига оид терминология ва терминографияни такомиллаштириш, тиббиёт соҳасига кириб келаётган ҳар қандай янги тушунчаларнинг яратилишини назоратга олиш, шакллантириш ва функционал хусусиятларини тадқиқ қилиш алоҳида аҳамиятга моликдир. Шунинг учун ҳам кўплаб илмий ишларда терминларни тадқиқ қилиш лингвистлар олдидаги муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Тиббиёт фанининг шаклланиши ҳам бутун дунё тиббиёт олимларининг машаққатлари натижасидир. Айниқса лотин-юнон терминларининг тиббиётнинг ҳар бир соҳасида қўлланилиши муҳим аҳамият касб этади.

Бундан ташқари француз ва бошқа тиллардаги синонимларнинг таҳлиliga жуда кўп тадқиқотлар бағишланган. Синонимларнинг турлари, семантика, қўлланилиши ва бошқа сўзлар билан ўзаро муносабати кўплаб монографияларда, мақолаларда ва илмий тадқиқот ишларида тасвирлаб берилган, гарчи бу масалаларни тушунтириб беришда яна кўплаб мунозарали ҳамда бири бошқасини инкор қиладиганлари ҳали кўп бўлса ҳам.[1] С.Г. Бережаннинг тўғри қайд қилишича, “синонимларни аниқлаш, уларни таснифлашнинг принциплари, синонимик қаторларнинг структураси ва чегараларини танлаш каби энг умумий масалалар соҳасидаги жуда кўп тадқиқотлар на мамлакатимиз тилшунослигида, на чет эл тилшунослигида оз-моз бўлса ҳам синонимларнинг барқарор назариясини яратишга олиб келмади. Ҳаттоки ҳодисанинг моҳиятини тушунишда ҳам қарашларнинг бир хиллиги мавжуд эмас” [2].

Кўп илмий тадқиқот ишларида синонимикликнинг принциплари ва мезонлари муваффақиятли ишлаб чиқилмоқда, гарчи синонимларнинг қабул қилинган таснифлари шартли бўлса-да, синоним таърифининг ўзи эса кўп тилшуносларни қониқтирмайди. С.Г.Бережаннинг қайд қилишича, “аслида сўзлар ўртасидаги синонимик муносабатлар интуитив тарзда, аниқ ишлаб чиқилган илмий қоидаларни ҳисобга олмай ўрнатилади” [3]. Шунинг учун тилнинг бу жиҳатига фақат бизнинг мамлакатимизда эмас, балки чет элларда ҳам кўп эътибор қаратилади (Bally Ch., 95; Mitterand H., 117; Sauvageot A., 120; Ullmann S., 124). Ҳозирги кунда француз тилшунослари кўплаб ажойиб француз тили синонимлари луғатларига эга [4].

Тилшуносликдаги долзарб ва муҳим муаммо сифатида терминологик синонимияга етарли даражада эътибор қаратилади. Г.И.Беженарнинг ҳисоб-китобларига кўра синонимлар француз тилидаги тиббий атамаларнинг деярли учдан бирини ташкил қилади.

Француз тили луғат таркибининг тарихий тараққиётига кўра антик фан унда лотин ва қадимги юнон тилларининг бир хил маъноли элементларини қолдирди. Масалан, cut(i)- ва derm(o)-(тери), circon- ва régi-(айланма), post- ва méta-(кейин, сўнг), quadr(i)- ва tétr(a)- ва бошқалар.

Ушбу семантик эквивалентли бирликлар, гарчи ҳар хил этимологияга эга бўлсалар-да, денотатив умумийликка эгадирлар. Шунинг учун биз уларни синонимик элементлар (морфемалар) деб номладик. Биз тил тизимида бир хил тушунчани ифодаловчи ҳар хил лексик тил бирликлари синонимик морфемалар деб атаймиз. Улар синоним сўзлардан фарқли равишда стилистик бўёқлар билан характерланадилар ҳамда сўз ҳосил қилиш, яъни тилнинг бошқа элементлари билан бирикиш қобилятига эгадирлар.

Классик тиллардан ўзлаштириб олинган тадқиқ қилинаётган морфемаларнинг характерли жиҳати шундан иборатки, уларнинг қўлланилиши илмий тилнинг ҳеч қандай “бузилишини” келтириб чиқармайди, балки унинг ҳаракатини ва тараққиётини белгилайди, чунки фан ва техниканинг ривожланиши билан уларнинг янги номларининг вужудга келишида сифатий табақаланишига бизнинг давримизга келиб эътибор берилаяпти[5]. Классик тилларнинг морфемалари француз тилининг луғат таркибини фақат миқдор жиҳатидан эмас, сифат жиҳатидан ҳам бойитаяпти. У ёки бу предметга ёки тушунчага ном бераётган олим классик тилларнинг у ёки бу синонимик элементининг танловига дуч келишига ҳеч қандай шубҳа йўқ. Ҳар битта синонимик морфемани бошқаси билан алмаштириш мум-

кинлиги исботланган, бироқ бу маънонинг ўзгаришига олиб келади. Бу қўлланиш соҳасидаги табақаланиш билан келиб чиқади.

Классик тиллар морфемаларининг семантик ихтисослашувига тўхталиб ўтиб, Н.В.Юшманов шундай ёзади: “Халқаро терминологияда, масалан, лотинча Алюмин - “табiiй нур”, юнонча фото - “кимёвий нур” каби анча нозик тушунчаларни фарқлаш учун юнон-лотин синонимиясини қўллашга интилиш жуда ҳам кам ва тизимсиз амалга оширилади[6]. Кимёда юнон-лотин синонимияси у ёки бу терминда анъанавий мустаҳкамлаш тартиби бўйича ишлатилади, масалан, “олтингургурт”, юнонча ва лотинча sulfur тиосульфат терминида қўшилишадилар.

Лотинча ва юнонча морфемаларнинг мавжуд синонимик алоқаларини ўрганиш масаласи махсус адабиётларда кўриб чиқилмаган. Шундай синонимларнинг мавжудлиги тилга олинадиган фақат бир нечта ишлар мавжуд.

Гарчи аффиксал синонимия бўйича бирнеча ишлар мавжуд бўлса-да, морфема даражасидаги лексик birlikларнинг синонимияси француз тилида етарли даражада ўрганилмаган. Ушбу муаллифлар сўз яшаш синонимиясини аффиксларнинг, асосан суффиксларнинг семантик эквивалентлиги бўйича аниқлайдилар. В.В.Виноградов “ҳар хил ўзакли сўзларни солиштиришнинг” асоссизлигини, бироқ уларнинг “синонимик суффикслари” билан ўша категорияга тегишлилигини кўрсатиб”, суффиксал синонимияни тан олмаган (Виноградов В.В., 28, 131-бет) [7]. Бу турган гап, чунки бундай аффикслар фақат бир хил категориал лексик маънога эгадирлар.

Маълумот ўрнида айтиш мумкинки бундай тадқиқотлардан ажралиб туради, чунки классик тилларнинг турли этимологияга эга бўлган, аммо “французчалашувнинг” маълум даражаларини ўтган ва француз тили тизимида мустаҳкам ўрнашиб олган туб ва префиксал морфемалари тадқиққа тортилган. Маънонинг умумийлиги асосида улар ушбу ишда синонимик морфемалар деб аталганлар. Худди шундай фикрга вариантли сўз ясовчи суффиксларни синонимик суффикслардан фарқловчи Г.С.Зенков ҳам қўшилишади: “...келиб чиқишлари бўйича бир-бирига яқин бўлган суффикслар вариантлилар деб, келиб чиқишлари бўйича бир-бирига яқин бўлмаганлар - синонимиклар деб баҳоланадилар” [8] (Зенков Г. С., 41, 16-бет) ўзларининг солиштирма оғирлигини йўқотадилар деб айтиб ўтганлар.

Адабиётлар:

1. БЕРЕЖАН С.Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц. - Кишинев: Штиинца, 1973.
2. BALLY Ch. Traité de stylistique française. Vol.1,3-e – éd. Nouv. tirage. - Genève-Paris: 1951. – 331 p.
3. SAUVAGEOT A. Pour l'amour du grec. - Vie et Langage, 1970, P.231-233.
4. ЗЕНКОВ Г.С. Суффиксальная вариантность и синонимия. – В кн.: Тез. докл. Респ. конф. по вопросам языкознания и методики преподавания иностранных языков. Алма-Ата, 1964, с. 16-17
5. Бондаренко М. А. Латинский язык и основы медицинской терминологии. Учебник. Киев. 2007 г.
6. Турдиева К., Березовская Р., Ҳамракулова М., Маҳкамов М. Тиббий терминология бўйича ўқув қўлланма. Т., 2016.
7. Словарь латино-греко-русско-англо-узбекских медицинских терминов. Ташкент. 2017
8. Қосимов А. Фармацевтическая терминология в современном узбекском языке: Дисс.канд. филол.наук. Т., 1982

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада француз тили тиббий терминологиясида синонимларнинг ишлатилиши, лотинча ва юнонча терминларда синонимларни аниқлаш, уларни таснифлашнинг принциплари ва синонимик қаторларнинг структураси ҳақида маълумотлар келтириб ўтилган. Чунки лотинча ва юнонча терминлар тиббий терминологиянинг асосий қисмига ҳисобланади. Мақолада яна лотин ва юнон морфемалари тиббий терминларни шакллантиришда тутган роли ҳақида ҳам сўз боради. Терминни шакллантиришда энг тез-тез учрайдиган усуллардан ташқари, баъзи усуллар ҳам мавжуд, уларнинг натижалари қисқартмалар, омонимлар, синонимлар, епонимлар ва бошқалар.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлена информация об употреблении синонимов во французской медицинской терминологии, определение синонимов в латинских и греческих терминах, принципы их классификации, структура синонимических последовательностей. Потому что латинские и греческие термины составляют основную часть медицинской терминологии. В статье также говорится о роли латинских и греческих морфем в образовании медицинских терминов. Помимо наиболее распространенных способов терминообразования, существуют также некоторые способы, результатом которых являются аббревиатуры, омонимы, синонимы, эпонимы и др.

SUMMARY

This article provides information on the use of synonyms in French medical terminology, the definition of synonyms in Latin and Greek terms, the principles of their classification, and the structure of synonymy sequences. Because Latin and Greek terms are the main part of medical terminology. The article also talks about the role of Latin and Greek morphemes in the formation of medical terms. In addition to the most common methods of term formation, there are also some methods, the results of which are abbreviations, homonyms, synonyms, eponyms, etc.

ТАЪЛИМИЙ ДИСКУРС ВА УНИНГ ПРАГМАТИК ТАЛҚИНИ

Bobojonova Sh.

Toshkent tibbiyot akademiyasi O'zbek va xorijiy tillar kafedrası o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: ta'limiy diskurs, milliy uslub, diskursiv faoliyat, diskurs tahlili, akademik diskurs, diskursiv maydon.

Ключевые слова: учебный дискурс, национальный стиль, дискурсивная деятельность, дискурсивный анализ, академический дискурс, дискурсивное поле.

Key words: educational discourse, the analysis of national style, discursive activity, institutional discourse, academic discourse analysis, discursive field.

Kirish. Jahon tilshunosligi matn va diskurs muammosi bilan bog'liq til faktlarini o'rganish, tahlil qilish masalasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu jihatdan, bugungi kunda diskurs va uni o'rganish bilan bog'liq keng qamrovli tadqiqotlar olib borilmoqda. Ta'limiy diskursning lisoniy xususiyatlarini tadqiq qilish, pragmatik-kognitiv hamda lingvokulturologik xususiyatlarini o'rganish, professional nutq birliklarini o'rganishga yordam beradi. Shu nuqtai nazardan, ushbu yo'nalish bo'yicha tadqiqotishlarini olib borish mavjud muammolarga yechim topish dolzarb masalalardan biridir.

Inson nutqini tahlil qilish, diskurs va uning leksik-frazeologik tarkibi, pragmatik xususiyatlarini tahlil qilishga yo'naltirish o'zbek tilshunosligida shakllanayotgan diskursiv lingvistik yo'nalishlarning asosiy vazifasi hisoblanadi. Bugungi kunga qadar tilshunos olimlarimiz tomonidan siyosiy diskursda qo'llanuvchi fe'llarning funksional-semantik xususiyatlari, dialogik diskursdagi polipredikativ birliklarning sotsiopragmatik jihatlari, antroponimlarning diskurs relevanti sifatidagi vazifasi kabi muammolar monografik planda atroflicha o'rganilgan.

Hozirda nafaqat fandagi milliy muloqot uslublarini o'rganish va keng doiradagi olimlarni, ayniqsa, yosh olimlarni ularning o'ziga xos xususiyatlari bilan tanishtirishning ahamiyati yuqoriligi barchaga ayon. Ilmiy aloqadagi milliy farqlarning zamonaviy tadqiqotchilari, qoida tariqasida, muammoni hal qilishda ko'plab yondashuvlardan foydalanishadi. Keng faktik materiallar bo'yicha olib borilgan tadqiqot natijalari nafaqat ishonchliroq ko'rinadi, balki amaliy ahamiyatiga ko'ra shubhasiz afzalliklarga ega.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. (Literature review) Jahon tilshunoslikda diskursni turli aspektlarda o'rganish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Rus tilshunosligida badiiy matnlarda diskursning voqealanishi bo'yicha E.Yu. Bogdanova, Yu.A. Fillipova tadqiqot ishlarini olib borganlar [1]. Shuningdek, ta'limiy diskurs muloqot nutq aktining tarkibiy qismlari va ularning xususiyatlari bo'yicha E. V. Stolyarova, N.A.Yulya [2] argumentativ ta'lim nutqning tizimli xususiyatlari, V.S.Grigoreva [3] diskurs kommunikativ jarayonda pragmatik va kognitiv jihatdan o'rganilish birligi sifatida tadqiqot ishlarini olib borishgan.

O'zbek olimlaridan L.R. Raupova [4]. dialog diskursda polipredikativ birliklar, J.Sh. Safarov diskursiv tahlil strukturasi, A. Pardayev [5]. diskurs so'zlovchi va tinglovchining o'zaro fikr almashish, bir-biriga ta'sir ko'rsatish maqsadida lisoniy va nolisoniy vositalardan o'zlari eng samarali deb hisoblagan shakl va turda amaliy foydalanish jarayoni bo'yicha, N.N.Zarilova qardosh olimlardan A.B. Tumanova, V.K. Sobirovalar tilshunoslikda diskursiv tahlil borasida ilmiy izlanishlar olib borganlar. Bundan tashqari g'arb tilshunoslari J.Goguen, DJ. Lakoff, E.Ginzburg, I.R.Galperin, T.A. van Deyklar diskursga ko'p qirrali hodisa sifatida yondashib, kommunikativ xarakatning yozma yoki nutqiy verbal mahsulot sifatida tahlillash kerakligi haqida yoritib borishgan [6].

Tadqiqot metodologiyasi. (Research Methodology). Ko'p tilli matnlarni faqat ma'lum ma'noni yetkazish usullarining umumiyligini hisobga olgan holda solishtirish mumkin, shuning uchun milliy uslub xususiyatlarini tahlil qilishda funktsional ekvivalentlikni o'rnatish muammosini chetlab o'tib bo'lmaydi. Bundan tashqari, turli tillarning o'xshash vositalari ushbu turdagi nutq uchun xos bo'lgan bir xil maqsadga erishish uchun xizmat qilishi mumkin, ammo unga erishish uchun turli xil milliy strategiyalarni amalga oshiradi, bu faqat kontekstual tahlil yordamida aniqlanadi.

So'nggi paytlarda olib borilgan ko'plab ishlar turli janrlarda ishonitirish nafaqat g'oyalarni taqdim etish usullari orqali, balki tegishli mualliflik shaxsini qurish va ishtirokchilar munosabatlarini muzokara qilish orqali ham amalga oshirilishiga qaratilgan. Bir paytlar ta'limiy diskurs nutqning o'z-o'zidan ob'ektiv va shaxsiy bo'lmagan shakli hisoblangan bo'lsa, hozirda u ma'lum borada ishonitirish harakat sifatida ko'rib chiqilmoqda. Lekin soha vakillari shunchaki tashqi voqelikni ishonchli tarzda ifodalovchi matnlarni ishlab chiqarmaydilar, balki ijtimoiy munosabatlarni tan olish, qurish va muzokaralar olib borish uchun tildan foydalanadilar.

Akademik yozishdagi o'zaro ta'sir asosan matnda muhokama qilingan masalalarga va shu masalalar bo'yicha nuqtai nazarga ega bo'lganlarga nisbatan "pozitsiyani aniqlash" yoki nuqtai nazarni qabul qilishni o'z ichiga

oladi. O'quvchilarni o'z da'volariga ishontirishda yozuvchilar intizomiy insayder sifatida malakasini namoyon etishlari kerak. Boshqa mualliflarning ishlariga havolalar qo'shilishi, shubhasiz, akademik ishonch uchun markaziy o'rin tutadi. Bu nafaqat yozuvchilarga o'zlarining argumentlari uchun ishonchli gnoseologik va ijtimoiy asos yaratishga yordam beradi va matn tushunchalarining va fandagi oldingi ishlarga qanday bog'liqligini ko'rsatadi, balki yozuvchining insayder sifatidagi maqomini ham ko'rsatadi. O'z navbatida bu uni ma'lum bir jamoa yoki yo'nalish bilan moslashtirishga yordam beradi va ishonchli yozuvchi axloqini shakllantirishga yordam beradi.

Tahlil va natijalar. (Analysis and Results). Yozuvchilarning turli sohalaridagi yozuvchilari sifatida boshqalarning ishlari haqida hisobot berish usullarida ham katta farqlar mavjud (Masalan: muhandislar ko'rsatadilar, faylasuflar bahslashadilar, biologlar topadilar, va tilshunoslar taklif qiladilar), ular o'zlarining adabiyotlariga murojaat qilish uchun juda xilma-xil hisobot fe'llaridan foydalanadilar.[1]). Eng ko'p ishlatiladigan fe'llar orasida say (aytmoq) va think (o'ylamoq) fe'llari 80% holatlarda falsafada va 70% lik miqdorda elektronika sohasida qo'llaniladi. Ushbu tanlovlar keng intizomiy maqsadlarni aks ettiradi. Shunday qilib, gumanitar maydonlar asosan yozma faoliyatga tegishli fe'llardan foydalanadi, masalan, muhokama qilish, gipoteza qilish, taklif qilish, bahslashish (discuss, hypothesize, suggest, argue). Bu argumentlarni ifodalashni o'z ichiga oladi va yozuvchilarga boshqalarning ishlari haqida hisobot berishda ko'proq baholovchi elementni olib, muammolarni diskursiv ravishda o'rganishga imkon beradi. Muhandislar va olimlar esa, aksincha, kuzatish, kashf qilish, ko'rsatish, tahlil qilish va hisoblash (observe, discover, show, analyse, and calculate) kabi tadqiqotning o'ziga ishora qiluvchi fe'llarni afzal ko'rishadi. Ushbu intizomiy farqlar iqtiboslar tegishli shaxslararo o'zaro ta'sirlarni o'z ichiga olgan samarali bahs-munozaralarning jamiyatga xos me'yorlari bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Iqtiboslar amaliyoti, boshqa ko'plab xususiyatlar singari, yozuvchilar hamkasblari uchun o'z tadqiqotlarini ob'ektivlik yoki jalb qilish mafkuralarini mustahkamlovchi so'rov namunalari va argument konventsiyalarini ifodalovchi usullarda qurishlarini ko'rsatadi.

Ta'limiy diskurs matnlaridagi ingliz va o'zbek tillarida og'zaki va yozma nutqning tabiiy o'zgarishlari - bu til va nutqning o'z-o'zini tartibga solish mexanizmlarining ijtimoiy voqelikdagi o'zgarishlarga bo'lgan munosabatini ifodalab keladi. Shu nuqtai nazardan, nonverbal nutqda yuz bergan har qanday o'zgarish yozma nutqqa ta'sir etadi. Vilgelm fon Gumboldt o'z asarlarida bu haqda shunday dedi: "Turli tillar bir xil narsaning turli xil belgilari emas, balki uning turli xil qarashlaridir". O'zgarishlar ta'limiy diskursning lingvistik

timsollari ko‘rinishida o‘z ifodasini topishi ham mumkin. Masalan: zamonaviy matnlar an‘anaviy ko‘rsatmalarning ilmiy - uslubiy uslubidan uzoqlashib, ommabop ilmiy va ilmiy ish uslubiga yaqinlashdi.

Lekin shu ham hech kinga sir emaski, hozirgi biz yashayotgan zamonaviy dunyo globallashuv ta‘sirida. Xalq, millat va elatlar ko‘plab jabhalarda tom ma’noda bir biriga o‘xshashroq jihatlarini taqdim qilishmoqda. Shuning uchun ham ta‘limiy nutqdagi pretsedent (madaniy) matnlar uning tavsifi uchun tizim hosil qiluvchi xususiyat emas. Albatta bu birinchi navbatda, bu turdagi nutqning madaniyatlararo xarakterga ega ekanligi bilan bog‘liq. Ammo globallashuv jarayoni diskursning ushbu tarmog‘iga ham ta‘sir etmasdan qolmadi. Chunki u aynan shu konsepsiya ko‘rsatmalar matnlarining taxminan bir xil tarzda shakllanishiga yordam berdi: turli tillar yordamida tildan tilga o‘tadigan “doimiy” – mavhum, sun‘iy kommunikativ harakatlar tizimi shakllandi.

Xulosa va takliflar. (Conclusion/Recommendations)

Keltirilgan fikrlarni xulosa qilinganda ta‘limiy diskurs matnlarini o‘rganishda nutq-kognitiv va nutq-faoliyat aloqasi sifatida tahlil qilish zarurati, bunda fikrlash sub’ekti birinchi navbatda ta‘lim vaziyatining referent maydoniga yo‘naltirilgan bo‘lishini ifodalaydi. Ingliz va o‘zbek tillarida og‘zaki va yozma nutqning ta‘limiy diskurs matnlaridagi tabiiy o‘zgarishlar - bu til va nutqning o‘z-o‘zini tartibga solish mexanizmlarining ijtimoiy voqelikdagi o‘zgarishlarga bo‘lgan munosabatini ifodalab keladi. O‘z-o‘zidan og‘zaki nutqda yuz bergan har qanday o‘zgarish yozma nutqqa ta‘sir etadi. Ushbu o‘zgarishlar ta‘limiy diskursning uslubiy xususiyatlari ko‘rinishida o‘z aksini topishi ham mumkin.

Adabiyotlar:

1. Комарова Л.И. Современные подходы к изучению художественного текста // Аналитика культурологии. Электронное научное издание. ISSM, 1990. – 4045.
2. Чувакин А.А. Теория текста: объект и предмет исследования // Критика и семиотика. Вып. 7. – М., 2004. – С.88-90. John M. Swales. (2004). Research Genres Explorations and Applications. Cambridge university press. The University of Michigan
3. Чудинов А. П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации. Екатеринбург, 2003. 248 с.
4. Michael Stubbs (1996). Text and Corpus Analysis: Computer-Assisted Studies of Language and Culture. Oxford: Blackwell
5. Cortazzi & Jin, 1999, p.154
6. Michael Hoey (2001). Textual interaction. London and New York
7. Cortazzi & Jin, 1999, p.154
8. Safarov. Sh Paralingvistika, Toshkent: O‘ZME. 2008, 210-b
9. Hyland, K. (1998). Hedging in Scientific Research Articles. Amsterdam: John Benjamins. <http://dx.doi.org/10.1075/pbns.54>
10. Halliday M.A. Cohesion in English. – London: Longman, 1976. – 374 p

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada ta'limiy diskursning talqini, uning o'rganilayotgan muammoga tegishli qirralarini asoslab berilgan. Shuningdek, ta'limiy diskurs va uning turli yo'nalishlardagi tahlili, milliy uslub va uning tahlili misollar orqali yotirib berilgan. Gaplarning diskurs va kommunikativ matnlarda qo'llanishi, ularning pragmatik-funksional xususiyatlarini ochib berish va turli soha vakillari nutqining tahlillari ham maqolada o'z qiyosini topgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье обосновывается интерпретация образовательного дискурса, его аспектов, имеющих отношение к исследуемой проблеме. Также на примерах представлены учебный дискурс и его анализ в разных направлениях, национальный стиль и его анализ. В статье также сопоставляются использование предложений в дискурсивных и коммуникативных текстах, выявление их прагмато-функциональных особенностей, анализ речи представителей различных сфер.

SUMMARY

In this article, the interpretation of the educational discourse, its aspects relevant to the problem under study is justified. Also, educational discourse and its analysis in different directions, national style and its analysis are presented through examples. The use of sentences in discourse and communicative texts, revealing their pragmatic-functional features, and analyzes of the speech of representatives of various fields are also compared in the article.

SINTAKTIK BIRLIKLARDA SHAKLIY-MAZMUNIIY ALOQADORLIK

Akramov Sh.

Qo'qon DPI dotsenti, f.f.n.

Tojiboyeva M.

Qo'qon DPI dotsenti, f.f.n.

Tayanch so'zlar: sintaksis, sintaksema, grammatik shakl, sintagmatik munosabat, paradigmatic qator, aloqadorlik.

Ключевые слова: синтаксис, системно-теоретической аспект, теории валентности, грамматическая форма, синтагматические отношения.

Key words: syntax, the synthetic level, system-theoretical way, grammatical forms, paradigmatic lines, syntagmatic relations.

Bugungi ta'lim-tarbiya jarayonini zamon talablariga mos ravishda amalga oshirishning eng zarur omili har bir darsning o'quvchilar uchun o'ziga xos quvonch doirasiga, har bir ta'lim dargohining esa shodlik maskaniga aylanishida ko'rinadi.

Dars ruhiyati obrazlar va tasvirlar, qiziqarli ko'rgazma, iboralar o'quvchilarni his-tuyg'ulari orqali bilishga, tafakkur qilishga, go'zallikni ko'ra olishga, dunyoga bo'lgan munosbatini shakllantirishga imkon yaratadi, o'quvchi dunyoqarashini, tafakkurini, mustaqil fikrlash qobiliyatini tarbiyalaydi. Biroq hozirgi kunda amalda mavjud va qo'llanib kelinayotgan maktab va oliy ta'lim darslik hamda o'quv qo'llanmalari ta'limning biz yuqorida ta'kidlagan nazariy tomonlari haqida ta'lim oluvchilarga to'laqonli ma'lumot beryaptimi? - degan haqli savolni o'rta qo'yadi. Ha, beryapti deyish mumkin, ammo tom ma'noda talab darajasida emas. Ya'ni bu bo'yicha darslik-qo'llanmalar yetarli darajada ishlab chiqilmagan, mavjudlari ham ayrim mutaxassislar qo'lida xolos. Bunday vaziyatda tarbiyalanuvchi nimani o'rganadi? Oliy ta'limdagi ayrim substansional talqinlar maktab yoki litsey darsliklaridan umuman o'rin olmagan. Zero, oliy ta'limga qadar tilshunoslikning yangi nazariy qarashlari chuqur bo'lmasa-da, yosh xususiyatlariga monand holda elementar ma'lumotlar sifatida uzluksiz ta'limning quyi bosqichlarida kurtak yozishi lozim. Buning uchun esa *gap markazi, kengaytiruvchi, gap kengaytiruvchisi, so'z kengaytiruvchisi, modal*

kengaytiruvchi, gap bo'lagi, [Pm], shaxs-son, zamon, tasdiq-inkor, mayl, kesim, kesimlik kategoriyasi, kesimlik shakllari, mustaqil kesimlik shakli, nomustaqil kesimlik shakli, grammatik shakllangan gap, semantik-funksional shakllangan gap, kesimning tuzilishi, ega, egali gap, egasiz gap, atov gap, semantik-funksional shakllangan gap, grammatik shakllangan gap, egasi ifodalangan gap, egasi ifodalanmagan gap, yig'iq gap, yoyiq gap, ixcham gap, (sarlavhali gap) singari sintaksisning muhim tomonlari haqidagi ilmiy atamalar ostidagi bilimlar darsliklardan o'rin olishi, oliy ta'limda buning yanada takomillashgan shakllari o'rganilib, mutaxassisda shu fanga mos, mutanosib kompetentlikni hosil qilishi zarur.

Sintaktik sodda gaplarni o'rganishda bo'lg'usi mutaxassisga quyidagilarni tushuntirish va uni tushunganlik darajasini aniqlashtirish zarur deb hisoblaymiz. Jumladan, bir so'zli sintaktik qurilmalar birgina mustaqil ma'noli so'z bilan shakllanadi va so'z-gap, nominativ, atov, infinitiv gap, vokativ gaplarni, xususan, *Boraman, Keldim. Kuz.* tarzidagi jummalarni o'z ichiga oladi.

Ikki so'zli sintaktik qurilmalar o'z xarakteriga ko'ra: sodda so'z birikmasidan (*ovqat yemoq, kitob o'qimoq* kabi) va sodda gapdan (*Dars boshlandi, Bahor keldi* kabi) tashkil topadi.

Ko'p so'zli sintaktik qurilmalar ikkidan ortiq mustaqil so'zning birikishidan iborat bo'ladi: *g'uj-g'uj bo'lib turgan yetita xira yulduz* (murakkab birikma). *Halol mehnat qilish-eng yaxshi odat.* (yoyiq gap)

Albatta, sintaksisning markazi gap haqidagi ta'limotdir. Har bir gap bir tugal fikrni bildiradi, lekin gapdagi fikr tugalligi nisbiydir: ayrim gaplarning mazmuni yakka olinganda aniq, to'liq bo'lmaydi. Gap boshqa sintaktik birliklardan predikativlik belgisi orqali farqlanadi. Predikativlik gapning shakllar tizimidagi qismlarga ajralmaydigan grammatik ma'nosidir.

Tilshunos A.G'ulomovning fikriga ko'ra, predikativlik gapga xos bo'lgan kategoriyadir. Predikativlikni kesim ko'rsatadi va shu bois bu hodisa modallik, shaxs - son, zamon kategoriyalari yig'indisidan tashkil topadi. Predikativlik gapning asosi bo'lib, u tasdiq – inkor, modallik (mayl), shaxs, son kategoriyalari sintezidan iborat.

Gapning predikativlik belgisi modallik tushunchasi bilan bevosita bog'liqdir. Modallik - gap umumiy mazmunining obyektiv borliqqa munosabatini ifodalaydi.

Har qanday gap grammatik jihatdan struktural tugalligi bilan farqlanadi. Bu o'rinda ega va kesim guruhi yoki ularning biri orqali shakllanib, intonatsion butunlikka ega bo'ladi degan fikr hozirgi davr tilshunosligida turkiy tillarga xos xususiyat emasligini alohida ta'kidlash zarur. Shuningdek, gap nutqdagina

tugal fikr anglatadi. Uning tugal fikr anglatishi esa bir necha omillarga bog'liq bo'lishi mumkin. Yana shuni ham ta'kidlash kerakki, sintaksis tilning morfologiya, leksikologiya va fonetika bo'limlari bilan bevosita bog'liq. Bu sohalar bir-birisiz yashay olmaydi. Tilning yaxlit sistemaliligi ham ana shunda namoyon bo'ladi, sintaksisning asosiy mohiyati ham shunda yorqinlik kasb etadi.

Sintaktik kategoriyalar ko'pincha morfologik vositalar bilan bog'liq holda o'rganilishi an'anaga, odatga aylangani sir emas va ayni vaqtda gapning so'zlardan tuzilishini va so'zning gap ichida haqiqiy hayotiga ega bo'lishi, nutq ichida qo'llanilishini hisobga olsak, sintaksisning leksika bilan mustahkam bog'liqligi anglashiladi.

Sintaktik birliklar faqat shakliy jihatdangina emas, balki mazmuniy jihatdan ham o'zaro bog'lanadi. Ikki sintaktik shaklning bir-biri bilan to'g'ri bog'lanishi uchun faqat shakliy bog'lanishning to'g'riligi kifoya qilmaydi. Masalan, yemoq fe'li o'timlilik xususiy grammatik ma'nosiga ega bo'lganligi tufayli shakliy jihatdan tushum kelishigidagi otni boshqarib keladi. Demak, tobe qismning tushum kelishigida kelishini talab qiladi. Har qanday tushum kelishigidagi otning o'timli fe'l bilan grammatik bog'lanishi shakliy jihatdan to'g'ri. Masalan, ot+fe'l= toshni yemoq. Lekin har qanday tushum kelishigidagi "ot"ni yemoq hokim bo'lagiga bog'lanaverishiga mazmun yo'l qo'ymaydi.

Tushum kelishigidagi tobe qism bilan hokim qism to'g'ri bog'lanishi uchun mazmuniy moslikka ham ega bo'lishi kerak. Tobe va hokim qism har ikkida takrorlanadigan umumiy semaga ega bo'lishi lozim. Ana shu umumiy sema tobe va hokim qismlarning mazmuniy bog'lanishi uchun asos bo'ladi. Masalan, yemoq fe'li faqat "yeyish" mazmuniy maydoniga kiruvchi so'zlar bilan bog'lanadi (go'sht, osh, olma, gilos va boshqalar). Buni nazariy tilshunoslik nuqtai nazaridan kengayish imkoniyati sifatida baholanishi ham isbotlaydi.

Lisoniy birliklarning kengayish imkoniyatlari deyilganda, shu birliklar ichki imkoniy(mazmun va vazifa rejasida) qobiliyatlarning nutqda muayyan tarzda namoyon bo'lib, boshqa lisoniy birliklar bilan sintaktik aloqalarga kirisha olishi tushuniladi. Bunday kengayish natijasida lisoniy birlikda mujassamlangan imkoniyat nutqda oydinlashadi. Shuning uchun lisoniy birliklarning kengayish imkoniyati lisoniy hodisa bo'lib, bu birlikning imkoniyatlari ham so'zlovchi xotirasidan o'rin oladi. Bu imkoniyatlarning voqelanishlari sof nutqiy yoki xususiy ko'rinish kasb etadi. Masalan, *yozmoq* fe'li ma'lum turdagi harakatni bajarish natijasida yozma ko'rinishdagi ma'lum bir manbaning (obyektning) yaratilishini ifodalaydi va shuning uchun bu fe'l-leksema lisoniy imkoniyat sifatida yozma manbalarni anglatuvchi *xat*, *kitob*, *hikoya*, *she'r*, *misra* kabi

soʻzlar bilan birikish qobiliyatiga egadir. Aynan shu lisoniy qobiliyat nutqda voqelanganda *xat yozmoq, kitob yozmoq, sheʼr yozmoq* kabi rang-barang nutqiy hosilalar - soʻz birikmalarini namoyon qiladi. Yozmoq leksemasida yozma manba (yoki uning qismlari) nomlari bilan bogʻlanish imkoniyat sifatida yashiringan boʻlsa, *xatni yozmoq, kitobni yozmoq* kabi nutqiy hosilalarda bu lisoniy imkoniyat muayyan nutqiy shaklda voqelanadi, yuzaga chiqadi. *Yozmoq* leksemasining yozma manbalarni ifodalovchi turli soʻzlar bilan birikish imkoniyatlari doirasi keng boʻlsa ham xatni yozmoq hosilasida bunday imkoniyatlardan atigi bittasigina hodisalangan. Xullas, har bir muayyan nutq sharoitida oʻzaro sintagmatik munosabatlarga kirisha oladigan paradigmatic qatorlardan atigi bitta oʻzigina boshqa qatordagi uzvlarning bittasi bilan muayyan sintaktik munosabatga kirisha oladi.

Lisoniy birliklarning kengayish qobiliyati nafaqat ularning maʼnaviy imkoniyatlari, balki grammatik shakllari bilan ham aloqadordir. Chunki faqat leksemalargina emas, grammatik shakllar ham kengayish imkoniyatini vujudga keltiradi. Jumladan, egalik qoʻshimchalari oʻzi qoʻshilib kelgan ot yoki otlashgan soʻz anglatgan narsa-buyum, voqea-hodisaning maʼlum shaxs va songa mansubligini koʻrsatish bilan birga belgisi yoki belgisiz qaratqich kelishikli ot aniqlovchi yordamida kengaya oladi: Mening ismim. Salim... (uning)...-i/-si. kabi. Bundan koʻrinadiki, morfologik shakllarda ham kengayish, boshqacha aytganda, mazmuniy sintagmatik munosabat imkoniyati sifatida mavjud va ularni «oldinga ishora qiluvchi vositalar» (yaʼni, egalik, shaxs, son, nisbat qoʻshimchalari) va «keyingi ishora qiluvchi vositalar» (kelishik, ravishdosh, -dagi, -niki kabilar) sifatida tushuntirish foydadan xoli boʻlmaydi.

Axborotning toʻgʻri tushunilishi uchun soʻzlashuvchilarning til haqidagi bilimidan tashqari, tinglovchining olam haqidagi bilimi, jumla qoʻllanayotgan ijtimoiy holat haqidagi bilimi, soʻzlash jarayonida soʻzlashuvchilar ruhiyati haqidagi bilimi va boshqa bilimlarini ham qoʻshish kerak boʻladi. Bu oʻrinda bir soʻzdan iborat boʻlgan yigʻiq gaplar ham bevosita yuqoridagi jarayonlar bilan bogʻliq hamda nutqiy aniqlik uchun pragmatik tomon yordam beradi. Ana shunday amaliy ehtiyoj natijasida sodda yigʻiq gaplar semantikasi va pragmatikasiga eʼtibor ortib bormoqda.

Baʼzan bogʻli aloqada tobe qism hokim qismning valentligini yuzaga chiqarish uchun xizmat qilsa, u bilan chambarchas bogʻliq boʻlsa, erkin aloqada tobe qism hokim qismning valentligini yuzaga chiqarmaydi. Tobe qismning qaysi shaklda kelishi hokim qismga bogʻliq boʻlmaydi. Masalan, *Zavodda ishchi. Sinfimizda aʼlochi.*

Erkin aloqa bog‘li aloqa tarkibiga kiruvchi boshqaruvga o‘xshaydi. Shuning uchun ham o‘zbek tilshunosligida bunday tipdagi birikmalar boshqaruv aloqasi sifatida — ot boshqaruvi nomi ostida o‘rganib kelindi.

Lekin erkin aloqaga kiruvchi unsurlar boshqaruv unsurlaridan muhim belgisi bilan farq qiladi. Boshqaruv aloqasining yuzaga chiqishida hokim qismning mazmuniy-grammatik xususiyati, uning kategorial belgisi asosiy rol o‘ynaydi. Hokim qismning kategorial xususiyati tobe qismning shaklini hamda uning hokim qism bilan bog‘lanish xarakterini oldindan belgilaydi. Masalan, Mashinada keldim qurilmasida tobe qismning (mashinada) vosita kelishigida kelishi hokim qismning umumiy kategorial ma‘nosi (fe‘l kategoriyasiga mansubligi) va xususiy kategorial ma‘nosi (o‘timsizlik, nisbat va hokazo) bilan oldindan belgilangan.

Erkin aloqada hokim qismning umumiy kategorial ma‘nosi ham, xususiy grammatik ma‘nosi ham tobe qismni boshqaruv shaklida kelishini talab etmaydi. Rahmat (yordamingizga rahmat), sovg‘a (bolalarga sovg‘a, bolalardan sovg‘a, bolalarda sovg‘a), xat (akamdan xat, akamga xat, akamda xat) kabi so‘zlar o‘zlari uchun izchil bir shaklni talab etmaydi. Bunday so‘zlarning jo‘nalish, o‘rin, chiqish kelishiklaridagi so‘zlar bilan erkin bog‘lanaverishi ularning muayyan kelishik shaklidagi so‘zlarni boshqarishini emas, balki bu shakllarga nisbatan betarafligini ko‘rsatadi. «Menga ruxsat», «qardoshlarga salom» tipidagi birikmalar ko‘makchi fe‘lning tushib qolishidan hosil bo‘ladi: menga ruxsat bering, qardoshlarga salom ayting‘. Tobe qism (menga, qardoshlarga) boshqaruvchi fe‘lning kategorial va xususiy grammatik ma‘nolari talab etgan shaklni olgan. Boshqaruvchi fe‘lning tushib qolishi esa boshqaruv munosabatiga ham barham bergan va tilshunoslikda elliptik yoki kantamihatsiya hodisalarini voqelanishiga sabab bo‘lgan.

Bundan tashqari, ba‘zan odatdagi to‘ldiruvchi va hollar bitishuv yoki boshqaruv aloqalari yordamida fe‘l-kesimlarga bog‘lanib, so‘z birikmalari hosil qilib, ularni to‘ldirish uchun xizmat qiladi. Bunda to‘ldiruvchi yoxud hol - tobe, fe‘l-kesim esa hokim so‘z funksiyasida keladi. Lekin hol yoki to‘ldiruvchi formasida shakllangan determinantlar qo‘llangan gaplarda bularga (determinantlarga) nisbatlangan holda, avvalo so‘z birikmasini, qolaversa, uning so‘z birikmalariga xos biror hokim komponentini aniqlab bo‘lmaydi. Bu bo‘laklar butun gapga, uning ega va kesimdan tashkil topgan yaxlit predikativ asosiga aloqadorlik kasb etadi. Ular konkret biror so‘zni, biror gap bo‘lagini emas, balki butun gapni kengaytiradi. Bunday vaziyatda shakliy- mazmuniy nomutanosiblik vujudga keladi. Bu esa so‘z birikmalarining sintaktik

aloqalanish borasidagi an'anaviy tasnifiga ham ma'lum darajada tuzatishlar kiritilishini taqozo etadi.

Yuqorida ko'rsatilgan tipdagi barcha birikmalarda tobe qismning shakli hokim qismning umumiy kategorial ma'nosi va xususiy grammatik ma'nosiga bog'liq bo'lmaydi. Demak, bunday tipdagi aloqa alohida tipni - erkin aloqani tashkil etadi. Sodda gap sintaktik sathiiga xos bunday hodisalarni ilmiy asosda bosqichma-bosqich ta'lim tizimiga joriy etish sintaktik birliklarning shakliy-mazmuniy aloqadorliklarini yanada chuqurroq o'rganish zarurati paydo bo'layotganligidan dalolat beradi.

Adabiyotlar:

1. Nurmonov A., Mahmudov N. va boshqalar. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. 26-113-betlar.
2. Maxmudov N., Nurmonov A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis). -Toshkent: O'qituvchi, 1995. - 232 b. №5. -B.64-66.
3. Akramov SH. O'zbek tilining gap qurilishida to'ldiruvchi va hol(WPm) valentlik aspektida. ND. Toshkent.1997. 48-b.
4. Акрамов Ш.Т. Лисоний бирликларда кенгайиш имконияти. ҚарДУ хабарлари. 2022 (3/2) 52.
5. Акрамов Ш.Т. Gap bo'laklarining system-nazariy talqini xususida. Qo'qon DPI. Ilmiy xabarlar. 2 (6)-2022.Mart.
6. Акрамов Ш. Т. Детерминант – гап кенгайтирувчи сифатида. Экономические науки.ISSN 2409-1677.

РЕЗЮМЕ

Maqolada o'zbek tili sintaktik sathiga mansub sintaksemalarni yangicha sistem-nazariy aspektda baholash va bunda valentlik nazariyasi asosida yondashish masalasiga e'tibor qaratiladi. Lisoniy birliklarning kengayish qobiliyati nafaqat ularning ma'noviy imkoniyatlari, balki grammatik shakllari bilan ham aloqadorligi xususida fikr yuritiladi. Muayyan nutq sharoitida o'zaro sintagmatik munosabatlarga kirisha oladigan paradigmatic qatorlardan atigi bittasigina boshqa qatordagi uzvlarning bittasi bilan sintagmatik munosabatga kirisha olishi izohlanadi.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена оценке синтаксисов, относящихся к синтаксическому уровню узбекского языка, в новом системно-теоретическом аспекте и подходе, основанном на теории валентности. Считается, что расширяемость языковых единиц связана не только с их духовными возможностями но и с их грамматическими формами. Объясняется, что только одна из парадигматических строк, способных в определенных речевых условиях вступать во взаимные синтагматические отношения, может вступать в синтагматические отношения с одним из членов другой строки.

SUMMARY

The article focuses on evaluating syntax at the synthetic level of the Uzbek language in a new system-theoretical way and approaching them on the basis of validity. The ability to expand linguistic units is reflected not only on their meaningful capabilities but also on their relationship with grammatical forms. It is explained that only one of the paradigmatic lines that can enter into mutual syntagmatic relations in certain speech conditions can enter into syntagmatic relations with one of the members of another line.

ОБУЧЕНИЕ РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ СТУДЕНТОВ ЕСТЕСТВЕННЫХ ФАКУЛЬТЕТОВ НА МАТЕРИАЛЕ ЯЗЫКА СПЕЦИАЛЬНОСТИ

Оттажоновна Ф. Ш.

*Старший преподаватель кафедры русского языка Узбекского
национального университета*

Tayanch so'zlar: mutaxassislik tili, rus tili chet tili sifatida, texnik va gumanitar fakultet talabalari.

Ключевые слова: язык специальности, русский язык как иностранный, студенты технических и гуманитарных факультетов.

Key words: specialty language, Russian as a foreign language, students of technical and humanitarian faculties.

Задачей преподавателя РКИ является обеспечение соответствующих условий для плодотворной результативной работы студента при усвоении профессионально ориентированного материала, поддержание мотивации и интереса, активация самостоятельной работы. Особый интерес студенты проявляют, если материал касается их будущей специальности, если они получают дополнительную информацию в области профессиональных знаний в процессе изучения языка. Преподаватель РКИ в неязыковом вузе может заинтересовать студентов и повысить их мотивацию к изучению языка через качественный подбор материала для обсуждения и просмотра, путем правильной постановки задачи для домашней работы. Представляется оптимальной работа с аутентичными материалами научно-популярной литературы, свежей периодики, с информацией из Интернета. Для всестороннего овладения языком упражнения должны включать разные виды чтения, перевод со словарем, прослушивание и просмотр аудио- и видеоматериалов, упражнения для отработки письменной и устной речи, работу со словарем специальных терминов. Работа, нацеленная на профессионально ориентированную деятельность студента, положительно влияет на процесс изучения русского языка и обогащает уровень профессиональной языковой компетенции.

Проблема разработки принципов управления процессами адаптации в практике обучения русскому языку иностранных учащихся в условиях полиэтнической среды влечет за собой необходимость решения более частных научных, методических и практических задач. Для иностранных студентов в начале учебного семестра актуальна социальная сфера адаптации - установление неформальных социальных связей в основном с представителями своей страны, культуры. В конце учебного семестра - наращивание формальных и неформальных социальных связей с представителями других культур и принимающим сообществом. Большое значение имеет также культурная сфера адаптации, когда иностранные студенты знакомятся с новыми культурными образцами, с образом жизни и основными жизненными приоритетами, а также традициями, формами досуговой деятельности в принимающем обществе.

В процессе реализации включённой формы обучения иностранных студентов осуществляется сочетание аудиторных занятий с внеаудиторными: посещение культурно-образовательных учреждений, промышленных предприятий, организация различного рода экскурсий и т.д. Языковые контакты в данном случае носят организованный, целенаправленный характер и реализуются в естественной среде, то есть среди носителей изучаемого языка. В естественной языковой среде включение студентов в процесс обучения имеет свои особенности.

Что главное преимущество включённой формы обучения - это обучение в условиях естественной речевой коммуникации. При этом обучение видам речевой деятельности происходит в тесном взаимодействии и взаимовлиянии. Именно поэтому возникла необходимость отражения этой связи и проведения параллельного совершенствования навыков и умений в говорении, аудировании, чтении и письме, учитывая то, что во всех видах РД присутствуют коррелирующие умения, необходимые и для рецептивной, и для продуктивной речи. Анализ научной литературы позволил выделить ряд особенностей включенной формы обучения.

Первая особенность заключается в преемственности и тесной связи с учебным планом и учебной программой вуза-партнёра. Программы по всем дисциплинам не повторяют, а продолжают обучение, начатое ещё на родине. При таком непосредственном «включении» иностранных студентов-русистов в процесс естественной коммуникации происходит коррекция, совершенствование и дальнейшее развитие языковых знаний и коммуникативных навыков и умений.

Второй особенностью включённой формы обучения является интенсивный характер образовательного процесса в целом. Он заключается в использовании методики коммуникативно-когнитивного обучения, с «погружением» в соответствующую социокультурную среду.

Профессиональная направленность занятий по русскому языку - третья особенность включённой формы обучения студентов-русистов - будущих преподавателей русского языка как иностранного.

В настоящее время подготовка иностранных студентов-русистов проводится по «сквозным» учебным планам, когда первые два года освоение бакалаврской программы проходит на родине и обеспечивается отечественными преподавателями-русистами, а завершающие два года - в российских вузах с преподавателями - носителями русского языка. Собственно реализация двухлетнего завершения подготовки по образовательной программе бакалавра филологии по направлению «Русский язык как иностранный» получила название «включенная форма обучения», основной задачей которой является корректировка и совершенствование коммуникативной компетенции студентов в процессе профессионально-направленного обучения русскому языку как языку будущей педагогической деятельности.

Сегодня исследователи предлагают новые подходы к отбору содержательных элементов при обучении РКИ. Методисты отмечают, что программа обучения должна опираться на:

- фонетический, лексический, грамматический, орфографический материал и правила его применения;
- совокупность речевых умений, позволяющих использовать язык в коммуникативной деятельности, достаточных для профессионального и делового общения;
- тематику коммуникативной деятельности, материал и речевые обороты, ситуации и темы, обогащающие профессиональную подкованность студентов;
- комплекс знаний культурных и национальных признаков и реалий страны изучаемого языка.

В современной методике до сих пор актуальной остается проблема поиска и выбора наиболее эффективных методов преподавания иностранных языков. Положительные результаты учебной деятельности достигаются благодаря применению национально-ориентированной методики, преимуществом которой является усвоение максимального объёма материала в минимальные временные сроки. Особенность данного мето-

да заключается в отборе и организации учебного материала с опорой на родной язык учащихся. «Это главная методическая установка, на основе которой реализуются принципы сознательности, системности, функциональности, коммуникативной направленности, определяются адекватные формы и приемы обучения» .

В работе приведены основные принципы коммуникативного подхода к обучению русскому языку как иностранному: принцип речемыслительной активности, индивидуализации, функциональности, ситуативности и новизны. Описаны основные направления изучения синтаксиса русского языка иностранными учащимися: овладение минимальными и расширенными структурными схемами простого и сложного предложения, усвоение функций логического ударения и порядка слов в русском языке. Автор предлагает изучать представленные разделы в рамках коммуникативного подхода, но с применением традиционных методов изучения грамматики. Одной из основных педагогических задач обучения РКИ считаем поддержку мотивации учащегося на достаточно высоком уровне в процессе всего периода обучения, причем речь идет о внутренней мотивации, направленной на содержание учебного предмета. Для достижения этого необходимо организовать занятия по РКИ с учетом интересов слушателей, их возрастных особенностей, познавательных и профессиональных мотивов обучения, создавая эмоционально-положительное отношение к самому процессу занятий. Принципы поэтапного формирования знаний и навыков, учета индивидуально-психологических особенностей слушателей, адаптационных процессов позволят преподавателю в сочетании с другими принципами системы добиться эффективности процесса обучения.

Литература:

1. Борисенко М.К. Комплексный подход в преподавании языка специальности / Вестник РГГУ. Серия «Психология. Педагогика. Образование», 2018. № 3 (13). С.
2. Дмитриева Д.Д. К вопросу о функциональном моделировании профессионального диалога на занятиях по русскому языку как иностранному в медицинских вузах // Карельский научный журнал, 2017. Т. 6. № 3 (20). С. 26-29. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=30453023/> (дата обращения: 11.02.2022).
3. Магомедов Д.М. Обучение конспектированию студентов-иностранцев подготовительного факультета. Язык и литература: проблемы теории и практики: материалы Международной научно-практической конференции. Махачкала: ДГМУ 2016: 234 - 235.
4. Шахова М.Х., Эфендиев И.И., Магомедов Д.М. Учебное пособие к практическим занятиям по русскому языку как иностранному на материале научно-популярных медицинских текстов для студентов ДГМА. Махачкала, 2015.

РЕЗЮМЕ

Maqolada nolingvistik universitetlar talabalariga rus tilini chet tili sifatida kasbiy yo'naltirilgan o'qitishni amalga oshirishga yondashuvlar yoritilgan, bu talabalarning ta'lim olishga bo'lgan qiziqishi

ortib borayotganligi sababli ayniqsa dolzarbdir. Maqsad - rus tilida chet tili sifatida sinfda faol muloqotga professional lug'atni kiritish usullari va vaqtini asoslash. Tadqiqotning asosi tadqiqot muammolari bo'yicha ilmiy va pedagogik adabiyotlarni nazariy tahlil qilishdir. Belgilangan maqsadlarga erishish uchun nazariy usullar qo'llanildi: nolingvistik universitetlar fakultetlari talabalarini chet tili sifatida rus tilida kasbiy yo'naltirilgan o'qitish muammolari bo'yicha ilmiy, uslubiy va maxsus adabiyotlarni umumlashtirish va o'rganish. Talabalarni o'qitishga individual yondashuv, tanlangan mutaxassislikka qarab, motivatsiyani va o'rganilayotgan materialni muvaffaqiyatli o'zlashtirish imkoniyatini oshiradi, rus tili darslarida talabalarning yuqori faolligini saqlaydi.

РЕЗЮМЕ

В статье освещаются подходы к реализации профессионально ориентированного обучения русскому языку как иностранному студентов неязыковых вузов, что приобретает особую актуальность в связи с возрастающим интересом студентов к получению образования. Целью является обоснование способов и времени введения в активную коммуникацию профессиональной лексики на занятиях русским языком как иностранным. Основу исследования составляет теоретический анализ научно-педагогической литературы по проблемам исследования. Для достижения поставленных целей были использованы теоретические методы: обобщение и изучение научно-методической и специальной литературы по проблемам профессионально ориентированного обучения студентов факультетов неязыковых вузов русскому языку как иностранному. Индивидуализированный подход к обучению студентов в зависимости от выбранной специальности повышает мотивацию и возможность успешного овладения изучаемым материалом, поддерживает высокую активность студентов на занятиях русского языка иностранному.

SUMMARY

The article highlights approaches to the implementation of professionally oriented teaching of Russian as a foreign language to students of non-linguistic universities, which is of particular relevance due to the growing interest of students in obtaining education. The goal is to substantiate the methods and time of introducing professional vocabulary into active communication in the classroom in Russian as a foreign language. The basis of the study is a theoretical analysis of scientific and pedagogical literature on research problems. To achieve the goals set, theoretical methods were used: generalization and study of scientific, methodological and special literature on the problems of professionally oriented teaching of students of faculties of non-linguistic universities in Russian as a foreign language. An individualized approach to teaching students, depending on the chosen specialty, increases motivation and the possibility of successfully mastering the material being studied, maintains students' high activity in the Russian language classes.

ЭТАПЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОЙ МЕДИЦИНСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ СТУДЕНТОВ-МЕДИКОВ

Абдуллаева Р. М.

*Доктор педагогических наук, доцент
Ташкентская медицинская академия*

Tayanch so'zlar: o'qitish metodikasi, vazifa tipologiyasi, tibbiy terminologiya, tushunish qiyinchiliklari, o'quv va til materiallari.

Ключевые слова: методика обучения, типология заданий, медицинская терминология, трудности понимания, учебно-языковой материал.

Key words: teaching methodology, task typology, medical terminology, comprehension difficulties, teaching and language material.

Введение. Методика обучения русской медицинской терминологии студентов-медиков направлена на конечный результат автоматизированного вызова из памяти медицинского термина, выражающего предмет, явление, процесс или свойство кого- или чего-либо, о чем идет речь в коммуникативных ситуациях профессионально-медицинского контекста в устной или письменной форме.

Материалы и методы исследования (Research materials and methods). Изучение русских терминов для узбекоязычных студентов представляет определенную трудность, связанную с наслаиванием на вызывающие сложность парадигматико-синтагматические особенности функционирования русского слова терминологических нюансов их значения.

Решение данной проблемы мы видим в разработке специальной методики, основанного на комплексном подходе к обучению и применению инновационных технологий. В ходе разработки методики обучения русской медицинской терминологии студентов-медиков основной акцент был сделан на отражении в учебно-языковых заданиях основных лексико-грамматических и функциональных свойств изучаемых терминов.

Предлагаемая нами методика обучения русской медицинской терминологии студентов-медиков включает в себя следующие структурные единицы, наиболее полно, на наш взгляд, репрезентирующие лингвометодическую природу анализируемого учебно-языкового материала:

упражнения и задания на усвоение значения медицинских терминов;
упражнения и задания на запоминание звуковой и графической формы медицинских терминов;

упражнения и задания на знание стилистических особенностей функционирования медицинских терминов русского языка в профессиональной речи медиков;

упражнения и задания на развитие и совершенствование знаний, навыков и умений соблюдения культуры речи и медицинского этикета при употреблении медицинских терминов.

Медицинские термины следует вводить в активный лексический запас обучающихся постепенно, порционно, но периодически на каждом занятии.

– Результаты и обсуждения (Results and discussions). Обучение русской медицинской терминологии студентов-медиков предусматривает три этапа:

Ознакомительный этап.

Тренировочный этап.

Этап речевой практики.

Ознакомительный этап.

На ознакомительном этапе обучения русской медицинской терминологии студентам предлагаются упражнения и задания следующего характера:

1. К данным определениям подберите подходящие термины, составить и записать одну из конструкций.

Что является чем? Что представляет собой что?

Раздел медицины о лечении болезней лекарственными средствами. Наука о старении человека. Наука о глазных болезнях, их лечении и профилактике. Наука о действии лекарственных средств на организм. Жидкая ткань, циркулирующая в кровеносной системе. Органы дыхания. Мускулистый половой, детородный орган у женщин. Отдел пищеварительной системы, расположенный между глоткой и желудком.

Слова для справок: терапия, геронтология, офтальмология, фармакология, кровь, легкие, матка, пищевод. [1, 67]

2. Сгруппируйте термины в две группы: а) названия строения тела; б) названия разделов медицины.

1. Лазеротерапия – лечение с помощью лазерного излучения.

2. Лекарства – вещества для излечения различных заболеваний

3. Рибосомы – внутриклеточные частицы, имеющие РНК для синтеза белка.

4. Спинной мозг – отдел ЦНС, проходящий в позвоночном канале, проводит большинство дуг рефлексов.

5. Ухо – орган слуха и равновесия.

6. Фармакология – наука, изучающая воздействие лекарственных средств на организм.

7. Физиология – наука о жизнедеятельности организма и его частей - клеток, органов, функциональных систем.

8. Дерма – слой кожи, расположенный под эпидермисом. [1.78]

3. Запомните следующие терминыэлементы и напишите используя их несколько терминов.

1. Нейро - относящийся к нервной системе;

2. Остео... - относящийся к костям, костной ткани;

3. Ото... - относящийся к уху, болезням уха;

4. Офтальмо.. - относящийся к глазам, глазным болезням;

5. ...патия - заболевание, страдание;

6. Психо... - относящийся к психике;

7. Склеро... - затверждение, уплотнение;

8. Сомат - относящийся к телу;

9. Фаг... - «поедающий», «поглощающий»;

10.Фибра - «волокну»;

9. Напишите термины в состав которых входят терминыэлементы:

Гипер... – увеличение, повышение, усиление чего-либо

Гипо... - уменьшение, снижение, ослабление чего-либо.

Дис..(Диз...)- затруднение, нарушение, расстройство, разделение, утрату чего-нибудь, перед гласными «дис» меняется на «диз»:

Макро... – большой, относящийся к большим размерам, величинам

Микро... – указывает на малую величину.

Пара... – рядом, около, или отклоняющийся отчегонибудь, нарушающий что-либо.

Пери... – около, вокруг.

Поли... - множественный, обширный, всесторонний охват или разнообразный состав.

Эндо.... - внутренний

Анти... - приставка, направленность против чего-либо.

Тренировочный этап.

На тренировочном этапе обучение русской медицинской терминологии студентов-медиков строится на базе представленных ниже образцов упражнений и заданий:

Определите род существительных.

Пункция, спазм, инфекция, госпитализация, иррадиация, некроз, вакцинация, самообладание, сустав, трахея, нозология, ревматизм, томография, фагоцитоз, лицо, эпидемия, регенерация, мозг, массаж, терапия, врач, аптека, стоматит, прогноз, таблетка, расширение, озноб, санаторий, микроскоп, эндокард, инструментарий, сужение, профессор, виварий, реципиент, шрам, гемоглобин, пульс, сердцебиение, профилакторий. [1, 135]

Спишите текст, поставьте имена прилагательные в нужном падеже.

Кожа

Тело человека покрыто кожей. (Наружный) слой кожи состоит из (эпителиальный) ткани. Клетки этой ткани имеют (цилиндрический) форму. (Средний) слой кожи покрыт (соединительный) ткань. В нем находятся (соединительный) сосуды, по которым кровь приносит в кожу (питательный) вещества и кислород. Рецепторы представляют собой (нервный) окончания, воспринимающие раздражения из окружающей среды. Под (средний) слоем кожи находится (жировой) клетчатка. Кожа защищает организм от (внешний) (механический) повреждений, микроорганизмов, (ультрафиолетовый) лучей.

Подберите и согласуйте прилагательные с существительными по образцу:

Образец: новый пациент, частная клиника, хирургические инструменты.

1. Пациент, клиника, инструменты.
2. Сосуд, вена, артерия.
3. Врач, медсестра, фельдшер.
4. Покой, отделение, комиссия.
5. Диск, сердце, кость.
6. Осмотр, консультация, лекарство.
7. Дыхание, одышка, легкие.
8. Покров, пятно, оболочка.
9. Вирус, бактерия, микробы.
10. Небо, полость, десна. [1, 131]

Подберите к данным существительным подходящие указательные местоимения. С некоторыми из них составьте предложения и запишите их.

Студент, лекция, мембрана, воля, характер, взгляд, вид, внешность, настроение, факт, мысль, процесс, цель, ошибка, ответ, объяснение, ткань, вещество, поверхность, свойства, фактор.

Этап речевой практики.

На этапе речевой практики обучения русской медицинской терминологии студенты должны развить навыки и умения употребления медицинских терминов в своей профессионально направленной речи посредством упражнений и заданий следующего образца:

1. Ответьте на вопросы:

1. Что называется дыханием?
2. Что включает дыхательная система?
3. Что входит в состав дыхательных путей?
4. Что представляет собой носовая полость?
5. Что представляет собой трахея?
6. Что представляет собой бронх?
7. Где происходит газообмен?
8. Что представляют собой лёгкие?
9. Как образуется плевральная полость?
10. Что является важнейшим механизмом газообмена?
11. Как происходит газообмен в легких?
12. Как происходит газообмен в тканях?
13. Чем регулируется дыхание?

2. Расскажите о признаках объектов, используя таблицу и планы

4. Составьте текст и презентацию на одну из следующих тем:

1. «Основы медицинской деонтологии».
2. «Окружающая среда и ее влияние на организм человека».

Выводы (Conclusion). Выявление и описание семантических свойств медицинских терминов являются необходимым этапом в разработке методики обучения медицинской лексике студентов медицинских вузов в процессе преподавания русского языка как неродного.

Предлагаемая нами методика обучения русской медицинской терминологии студентов-медиков посредством сетевых технологий направлена на конечный результат автоматизированного вызова из памяти медицинского термина, выражающего предмет, явление, процесс или свойство кого- или чего-либо, о чем идет речь в коммуникативных ситуациях профессионально-медицинского контекста в устной или письменной форме.

Таким образом, разработанная нами методика способствует овладению русскими медицинскими терминами не только как изолированными стро-

евыми единицами языка, но и как элементами строевого конструкта профессионально-медицинской речи.

Литература:

1. Абдуллаева Р.М. Русский язык для студентов-медиков. – Ташкент: 2019.
2. <https://www.kazedu.kz/referat/154527/2>
3. Рабочая программа по русскому языку (Для студентов 1-го курса лечебного, медико-педагогического, медико-профилактического, медико-биологического факультетов) / Составитель Р.М. Абдуллаева. – Ташкент: Ташкентская медицинская академия, 2019.
4. Халмуратова М.Т. Русский язык для студентов медицинских вузов стоматологического направления. – Ташкент: 2018
5. Турдиева К.Ш., Коршунова Т.В., Содикова З.Х., Мехмонова Н.У. Учебное пособие по русскому языку. Развитие устной речи студентов. – Ташкент: 2015.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada O'zbekistondagi tibbiyot oliy o'quv yurtlarining o'zbekzabon talabalariga rus tibbiyot terminologiyasini o'qitish metodikasi haqida so'z boradi. Maqolada rus tibbiyot terminologiyasini o'rgatish bo'yicha vazifalar va mashqlarning tipologiyasi va tahlili ko'rib chiqiladi, o'qitish bosqichlari, ularning mazmuni va foydalanish shakllari tavsiflanadi. Kirish, o'quv bosqichlarida va nutq amaliyoti bosqichida qo'llaniladigan tibbiy atamalarining lingvo-uslubiy tabiatini eng ko'p ifodalovchi tarkibiy birliklarni o'z ichiga olgan o'qitish texnologiyasini qo'llash tavsifi berilgan.

РЕЗЮМЕ

Данная статья относится к методике преподавания русской медицинской терминологии узбекоязычным студентам медицинских вузов Узбекистана. В статье рассматривается типология и анализ заданий и упражнений для обучения русской медицинской терминологии, описываются этапы обучения, их наполняемость и формы использования. Дается описание применения технологии обучения, включающей в себя структурные единицы, наиболее репрезентирующие лингвометодическую природу медицинских терминов, применяемая на ознакомительном, тренировочном этапах и на этапе речевой практики.

SUMMARY

This article refers to the methodology of teaching Russian medical terminology to Uzbek-speaking students of medical universities in Uzbekistan. The article discusses the typology and analysis of tasks and exercises for teaching Russian medical terminology, describes the stages of training, their content and forms of use. A description is given of the application of teaching technology, which includes structural units that most represent the linguo-methodological nature of medical terms, used at the introductory, training stages and at the stage of speech practice.

СЛОВООБРАЗОВАНИЯ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Эшбаева Н. У.

Ташкентская медицинская академия

Преподаватель кафедры узбекского и иностранных языков

Tayanch soʻzlar: soʻz yasalishi, lugʻat, grammatika, qoʻshimchalar, fonetika, morfologiya, semantika, leksik-semantika.

Ключевые слова: словообразование, лексика, грамматика, суффиксы, фонетика, морфология, семантика, лексико-семантическим.

Key words: word formation, vocabulary, grammar, suffixes, phonetics, morphology, semantics, lexico-semantic.

Словообразование как особый раздел науки о языке изучает родственные связи и структурные типы слов, их морфемику, строение и словопроизводство. Термин «словообразование» в лингвистике употребляется в двух значениях: как название процесса образования новых слов в языке и как название раздела языкознания, изучающего словообразовательную систему языка. Словообразование изучает слово, исследуются состав, способ образования слова как единицы словообразовательной системы.

Словообразовательная система русского языка тесно связана с другими его сторонами – лексикой и грамматикой. Связь словообразования с лексикой проявляется в том, что новые слова пополняют словарный запас языка. Связь словообразования с грамматикой, в частности с морфологией, проявляется в том, что новые слова оформляются в соответствии с законами грамматического строя русского языка. Так, образующиеся в русском языке новые слова всегда оформляются как определенная часть речи со всеми грамматическими признаками этой части речи.

Вопросы словообразования занимают все более значительное место в лингвистической литературе. Как свидетельствуют данные научной литературы по словообразованию внимание лингвистов привлекает не только описание способов создания новых слов но и разработка общей теории словообразования. Результаты достигнутые в этом направлении значительны и привели к изменению положения словообразования в ряду лингвистических дисциплин. Так одни ученые его полностью относят к

морфологии т.е. к грамматике, другие же исследователи к лексикологии, а третья группа ученых словообразованию отводят промежуточное место между этими двумя отраслями языкознания.

Следует признать, что словообразование, действительно, тесно связано и с грамматикой и с лексикологией. Связь словообразования с грамматикой можно объяснить тем, что изучение построения новых слов неизбежно затрагивает также и вопросы их строения т.е. вопросы морфологии. Естественно, изучение словообразовательных явлений и процессов не может происходить без учета грамматических категорий слов в них участвующих и сами словообразовательные суффиксы обычно являются одновременно показателями принадлежности производного слова к определенной части речи.

Для каждой части речи используются специфические для нее словообразовательные средства, например, имена существительные пополняются главным образом за счет суффиксального словообразования и основосложения.

Изучение структуры слова разложение его на корневую и аффиксальные морфемы составляют предмет морфологического или морфемного анализа. Морфологическое словообразование предполагает создание новых слов путем изменения формы уже существующих при помощи различных формальных средств по определенным словообразовательным моделям.

Связь словообразования с лексикологией очевидное явление, поскольку изучение пополнения словарного состава? Кроме того словообразовательные форманты позволяют выделить группы слов не только по их грамматической принадлежности но и по лексико-семантическим признакам по принадлежности к определенным классам и разрядам.

Следует отметить, что новые слова создаются не только под влиянием изменений в окружающей действительности зачастую они создаются под влиянием внутриязыковых факторов. Под воздействием разных факторов могут происходить изменения не только в степени активности моделей, но и в распределении их по сферам употребления.

Лексика языка непосредственно отражает реальную действительность изменения в развитии общества науки и техники и т.п. Основное назначение лексической единицы - функция наименования номинации. Каждое новое явление, открытие в науки, изобретение тех или иных машин, транспортных средств лекарств, предметов домашнего обихода все

это получает свои наименование, при этом, либо создаются новые слова и словасочетания, либо используются прежние слова в новом значении.

Новые слова создаются не только под влиянием изменений в окружающей действительности зачастую они создаются под влиянием внутриязыковых факторов, как например, служебные слова и частицы. Изменение в лексике языка выражаются кроме того в старении и выпадении слов, что также обуславливается экстралингвистическими и внутриязыковыми факторами.

Русский язык обладает сложной и многообразной системой словообразовательных средств. Для каждой части речи используются определенные характерные только для нее способы словообразования. Новые лексические единицы создаются при помощи средств всех уровней языка- фонетического, морфемного, лексико-семантического и синтаксического. Иногда используется несколько различных способов одновременно. В зависимости от языкового уровня к которому относятся словообразовательные средства различаются три основных типа словообразования: 1) фонетическое;

2) морфологическое;

3) семантическое;

При фонетическом словообразовании новые слова создаются путем звукоподражания. Например: ууу (гудок парохода, сирена и др.); о (выражение восхищения, удивления и др.); тра-та-та (барабанный бой, стрельба пулемета и др.); тьфу (выражение отвращения, досады и др.) и т. п. Фонетическое словообразование служит также для создания междометий т.е. слов выражающих различные эмоциональные состояние.

Морфологическое словообразование предполагает создание новых слов путем изменения формы уже существующих при помощи различных формальных средств, по определенным словообразовательным моделям.

Фонетическое словообразование ещё мало изучено. По мнению некоторых ученых эти производят, хотя и условно, различные шумы и природные звуки, например, крики животных и т.п. Большинство глаголов, обозначающих крики животных, являются производными: блеять, мычать, кудахтать, квакать и т.п.

В ряде случаев звуковой состав онomatопеических слов не соответствует закономерностям звукового строя русского языка.

Морфологический способ словообразования – это способ создания новых слов, в основе которого лежит изменение морфемного состава слова.

Основными морфемами слова являются корень и аффиксы. Поэтому в основном морфологический способ словообразования заключается в присоединении к корню или отсоединении от него аффиксов и является наиболее важным, продуктивным и многообразным средством создания новых лексических единиц. Оно осуществляется с помощью имеющихся в языке морфем - корневых и аффиксальных, а также слов и устойчивых словосочетаний в соответствии с определенными словообразовательными моделями.

Новое слово, созданное морфологическим путем, содержит в своем составе определенный элемент исходного слова и вместе с тем отличается от него новым элементом или новым расположением элементов в соответствии с действующими словообразовательными моделями.

Понятие словообразовательной модели является основным в теории словообразования. Под этим термином понимается закономерное расположение элементов слов, которому соответствует обобщенное типовое лексическое значение.

Как видим, словообразовательная модель отражает двойственную природу слова-языкового знака, включающего план выражения (означающее) и план содержания(означаемое). Так, например: лететь – прилететь, город – пригород, интересный – сверхинтересный, любимый – нелюбимый, правда – неправда. земля – земляк, высокий – высоко.

Семантическом словообразовании новые слова образуются как на базе отдельных слов, так и на базе устойчивых словосочетаний: атмосферные осадки – осадки, сахарный песок – песок. В результате лексико-семантического словообразования фонетически новых слов не возникает. Образованное слово всегда принадлежит к той же части речи, что и исходное. Процесс образования новых слов лексико-семантическим способом – результат длительного словоупотребления.

Литература:

1. Алефиренко Н.Ф. “Живое” слово. Проблемы функциональной лексикологии: монография / Н.Ф.Алефиренко. – М.: Флинта: Наука
2. Амелина Е.В. Русский язык в таблицах и схемах / Е.В.Амелина.
3. Анищенко О. А. Генезис и функционирование молодежного социолекта в русском языке национального периода: монография / О. А. Анищенко. – М:Флинта : Наука, 2010.
4. Ахапкина Я.Э. Проблемы функциональной грамматики. категоризация семантики / Я.Э.Ахапкина и др. – СПб : Наука, 2008. – 469 с.
5. Барина Г.А.Фонетика современного русского литературного языка. Народные говоры / Г.А. Барина, М. Я. Гловинская, С. М. Кузьмина и др.
6. Валгина Н. С. Русский язык: учебник / Н.С.Валгина Д.Э.Розенталь, М.И.Фомина. – М.: Высшая школа, 1968.

7. Голуб И.Б. Грамматическая стилистика современного русского языка : учебное пособие / И. Б. Голуб. – М.

8. Ефимов А. И. История русского литературного языка: учебник / А. И. Ефимов. – М. Жестерева Е.В. Русский язык : учебное пособие / Е.В.Жестерева, Е. И. Стерина. – М.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada rus tilining soʻz yasash tizimi uning boshqa jihatlari – lugʻat va grammatikasi haqida qisqacha maʼlumotlar berilgan. Soʻz yasashining lugʻat bilan bogʻliqligi yangi soʻzlarning til lugʻatini toʻldirishida namoyon boʻladi. Soʻz yasashining grammatika bilan, xususan, morfologiya bilan bogʻliqligi yangi soʻzlarning rus tili grammatik tuzilishi qonuniyatlariga muvofiq shakllanganligi haqida qisqacha toʻxtalib oʻtilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье дана краткая информация о системе словообразования русского языка и других его аспектах - лексике и грамматике. Взаимосвязь между словообразованием и словарным запасом находит отражение в пополнении словарного запаса языка новыми словами. Кратко затрагивалась связь словообразования с грамматикой, в частности с морфологией, и новые слова образовывались по законам грамматического строя русского языка.

SUMMARY

This article provides brief information about the word formation system of the Russian language and its other aspects - vocabulary and grammar. The relationship between word formation and vocabulary is reflected in the addition of new words to the vocabulary of the language. The connection of word formation with grammar, in particular with morphology, was briefly touched on, and new words were formed according to the laws of the grammatical structure of the Russian language.

АНАЛИТИЧЕСКОЕ СЛОВООБРАЗОВАНИЕ В СРАВНИТЕЛЬНОМ ФРАНЦУЗСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ

Нурматова Ф. И.

Ташкентская медицинская академия

Преподаватель кафедры узбекского и иностранных языков

Tayanch so'zlar: fe'l + ot, besoin, avoir envie, avoir faim, avoir peur, avoir raison, avoir soif, avoir (de la), "fe'l + predlog» en + ot".

Ключевые слова: глагол + существительное, besoin, avoir envie, avoir faim, avoir peur, avoir raison, avoir soif, avoir (de la), «глагол + предл. en + сущ.».

Key words: verb + noun, besoin, avoir envie, avoir faim, avoir peur, avoir raison, avoir soif, avoir (de la), "verb + adv. en + n".

Сравнение является одной из категорий, в том или ином смысле изучаемой и философией, и логикой, и лингвистикой Сравнение как отражение реальности, путь к ее познанию представляет собой философский подход Сравнение в философии интерпретируется как диалектическое единство отождествления и различения. Сравнение есть процесс отражения в человеческом сознании реальных отношений тождества, сходства и различия, существующих между предметами и явлениями объективной действительности Сравнение как логический прием, мыслительная операция - это логическое понимание категории Сравнение как языковая категория и как фигура речи является предметом изучения соответствующих разделов лингвистической науки Исследование лингвистического аспекта сравнения предполагает рассмотрение его семантических типов, средств выражения, их системного взаимодействия в современных работах теория сравнения рассматривается с различных сторон Ряд исследователей [С Н. Иконников, Л. А.Лебедева, Е.В.Котенко, Ch.Bally, R.Georgin и другие] придерживается мнения, что сравнение является литературным приемом, художественным тропом, важнейшей формой языкового образа, основная функция которого проявляется в эмоциональной оценке предмета и создании образов Другие исследовате При помощи аналитического словообразования создаются лексические единицы, относящиеся почти ко всем частям речи. Глаголы образуются с помощью вспомогательных

глаголов avoir, faire, donner, mettre, prendre, которые присоединяются к знаменательному элементу - имени существительному. Основная модель: глагол + существительное. При помощи глагола avoir создаются аналитические глаголы со значением avoir besoin, avoir envie, avoir faim, avoir peur, avoir raison, avoir soif, avoir (de la) peine и многие другие. Наиболее часто для образования аналитических глаголов употребляется глагол faire: faire face, faire fortune, faire mal, faire effort, faire signe, faire partie, faire peur, faire plaisir, faire attention и т. п.

Большинство аналитизмов с глаголом mettre строится по модели “глагол + предл. en + сущ.” и имеют аспектуальное значение перехода объекта в новое состояние: mettre en ordre, mettre en colere, mettre en relief, mettre en doute, mettre en oeuvre и т.п. Все эти аналитизмы прямопереходные.

Аналитизмы с глаголом prendre косвеннопереходные: prendre d’habitude, prendre conscience, prendre congé, prendre soin, prendre l’air, prendre fin, prendre plaisir, prendre froid, prendre la tête и т. п.

Теперь в русском языке аналитического будущего описаны в следующих разделах. В рассматривается его положение в глагольной парадигме: рассматривается

1) его семантика с точки зрения функциональной симметрии асимметрии с синтетической формой будущего.

2) степень охвата глагольной лексики и ограничения на употребление приводятся разного рода синтаксические и семантические тесты, позволяющие уточнить внутреннюю структуру конструкции аналитического будущего, степень ее формальной спаянности и сходство с другими инфинитивными сочетаниями.

3) аналитическое будущее сопоставляется с формально и семантически наиболее близким к нему инфинитивным сочетанием с глаголом *стать*.

Аналитическая конструкция будущего времени (будущее имперфективное, будущее) образуется от глаголов несовершенного вида и состоит из вспомогательного глагола *быть* в форме презенса (будущего времени) и инфинитива.

Вспомогательный глагол *быть* в составе аналитического будущего изменяется по лицам и числам:

№	ед.ч.	мн.ч.
1л	буду любить	будем любить
2л	будешь любить	будете любить
3л	будет любить	будут любить

Аналитического будущего не обнаруживает принципиальных отличий от других инфинитивных сочетаний русского языка. В частности, глагол быть в составе аналитического будущего в полной мере обладает свойствами автономной словоформы.

1) Глагол быть сохраняет тот же (полноценный, нередуцированный) фонетический облик, что и в других употреблениях, и полную лично-числовую парадигму. Тем не менее, разговорные варианты типа *бушь* (= будешь), *бум* (= будем) свидетельствующие о некоторых перспективах движения этой конструкции в сторону большей грамматикализации. Подобные редуцированные формы фиксируются для всех типов презентных употреблений быть, а не только в конструкции аналитического будущего.

2) Глагол быть может выступать в качестве независимого высказывания.

3) Глагол быть свободно отделяется от смыслового глагола другими словоформами и последовательностями словоформ: *будет ли обращать внимание, будет громко петь, будет всю жизнь вспоминать*.

4) Порядок компонентов конструкции аналитического будущего не является жестко фиксированным: *Вы будете отвечать? Будете вы отвечать или нет? Вы отвечать будете?*

Структурная классификация включает сравнительные единицы с разным синтаксическим оформлением. На уровне синтаксиса во французском и русском языках выделены предикативные единицы - предложения - и непредикативные сравнительные словосочетания. При этом данные единицы, обладающие, по сути, разным синтаксическим статусом, при отсутствии глагольной формы могут характеризоваться внешним сходством.

В русском языке, как и во французском основным выражением определительного значения считаются союзные средства. Они выражают различные определительные отношения: количественные (меры и степени), качественные (определение со стороны свойств и качеств), квалифицирующие (определение по внешнему проявлению или способу действия). В выражении этих значений в главном предложении используются местоименные прилагательные и наречия *такой, так, настолько, таким образом* и другие. Сравним во французском языке *tel, ainsi, autant, de sorte que*. Различие между двумя языками состоит в том, что французский язык может обойтись без местоименных прилагательных и наречий для реализации определительного значения. В русском же языке их использование является предпочтительным.

Как показали исследования, аналитическая лексика занимает значительное место в словарном составе современного французского и русского языка как по своей численности, так и по употребительности.

Литература:

1. Апресян Ю.Д. Синтаксис и семантика в синтаксическом описании. В сб.: Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие.
2. Ардентов Б.П. Подчинительные союзы и их омонимы в простом предложении (по материалам современного русского литературного языка). - Автореф. Дисс., канд. филол. наук. Л., 1941.
3. Балли Ш. Французская стилистика. М.: УРС, 2001. - 392 с.
4. Басманова А.Г. Именные грамматические категории в современном французском языке. М.: Высшая школа, 1977.
5. Виноградов В.В. О грамматической омонимии в современном русском языке. М.: Русский язык в школе, 1940, № 1.-с. 5-18.
6. Еримбетова А.М. Компаративные глагольные словосочетания и их реализация в контексте // Мир языка: Материалы конференции, посвященной памяти проф. М.М. Копыленко. Алматы: КазГУ - МоиМЯ, 1999
7. Каменская В.В. Семантика и структура сравнительных конструкций в тексте (на материале поэзии и прозы XIX-XX веков). / Автореф. дис.канд. филол. наук. Тамбов, 1998.
8. Киселева Л.А. Неполные придаточные предложения с сравнительными союзами в современном русском литературном языке // Вестник ЛГУ. - Серия история, язык, литература. 1957.
9. Кожевникова Н.А. Словарь метафор и сравнений русской литературы XIX-XX вв. // Известия РАН. Серия лит. и яз. - М., 1994.
10. Кожин А.Н. Образные сравнения и фразеологизмы // РЯШ. 1980.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada fransuz tili ,hamda rus tili soʻz yasalish tizimi qiyosiy oʻrganilib, har ikki tildagi misollar yordamida mavzu mohiyati ochib berishga harakat qilingan. Soʻz yasalish tizimi uning boshqa jihatlari – lugʻat va grammatikasi haqida qisqacha maʼlumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье сравнительно исследуются французская и русская словообразовательные системы, а также делается попытка раскрыть суть темы на примерах из обоих языков. В системе словообразования даны краткие сведения о других ее аспектах - лексике и грамматике.

SUMMARY

In this article, the French and Russian word-formation systems are comparatively studied, and an attempt is made to reveal the essence of the topic using examples from both languages. The system of word formation is given brief information about its other aspects - vocabulary and grammar.

АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ В ОБУЧЕНИИ ЛАТИНСКОГО ЯЗЫКА В МЕДИЦИНСКОМ ВУЗЕ

Абдуллаева Д. С.

*Ташкентская медицинская академия кафедры иностранных языков
старший преподаватель*

Tayanch so'zlar: o'rganish so'zlari, sotsial-madaniy yondashuv, kommunikativ kompetentsiya, qiyosiy metod, lotin tili, termoelementlar, lug'at, interferensiya, fanlararo o'qitish usullari, tahliliy faoliyat.

Ключевые слова: заучивание слов, социокультурный подход, коммуникативная компетенция, сравнительно-сопоставительный метод, латинский язык, термоэлементы, лексика, интерференция, междисциплинарные методы обучения, аналитической деятельность.

Key words: learning words, sociocultural approach, communicative competence, comparative method, Latin language, thermoelements, vocabulary, interference, interdisciplinary teaching methods, analytical activity.

Изучение курса латинского языка преследует сугубо профессиональную цель - подготовить терминологически грамотного врача. Заучивание слов - одна из важнейших составных частей занятий по латинскому языку. Именно латинская лексика поможет в дальнейшем работе с медицинской терминологией. Кроме медицинской терминологии на занятиях на занятиях также уделяется внимание латинским афоризмам, знание которых помогает студентам не только узнавать многовековую мудрость, но и лучше запоминать латинские слова. Главной точкой теоретических и практических исследований интенсификации обучения иностранным языкам и латинскому языку, в частности, является так называемый сознательно-сопоставительный метод. Суть данного метода состоит в том, что сопоставление родного и иностранного языка в методическом и лингвистическом плане на определенных этапах развития методической и лингвистической мысли учащихся не просто эффективно соотносятся, но стимулируют друг друга. При этом родной язык является основанием сознательно-сопоставительного метода обучения.

Среди всех предметов, преподаваемых в высших медицинских учебных заведениях, особую значимость имеет латинский язык. Так как в ме-

дицинских вузах латинский язык не числится как иностранный язык, а является отдельной частью нормальной и топографической анатомии человека и в связи с этим дисциплина латинского языка занимает особое место среди физиолого-анатомических наук.

Методика преподавания латинского языка не похожа на методику преподавания точных и гуманитарных дисциплин, к преподаванию данного предмета нужен особый подход, потому что на этом языке сегодня никто не говорит. В первую очередь необходимо заинтересовать студентов этой дисциплиной, день за днем открывать новые черты этого предмета, рассказать о том, какое важное место имеет он в их будущей профессии. В этом на первое место выходит орфографически правильное написание каждой части человека. Для достижения нужного результата необходима методика преподавания этого предмета. Я исходя из своего многолетнего опыта в этой сфере, поделюсь простыми навыками и практикой.

Одной из актуальных задач развития лингвистических способностей студентов является разработка интенсивных форм обучения. Главной точкой теоретических и практических исследований интенсификации обучения иностранным языкам и латинскому языку, является так называемый сознательно-сопоставительный метод. Суть данного метода состоит в том, что сопоставление родного и иностранного языка в методическом лингвистическом плане на определенных этапах лингвистической мысли учащихся не просто эффективно соотносятся, но стимулируют друг друга. При этом родной язык является основанием сознательно-сопоставительного метода учения.

Задача преподавателя в процессе обучения разработать такие методы, чтобы английский язык использовался в роли помощника, а не интерферирующего врага. Преподаватели латинского языка в высшей медицинской школе имеют большой опыт работы с иностранными студентами, которые изучали латынь через русский язык как посредник. Другое дело, преподавать латинский язык без языка-посредника в англоговорящей аудитории. В странах с английским и романскими языками врачи пишут латинские интернациональные термины, пренебрегая лишь нормой латинской грамматики. Английский язык корнями уходит в латынь потому студенты иностранцы легко усваивают лексический материал. Изучение латинского языка в медицинском вузе предусматривает изучение лексики, грамматики, терминологических элементов. Одним из актуальных задач развития лингвистических способностей студентов является разработка интенсивных форм обучения. Студенты знакомятся с основами медицинской

терминологии для благополучного продолжения обучения по специальностям медицины. Цель методики преподавания латинского языка - объяснить на доступном, простом языке студентам в интегрированном методе с другими предметами: например, с русским, английским и французским языками, анатомией, физиологией, которые ведутся в медицинских вузах.

Основная задача методики преподавания латинского языка заключается в формировании профессиональной компетентности в медицинской терминологии у студентов, овладение ими основами латинского языка, что дает им возможность правильно читать, писать и переводить, а также объяснять суть текста.

В процессе преподавания латинского языка осуществляются междисциплинарные методы обучения, которые улучшают восприятие и запоминание медицинских терминов у студентов, этот интегрированный метод обучения латинскому языку выполняет и общеобразовательные и воспитательные задачи. Как известно, общеобразовательные задачи включают в себя обогащение словарного запаса греко-латинского происхождения, расширение кругозора в области медицинской терминологии, развитие логического мышления, и конечно же, повышение медицинской культуры студентов. Трудности могут возникнуть и при изучении грамматики латинского языка. Так как в английском языке сохранилось только два падежа существительных: общий (the Common Case) и притяжательный (the Possessive Case) и отношения существительных к другим словам в предложении, которые в латинском языке (как и в русском) передаются посредством падежных окончаний, а именно отношения родительного, дательного и творительного падежей, в английском языке передаются существительным в общем падеже в сочетании с предлогами.

Также в отличие от латинского языка (кроме III склонения), род английских существительных нельзя определить по окончанию слова. В английском языке часто его можно выявить только по лексическому значению или по контексту. Значит, для студента стоит задача правильно идентифицировать существительные по роду для правильного согласования с прилагательными в дальнейшем. Из всего вышеперечисленного что в плане восприятия и понимания лексического материала латинского языка у студентов, владеющих английским языком, проблем, практически, нет. При изучении клинической терминологии студенты-иностранцы также не испытывают больших трудностей. Словарный запас английского языка содержит огромное количество заимствований из латинского языка на греческого языка. Из всего вышесказанного можно сделать выводы, что

при сравнительно сопоставительном методе в процессе изучения латинского языка с опорой на английский язык в качестве родного происходит механика с высоким уровнем аналитической деятельности студентов и легкостью переноса освоенных аналитических операций на новый языковой материал. Такой метод в усвоении латинского языка полностью соответствует требованиям современной лингвистики, а именно перехода от обучения языку как набору форм и средств к интегральному, сознательно-сопоставительный подход, оставаясь одним из основополагающих принципов обучения второму иностранному языку, на протяжении всего курса обучения латинскому языку играет разную по значимости роль. С развитием умений и навыков во втором иностранном языке, увеличением объёма усвоенного языкового материала происходит постоянное уменьшение влияния. Со временем студенты начинают осознавать внутренние законы построения системы латинского языка, формируется «чувство языка». Сопоставительный подход при изучении второго иностранного языка, в нашем случае латинского языка, создает условия для интенсификации процесса обучения, для достижения лучшей его результативности, помогает в работе над первым иностранным языком.

Греко-латинская терминология традиционно является «тезаурусом» (в широком смысле этого слова) международной медицинской науки, т.е. включает в себя все основные понятия и термины медицины, без знания которых невозможно осмысленное усвоение составляющих её специальных предметов и дисциплин. Опыт преподавания латинского языка в группах иностранных студентов показывает, что при изучении лексического состава анатомической, клинической и фармацевтической терминологии студенты не испытывают серьезных затруднений, поскольку английский язык содержит большое количество заимствований из латинского языка.

Медицинские термины на английском языке зачастую имеют общий корень с латинскими терминами, они во многом совпадают по своему звучанию и графическому оформлению. Сложности в процессе обучения иностранных студентов возникают при освоении словообразовательной системы латинского языка. Поэтому при изучении словообразовательных элементов латинского языка следует обращать внимание на наиболее регулярные префиксы и суффиксы греко-латинского происхождения.

Немаловажным аспектом при изучении лексического состава латинского языка являются ассоциативные связи. В группах обучающихся по программе «English Medium» при отсутствии в языке точных синонимов ассоциативные ряды выстраиваются путем применения разнообразного

визуального материала в группах обучающихся на русском языке, все усилия студентов направлены на запоминание терминологических соответствий «латинское слово» - «русское слово» в области обучения лексического материала на дальнейших этапах иностранные студенты свободно запоминают лексические единицы не только по формальным показателям слов в английском языке но и по ассоциативным связям, отождествлению нового с уже известным в русском языке. Ключевым показателем в выработке отточенных навыков и умений в процессе освоения латинской медицинской терминологии является активное использование практических упражнений и тестовых заданий.

Неотъемлемой частью профессиональной компетенции будущего врача является знание медицинской терминологии и умение ею пользоваться. Терминологическая компетенция закладывается на занятиях по латинскому языку, который является частью интегрированного процесса обучения будущих врачей. Обучение латинскому языку, как иностранному языку имеет многовековую историю, которая продолжается более пятнадцати веков и конечно же, заслуживает детального изучения. Главная задача предмета «медицинская терминология» в медицинском вузе - максимально помочь студентам разбираться в медицинской терминологии, понимать структуру термина и его составляющие, получение названий лекарственных препаратов, выделение и объяснение частотных отрезков с определенной информативностью.

Литература:

1. Чернявский М.Н. Латинский язык и основы медицинской терминологии. М.: М. 2002.
2. Машко М.Д. Лекарственные средства. 16-е и на, 2010.
3. Хасаншина Г. В. Латинизированный семантический метаязык в русском агрономическом подязыке: автореф. дис.... канд. филол. наук: 10.02.20/ Г. В. 4. Хасаншина. - Екатеринбург, 2004. - 23 с. 2. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология / А. А. Реформатский. - М.: Наука, 1959. - 14 с.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada lotin tilini o'rganish kursi dasturida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish masalalari muhokama qilinadi. Tibbiyot oliy o'quv yurtlarida lotin tilini o'qitishning mavjud uslublari tahlil qilingan. O'qitishda innovatsion yondashuvlardan, jumladan, kompyuterda o'qitish, interfaol usullardan foydalangan holda o'qitish, videokonferensaloqa orqali masofaviy ta'lim, darsdan tashqari ta'limdan foydalanish zarurati aniqlandi va asoslandi. Mavjud ta'lim tizimini kasbiy yo'naltirilgan, ijtimoiy-madaniy yondashuv foydasiga qayta ko'rib chiqish zarurligi ta'kidlangan. Talabalarning lingvistik qobiliyatlarini rivojlantirishning dolzarb vazifasi ta'limning intensiv shakllarini rivojlantirishdir.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрено использование новых педагогических технологий в программе курса изучения латинского языка. Проанализированы существующие методики преподавания

латинского в медицинских ВУЗах. Выявлена и обоснована необходимость использования инновационных подходов в преподавании, включающих в себя компьютерное обучение, обучение с привлечением интерактивных методик, дистанционное обучение через видеоконференции, внеаудиторное обучение. Подчеркивается необходимость пересмотра существующей системы обучения в пользу профессионально-ориентированного, социокультурного подхода. Актуальная задача развития лингвистических способностей студентов является разработка интенсивных форм обучения.

SUMMARY

This article discusses the use of new pedagogical technologies in the program of the course of studying the Latin language. The existing methods of teaching Latin in medical universities are analyzed. The necessity of using innovative approaches in teaching, including computer learning, learning using interactive methods, distance learning through videoconferencing, extracurricular learning, has been identified and justified. The necessity of revising the existing system of education in favor of a professionally oriented, sociocultural approach is emphasized. The actual task of developing the linguistic abilities of students is the development of intensive forms of education.

ОБРАЗОВАНИЕ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ ПЕРВОГО ТИПА В ЕДИНСТВЕННОМ И МНОЖЕСТВЕННОМ ЧИСЛЕ В ЛАТИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Ачилов М. Н.

Ташкентская медицинская академия

Преподаватель кафедры узбекского и иностранных языков

Tayanch so'zlar: -a, singularis, Gen. puellae pulchrae,,Dat. puellae pulchrae, Acc. puellam pulchrae, Abl. puellā pulchrā, Voc. puellā pulchrā.

Ключевые слова: -a, singularis, Gen. puellae pulchrae,,Dat. puellae pulchrae, Acc. puellam pulchrae, Abl. puellā pulchrā, Voc. puellā pulchrā.

Key words: -a, singularis, Gen. puellae pulchrae,,Dat. puellae pulchrae, Acc. puellam pulchrae, Abl. puellā pulchrā, Voc. puellā pulchrā.

Введение. Имена существительные в латинском языке делятся на пять склонений в зависимости от конечных звуков основы. В соответствии с принадлежностью к тому или иному склонению они принимают различные падежные окончания.

Первое склонение, -a, singularis: К первому склонению относятся существительные и прилагательные, основа которых оканчивается на -a; поэтому его можно также называть склонением -a. К нему принадлежат существительные женского рода, которые в nom. sing. имеют окончание -a, в gen. sing. -ae, напр.: schola, scholae - школа, школы; villa, villae -вилла, виллы. Сюда относится также небольшая группа существительных мужского рода, обозначающих мужскую профессию или принадлежность к какой-либо народности (решающим является естественный признак, связанный со значением слова); напр.: poëta, poëtae - поэт; agricōla, agricōlae - земледелец; Persa, Persae - перс.

Чтобы правильно определить, к какому склонению относится существительное, необходимо его выписывать и заучивать в двух падежах - именительном и родительном, напр.: schola, scholae; toga, togae; Roma, Romae.

Приводим образец склонения существительного с прилагательным I склонения в единственном числе. Обратите внимание на характерный для

латыни порядок слов, где прилагательное стоит обычно после существительного:

Singularis

Gen. puellae pulchrae

Dat. puellae pulchrae

Acc. puellam pulchrae

Abl. puellā pulchrā

Voc. puellā pulchrā

Ablatīvus имеет окончание -ā (а долгое), nominatīvus и vocatīvus ā (а краткое). Прежде чем приступить к переводу предложений, следует запомнить, что подлежащее всегда стоит в именительном падеже: Мать хвалит служанку. - Mater ancillam laudat. Девочка (находится) в школе. - Puella in scholā est. В этих предложениях русская и латинская конструкции полностью совпадают: подлежащее стоит в именительном падеже. Теперь сравните следующие фразы: родительный nominatīvus Девочки нет в школе. Есть много рабынь. Puella in scholā non est. Multae ancillae sunt.

Здесь латинские личные конструкции заменяются при переводе на русский язык безличными, латинский nominativus заменяется родительным падежом; буквальный перевод: «девочка не есть в школе», «есть многие рабыни» - не соответствует нормам русского языка. Если сказуемое в предложении именное составное, т. е. состоит из вспомогательного глагола *esse* и именной части, выраженной именем существительным или прилагательным, то именная часть в латинском языке всегда стоит в именительном падеже, т.е. согласуется с подлежащим. Сказуемое в большинстве случаев стоит в конце предложения; начиная перевод, нужно сначала найти сказуемое, затем подлежащее и лишь после этого присоединить к ним остальные члены предложения.

В тексте мы встретили несколько глаголов в различных формах: *propēgas* - ты идешь; *rogat* - она спрашивает; *da* - дай. Их общим признаком является гласный -а, который указывает на принадлежность глаголов к одной группе спряжения, а именно к I спряжению. Первое спряжение включает в себя глаголы, основа которых оканчивается на гласный -ā. Принадлежность глагола к тому или иному спряжению мы определяем по гласному звуку, который стоит перед суффиксом неопределенной формы. Во всех четырех спряжениях этим суффиксом является -re; если его отбросить, остается основа глагола, напр.: *vocā-re* - звать; *rogā-re* - спрашивать; *propēā-re* - идти, спешить.

Повелительное наклонение имеет формы только 2-го лица. В singularis представлена чистая основа: voca! prop̄era! roga!

Запомните личные окончания глагола. Эти окончания употребляются для всех спряжений почти во всех временах:

Singularis Pluralis

-o _____ -mus

-s _____ -tis

-t _____ -nt

Множественным числом существительных I склонения. Обратите внимание на genetivus pluralis: если мы отбросим окончание -rum, останется чистая основа.

I склонение, -a, pluralis

Nom. puellae pulchrae

Gen. puellae pulchrae

Dat. puellis pulchris

Acc. puellas pulchras

Abl. puellis pulchris

Voc. puellae pulchrae

Связь словообразования с лексикологией - явление очевидное, ведь обучение пополнению словарного запаса? Кроме того, словообразовательные форманты позволяют различать группы слов не только по их грамматической принадлежности, но и по их лексико-семантическим свойствам, по принадлежности к определенным классам и категориям.

Следует отметить, что новые слова создаются не только под влиянием изменений окружающей действительности, но и под влиянием внутриязыковых факторов. Более глубокое изучение явления варьирования в системе латинского языка показывает, что оно связано с образованием новых слов.

Литература:

1. Абаев В.И. О принципах этимологического словаря. «Вопросы языкознания», 1952, № 5.
2. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. -М., 1974.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика - М., 1974.
4. Будагов Р.А. Очерки по языкознанию. М., 1953.
5. Шейлз Д. Коммуникативность в обучении современным языкам. современных языков для целей общения».
6. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира / отв. ред Б.А.Серебренников. М.: Наука, 1988. С. 8-69.
7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика:учеб. Пособие /Мн.Тетра Системс, 2004. 256 с.

РЕЗЮМЕ

Soʻz yasash tilning lugʻat boyligini rivojlantirishning asosiy, eng muhim usuli hisoblanadi, chunki soʻz yasash sohasida til rivojlanish qonuniyatlari ayniqsa yaqqol namoyon boʻladi. Tilning lugʻat boyligi va unga xizmat qiluvchi soʻz yasash mexanizmi kuzatishlar, mulohazalar va umumlashtirishlar uchun eng boy material hisoblanadi. Lotin tili soʻz yasash vositalarining murakkab va xilma-xil tizimiga ega ekanligi bilan belgilanadi. Tilning barcha darajadagi vositalari - fonetik, morfemik, leksik-semantik va sintaktik vositalar yordamida yangi leksik birliklar yaratiladi. Lotin tilidagi otlarning turlanish xodisasiga ega ekanligi muhim ahamiyat kasb etadi. Quyida biz birinchi turlanish otlarining birlik va koʻpligini koʻramiz.

РЕЗЮМЕ

Словообразование является основным, важнейшим методом развития словарного запаса языка, потому что закономерности развития языка особенно ярко проявляются в области словообразования. Словарный запас языка и обслуживающий его механизм словообразования являются богатейшим материалом для наблюдений, суждений и обобщений. Латинский язык характеризуется сложной и разнообразной системой словообразовательных средств. Новые лексические единицы создаются с помощью средств всех уровней языка - фонетических, морфемных, лексико-семантических и синтаксических средств. Важно, что имена существительные в латинском языке обладают явлением варьирования. Ниже мы увидим единственное и множественное число существительных первого типа.

SUMMARY

Word formation is the main, most important method of developing the vocabulary of the language, because the laws of language development are especially evident in the field of word formation. The vocabulary of the language and the mechanism of word formation that serves it is the richest material for observations, judgments and generalizations. The Latin language is characterized by a complex and diverse system of word-formation tools. New lexical units are created with the help of tools of all levels of the language - phonetic, morphemic, lexical-semantic and syntactic tools. It is important that nouns in the Latin language have the phenomenon of variation. Below we will see the singular and plural of nouns of the first type.

ИНОСТРАННЫЙ ЯЗЫК ДЛЯ СТУДЕНТОВ ВУЗОВ ЗАДАЧИ ОБУЧЕНИЯ

Мухаммедова О. А.

Преподаватель кафедры

“Узбекского и иностранных языков” ТТА

Таянч сўзлар: олий таълим, ўқитиш методига қўйиладиган замонавий талаблар, касбий тайёргарлик, мамлакатимиз тиббиёт таълимини модернизация қилиш, замонавий технологиялардан фойдаланиш, таълим тизимини такомиллаштириш, юқори малакали мутахассис.

Ключевые слова: высшее образование, современные требования к методике обучения, профессиональная подготовка, модернизация отечественного медицинского образования, использование современных технологий, совершенствование системы образования, высококвалифицированный специалист.

Key words: higher education, modern requirements for teaching methods, professional training, modernization of domestic medical education, use of modern technologies, improvement of the education system, highly qualified specialist.

Сегодня комплексный подход к обучению русскому языку как иностранному в нефилологических вузах Узбекистана играет центральную роль. В частности, развитие современной русской литературы в области медицины становится основным источником повышения профессиональной компетентности представителей этой области. В процессе обучения русскому языку студентов медицинских вузов целесообразно использование современных технологий в развитии коммуникативной компетенции, использование литературы на русском языке с целью развития разговорных навыков. Это требует совершенствования лингводидактических механизмов подготовки будущих специалистов к общению на русском языке, методики развития коммуникативной компетенции.

Ученые нашей страны проводят много исследований по формированию коммуникативной компетенции студентов по изучаемому иностранному языку при обучении русскому языку в нефилологических вузах. Сегодня формирование профессиональных компетенций у будущих медицинских работников признано в мире научной необходимостью. Важным фактором эффективности обучения иностранному языку является гармониза-

ция структуры, содержания и содержания учебной литературы с международными требованиями. В связи с этим важно достижение ожидаемых результатов, качества и эффективности в деятельности всех образовательных учреждений. Объясняет необходимость изучения зарубежного опыта и проведения совместных исследований для доведения языковой грамотности до более высоких стандартов.

С первых лет независимости особое внимание уделяется реформированию системы образования, и это благородная цель. Развитие любого государства и общества неразрывно связано со зрелостью, стремлениями и мужеством подрастающего поколения. В этой связи следует отметить, что система образования и законы и государственные программы в сфере образования успешно решают такие важные задачи, как подготовка высококвалифицированных кадров, обеспечение эффективной интеграции науки и производства, воспитание молодежи в духе национального и общечеловеческие ценности.

Расширение международных контактов и сотрудничество на всех уровнях, политика интеграции Узбекистана в европейское и мировое сообщество означают, что все сферы нашей жизни, в том числе и образовательная, должны соответствовать международным стандартам, которые предусматривают владение как минимум двумя иностранными языками международного общения. Как следствие, знание иностранных языков становится весьма значимым навыком в сфере личной и профессиональной коммуникации человека и способствует формированию международно-ориентированной личности. В современном образовании нашей страны у участников образовательного процесса большой выбор средств, форм и технологий, позволяющих формировать у обучающихся необходимые качества. Для преподавателей иностранного языка, такой технологией стало полилингвальное обучение. При обучении второму иностранному языку на базе первого иностранного языка важно исследовать основные проблемы, с которыми обучающиеся сталкиваются в процессе овладения несколькими иностранными языками одновременно, а также определить пути преодоления данных трудностей. Очевидно, что изучение второго иностранного языка должно осуществляться с учетом не только родного языка, но и иностранного языка. Также необходимо учитывать близость изучаемых языков и тенденции их взаимопроникновения. В качестве методических приемов обучения в данном случае русскому языку на базе английского, стоит использовать позитивные свойства интерференции.

В языкознании формирование личности на каждой ступени образования имеет большое значение для изучения принципов развития, научного исследования жизненных потребностей, сохранения и передачи будущим поколениям национальных и духовных ценностей, общения как средства экономического и дипломатического сотрудничества. Задача изменения существующей системы изучения иностранных языков, создания учебно-методических комплексов для каждой ступени в соответствии с международными стандартами, постоянное совершенствование системы образования определили принципиально новые пути изучения иностранных языков. В современном глобализированном обществе очень важно знать определенный иностранный язык, показывает, насколько важны языки. Сегодня в нашей стране как никогда сильно внимание уделяется к преподаванию и изучению иностранных языков. В частности, совершенное изучение русского языка позволит еще больше укрепить сотрудничество с Россией и странами СНГ, укрепит экономические и дипломатические связи.

Сегодня мировое сообщество начало решать вопрос современного образования в образовательном процессе по повышению качества и эффективности образования. Быстрое, легкое и качественное обучение иностранным языкам с использованием современных методов и средств – это качество образования, согласованность целей и результатов, достижение поставленных целей. Знание иностранных языков является одним из важных критериев для каждого профессионала, независимо от его специализации, чтобы уметь использовать передовые методы в своей сфере деятельности, эффективно преподавать как зрелый специалист. В частности, медицинские работники могут в совершенстве владеть знанием одного из иностранных языков, участвовать в престижных международных семинарах и тренингах, высказать свои мнения, переводить учебники с профессиональной точки зрения и работать над ними. Молодое поколение, обучающееся в высших учебных заведениях, является зрелым специалистом в соответствии с современными требованиями. Главное, чтобы в основе аспектов деятельности преподавателя лежал личностно-ориентированный подход, имеющий коммуникативный и деятельностный характер и создающий положительную атмосферу взаимопонимания и продуктивного взаимодействия, когда все участники образовательного процесса делятся информацией на высоком эмоциональном уровне. А это, как показывает практика, является дополнительным ресурсом для формирования у студентов заинтересованности к изучению языков. Главными критериями

при трудоустройстве являются: самоподача, базовые знания, знания иностранных языков и опыт работы. Однако знание иностранных языков выступает одним из основных критериев и очень востребовано кадровыми службами. Чтобы иметь превосходство над конкурентами на рынке труда, студенты готовы осваивать несколько иностранных языков. Знание иностранного языка является одной из основных составляющих успешной карьеры, и, несомненно, способствует повышению личностного роста будущего специалиста, активизирует его мыслительную деятельность. На сегодняшний день, высоко квалифицированный специалист - это не просто профессионал в своей области, но и всесторонне развитый человек, с широким кругозором, способный оперативно решать как сугубо профессиональные, так и творческие задачи; это человек, который обладает способностью приспосабливаться к быстроизменяющимся технологиям современности, умеющий четко определить цели своей профессиональной деятельности. В связи с этим, обучение студентов иностранным языкам должно носить коммуникативно-ориентированный, профессионально-направленный, социокультурный характер. Важным для специалиста в любой области является владение знаниями о последних достижениях в мировой науке и технике, а для этого необходимо знание иностранных языков.

Таким образом, рассматривая вопрос о необходимости повышения эффективности процесса обучения русскому языку в неязыковом вузе, преподавателям важно помнить о нахождении средств формирования интереса к обучению, для чего и применяются сегодня различные способы активизации познавательной деятельности студентов, что в свою очередь развивает у них самостоятельность мышления и формирует навыки самообразования. Этим самым усиливается также профессиональная направленность иноязычного обучения.

Наглядная демонстрация сходств и различий грамматико-синтаксических особенностей первого и второго иностранного языков способствует более эффективному усвоению грамматического материала, помогает осознанно применять изученные грамматические структуры в речевой деятельности, и дополнительно мотивирует к изучению иностранных языков.

Из всего вышесказанного можно сделать вывод, что для решения такой многосторонней задачи в вузах, в частности неязыковых, необходим пересмотр существующей системы обучения иностранным языкам.

Адабиётлар:

1. Боев О.В., Коростелева Е.Н., Чучалин А.И. Проектирование магистерских программ на основе планирования компетенций специалистов. / Под ред. проф. А.И. Чучалина: Томск: Изд-во ТПУ, -2007. - 63 с.
2. Гаврилова О.В. Современные проблемы обучения бакалавров в неязыковом вузе // Вестник Оренбургского государственного университета. - 2014. - №2. - С. 40-43.
3. Шагбанова Х.С. Формирование языковой компетентности в сфере бытового и профессионального общения у студентов вузов // Вопросы гуманитарных наук. - 2007. - № 3 (30). - 395 с.
4. Международный журнал экспериментального образования. - 2016. - № 3-2. - С. 312-315;
5. Рысбаева Г.А., Медетбекова Н.Н. Иностранный язык как средство формирования адаптации к профессиональной деятельности
6. Будакова О.В. Игровые технологии как эффективное средство активизации учебного процесса на уроке иностранного языка // Педагогическое мастерство: материалы Междунар. науч. конф. (г. Москва, апрель 2012 г.).

РЕЗЮМЕ

Рус тилини чет тили сифатида ўрганишга кизиқишни назорат қилиш олий таълимни қўллаб-қувватлаш ва оммалаштиришнинг асосий чора-тадбирларидан биридир. Мақолада олий таълим муассасаларида талабаларга сифатли таълим бериш, мамлакатимиз таълимини модернизация қилиш бўйича изчил чора-тадбирлар, бу борада халқаро таълим стандартларини жорий этиш, олий ўқув юртлари талабаларини ўқитиш услубларидан фойдаланиш, атрофдагилар билан касбий мулоқот маданиятини юксалтириш; ва кейинги йилларда амалга оширилган ишларни таҳлил қилади. Замонавий дунёда Ўзбекистонда олий таълим соҳасидаги ислохотлар қўллаб халқаро ташқилотлар билан ҳамкорликда амалга оширилмоқда.

РЕЗЮМЕ

Контроль интереса к изучению русского языка как иностранный является одной из основных мер по поддержке и популяризации высшего образования. В статье описывается качественное обучение студентов высших учебных заведений, последовательные меры по модернизации отечественного образования, внедрению международных образовательных стандартов в этой области, использования методики обучения студентам ВУЗов, развитие культуры профессионального общения с окружающими, проанализирована работы проделанные за последние годы. В современном мире реформы в сфере высшего образования в Узбекистане реализуются в сотрудничестве со многими международными организациями.

SUMMARY

Controlling interest in learning Russian as a foreign language is one of the main measures to support and popularize higher education. The article describes the quality education of students in higher educational institutions, consistent measures to modernize domestic education, the introduction of international educational standards in this area, the use of teaching methods for university students, the development of a culture of professional communication with others, and analyzes the work done in recent years. In the modern world, reforms in the field of higher education in Uzbekistan are being implemented in cooperation with many international organizations.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОГО И ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ ОВЛАДЕНИЯ РУССКИМ ЯЗЫКОМ ЧЕРЕЗ АДАПТИРОВАННЫХ ТЕКСТОВ ИЗ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ, ПРОИЗВЕДЕНИЙ РУССКИХ ПИСАТЕЛЕЙ И ПОЭТОВ

Бахриддинова Г. М.

к.п.н., и.о., доцент кафедры “Русский язык и литература”

Таянч сўзлар: samarali assimilyatsiya, tilshunoslik va mintaqashunoslik, tilshunoslik, axborot, ro'yxat, motivatsiya, ta'sir, muloqot, o'z-o'zini tarbiyalash, kasbiy mahorat, mentalitet, axloq.

Ключевые слова: плодотворное усвоение, лингвострановедение, лингвистика, информация, перечень, мотивация, влияние, коммуникация, самообразование, профессиональные навыки, менталитет, этика.

Key words: fruitful assimilation, linguistic and regional studies, linguistics, information, list, motivation, influence, communication, self-education, professional skills, mentality, ethics.

Опытный педагог всегда имеет возможность предлагать студентам перечень наиболее важных и нужных художественных произведений для чтения и последующего рассказа их содержания. Чтение текстов из художественной литературы содействует накоплению, прежде всего, словарно-фразеологического запаса студентов, ознакомлению с жизнью и культурой русского народа, приобщению к величайшим произведениям классической и современной литературы. Чтение художественной литературы, заучивание наизусть стихотворных текстов, прослушивание песен продуктивно влияют на эмоциональное состояние студенческой молодежи, окажут мотивационное воздействие на них, разнообразит качественное и содержательное составляющее обучения русскому языку. Такой ценностный подход к изучению русского языка в неязыковом вузе имеет как образовательное, так и воспитывающее влияние на студентов, направляет их самостоятельно читать художественный текст, повысить уровень самообразования, развивать языковое чувство и речевое удовлетворение. В этом комплексе работы важное место отводится текстам профессиональной направленности. Они могут представить собой тексты адаптиро-

ванные или оригинальные в зависимости от степени языковой и речевой подготовленности студентов. Безусловно, свое законное место в учебном процессе могут занимать и аутентичные тексты[1]. Содержание текстов по конкретной специальности окажут мотивационное воздействие на студентов, заставляет их глубже проникать в смысловую часть прочитанного текстового материала, анализировать и высказать собственную точку зрения на речевом уровне. Такая работа помогает совершенствовать языковой и речевой потенциал студентов, стимулирует заниматься самостоятельно, совершенствовать профессиональные навыки средствами русского языка в области избранной специальности. Суммируя сказанное можно определить позитивные направления обучения студентов неязыкового вуза русскому языку на основе эффективных средств и методов. Здесь можно отметить:

- ценность работы над текстовым материалом в целях формирования навыков построения продуктивного речевого высказывания на русском языке в сфере избранной профессиональной деятельности студентов;

- плодотворное усвоение лингвострановедческой и лингвокультурной информации, направленной на ознакомление студентов с российской действительностью, русской культурой, менталитетом, традициями и обычаями, речевым этикетом и речевым поведением и т.п[2].

При разработке технологии коммуникативного обучения русскому языку в неязыковом вузе мы в основу работы поставили ценностные составляющие проблемы: признание языковой личности будущего специалиста, ее самостоятельности, свободы, индивидуальности, неповторимости, развития и творческой реализации. Е.В. Бондаревская считает, что любая педагогическая технология может стать личностно ориентированной, если будет отвечать таким требованиям, как сотрудничество, диалогичность, деятельностно-творческий характер, свобода для принятия самостоятельных решений, сотворчество преподавателя и студента. Структурным элементом личностно ориентированной технологии обучения русскому языку является диагностика. В настоящем исследовании разработана методика диагностики формирования коммуникативных умений студентов неязыковых специальностей .

В контексте данного направления работы мы стремились к тому, чтобы на занятиях по русскому языку студенты, прежде всего, развивали коммуникативные навыки, совершенствовали когнитивные возможности и умения. Им в практической плоскости представилась широкая возможность в сопоставлении и систематизации лингвистической информации,

выполнять разнообразные языковые задания и ситуативные упражнения, направленные на выработку навыков и умений свободного участия в речевом процессе. В результате, студенты постепенно научились говорить на русском языке правильно и точно, рассказать содержание прочитанного текста, описать увиденную картину, панораму, пейзаж, природу, достопримечательности и пр. Они учились к составлению плана текста, готовить краткие сообщения и выступления на конкретную ситуативную тему. В условиях обучения русскому языку в неязыковом вузе нами была разработана программа развития мотивационных составляющих преподавания. Это говорит о том, что приоритетом было, в том числе, повышение стимула и интереса студентов к той или иной лексико-грамматической теме и речевой ситуации. На наш взгляд, учет внутренней мотивации студентов при формировании речевой деятельности оказала позитивное влияние на их коммуникативный потенциал, укреплению конструктивного сотрудничества между преподавателем и студентом, повышению чувства ответственности за собственное языковое и речевое формирование[4].

По окончании годичного личностно-ориентированного курса русского языка студенты умели:

- вести беседу в условиях повседневного и делового общения: на встречах с российскими коллегами во время переговоров, на семинарах, конференциях;
- владеть различными видами монологического высказывания (краткое информирование, уточнение, пояснение, доклад);
- обрабатывать деловую корреспонденцию (писать деловые письма, посылать, принимать информацию по факсу, телексу, вести деловой разговор по телефону);
- понимать основное содержание оригинальных профессионально-ориентированных текстов, извлекать необходимую, значимую информацию[3].

Как показывают полученные результаты (см. диаграмму), коммуникативный уровень знаний студентов в экспериментальной группе намного выше, чем в контрольной. Также можно легко заметить позитивную динамику роста учебных достижений студентов по итогам проведенных контрольных работ.

По представленной схеме можно заметить, что определенное увеличение параметра результатов (с 2,0 до 5,0) после выполнения первой контрольной работы объясняется стремлением студентов повысить уровень языковой и речевой компетенции. Студенты принялись демонстрировать

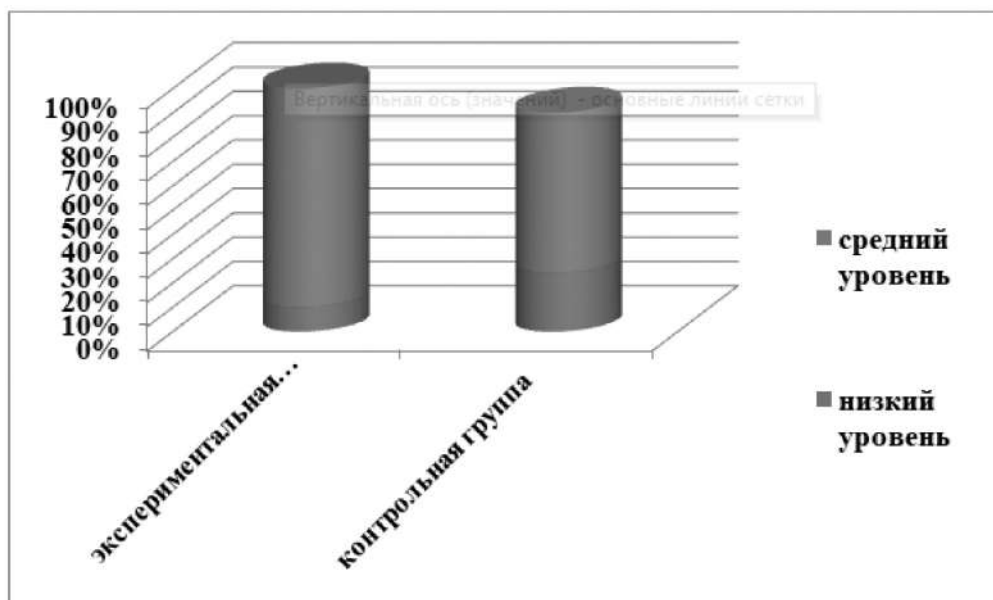

Схема 6. Динамика роста качества знаний

свои коммуникативные качества, показать на практике реализацию теоретических знаний, умений и навыков, потенциал формируемой языковой личности. В эксперименте приняло участие 57% студентов с низким уровнем знания русского языка и 43% со средним уровнем. В контрольной группе обучалось 59% с начальным уровнем знания языка и 41% - со средним уровнем. По ходу эксперимента выяснилось, что по итогам годичной работы по предложенной программе в экспериментальной группе осталось только 10% студентов, тогда как в контрольной группе (на данном уровне осталось) 24% студентов. Как показал ход эксперимента, для успешного формирования коммуникативной компетенции студентов неязыкового вуза при обучении русскому языку важно проявление студентами индивидуальной речевой продуктивности, их мотивация и моральное удовольствие от степени активного участия в речевом процессе. Наши наблюдения и проведенный расширенный опрос показали, что студенты, обучавшиеся по предложенной нами коммуникативной программе, видят перспективную ценность изучения русского языка в собственном формировании как языковой личности, как специалиста, свободно владеющего русским языком в избранной сфере будущей деятельности. Это был завершающий этап проведенного эксперимента в рамках настоящего исследования. Подведение его итогов показало эффективность формирова-

ния коммуникативной компетенции студентов неязыкового вуза на основе широкого применения современной технологии обучения русскому языку.

К значительным учебным достижениям студентов на базе их лингвистической и коммуникативной активности можно отнести:

- сознательное восприятие содержания предложенного текста;
- правильное толкование прочитанной фразы, отрывка текста и языковой информации;
- увеличение скорости чтения с адекватным уровнем понимания прочитанного материала;
- стремление к выполнению заданий и упражнений языкового и речевого характера;
- совершенствование когнитивного потенциала студентов на этапе воспроизведения речи, а также в ходе и процессе усвоения знаний, выработки умений и навыков.
- повышение мотивационной установки при изучении русского языка в качестве мощного орудия общения на межличностном уровне;
- совершенствование уровень лингвострановедческой и лингвокультурологической компетенции студентов[5].

Безусловно, происходили заметные изменения в профессиональном и лингвокоммуникативном отношении студентов к дисциплине «Русский язык». Можно было наблюдать достаточный и необходимый уровень коммуникативной активности студентов на занятиях, степень их участия в межкультурном диалоге. Для подтверждения эффективности механизмов формирования межкультурной компетенции студентов неязыкового вуза при изучении русского языка нами были использованы меры диагностического определения уровня лингвистической и коммуникативной готовности студентов. Диагностика полноценной готовности студентов к речевой деятельности было осуществлена на основе разработанных нами заданий и тестовых вопросов. Предварительные и итоговые результаты показали, что уровень сформированности коммуникативных умений и навыков студентов можно совершенствовать при успешной реализации современной технологии обучения русскому языку, путем расширения зоны успешного участия в межкультурном процессе. Для этого была использована система проверенных и адекватных методических приёмов по включению студентов в активный речевой процесс. Об этом свидетельствуют результаты, полученные по итогам наблюдений за речи студентов, экспертной оценки, средствами анкетирования, проведением бесед, интервью и пр. Все это дало возможность получить полезную информацию о степени готовно-

сти студентов к процессу межкузыковой и межкультурной коммуникации. Результаты эксперимента представлены в таблице 1.

Анализ итогов эксперимента показывает низкий уровень сформированности первого компонента готовности студентов к речевому высказыванию. Стало известно, что абсолютно большое количество опрошенных студентов довольно высоко оценили свой уровень лингвокоммуникативной готовности (84%), в то время как эксперты оценили его (уровень сформированности) намного ниже (49%).

Если подойти к сравнительному анализу полученных результатов, то картина выглядит следующим образом: самооценка студентов - 91,5%, оценка экспертов - 83,5% (высокий и средний уровни).

Таблица 1

Динамика роста направленности студентов на межкультурную коммуникацию по группам семестр

семестр		оценки контрольной группы				оценки экспериментальной группы			
		высокий	средний	низкий	начальный	высокий	средний	низкий	начальный
1	самооценка	10	22	16	10	11	25	11	1
	эксперты	6	22	20	6	4	15	21	5
	Средний балл	8	22	18	8	8	20	16	3
		3,76				3,8			
2	самооценка	14	26	10	0	8	20	17	11
	эксперты	6	20	20	4	4	18	21	7
	Средний балл	10	23	15	2	6	19	19	9
		3,82				3,94			

Сопоставление данных эксперимента показало, что за год обучения уровень сформированности направленности увеличился с 3,8 до 3,94 балла (в контрольной группе - с 3,76 до 3,82 балла).

Литература:

1. Вербицкая Т.Г. Очерки по методике обучения немецкому языку. М. 78с.
2. Вербицкий А.А. Активное обучение в высшей школе. М., 1991.146с.
3. Вербицкий А.А. Игровые формы контекстного обучения. М. 1983. 346с.

4. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческий аспект фундаментализации высшего образования. Вестник высшей школы. -2002- №3. -С.17-23.
5. Витлин Ж.Л. Обучение взрослых русскому языку. М.1976. С.90-123.

РЕЗЮМЕ

Badiiy adabiyot o'qish, she'riy matnlarni yodlash, qo'shiqlarni tinglash o'quvchilarning hissiy holatiga samarali ta'sir qiladi, ularga motivatsion ta'sir ko'rsatadi, rus tilini o'qitishning sifati va mazmunini rang-barang qiladi. Nolingistik universitetda rus tilini o'rganishga bunday qimmatli yondashuv talabalarga tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi, ularni badiiy matnni mustaqil o'qishga yo'naltiradi, o'z-o'zini tarbiyalash darajasini oshiradi, tilning ta'sir etish darajasini oshirish, nutqni mukammallashtirish.

РЕЗЮМЕ

Чтение художественной литературы, заучивание наизусть стихотворных текстов, прослушивание песен продуктивно влияют на эмоциональное состояние студенческой молодежи, окажут мотивационное воздействие на них, разнообразит качественное и содержательное составляющее обучения русскому языку. Такой ценностный подход к изучению русского языка в неязыковом вузе имеет как образовательное, так и воспитывающее влияние на студентов, направляет их самостоятельно читать художественный текст, повысить уровень самообразования, развивать языковое чувство и речевое удовлетворение.

SUMMARY

Reading fiction, memorizing poetic texts, listening to songs have a productive effect on the emotional state of students, have a motivational effect on them, and diversify the quality and content of teaching the Russian language. Such a value approach to the study of the Russian language in a non-linguistic university has an educational impact on students, directs them to independently read a literary text, increase the level of self-education, develop a sense of language and speech satisfaction.

UZLUKSIZ PEDAGOGIK AMALIYOTNI TIZIMLASHTIRISH***Rustamov L. X.****Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti professor v.b*

Tayanch soʻzlar: uzluksiz pedagogik amaliyot, jarayon, tizimlashtirish, muhim kasbiy malaka, koʻnikmalar, holatlar, hodisalar, shartlar.

Ключевые слова: непрерывная педагогическая практика, процесс, систематизация, важные профессиональные качества, навыки, ситуации, события, условия.

Key words: continuous pedagogical practice, process, systematization, important professional qualities, skills, situations, events, conditions.

Uzluksiz pedagogik amaliyotni tizimlashtirishning bir qator shartlari mavjud boʻlib, ularga quyidagilar kiradi:

– sharoitlar pedagogik amaliyot jarayonini tizimlashtirishga taʼsir koʻrsatuvchi muhim shart-sharoit hisoblanadi. N.I.Kondakov sharoitlar predmetlar, hodisalar mavjudligi va usiz mavjud boʻla olmaydigan muhit deb taʼkidlaydi; boshqalar bogʻliq boʻlgan holat. Mantiqan zarur va yetarli sharoitlarni farq qilinadi. Zarur sharoitlar, bu harakat yuzaga kelishi bilan har doim mavjud boʻladigan sharoitlar; yetarli sharoitlar bu albatta ushbu harakatni yuzaga keltiradigan sharoitlar. Oʻzi harakatlanuvchi sifatida inson shaxsining tashkil topishi jarayoni esa ichki va tashqi sharoitlar bilan belgilanadi.

– pedagogika sohasidagi tadqiqotlar rivojlanuvchi shaxs faoliyatini oʻrganishga yoʻnaltirilgan. Pedagogik hodisalarni faqat tashqi tomonlarini tahlil qilish bilan chegaralanmaslik kerak, pedagogik holatlar, hodisalar va jarayonlarni oʻrganish, ularning ichki mohiyatini ochish zarur.

– turli xil manbalar, meʼyoriy materiallarni tahlil qilish va shaxsiy tajribalar hamda oʻtkazilgan tadqiqotlar uzluksiz pedagogik amaliyotni tizimlashtirish pedagogik shartlarini ajratib koʻrsatishimizga imkon berdi:

1. Uzluksiz pedagogik amaliyotni tashkil etish jarayonini puxta rejalashtirish;
2. Talabalar kasbiy faoliyatlarida shaxsga yoʻnalgan yondashishni amalga oshirish;
3. Uzluksiz pedagogik amaliyot oʻtkazilishi monitoringini amalga oshirish;
4. Amaliyot metodistlari kasbiy malakalarini oshirish;

5. Uzluksiz pedagogik amaliyotni tizimlashtirish samaradorligini tahlil qilish.

Uzluksiz pedagogik amaliyotni tizimlashtirish taklif etilgan pedagogik shartlarini batafsil ko'rib chiqamiz.

1. Uzluksiz pedagogik amaliyotni tashkil etish jarayonini puxta rejalashtirish.

2. Uzluksiz pedagogik amaliyot tuzilishi oliy ta'lim muassasasi butun o'quv jarayoni tuzilishidan alohida qaralishi mumkin emas.

Oliy pedagogik ta'lim tarixida pedagogik amaliyotni tashkil etishga ikki xil yondashish yuzaga kelgan.

Birinchisi yondashish – Oliy ta'lim muassasasida butun ta'lim olish davomida amaliyotni tashkil etishni ko'zda tutgan – uzluksiz pedagogik amaliyot. Pedagogik amaliyot nazariy bilim olish bilan birga olib borilgan, ularning bir qismi pedagogik amaliyot davriga ko'chirilgan.

Ikkinchi yondashish - avval umumnazariy tayyorgarlik zarurligini va praktikum, treninglar orqali amaliy tayyorgarlikni amalga oshirish va shundan keyingina – nazariyani amaliyotda qo'llash va ta'lim yakuniy bosqichida pedagogik amaliyotni tashkil etish bilan ifodalangan.

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti o'quv-metodik boshqarmasi tomonidan o'quv jarayonini tashkil etish va boshqarishning me'yoriy hujjatlari (2022-2023 o'quv yili) 60112200 - Jismoniy tarbiya va jismoniy madaniyat yo'nalishi talabalari uchun o'quv jarayoni jadvalida malakaviy amaliyotlar quyidagicha belgilangan;

2-kurslar uchun yil davomida (5+1);

3-kurslar uchun yil davomida (4+2)

4-kurslar uchun yil davomida (4+2).

Talabalarning kasbiy tayyorgarliklari darajasini tahlil qilib, amaliyot hajmi talabalar pedagogik faoliyatlarida mustahkam kasbiy malaka va ko'nikmalar olishlariga yetarli emas degan xulosaga keldik.

1. UPAni tashkilashtirish jarayonining rejasi

Har bir turdagi amaliyotni bevosita tashkil etish uchta o'zaro bog'liq bo'lgan bosqichlardan tashkil topadi:

I bosqich – tayyorgarlik, u ikki yo'nalishni o'z ichiga oladi:

- talabalarni qabul qilishga tayanch tayyorgarlikni tashkil etish;
- talabalarni bo'lajak ishlarga tayyorlash.

II bosqich – asosiy va eng muhim bosqich, o'quv-tarbiyaviy, sinfdan tashqari, ilmiy-tadqiqotchilik va boshqa turdagi ishlarni tayyorlash, o'tkazish va tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

III bosqich – yakuniy, uning asosiy maqsadi – amaliyot yakunlarini ishlab chiqish.

Pedagogik amaliyot kurs rahbari kafedralar metodistlari va tayanch tashkilotlar xodimlari bilan yaqin hamkorlikda ishlaydi. Kurs rahbari kafedra o'qituvchisi, pedagogik amaliyotni olib borishga mas'ul xodimlar bilan birgalikda talabalar avvalgi pedagogik amaliyotlar natijalari, o'zlashtirishlari, ixtisoslari va holatiga qarab amaliyot bazalariga taqsimlaydilar. Ikkinchi kurs talabalari bilan ushbu yo'nalishda yanada puxta ishlar olib boriladi.

Tadqiqotlarimiz tayanch tashkilotlar ma'muriyati bilan pedagogik amaliyotning maqsadlari, vazifalari, rejalashtirilgan pedagogik tajribalar mazmuni, idrok etish tomonlari, talabalar amaliyot davrida o'tkazishni rejalashtirgan sinfdan tashqari tadbirlar tashkiliy shakllari haqida hamda bazalar xodimlari va amaliyotchilarning vazifalari haqida albatta yo'riqnomalar o'tkazilgan joylarda pedagogik amaliyot birinchi kunlardanoq uyushqoqlik bilan samarali o'tishini ko'rsatadi.

Tadqiqotimizda olib borilgan tadqiqot ishlari amaliyotchilar guruhlarini bir ixtisosli o'nta (avvalgi 20 kishi o'rniga) talabadan tashkil etish maqsadga muvofiqligini ko'rsatdi. Talabalarni shunday taqsimlash yaxshi natijalar beradi: metodist rahbarlik qiladigan qisqartirilgan va bir turdagi guruh tarkibi unga har bir talabaga ko'proq e'tibor qaratishiga, amaliyotga aniq rahbarlik qilishiga imkon beradi, o'z guruhi a'zolari xususiyatlarini bilish yanada unumli rahbarlik qilishiga imkon beradi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha o'zgarishlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. – O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017 y, 6-son.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 27 iyuldagi "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot so'halari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3151-son oamda 2018 yil 5 iyundagi "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda oshirilayotgan keng qamrovli islo'atlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3775-son qarori
3. Белик В.П. Исследование некоторых вопросов профессиональной подготовки студентов факультетов физического воспитания педагогических институтов.: Автореф. дис. .. канд. пед. наук.-М.: 1971.-22с
4. Двоглазов А.Н. Формирование профессионально-педагогических умений у студентов института физической культуры в условиях практической деятельности. Автореф. дисс... канд. пед. наук.-Омск, 1989.-18с.
5. Rustamov L.X Uzluksiz pedagogic amaliyotni tizmlashtirish. Metodik qo'llanma Toshkent 2012 y. PEZIO ME

Pedagogik amaliyot kurs rahbari kafedralar metodistlari va tayanch tashkilotlar xodimlari bilan yaqin hamkorlikda ishlaydi. Kurs rahbari kafedra o'qituvchisi, pedagogik amaliyotni olib borishga mas'ul xodimlar bilan birgalikda talabalar avvalgi pedagogik amaliyotlar natijalari, o'zlashtirishlari, ixtisoslari

va holatiga qarab amaliyot talablari bilan ushbu yo'nalishda yanada puxta ishlar samaradorlik bilan foydalanish imkonini beradi.

РЕЗЮМЕ

Заведующий курсом педагогической практики работает в тесном взаимодействии с методистами кафедр и работниками обеспечивающих организаций. Руководитель курса, преподаватель кафедры совместно с персоналом, ответственным за проведение педагогической практики, студенты смогут более эффективно использовать результаты предыдущей педагогической практики, свое мастерство, специализацию и требования практики в данном направлении.

SUMMARY

The head of the course of pedagogical practice works in close cooperation with the methodologists of the departments and employees of providing organizations. The head of the course, the teacher of the department, together with the staff responsible for conducting teaching practice, students will be able to more effectively use the results of previous teaching practice, their skills, specialization and practice requirements in this area.

ZAMONAVIY DARS JARAYONIDA O'QITUVCHINING KASBIY MAHORATINI OSHIRISH

Mamayoqubova Sh. O.

Samarqand davlat chet tillar tillar institute o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: kasb-hunar, maxsus, axloqiy, motivatsion, pedagogik mahorat, ijodkor, K.D. Ushinskiy, N.N. Taraseyevich, ijodiy salohiyat, evristik usullar.

Ключевые слова: профессия, особое, нравственное, мотивационное, педагогическое мастерство, К.Д. Ушинский, Н. Н. Тарасевич, творец, творческий потенциал, эвристические методы.

Key words: profession, special, moral, motivational, pedagogical skill, K.D. Ushinsky, N.N. Tarasevich, creator, creative potential, heuristic methods.

Zamonaviy pedagog kadrlarni tayyorlash muammosi eng muhim ijtimoiy-pedagogik muammolardan biridir. O'qituvchi uchun faqat nazariy bilimning o'zi yetarli emas, balki o'qitishning amaliy san'atini ham puxta egallashi, pedagogik ishda mahorat orttirishi, aktyorlik mahoratini o'rganishi zarur. Bu ko'nikmalar ilmiy asoslarga asoslanadi, ammo baribir bu amaliy ishda olingan o'ziga xos narsadir.

Pedagogikani fan tarixida o'ziga xos o'ringa ega bo'lgan mashhur pedagog-olim Konstantin Dmitriyevich Ushinskiy o'qituvchining kasbiy mahorati muammosi va uni tayyorlash tizimiga alohida e'tibor qaratdi. Bu masala bo'yicha qarashlar uning bir qator asarlarida keltirilgan. Xususan, K.D. Ushinskiy o'qituvchilarni qayta tayyorlash muammosini ishlab chiqib, bolalarni tarbiyalash va o'qitishda ayollarning rolini ko'rib chiqadi. Uning fikricha, "nafaqat quyi sinflarda a'lochi o'qituvchi, balki yuqori sinflarda ham namunali o'qituvchi bo'lishi mumkin bo'lgan ayol o'qituvchilarni himoya qilib gapirdi, bundan tashqari, misol qilib kimyo, fizika, oliy geometriya va hokazo" quyidagi fanlar haqida gapirib o'tgan [1].

K. D. Ushinskiyning o'qituvchi va uning tarbiyasi haqidagi qarashlari xilma-xilligi va serqirraligi bilan xalq o'qituvchisiga, uning ezgu mehnatiga bo'lgan ulkan mehr-muhabbat bilan sug'orilgan. Ushinskiy o'qituvchining ijtimoiy ahamiyatini yuqori ko'tardi, uning ilmiy va pedagogik tayyorgarligi tizimini ishlab chiqdi. U o'z asarlarining salmoqli qismini xalq o'qituvchisiga bag'ishladi va ularning muammosini tushunishi o'z davrida ilg'or bo'lib,

hozir ham bizning davrimiz bilan hamohangligicha qolmoqda. K.D.Ushinskiy g'oyalari o'zining ijodiy kuchini saqlab qoladi, yangi ilmiy izlanishlarga chorlaydiva bugungi kun o'qituvchilari qo'lida samara olib kelmoqda. Bundan tashqari, K.D.Ushinskiy bo'lajak xalq o'qituvchisiga ish uchun zarur bo'lgan bir qator pedagogik mahorat haqida ma'lumot berish kerak deb hisoblardi. Shunday qilib, o'qituvchi chiroyli va to'g'ri yozishni, chizishni, aniq va ifodali o'qishni, iloji bo'lsa, hatto qo'shiq aytishni ham o'rganishi kerak.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi uchun zarur eng muhim qobiliyat bu aktyorlik mahoratidir. Bu mahorat o'qituvchining barcha ijodiy shaxsni ko'rsatib beruvchi fazilatlar majmuasining borligini fodalaydi.

Bulardan biri kasb hunar bo'lib u ilm-fan, mutaxassislik, kasbiy maktabning didaktikasi, pedagogik psixologiya, o'qitish metodikasi, muammoni ko'rish qobiliyati va u bilan haqiqiy materialni bog'lash kabilarda o'z ifodasini topadi.

Ikkinchisi pedagogik maqsadlarni belgilash va o'quv-tarbiya faoliyatining vazifalarini belgilash, talabalarning o'z faniga qiziqishini rivojlantirish, yuqori yakuniy natijalar bilan ta'lim olib borish, ta'lim ishlarini samarali amalga oshirish; yosh psixologiyasini, aloqa usullarini va kommunikativ xususiyatlarini bilishdan iboratdir.

Uchinchisi axloqiy jihati bo'lib halollik, odob, oddiylik va kamtarlik, yaxshi niyat, o'zingiz va boshqalar uchun yuqori talab, o'z kuchiga ishonish, erkinlik, tanqidiylik va o'zini tanqid qilish, mehnatsevarlik, uyg'unlik, sabr-toqat, aniqlik, har bir kishi bilan munosabatlarda adolat, mas'uliyat hissi rivojlanganligi bilan belgilanadi. Eng so'nggisi esa motivatsion qobiliyat bo'lib ishonch, ijtimoiy faoliyat, burch tuyg'usini bildiradi.

Pedagogning shaxsiy va axloqiy fazilatlarini bir-biri bilan chambarchas bog'langan va uning professional fazilatlarini to'ldiradi. O'qituvchi faqat bilim va ma'lumot uzatuvchisi yoki vositachisi sifatida xizmat qilishi kerak emas, balki pedagog, psixolog va psixoterapevt bo'lishi lozim; bu o'qituvchilik faoliyatning muvaffaqiyati ko'p jihatdan bog'liq. O'qituvchi raqobatbardosh o'rta bo'g'in mutaxassisini tayyorlashda zamonaviy talablarga javob beradigan bir butun obyekt hisoblanadi.

Tajribada shuni ko'rsatadiki, pedagogik mahoratning asosiy xususiyatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

murakkab muammolarni oson ko'rinishda ifodalay olish qobiliyati;

har kimni jalb qilish, faol faoliyatni bilimlarni ijodiy qidirishga yo'naltirish qobiliyati;

talabalarning hayotini kuzatish, tahlil qilish, muayyan xatti-harakatlarning sabablari, ularning shakllanishiga ta'sir qiluvchi faktlar va hodisalar; nazariy

va amaliy psixologik-pedagogik bilimlarni aylantirish qobiliyati, o'z faoliyat uslubining xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim maydonini tashkil etishning o'ziga xos shartlariga nisbatan ilg'or pedagogik tajribaga erishish.

O'qituvchining pedagogik mahorati u va talabalar o'rtasida ma'lumotlarning o'zaro bog'liqligini yuqori darajasini ta'minlaydigan nazariy jihatdan o'rinli va amalda bajariladigan pedagogik harakatlar va operatsiyalarning juda barqaror tizimidir. O'qituvchining usbu ta'rifi va funktsional tuzilishi uning pedagogik mahoratining tarkibiy qismlarini shakllantirishga imkon beradi:

- bilim va madaniyatning oliy darajasi. Bu tanlangan mutaxassislik bo'yicha umumiy ilmiy bilimlarni o'z ichiga oladi. Yosh izlanuvchilarning jinsi, atrof-muhitni o'rganishi, milliy an'analar va boshqalarni hisobga olgan holda talaba psixologiyasini va uning shaxsiyatini shakllantirish qonunlarini tushunishdir;
- shaxsiy imkoniyatlar, faktlar, tushunchalar va hodisalar o'rtasidagi ichki aloqalar va munosabatlarni o'rnatish uchun gnostik qobiliyatlarga asoslangan amaliy ko'nikmalar. Shuningdek, o'qituvchi vazifalariga mos mavzu va kasbiy mahorat va ko'nikmalar;
- shaxsning professional jihatdan muhim sifati. Ular ichida O'qituvchilarning muxabbati va ular bilan ishlash istagi, muloqot va pedagogik qobiliyat, yuqori intellektual faoliyat vafikrlash erkinligi, nutq madaniyati va muloqot madaniyati kiradi.

Pedagogik fanda pedagogik mahoratning tarkibiy qismlarini tushunish uchun bir necha yondashuvlar mavjud. Ba'zi olimlar bu sezgi va bilim, albatta, ilmiy, nufuzli rahbariyati, pedagogik qiyinchiliklarni yengish uchun ega bo'lgan bir qotishma, deb ishonaman, va sovg'a bolaning aqli, bolaning shaxsi nozik va ehtiyot aloqada holatini his qilish, ichki dunyo nozik va nozik bo'lgan, donolik va ijodiy jasorat, ilmiy tahlil qilish qobiliyati, tasavvur, tasavvur. O'qituvchilik mahorati pedagogik bilimlar, sezgi bilan bir qatorda pedagogik texnika jihatdan qobiliyatlarini hamifodalaydi, bu esa shu o'rinda o'qituvchiga energiya sarfi kam bo'lgan katta natijalarga erishishga imkon beradi. Ushbu yondashuvda o'qituvchining mahorati erishilgan natijalardan tashqariga chiqish uchun doimiy istakni nazarda tutadi.

Pedagogik mahorat maxsus bilimlardan, shuningdek, muayyan faoliyat turining asosiy metodlarini mukammal egallagan ko'nikmalar va odatlardan iborat. Pedagog har qanday shaxsiy vazifalarni hal qiladi, u har doim tashkilotchi, faol, murabbiy va pedagogik ta'sir ustasidir. Shu asnoda o'qituvchining malakasida qo'yidagi mustaqil qismlardan iborat:

- bolalarning jamoaviy va individual faoliyati tashkilotchisining malakasi; ishonch qobiliyati;
- bilimlarni uzatish va faoliyat tajribasini shakllantirish va nihoyat, pedagogik texnikaga ega bo‘lish mahorati.

O‘qituvchi pedagogik faoliyati davomida ushbu mahorat turlarini bir-biri bilan chambarchas bog‘liq holda olib boradi.

Bu borada taniqli pedagog-olim N.N. Tarasevich ham ilmiy izlanishlari davomida pedagogik mahoratni shaxsning o‘ziga xos xususiyatlari jamlanmasi sifatida ifodalab, kasbiy faoliyatni yuqori darajada tashkil etishni, o‘qituvchi shaxsining insonparvarligi, uning kasbiy bilimlari, pedagogik qobiliyatlari va pedagogik texnikasi haqida fikrlar yuritadi. Pedagogik mahorat tizimidagi barcha bu to‘rt element bir-biri bilan bog‘liq bo‘lib, ular tashqi sharoitlarning ta’siri ostida o‘rishni emas, balki o‘z-o‘zini rivojlantirishga xosdir. Pedagogik mahoratning o‘z-o‘zini rivojlantirish asoslari bilim va shaxsning yo‘nalishini birlashtirishdir, uning muvaffaqiyati uchun muhim shart - qobiliyat; yaxlitlik, yo‘nalish va samaradorlikning bog‘lanishini ta’minlaydigan vosita-pedagogik texnologiya sohasidagi ko‘nikmalardir [2].

Pedagog o‘quvchilar bilan muomala qilishda to‘g‘ri uslub va ohangni tanlash, ularning e’tiborini boshqarish, faolligini oshirish, boshqaruv qobiliyatlari hamda o‘quvchilarning harakatlariga bo‘lgan munosabatini namoyish etish qobiliyati va boshqalarni o‘z ichiga oladi. Pedagogik texnikaning qobiliyatlari va ko‘nikmalariga qo‘shimcha ravishda, ularning tanasini boshqarish, pedagogik harakatlar jarayonida mushaklarning kuchlanishini bartaraf etish; ularning aqliy holatini boshqarish; quvonch, g‘azab va boshqa his-tuyg‘ularini “buyurtma qilish”ga chaqirish; turli his-tuyg‘ularni ifodalash uchun intonatsiya uslubiga ega bo‘lish (so‘rovlar, talablar, savollar, suhbat mavzusini saqlab qolish, muloqot jarayonida tashabbusni boshqarish; ijobiy va salbiy talablarni ifodalash uchun mimik va pantomimik vositalardan foydalanish; suhbatdoshning joylashuvi; axborotni majoziy uzatish; kelgusi muloqot oldidan ijodiy farovonlikni safarbar qilish va boshqalar).

Pedagogik mahoratning rivojlanishi, uning o‘rishi o‘qituvchi shaxsining xususiyatlariga bog‘liq bo‘lib, o‘qituvchining muammolarini hal qilish jarayonida ilk bilimlarni oddiy qo‘llashdan ularni faol amalga oshirishi bilan ifodalanadi va o‘z fanini o‘qitishning o‘ziga xos tomonlarini, holatlarini, tajribasi va talabalarning fazilatlarini chuqur o‘rganish hamda odatda pedagogik ijodkorlik, mustaqillik, o‘ziga xoslik, o‘z qobiliyatlari va talabalarning qobiliyatlaridan eng maqbul foydalanishga olib keladi.

Agar zamonaviy o'qituvchining nazariy arsenalini, zarur ko'nikma, qobiliyat, pedagogik texnika, taktni o'zlashtirish ongda vizual va kontseptual elementlarni yaratish bilan birga bo'lsa, o'qituvchining badiiy-estetik sikldagi mahorati yanada muvaffaqiyatli rivojlanadi.

Zamonaviy o'qituvchi bu ijodkor shaxs. Ijodkor o'qituvchi doim yangi g'oya fikrlarni tadbiq etishda, asl mohiyatini bilish, innovatsion texnologiyalar va interaktiv metodlarni izlash bilan mashg'ul bo'ladi. U dastlab ijodkorlik uchun o'z faoliyati bilan shug'ullanadi.

Yaratish, ixtiro qilish, sinash – bu uning odatiy professional holati. Ijodkorlik orqali o'qituvchi bilim va tajriba yukini to'ldiradi va eng muhimi, u ilmfan, madaniyat va ijodkorlikka bo'lgan qiziqishlarini talabalarining mulkini yaratishga intiladi.

Hozirgi kunda mashg'ulotlar davomida ijodkorlik o'qituvchining kasbiy faoliyatining majburiy sifatlaridan bo'lib, o'quvchilarga mos bo'lmagan vaziyatlarda bilimlardan mustaqil foydalanishni o'rgatish uchun mo'ljallangan. Ijodkorlik qobiliyati pedagogik jarayonda o'quvchi tomonidan shaxsning ichki mustaqilligini ta'minlaydigan psixologik va pedagogik qobiliyatdir.

Talabaning ijodiy faolligini oshirishda quyidagilar katta o'rin tutadi:

- talabalarining o'quv-ma'rifiy faoliyati o'quv-ijodiy sifatida tashkil etish;
- ta'lim muassasasida madaniy-ma'rifiy muhitni rivojlantirish;
- o'quvchilarni o'quv muammolarini hal qilish va tayyorlash bo'yicha tizimli o'qitish amalga oshirish;
- maktab o'quvchilarining hissiy rivojlanishiga e'tibor berish [3].

Taqdim etilgan shartlarning har birining mohiyatini ko'rib chiqishimiz mumkin:

Maktab o'quvchilarining o'quv-ijodiy faoliyatini tashkil etish jarayonida eng muxim o'rin shaxsiy va faol yondashuv bo'lib, uning mohiyati bolani o'ziga xos ma'naviy, ijtimoiy va ijodiy shaxs sifatida tan olishdir.

Ijodiy va faol yondashuv o'quv jarayonida shaxsga yo'naltirilgan texnologiyalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Talaba shaxsining ijodiy salohiyatini rivojlantirish shartlari, evristik usullar ("miya hujum", "miya bo'roni", "analogiya usuli", "evristik savollar usuli", "baholashni baholash usuli" va boshqalar), shaxsiy rivojlanish psixologik mexanizmlari (ilgari o'rganilgan bilimlarni faollashtirish, anaxiomatizatsiya har qanday narsani yo'q qilish qaror qabul qilish uchun ahamiyatsiz belgilar), noan'anaviy o'quv mashg'ulotlari (dars-panorama, dars-o'yin, dars-portret, dars-auksion, dars-konferensiya, dars-bag'ishlanish, dars-ishlash, dars-sud va boshqalar).

Yuqorida keltirilgan o'tilgan ta'lim jarayonida shaxsiy va faol qarashlar o'quvchining ta'lim va ijodiy faoliyat subyektlari sifatida yanada samarali rivoj topishida va o'z-o'zini rivojlantirishda katta yordam beradi;

Bu jarayonning barcha ishtirokchilarining bilim faoliyati va erkinligining faolligi va hissiyotga boyligini oshirishga yordam beradi; maktab o'quvchilarining standartlarga to'g'ri kelmaydigan hayot tarzi va professional muammolarni hal etishga tayyorligini ta'minlaydi, har qanday ish faoliyatini oshiradi.

Adabiyotlar:

1. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания (Опыт педагогической антропологии). Т. I // Ушинский К. Д. Собрание сочинений: в 11 т. М.; Л.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1950. Т. 8. С.11-67.
2. Тарасевич Н. Н. Обретение педагогического мастерства // Советская педагогика. - 1990.-N11.-С.73-77.
3. Милованов К.Ю. Приоритеты и перспективы развития историко-педагогических исследований / К.Ю. Милованов // Отечественная и зарубежная педагогика. - 2013. - № 1. - С. 48-57.
4. М.М.Махмудова., Э.С.Шамуратова. Хорижий мамлакатлар педагогикаси тарихи. (Магистратура ва бакалавр йўналиши учун ўқув услубий қўлланма). - Самарқанд: "СамДЧТИ" нашриёти, 2021. - 144 бет.
5. Obloqulovna M. S., Baxtigul A. Oliy ta'lim tizimini kompleks rivojlantirish va sifat darajasini oshirishda innovatsion loyihalarning tadbiq etilishi //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – Т. 4. – №. 1. – С. 205-208.
6. Махмудова М. М. Билимга қизиқишни ривожлантириш асосида бола шахсини шакллантиришнинг педагогик дефиницияси ва мазмуни //Педагогика ва психологияда инновациялар. – 2020. – Т. 10. – №. 3.
7. Махмудова М. Инсоннинг келажагини белгилашда касб танлашнинг аҳамияти //Инновации в педагогике и психологии. – 2020. – №. SI-2№ 4.
8. Махмудова М. Таълим самарадорлигини оширишда педагогик технологияларни интеграциялаш //Ученый XXI века Международный научный журнал. – 2017.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada o'qituvchining kasbiy mahoratini oshirish, kasbiy mahoratni rivojlantirish va dars jarayonida tadbiq etish uchun kerakli sifat, xususiyat va texnologiyalardan foydalanish borasida fikr yuritilgan. Bu borada taniqli olimlar Konstantin Dmitrievich Ushinskiy va Nikolay Nikolayevich Taraseyevichning pedagogik texnikasini foydalangan holda ularning pedagogik yondashuvlarini tahlili amalga oshirilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается использование необходимых качеств, особенностей и технологий для повышения профессионального мастерства учителя, развития профессиональных навыков и применения их в ходе урока. В связи с этим с использованием педагогической методики проведен анализ педагогических подходов известных ученых Константина Дмитриевича Ушинского и Николая Николаевича Тарасевича.

SUMMARY

This article discusses the use of the necessary qualities, features and technologies to improve the professional skills of a teacher, develop professional skills and apply them during the lesson. In this regard, using the pedagogical methodology, an analysis was made of the pedagogical approaches of famous scientists Konstantin Dmitrievich Ushinsky and Nikolai Nikolaevich Tarasevich.

FANLARARO INTEGRATIV TA'LIMNING O'ZIGA XOS SHAKL VA USULLARI

Daminova G. B.

Nizomiy nomidagi TDPU doktoranti

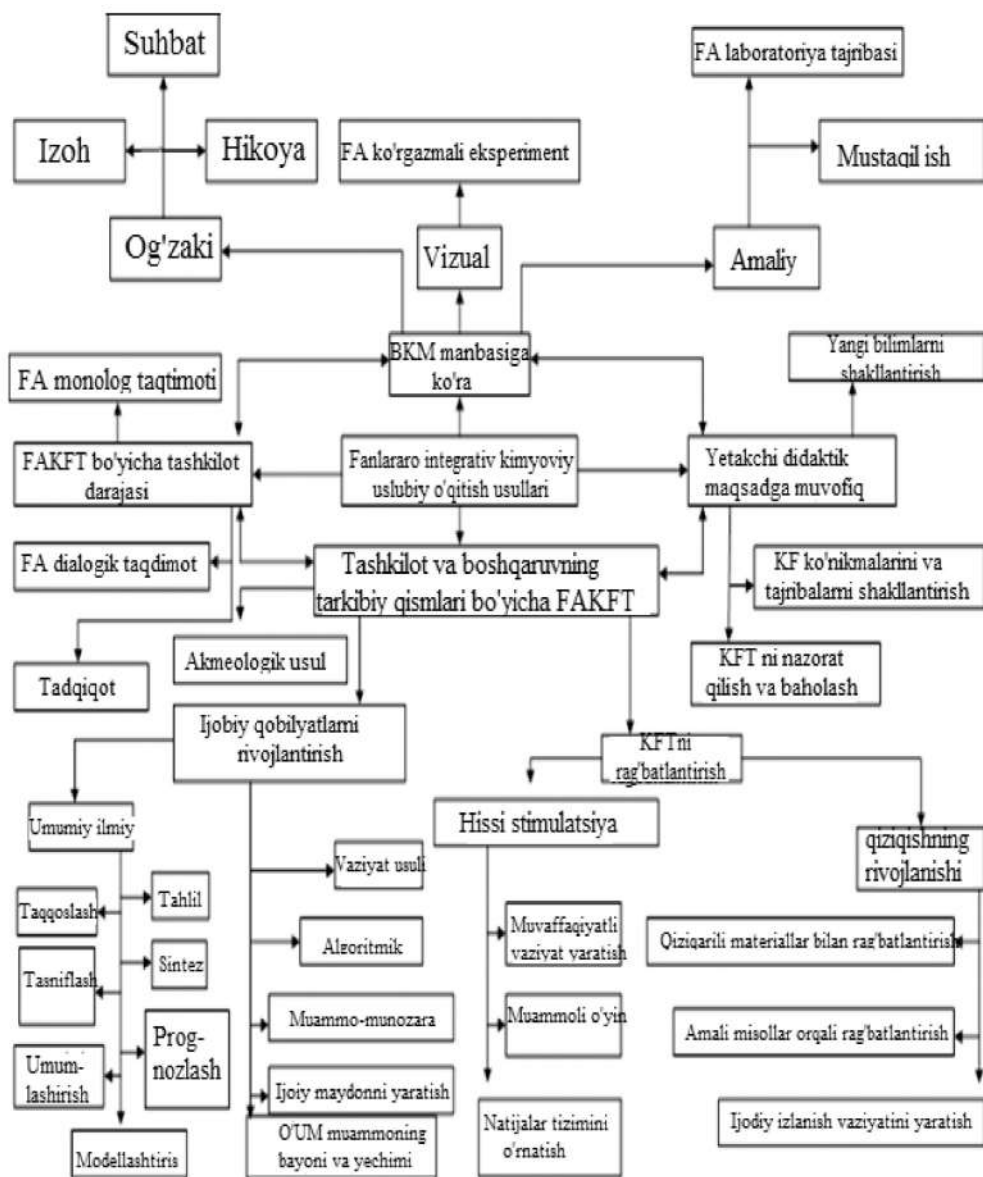
Tayanch so'zlar: integrativ ta'lim, fanlararo integrativ, integrativ yondashuv, eksperimental va uslubiy tayyorgarlik, vosita, algoritim.

Ключевые слова: интегративное обучение, междисциплинарное интегративное, интегративный подход, экспериментально-методическая подготовка, алгоритм.

Key words: integrative education, interdisciplinary integrative, integrative approach, expert and methodological training, tool, algorithm.

O'qitish usullarini tanlash va tiplashtirish muammosi fanning asosiy muammolaridan biri bo'lib, uni hal qilishda to'plangan tajriba talabalarining fanlararo integrativ uslubiy tayyorgarligi usullari tizimini quradigan poydevorni tashkil qiladi (1-rasm). Ushbu metodlar sistemasida bo'lajak o'qituvchi uchun almashtirib bo'lmaydigan kasbiy-uslubiy bilimlar, ko'nikmalar, qadriyatlar majmuasining manbai bo'lgan va shu bilan birga ularni o'zlashtirish vositasi bo'lgan kimyoviy eksperimentga alohida o'rin ajratilgan. Shu bilan birga, tajriba talabalarining kimyo fanining asoslarini bilishida, ayniqsa, o'qituvchi fanlararo integrativ o'qitishning asosiy yo'nalishida ishlayotganida ahamiyatlidir. Bu holatda tajriba o'qitish metodi, muammoli vaziyatlar yaratish, muammolarni yechish va uning haqiqatini isbotlash vositasi vazifasini bajaradi. Bundan tashqari, eksperiment talabalarda kimyo fanini o'rganish motivlarini, o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarga munosabatlarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi [1,2].

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda, talabalarining eksperimental va uslubiy tayyorgarligini universitetda o'qitishning ajralmas qismi deb hisoblab, kimyoviy eksperiment texnikasi va metodikasi bo'yicha almashtirib bo'lmaydigan bilimlar majmuasini shakllantirishni ta'minlaydigan, shuningdek, konstruktiv, tashkiliy, boshqaruv va boshqa eksperimental ko'nikmalarni shakllantirish va ularni faoliyatda qo'llashga o'rgatuvchi integrativ eksperiment yo'riqnolarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Bu bo'lajak o'qituvchining fanlararo integrativ uslubiy tayyorgarligi mazmuniga eksperimentni o'tkazish texnikasi va usullarini kiritish imkoniyatlarini ko'rib chiqish muhimligini belgilaydi.

1-rasm. Kimyoviy va uslubiy tayyorgarlikning fanlararo integrativ (FA) usullari.

Shartli belgilar. PM – professional-metodik; BKM - bilim, ko‘nikma, malaka; FA - fanlararo integrativ; KF(T)-kognitiv faoliyat (talabalar); O‘UM-o‘quv va uslubiy muammo.

Talabalarining eksperimental va uslubiy tayyorgarligi amaliy mashg‘ulotlarda amalga oshiriladi. Shuning uchun ularning mazmuni, tashkil etish va o‘tkazish mantig‘i, birinchi navbatda, fanlararo integrativ yondashuv tamoyillari asosida

qayta qurish kerak. Shu bilan birga, eksperimental-uslubiy mashg'ulotning maqsadlaridan biri eksperimentning integrativ-rivojlantiruvchi salohiyatini ochib berish va talabalarning bilim, ko'nikma va uni kasbiy faoliyatda qo'llash tajribasini o'zlashtirishdan iborat bo'ladi.

Shu bilan birga, kimyo darsi mazmunining tarkibiy birliklari sifatida o'quv masalalarini qo'yish va yechish mantig'idan tashqari, fanlararo integrativ asosda tajriba o'tkazish texnikasi va metodikasini o'zlashtirish murakkab jarayon. Faqat eksperimentni o'qitishning usuli va vositasi sifatida bajaradigan, rivojlanish jarayonining tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqilganda, tajribaning ta'limiy va ijodiy ahamiyatini tushunish, uning talabaga ta'sirini aniqlash va shuning uchun keyingi kasbiy faoliyatda ongli ravishda qo'llashga erishish mumkin.[3]

Shu munosabat bilan amaliy mashg'ulotlarni tashkil etish algoritmi ishlab chiqildi va sinovdan o'tkazildi. Bu esa talabalarni fanlararo integrativ yondashuv tamoyillari bo'yicha eksperimental va uslubiy tayyorgarlikning mavjud amaliyotini samarali qayta qurish imkonini beradi. Ushbu algoritmgga ko'ra, darsga tayyorgarlik ko'rish va uning maqsad va vazifalarini aniqlash va quyidagi qoidalarga rioya etish talab etiladi:

1. Darsda ko'rib chiqiladigan kimyo kursi mavzusini o'rganishning tematik rejasi loyihasini tuzish. Undagi fanlararo integrativ darslarni belgilab, ulardan muammolilik elementlari bo'lganlarini aniqlash va ko'rgazmali materiallarga ham murojaat qilish.

2. Fanlararo integrativ darslarni o'tkazish mantig'ini quyidagilar orqali aniqlash: darslarning o'quv muammolari, ularning ierarxiyasi va sabab-oqibat munosabatlari, dars mazmuni tuzilishidagi muammolarning o'ri, ularni hal qilish uchun zarur bo'lgan ichki tartibdagi va fanlararo aloqadorliklar, aloqador fanlar eksperimentlari ro'yxatidan muammolar mazmuniga mos keluvchi eksperiment turlarini aniqlash.

3. Ta'lim muammolarini shakllantirish va hal qilishda tajribalarning o'ri va rolini, shuningdek ularni amalga oshirishning optimal texnikasi va metodikasini aniqlash.

4. Quyidagi asosiy bosqichlarga rioya qilgan holda har bir dars uchun fanlararo aloqadorlik va muammoli masalalarni yechish jarayonini alohida loyihalashtirish: talabalarning asosiy bilimlari va harakat usullarini aktallashtirish, integrativ muammoli vaziyatni yaratish, ta'lim muammosining bayoni, muammolarni bartaraf etish, topilgan yechimning isboti va qo'llanilishi.

5. Fanlararo integrativ darslarni o'tkazish mantig'ini, ularning integrativ ta'lim muammolarini shakllantirish va hal qilish bo'yicha ishlab chiqilgan texnologik va uslubiy loyihalarni hisobga olgan holda yakunlash.

6. Turdosh fanlarga oid tajribalarning umumiy ro'yxatidan tajribalarni ularning maqsadlari va mazmunining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda kimyoning mos mavzulariga taqsimlash. Tajribalarning darslarning tuzilishi va mazmunidagi o'rni, ularni amalga oshirish texnikasi va metodikasini ko'rib chiqish.

7. Mavzu bo'yicha ishlab chiqilgan darslarni o'tkazish metodikasini ko'rib chiqqan holda, darsning yakuniy rejasini tuzish.

8. Dars uchun nazarda tutilgan barcha tajribalarni bir vaqtda amalga oshirgan holda, darslarining texnologik va uslubiy loyihalarini tuzish faoliyatiga talabalarni jalb qilish usullari va shakllarini aniqlash.

9. O'quv jarayoni sifatini, undagi talabalar faoliyati va erishgan yutuqlarini diagnostika qilish usullari, mezonlari va ko'rsatkichlarini aniqlash.[4,5]

Shunday qilib, biz taklif qilayotgan algoritm kimyo fanini fanlararo integrativ o'qitish metodikasini talabalar tomonidan faol kognitiv faoliyatda o'zlashtirishga qaratilgan. Bunga o'quv-uslubiy muammolarni hal qilish va tegishli eksperiment o'tkazish natijasida texnologik va uslubiy loyihalarni ishlab chiqishga qo'shilishi yordam beradi.[6] Bundan tashqari, algoritm dastlab maxsus o'rganish ob'ekti, keyin esa talabalar faoliyatini o'z-o'zini tashkil etish va o'z-o'zini nazorat qilish vositasi, ularning ijodiy salohiyatini o'z-o'zini ro'yobga chiqarish vositasi sifatida ishlaydi.

Ko'rib chiqilgan algoritmdan foydalanish tajribasi uning afzalliklari haqida gapirishga imkon beradi. Talabalarning eksperimentni o'tkazish texnikasi va usullarini o'zlashtirishlarini ta'minlash orqali u quyidagilarga ham erishish mumkin:

- kimyo o'qitishni rivojlantirish jarayoni va usullarini yaxlit idrok etish;
- har xil turdagi darslarni loyihalash, ularning ta'lim muammolarini qo'yish va hal qilish jarayonini rejalashtirish ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish;
- eksperimentning kimyo o'qitishning yetakchi integrativ-rivojlantiruvchi metodi va vositasi sifatidagi rolini, talabalar faoliyatini rag'batlantirish va ularda kimyoviy bilim va ko'nikmalarga bo'lgan qadriyat munosabatlarini shakllantirish, dasturiy materialni ongli ravishda o'zlashtirish omili sifatida tushunish;

- o'qitishning turli vositalari, usullari va shakllarini maqsadga muvofiq va oqilona uyg'unlashtirishda muammolarni shakllantirish va hal qilish jarayoniga tanlash va kompleks kiritish ko'nikmalarini shakllantirish;
- kasbiy va uslubiy faoliyatda tajriba orttirish.

Adabiyotlar:

1. Макареня А.А., Обухов В.Л. Методология химии: Пособие для учителя. -М.: Просвещение, 1985.
2. Omonov H.T. Kimyo ta'limining falsafiy - pedagogik asoslari va uni takomillashtirish masalalari: ped. fan. dokt. dis. ... - T: 1995
3. Пак М.С. Интегративно-контекстная концепция общего химического образования// Актуальные проблемы современного химико-педагогического и химического образования: Материалы XLVIII Герценовских чтений (Всероссийской научно-практической конференции с международным участием), 21-23 мая 2001 г. С.-Петербург. - СПб.: Издательство РГПУ им. А.И.Герцена, 2001.
4. Кузнецова Н.Е. Проблемно – интегративный подход и методика его реализации в обучении химии. Журнал «Химия в школе». 1999, №3.
5. Беляева А.П. Интегративная методология и теория - сущность развития фундаментальной науки и образовательной практики // Роль академической науки в развитии современного образования. Вып. 1. - СПб.: СПбГУП, 2001.
6. Борулава М.Н. Интеграционные процессы в образовании //Интеграция содержания образования в педагогическом вузе. Бийск: НИЦ БиГПИ, 1994.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada bo'lajak kimyo o'qituvchilarning fanlararo integrativ uslubiy tayyorgarligi mazmunida eksperiment o'tkazish texnikasi va usullari, hamda fanlararo integrativ yondashuv tamoyillari bo'yicha uslubiy tayyorgarlikning maqsad va vazifalari keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлены приемы и методы проведения экспериментов в содержании междисциплинарной интегративно-методической подготовки будущих учителей химии, а также цели и задачи методической подготовки на принципах междисциплинарного интегративного подхода.

SUMMARY

This article presents the techniques and methods of conducting experiments in the content of interdisciplinary integrative methodological training of future chemistry teachers, as well as the goals and tasks of methodological training on the principles of interdisciplinary integrative approach.

INNOVATSION PEDAGOGIKA TUSHUNCHASI TAHLILI: MUAMMO VA YECHIMLAR

Ortiqova N. A.

Qo'qon davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: insonparvarlik tamoyillari, innovatsiya prinsplari, Gummanistik pedagogika.

Ключевые слова: принципы гуманизма, принципы новаторства, гуманистическая педагогика.

Keywords: humanitarian principles, innovation Princeps, Gummanistic pedagogy.

Kirish. Innovatsion pedagogika - bu hozircha norasmiy nomdor, lekin bugun butun jahon mutaxassislari an'anaviy pedagogikaga tanqidiy yondoshmoqdalar. Hozirgi kunlarda paydo bo'layotgan yangi fan haqida jiddiy gaplar aytilayapti, uning asosiy vazifasi hukmron bo'lib turgan butun o'quv tarbiya tizimi nazariyasini Innovatsion asosida qayta tashkil etib o'zlashtirishdir.

Innovatsion pedagogika-hukmron nazariya, nazariy va amaliy muammolarni hal etishning asosi qilib olingan. Innovatorlar fikriga asosan odatiy mumtoz pedagogik nazariyalar eskirib qolgan, yangi sharoitda hozirgi avlodni bu yo'l bilan tarbiyalash mumkin emas.

Hozirgi pedagogik fandagi vaziyat umumiy holda shundan iborat. Bu vaziyatda innovasiya juda muhim. Pedagogika-bilimlar tizimidir. Ob'yektivlik, maqsadga muvofiqlik, mustaxkamlik, bir-biriga zid bo'lmaslik- uning asosiy harakteristikalaridir. Pedagogika tizimini har qanday ilmiy nazariya kabi tizimini tashkil etuvchi tamoyillari loyixalashtiradi, birlashtiradi va ushlab turadi ya'ni ushbu tizim asosiy bilimlarga asoslanishi asosiy xoldir.

Ob'yektiv nazariyaning asosiy tamoyillari faqatgina ilmiy prinsip bo'lishi shart ammo g'oyaviy bo'lmasligi lozim.

Insonning aqliy rivojlanganligi va tarbiyasi haqidagi bilim darajasining talabga muvofiqligi - ob'yektivlikning yagona talabidir.

Muhokama. Ideologiya (g'oyaviylik) - bu har doim ham u yoki bu ijtimoiy guruhlarning bir tomonlama ijtimoiy qiziqishlari bo'lib, ular buni qimmatli yo'l-yo'riq va g'oya sifatida boshqalarga majburlaydilar. Jahon pedagogik nazariyasi tarbiyaviy jarayon sharoit bilan bog'liq yuqorida turgan odamlarning g'oyalari qanday bo'lishi bilan bog'liq bo'lmasligini allaqachon e'tirof etganlar. O'sib

borayotgan avlodlar tarbiyasi juda jiddiy ish bo'lib, uning o'tkinchi narsalarga bog'liq etib qo'yish mumkin emas.

Mustabidlik davrida mamlakatimizda ko'p vaqt insonni (sobiq) kommunistik g'oyalar ruhida tarbiyalashga oid pedagogik ko'rsatmalar ustun bo'lib kelgan, uning juda ta'sirligi, turli chaqiriqlarni hayotga tatbiq etish kabi maqsadiga qaramay, uni ilmiy deb bo'lmaydi, chunki bunday g'oyalarni tashkil etuvchi qoidalar inson tabiati va uning rivojlanishi haqidagi tizimini faqatgina fan o'rnatgan ob'yektiv asoslar va amaliyotda tasdiqlangan qoidalar yordamida rivojlantirish mumkin.

Ma'lum bo'lishicha, amaliyotda yo'l ko'rsatuvchi pedagogik nazariyamizning asosiy kamchiliklaridan biri bilim va ta'limning ustunligini qattiq bo'rttirib (kuchaytirib) yuborishdadir.

Insoniy, ma'naviy, mehnat tarbiyasi zarariga bilimda yodlab olish hajmi ko'payib borishi maktab hayotida odatiy hol bo'lib qoldi, Hozirgi tarbiya nazariyasi va u boshqarayotgan amaliyotning hamma belgilari bo'yicha inqiroz holatda ekani ko'rinib turibdi.

Bu holatdan chiqish uchun bo'lgan har qanday harakat Innovatsion deb hisoblanayapti va bu holda ular o'z nomlariga mosdir. Innovatsion pedagogikani kupincha an'anaviy, muqobil deb ataydilar. Bu fikrga qo'shilmaslik mumkin emas, hech bo'lmaganda eng oddiy tushunchalar bo'yicha; sinf ham, o'qituvchi ham va dars mazmuni va darsliklar yo'qolib ketmaydi-ku. Agarda, pedagogik tizim saqlanib qolsa, unda faqat uni mukammallashtirish haqida gapirish mumkin.

Faraz qilayotgan rivojlanish strategiyamiz rivojlantiruvchi o'qitish» yo'naltirishlardan eng avvalo o'z intilishlarini maktabdan o'qishga boshlashgacha yaxshi rivojlangan tuzilishlarni shakllantirishga bu harakatlarga endi paydo bo'lib kelayotgan jarayonlarni qo'shib olib borishga qaratilgan.

Bizning strategik yo'limiz «Butun taraqqiyotning o'z avlodlari haqidagi g'amxo'rliqi mantiqiga asoslangan didaktik va pedagogik tizim tuzishda amal qilishdir». Xuddi ana shuning uchun metodologik asos negizi bo'lib, keng ma'noda tabiatni o'rgatuvchi xalq pedagogikasi hisoblanadi.

Bolalar qanday tug'ilishi uning ota-onasidan bo'lak hech kimga bog'liq emas. Lekin har bir insonning yetarlicha rivojlanishi, barkamol shaxs darajasiga erishishi, o'ziga yoqqan mashg'ulot va hayotda o'z o'rnini topishi, o'z hayotini munosib o'tkazishi-maktabga bog'liqdir. Har bir bolani sevib, hurmat qilib va uning rivojlanishi uchun kerakligicha sharoit yaratib berish kerak. Agarda tabiatni o'rgatuvchi pedagogika moslashishni talab etmagan bo'lsa, gummanistik pedagogika bu masalani munosabatlar markaziga qo'yishni va

bola kerakligicha rivojlana olishi uchun:... hamma ishni qilishni talab qiladi. Gummanistik pedagogikani ko‘pincha Innovatsion deb ataydilar. Lekin uning Innovatsionligi faqatgina biz uchun: zamonaviy g‘arb tizimlari esa allaqachon gumanistik yo‘nalishga o‘ta boshlab va ta‘lim asta sekin yangi munosabatlarga aylana boshlagan. Gummanistik pedagogikani Innovatsion pedagogika deb atalganda so‘zning to‘la ma‘nosida aytish mumkin: u tashqaridan «in’yeksiya» talab qilmaydi, yuqori o‘quv tarbiyaviy ta‘sir natijalari tizimining ichki qayta tashkil etilishi evaziga erishiladi.

Gumanizm (insonparvarlik)-insonning dunyodagi eng qimmatli ma‘naviy boyliklar yagona konsepsiyasi. Bu konsepsiyaning asosiy qoidasi shaxs qadr-qimmatini himoya qilish, uning erkinlik, baxt, rivojlanish va o‘z qobiliyatini namoyon etish huquqini tan olish, buning uchun zarur, qulay sharoitlarni yaratib berishdir.

Gumanizm - inson turmushi yagona va xususan alohida shaxs uchun ahamiyati umumiy ekanini tasdiqlovchi g‘oya va qadriyatlar yig‘indisidir. Qimmatli yo‘naltirish va ko‘rsatmalar tizimi sifatida gumanizm ijtimoiy g‘oya mazmunini oladi.

Gummanistik pedagogika — o‘quv-tarbiya jarayoni ishtirokchisini, o‘z imkoniyatibo‘yicharivojlantiruvchitenghuquqli,ongli,faoltarbiyalanuvchining yetishib chiqishida rol o‘ynovchi ilmiy-nazariy tizimdir.

Inson - qadr-qimmatini eng yuqori o‘ringa qo‘yilgan bizning davlatimizda insonparvarlik g‘oyalari uchun keng yo‘l ochib berdi.

Insonparvarlik nuqtai nazaridan tarbiyaning asl maqsadi, har bir tarbiyalanuvchi munosabatlar, o‘zlashtirish faoliyati to‘la huquqli sub’yekti, mustaqil erkin shaxs bo‘lib yetishishidan iborat. Tarbiya jarayonining insonparvarlik darajasi, ushbu jarayon shaxs o‘zini namoyon eta olishi, o‘zidagi hamma tabiiy imkoniyatlarini ochib bera olish, uning erkinlikka qobiliyati, ijodga ma’suliyatini ochib berish uchun shart-sharoit yaratib berishi bilan (belgilanadi) va baholanadi.

Insonparvarlik pedagogikasi shaxsga qaratilgandir, Uning belgilari: ma’lumotlar egallab olish va ma’lum doiradagi mahorat va ko‘nikmalar yuzaga keltirish o‘rniga texnik, jismoniy, intellektual (aqliy) rivojlanishiga diqqatning qaratilishi: erkin, mustaqil fikrlovchi va harakat qiluvchi shaxsni shakllantirishga qaratilgan kuchlarni jamlash, har qanday hayotiy va o‘quv vaziyatlarida asoslangan qarorini tanlay-qabul qila oladigan insonparvar fuqaro bo‘lib yetishishi: o‘quv-tarbiya jarayonini muvaffaqiyatli qayta yo‘naltirishga erishish uchun kerakli tashkiliy shart-sharoitlar bilan ta’minlash.

O'quv-tarbiya jarayonini insonparvarlashtirishni avtoritar pedagogikadan uning shaxsga pedagogik bosimdan voz kechib, o'quvchi va pedagog o'rtasida haqiqiy insoniy munosabatlar o'rnatish o'quvchi faoliyati va shaxsiy erkinligiga asosiy ahamiyat kasb etuvchi shaxsga qaratilgan pedagogikaga o'tish deb tushunish kerak.

Bu jarayonni insonparvarlashtirish shunday sharoit yaratish deganiki, bunda o'quvchi ilm olmasligi, imkoniyatlaridan past darajada olmasligi mumkin emas, tarbiyaviy ishlarga befarq yoki muddatli o'tib boruvchi hayotta kuzatuvchi bo'lib qolishi mumkin emas. Gumanistik (insonparvar) pedagogika maktabni o'quvchiga moslashuvi, qulay sharoit va «psixologik himoya» bilan ta'minlashni talab qiladi.

Insonparvarlik maktabi amaliyotini Innovatsion faoliyatining aniq shakl va uslublarini ishlab chiqish.

Ulardan ba'zilari:

1. O'quv-tarbiya faoliyatini defferensiyalash.
2. O'quv ta'lim jarayonlarini har bir shaxs hislatiga qarab muvofiqlashtirish.
3. Har bir tarbiyalanuvchini va qiziqishini rivojlantirish uchun kerakli sharoitlarni yaratib berish.
4. Gotogen sinflar va shunga o'xshashlarni tashkil etish.
5. O'quv - tarbiya faoliyatining qulayligi.
6. Psixologik xavfsizlik, o'quvchilarni himoyalash.
7. O'quvchiga, uning kuchi va imkoniyatlariga ishonish.
8. O'quvchini qanday bo'lsa shunday qabul qilish.
9. Ta'lim-tarbiya muvaffaqiyatini ta'minlash.
10. Maktab mahsad yunalishini o'zgartirish.
11. Har bir o'quvchi rivojlanish darajasining asoslanishi.
12. Sirtqi ta'limni (ekstronat) «o'quvchi bilan ma'naviy aloqasi yo'q» ta'minlanmasligi sababli to'xtatish, yuqotish.
13. O'qituvchi shaxsiy ichki yo'l-yo'riq ko'rsatmalarini qayta yunaltirish.
14. Insonparvarlik ta'limini kuchaytirish.

Xulosa. Insonparvarlik pedagogikasini statistik baholash juda qiyin. Ammo shu narsa aniqlanganki, autentingligi, empatiya va so'zsiz ma'qullash o'quvchilar rivojlanishi bilan moslashib, bog'lanib ketishi va intizom, maktabga salbiy munosabat kabi muammolar bilan yomon moslashuvi aniqlangan

Adabiyotlar:

1. Ravshanbek, J. (2022). Credit-module system, its basic principles and features. Yosh Tadqiqotchi Jurnal, 1(4), 304-309.

2. O'G'Li, J. R. M. (2022). Methods of organizing independent study of students in the credit-module system. *Ta'lim fidoyilari*, 25(5), 93-97.
3. Jumaboyev, R. M. (2023). Methodology for teaching information culture to students in the system of higher education. *Академические исследования в современной науке*, 2(8), 126-134.
4. Jumaboyev, R. M. (2023). Analysis of the system of granting academic and financial independence to foreign universities. *Академические исследования в современной науке*, 2(8), 135-145.
5. Maxamadyusuf o'g'li, J. R. (2022). Methods of organizing independent study of students in the credit-module system. *Conferencea*, 33-37.
6. Jumaboyev, R. (2022). Methods of organizing independent study of students in the credit-module system. In *International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education Hosted from Berlin, Germany*. International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education Hosted from Berlin, Germany.
7. Jumaboyev, R. (2022). Credit-module system, its basic principles and features. *Pedagoglar*.
8. Jumaboyev, R. (2021). Teaching students to critical thinking in the educational process and organizing independent education. *Scienceweb academic papers collection*.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada innovatsion pedagogika tushunchasi tahlil etilgan. Shuningdek ta'lim islohatlarini xalqaro tendentsiyalar bilan transformatsiya qilish zaruriyati bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируется понятие инновационной педагогики. Он также заявил о необходимости трансформации образовательных реформ в соответствии с международными тенденциями.

SUMMARY

This article analyzes the concept of innovative pedagogy. Also stated is the need to transform educational reforms with international trends.

TA'LIM SOHASIDAGI INNOVASION JARAYONLAR RIVOJLANISHINING UMUMIY YO'NALISHLARI

Ortiqova N. A.

Qo'qon davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: innovatika, rivojlanish, texnologik taraqqiyot, o'zgarish, mukammallashtirish.

Ключевые слова: инновации, развитие, технический прогресс, изменения, совершенствование.

Key words: innovation, development, technological progress, change, perfection.

Kirish. Innovatika muammolariga murojaat etish va ularni muhim zamonaviy ilmiy fikrlash yo'nalishlariga qo'shish, jamiyatda innovasion jarayonlar dinamikasi o'sib borayotganini tushunish natijasi bo'ldi.

Bizning adabiyotlarimizda innovasiya muammolari ko'p vaqtgacha iqtisodiy tadqiqotlar tizimida o'rganib kelindi.

Ammo vaqt o'tishi bilan jamiyat hayoti faoliyatining hamma sohalarida innovasion o'zgarishlar sifat harakteristikalarini baholash muammosi yuzaga keladi, ammo bu uzgarishlarni faqatgina iqtisodiy nazariyalar bilan aniqlab bulmaydi.

Innovasion jarayonlarni o'rganish uchun boshqa yo'llar zarur, unda innovasion tahlil faqatpgaa Fan va texnika erishgan zamonaviy yutuqlaridan foydalanishnigina o'z ichiga olmay, balki boshqarish, ta'lim, huquq va boshqa sohalarni ham qamrab oladi.

Innovasion pedagogik muammolarini yechilishini izlash ta'lim sohasida innovasion jarayonlar borishi xususiyatlari, mazmuni, tarkibi va klassifikasiyasini tekshirish natijalarini tahlil (analiz) qilish bilan bogliq.

«Innovasiya» tushunchasi birinchi marta XIX asrda madaniyatshunoslar o'rganishlarida paydo buldi va bir madaniyat elementlarini boshqasiga joriy qilish ma'nosini bildirgan. Uning bu ma'nosi hozirgacha etaografiyada saqlanib qolgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. XX asr boshlarida yangi bilim sohasi-yangiliklarni kiritish, qullash yuzaga keldi. U mahsulot ishlab chiqarish sohasida texnik yangiliklarni kiritish qonuniyatlarini o'rgana boshladi. Yangiliklarni

kiritish haqidagi fan - innovatika -firmalarning yangi reja, xizmatlarni ishlab chiqish va tatbiq etish faoliyatiga talabalari keskin oshib borishi aks ettirilgan holda paydo bo'ldi.

30 yillarda AQShda «firma innovation siyosati», «innovation jarayon» atamaları paydo buldi. 60-70 yillarda g'arbda firmalar va boshqa korxonalar amalga oshirilayotgan yangiliklarni empirik tekshirishlar keng quloqch yoyadi. Shu bilan birga diqqat ikki asosiy tekshirishlar sohasiga qaratiladi, ularning har birida o'z nazariy - metodologik madaniyati ustun turadi.

Firma yangiliklarni kiritish tashabbuskori va yaratuvchisi sifatida bo'lib, uning yangiliklarni kiritishga «sezuvchanligini», «ta'sirchanligini» va bu ta'sirchanlik bogliqligi boshqarishning tuzilishi va uslublari bilan bog'liqdir.

Tekshirishlar dasturi sifatida «qaror qabul qilish jarayoni» konsepsiyasi hisoblanib, bunda alternatalarni tanlash va analiz qilish qabul qilingan qarorlarni ketma-ket bosqichlar bilan amalga oshirishga o'tiladi.

Marketing yoki firmaning bozorga yangilik kiritishga, tavakkalchilik omillari, kiritilayotgan yangiliklar muvaffaqiyatini oldindan bilish metodlari, alohida bosqichlar samaradorligi iqtisodiy ko'rsatkichlari va yangilik kiritish umumiyiligiga: ustun turuvchi tekshirishlar paradigmasi bo'lib, ochiq tizim va uyin sifat yondashuvi nazariyasi hisoblanadi, unda firmalar bozor bilan o'z muhitlari sifatida o'zaro munosabatda bo'lib va u yerda innovation jarayonning yakunlovchi bosqich ko'pgina sub'yektlar o'zaro bog'liqligi natijasi bo'lib qoladi, bu sub'yektlarning har biri o'z manfaatiga qarab ish olib boradi va o'z sheriklari harakatlarini ehtimolini hisobga oladi.

Muhokama. Bu ikki sohada yangiliklarni kiritishni amaliy tekshirishlar bir qator fanlar nazariy yangiliklaridan foydalanadilar. Ular turmush va mehnat texnik vositalari rivojlanishi qonuniyatlariga murojaat etib, o'rganilayotgan texnika tarixi, texnik va ijtimoiy o'zgarishlar o'zaro bog'liqligi o'rganadilar: yangiliklarni kiritishni boshqarish amaliyotiga yangi g'oyalarni rag'batlantiruvchi omillar va uslublari haqidagi sosiolog va ijtimoiy psixologlar xulosalarini, innovation yangilik kirituvchilar va boshqa ishtirokchilar hislatlari haqidagi mulohazalarini faol tatbiq etadilar.

Olimlar yangiliklar kiritishni tekshirish uch bosqichga ajratadilar. Birinchi bosqich yangiliklar muvaffaqiyatiga yordam beruvchi yoki to'sqinlik qiluvchi omillarni o'rganish va turli xil yangiliklar ko'pgina empirik ma'lumotlarni analiz qilish bilan bog'liq.

Ikkinchi bosqich yangilik kiritish jarayonining o'zini, ularni bir soha muhitida ikkinchi sohaga olib o'tish mexanizmini hisobga olish bilan birgalikda o'rganish deb qaraydilar.

Uchinchi bosqichda tadqiqotchi diqqati turli xil innovasion vaziyatlarni analiz qilish, tavakkalchilikni baholash metodlarini ishlab chiqish, yangiliklarni kiritish sohasida tavsiyanomalar yuzaga keltirishga qaratiladi. Bu bosqichda innovasion siyosat davlat faoliyati bo'lib qoladi.

Pedagogik innovasion jarayonlarni G'arbda 50 yillar oxirlaridan boshlab bizning mamlakatimizda keyingi 10 yillikdan boshlab olimlar maxsus o'rgana boshladilar.

Jahon pedagogik jamoatchiligining qiziqishi maxsus innovasion xizmat, nashriyot, jurnallar innovasion maqolalar ko'rinishida bo'lyapti. Xususan YUNESKO qoshida ta'limni rivojlantirish Osiyo pedagogik innovasiyalar markazi mavjud bo'lib, dunyodagi turli mamlakatlardagi pedagogik yangiliklarni umumlashtirib, ta'lim masalalari bo'yicha xalqaro byuro bilan birgalikda pedagogik jamoatchilikka maxsus nashrlarda ular haqida ma'lumotlar tarqatadi.

Bizning mamlakatimizda pedagogik innovasiyaning rivojlanishi keng jamoatchi-pedagoglar harakati maktabning tez rivojlanishiga bo'lgan talab va uni pedagoglar amalga oshira bilmasliklari o'rtasidagi yuzaga kelgan qarama-qarshiliklar bilan bog'liq. Yangiliklarni qo'llash umumiyliги kengaydi. Shu sababli yangi bilimlarga bo'lgan talab, yangi «yangilik», «yangi innovasiya», «innovasion jarayon» tushunchalarini anglash talabi keskinlashdi.

«Innovasiya» so'zi lotinchadan kelib chiqqan, uning tarjimai yangilanish, o'zgartirish, yangilik kiritish degan ma'noni bildiradi.

Innovasion jarayonning mikrostrukturasini o'rganib olishlar yangilik kiritishning «hayotiy sikli, (davri)» konsepsiyasini alohida ko'rsatdilar, u yangilik kiritish vaqt davomida o'tab boradigan jarayon degan fikrdan kelib chiqadi. Bu jarayonda yangilikni yaratilishi va ijro etilishini ta'minlovchi faoliyatlarni turlarga ajratuvchi bosqichlarga bo'linadi. Shu davrga kelib ilmiy adabiyotlarda quyidagi innovasion jarayonni bosqichlarga ajratish sxemasi mavjud:

1. Yangi g'oya paydo bo'lishi yoki yangilik konsepsiyasni yuzaga kelish bosqichi; uni shartli ravishda fundamental va amaliy ilmiy tekshirishlar (yoki birdan paydo bo'ladigan) natijalaridan kelib chiqadigan yangilik bosqichi deb ataydilar.

2. Kashf etish vaqti, ya'ni amalga oshgan ob'yekt, moddiy yoki ma'naviy mahsulot namuna ko'rinishidagi yangilik yaratish.

- 3-bosqichda yaratilgan yangilikka amaliy ko'payish topilib uni qo'shimcha ishlab mukammallashtirish amalga oshiriladi; bu bosqich yangilik kiritishdan mustahkam samaradorlikka erishish bilan yakunlanadi. Shundan so'ng yangilikning mustaqil mavjudligi boshlanib, yangilik kiritish jarayoni keyingi

bosqichga o'tadi, bu bosqich faqatgina yangilikni qabul qilish shartidagina amalga oshadi. Yangilikdan foydalanish davrida keyingi bosqichlar ko'rinadi.

4-bosqichda yangilikning tarqalishi uning yangi sohalarga diffuziyalanib (qo'shilib) keng tatbiq etilishidan iborat.

5-bosqich yangilikning biror sohada hukmron bo'lishi, bunda xususan yangilik o'z yangiligini yo'qotib, yangilik sifatida mavjud bo'lmay qoladi.

Bu bosqich yangi samarali yangilik paydo bo'lishi yoki uning yanada samarasi bilan almashishi bilan yakunlanadi.

6-bosqich yangilik qo'llanilishi doirasi qisqarib uning yangi mahsuldori bilan almashadi.

Yuqorida keltirilgan innovasion jarayonning bir-birini vaqt bosqichida ketma-ket almashtirib, muntazam tizim uning real rivojlanib borishining soddalashtirilgan sxemasini ifodalaydi. Biror aniq innovasion jarayon bu bosqichlarni o'z ichiga olib, ular ketma-ketligi va bog'liqligiga so'zsiz rioya qilishi shart emas.

Yangilik kiritishni yangilikni yaratish va tarqatish kompleks va maqsadga muvofiq jarayoni sifatida qarab, uniing maqsadi inson talab va ehtiyojlarini yangi vositalar bilan qondirish bo'lib, bu samaradorligi, muntazam va hayotiyligini ta'minlovchi uslub va tizimlarni ma'lum sifatli o'zgarishiga olib keladi.

Innovasion jarayon boshqa sifatli holatga o'tish, eskirib qolgan qoida, vaziyat va ahamiyatlarni qayta ko'rib chiqish bilan bog'liq bo'ladi. Bir darajali qator yangiliklar (yig'indisi) umumiyliги innovasion yaxlitligini tashkil etadi.

Yangilik kiritish ichki mantiq va yo'nalishlarga ega bo'lib, u yangilik g'oyasi (fikrni) tug'ilishidan to uning foydalanila boshlanishigacha bo'lgan harakatlarni rivojlantirish ham innovasion jarayon ishtirokchilari o'rtasidagi munosabat mantig'ini ifodalaydi.

Shu tariqa yangilik kiritish dinamik tizim bo'lib, ichki mantiq kabi vaqt davomida qonuniy rivojlanishi, uning atrof muhit bilan o'zaro bog'liqligini ifodalaydi. Innovasion jarayoni tuzilishi yangilikning bir bosqichidan ikkinchi bosqichiga o'tib borishi bilan o'zgarib boradi.

Shu bilan birga yangilikning dinamik xususiyatlaridan uning natija-yakuni va samarasi bog'liq bo'ladi. Yangilikning yakunlaganligi yoki uning imkoniyatlari amalga oshirilganlik darajasi innovasion jarayonning hamma bosqichlari qanchalik muvaffaqiyatli o'tib borishiga bog'liq bo'ladi. Oddiy ishlab chiqarishdan kengaytirilganiga o'tish keskin vaziyat hisoblanadi, bu o'tish amaliyotda ko'p hollarda amalga oshirilmaydi, bu hol qaysi bir yangilikning yakunlanmasligiga sabab bo'lib, ko'pgina innovasion muammolar mavjudligini yuzaga keltiradi.

Yangilikning yakunlanganligidan uning samaradorligini belgilash kerak, ya'ni innovasion jarayon amalga oshirilayotgan tizim, turli ko'rsatkichlarga

yangilikning amalga oshirilgan imkoniyatlari ta'sirini aniqlash mumkin, shu bilan birga ularning o'zaro bog'liqligi yaqqol ko'rinadi.

«Innovation» terminiga yaqin bo'lgan tushunchalar «o'zgarish», «mukammallashtirish», «isloh qilish» tushunchalari hisoblanadi. Ammo ular o'rtasida ma'lum fikrlar ham mavjud.

Xulosa. Yangilik-pedagogik tekshirishlarni baholash asosiy o'lchovlaridan biri bo'lib, u iqtisodiy jarayonning asosiy natijasi, bu har qanday yangilik kiritishning mustaqil qimmati va xususiyatidir.

«Yangi» tushuncha innovation pedagogikada markaziy tushunchalardan biri hisoblanadi.

Agarda birinchi - «birinchi yaratilgan» - ta'rifi ilgari umuman ma'lum bo'lmagan biror narsa haqida tasavvur bersa, keyingi yaqindan beri va ayniqsa «yangitdan ochilgan» -ta'riflar esa yangilikda qandaydir darajada «eskilik» elementi, nimadir, ilgari bo'lgan biror narsa borligini ifodalaydi. Shu tariqa yangilikning ikki turi haqida gapirish mumkin.

1. Birinchi marta yaratilgan yangilik. Bu yangilik ixtiroga teng, ya'ni yana o'rnatilgan yangi haqiqat demakdir.

2. Avvalgi mavjud bo'lgan nazariyani yanada takomillashtirib, zamonaga moslashtirishdan iborat.

Adabiyotlar

1. Ravshanbek, J. (2022). Credit-module system, its basic principles and features. *Yosh Tadqiqotchi Jurnali*, 1(4), 304-309.
2. O'G'Li, J. R. M. (2022). Methods of organizing independent study of students in the credit-module system. *Ta'lim fidoyilari*, 25(5), 93-97.
3. Jumaboyev, R. M. (2023). Methodology for teaching information culture to students in the system of higher education. *Академические исследования в современной науке*, 2(8), 126-134.
4. Jumaboyev, R. M. (2023). Analysis of the system of granting academic and financial independence to foreign universities. *Академические исследования в современной науке*, 2(8), 135-145.
5. Maxamadyusuf o'g'li, J. R. (2022). Methods of organizing independent study of students in the credit-module system. *Conferencea*, 33-37.
6. Jumaboyev, R. (2022). Methods of organizing independent study of students in the credit-module system. In *International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education Hosted from Berlin, Germany. International Conference on Research in Humanities, Applied Sciences and Education Hosted from Berlin, Germany*.
7. Jumaboyev, R. (2022). Credit-module system, its basic principles and features. *Pedagoglar*.
8. Jumaboyev, R. (2021). Teaching students to critical thinking in the educational process and organizing independent education. *Scienceweb academic papers collection*.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada ta'lim sohasidagi innovation jarayonlar rivojlanishining umumiy yo'nalishlari tahlil etilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируются общие направления развития инновационных процессов в сфере образования.

SUMMARY

This article analyzes the general areas of development of innovative processes in the field of Education.

BO‘LAJAK TASVIRIY SAN’AT O‘QITUVCHISINI KASBIY-METODIK TAYYORLASHNING PEDAGOGIK -PSIXOLOGIK IMKONIYATLARI

Bekmuratova Sh. N.

Andijon davlat universiteti tayanch doktranti

Tayanch soʻzlar: perspektiva, rangshunoslik, optika va yorugʻsoya qonunlari, anatomiya, ufq chizigʻi, kuzatish nuqtasi, buyum va suvrat tekisligi, kesishish nuqtasi, blik, refleks, pedagogik-psixologik, pedagogik texnologiya, xotira, tafakkur.

Ключевые слова: перспектива, цветоведение, оптика и законы света и тени, анатомия, линия горизонта, точка наблюдения, плоскость предмета и изображения, точка пересечения, взгляд, рефлекс, педагогико-психологическая, педагогическая технология, память, мышление.

Key words: perspective, color science, optics and light and shadow laws, anatomy, horizon line, point of observation, object and image plane, point of intersection, gaze, reflex, pedagogical-psychological, pedagogical technology, memory, thinking.

Mamlakatimiz Prezidenti ham Oʻzbekistonning kelajagi uchun yetuk shaxs tayyorlash maqsadida fanlarni zamon talabi darajasida oʻqitish zarurligini taʼkidlagan. Buning uchun umumiy oʻrta taʼlim sifatini tubdan oshirish [1;92-b.], yosh avlodga puxta taʼlim berish [57;56-b.] har bir dars soatlaridan unumli foydalanish, darsda samaradorlikni oshirish chora-tadbirlarini izlab topish bugungi oʻrta taʼlim maktablarining asosiy vazifasiga aylanib kelmoqda. Ushbu nuqtai nazardan oʻquv jarayonida oʻqituvchi va oʻquvchi faoliyatini pedagogik texnologiya asosida tashkil etish, nafaqat oʻquv jarayonining samaradorligini oshirish boʻlib qolmay, balki ijtimoiy zaruriyat talabidan kelib chiqqan holda demokratik, fuqarolik jamiyatining faol ishtirokchisini shakllantiruvchi omil boʻlib xizmat qiladi. Tasviriy sanʼat darslarining samaradorligini oshirish, oʻquvchilarni shu fanga qiziqтира olish har bir pedagogning diqqat eʼtiborida boʻlishi lozim.

Oliy taʼlimda tasviriy sanʼatni oʻqitishda boʻljak tasviriy sanʼat oʻqituvchisidan bilim-malakalarning yuqori saviyada oʻtilishi mashgʻulotlar mazmunidan kelib chiqqan holda dars materialini tushuntirish, asoslash, koʻrsatish, qaytarish kabi bayon etishning eng qulay, samarali metod orqali olib boriladi.

Buning uchun yosh mutahassislar doimo bilimlarini mustahkamlab oʻrgangan har bir detallarni xotirada eslab qolishlari muhim. Shu bilan birga boʻljak

tasviriy san'at o'qituvchisida faolligi, diqqati, sinchiklab o'rganish va mustaqil ishlashga ko'nikmalar shakllanib boradi. Bu ko'nikmalar tasviriy san'atning har bir jabhasida shakllantirishida muhim hisoblanadi. Bu ko'nikmalar bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisida quyidagilarni rivojlantiradi:

- tasviriy san'at asarlari jamiyatimizni ma'naviyatini boyitishga hizmat qilishini tushunib yetishi;
- ijodiy asrlar tasvirlaganda tasviriy san'atning barcha qonun va qoidalarini qo'llay olishi;
- o'quvchilarga tasviriy sanatni sirlarini o'rgarishda nazaryani amalyotda qo'llar olishiga erishishi;

Yuqorida aytib o'tkanimizdek oliy ta'limda bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy metodik tayyorgarligini rivojlantirish tizimini takomillashtirishda mustaqil ishlashga bo'lgan ko'nikmalarini shakllantirish muhim. Mustaqil ishlash ularda perspektiva, rangshunoslik, optika va yorug'soya qonunlari, anatomiya, ufq chizig'i, kuzatish nuqtasi, buyum va suvrat tekisligi, kesishish nuqtasi, blik, refleks qonunlarni amaliy ishlar davomida rivojlantirib boriladi.

Pedagog hamisha o'z ustida ishlab yangiliklardan habardor bo'lib faoliyatida qo'llay olishi muhim. O'quvchilarni har bir darsda har hil yangiliklar bilan o'qituvchilar o'ziga jalb qilib olishi zarur. Bunda o'qituvchilar narsani o'ziga qarab ishlashga o'rgatishda qo'l keladi. Natyurmortni tasvirlashda yorug'soya o'quvchilarga yaxshi ko'rinishi uchun sun'iy yoritgichdan foydalanilsa ularga yorug'soya qonunlarini oson tushunishiga ko'maklashadi. Qachonki o'quvchilar yorug'soyani chuqur o'rgangandagini qog'oz tekisligidagi tasvirning hajmdorligiga erishish mumkin.

Darslarni kuzatar ekanmiz talabalar orasida fanlarni yaxshi o'zlashtirmaganlar ajralib qoladi. Bunday talabalar darsdan tashqari mustaqil tarzda o'z ustida ishlamaydilar. Ular tajribali rasso'mlar asarlaridan nusxa ko'chirish ularni rivojlanishiga yordam beradi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki insonda iqtidor istedodga mehnat orqali erishish mumkun ekan. Shunday ekan bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisi o'quvchilarni harakat va qobiliyatlariga qarab mashg'ulotlarni to'g'ri taqsimlanishi muhim. Bazi o'zlashtirishi past o'quvchilar bilan imkon qadar individual tarzda dars davomida yoki darsdan tashqari mashg'ulot olib borishi kerak.

Bunday o'quvchilarga asosan oddiydan murakkabga usulidan keng foydalanadilar. Avvalo bunday o'quvchilarga oson predmetlardan chizdirib borilsa ularni mavzularni tezroq o'zlashtirishga yordam beradi. Shu bilan birga ular ularning iqtidorini shakllantirish uchun yoshi, pedagogik-psixologik xususiyati, bilimi va qiziqishlarini hisobga olish muhim jarayon hisoblanadi.

Bunda o'quvchilarning yoshi, pedagogik-psixologik xususiyati, bilim darajasi, tayyorgarligi, qobiliyati muhim rol o'ynaydi. Masalan, tasviriy sanatni

o'qitishda yaqindan uzoqqa borish prinsipida ish tutish maqsadida o'qituvchi avval bolalarga yaqin bo'lgan O'zbekistonning tabiati, xalqimizning turmushi, mehnatini tasvirlovchi O'zbekiston rassomlari asarlarini, so'ngra O'rta Osiyo, Sharq, YEvropa mamlakatlari san'atini o'rgatadi [110;250-b].

Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisi har bir darsga puhta tayyorgarlik ko'rib o'quvchilarga yangidan yangi bilimlarni berib borish zamon talabi hisoblanadi. Xozirgi texnika davrida pedagogik texnologiyalardan unimli foydalanib dars samaradorligini oshirib borishi lozim. Ta'limdagi didaktik prinsiplar talabalarga mavzularni yaxshi o'zlashtirishga yordam bersa ularning badiiy ta'limi, tarbiyasi va rivojlanishiga ulkan hissa qo'shib boradilar. Shuning uchun pedagogik texnologiyalarning nazariy asoslarini, tarixini, mazmun-mohiyatini o'rganib, ularni bugungi maktablar faoliyatida qo'llashning yo'l-yo'riqlari, metodlari, didaktik tamoyillari bo'yicha pedagogik eksperiment, tajriba, kuzatishlar o'tkazilib, ularning natija va ilmiy xulosalari mamlakatimiz matbuotida e'lon qilib kelinmoqda [29;13-b].

Topshiriqlarni bajarishda o'quvchilarning mustaqil fikrlashi katta ahamiyat kasb etadi. Mustaqil fikrlash jarayonida topshiriqlarni bajarishda qiyinchiliklarni mustaqil ravishda hal etishlari, qo'yilgan vazifalariga javob topa olishlari bilan belgilanadi. Ular o'quvchilar faoliyatida turlicha shaklda ifodalanadi. Ayrim o'quvchilar vazifalarni bajarishda turli yo'larni izlaydilar, muammoning yechimini asoslashga harakat qiladilar. Boshqalar qiyinchilik sezishlari bilanoq darrov o'qituvchiga, o'rtoqlariga murojaat qiladilar. Yana boshqa toifadagi o'quvchilar qiyinchilikka duch kelishlari bilan taslim bo'lib qo'ya qoladilar va o'ylashdan to'xtaydilar.

Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy metodik tayyorgarligini takomillashtirishda psixologik hususiyatlarini ya'ni shaxs psixologiyasi, bilish jarayonlari, tasavvur, tafakkur, nutq, xotira hayajon va iroda kabi tushunchalarini anglab yetmasdan turib, tasviriy san'atning kompozitsiya mashg'ulotlarini yuqori saviyaga erishib bo'lmaydi. Buning uchun esa, quyidagi hususiyatlariga e'tiborga olish zarur.

Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy metodik tayyorgarligini takomillashtirishda shaxs psixologiyasi chuqur o'zlashtirishi muhim. Shaxs psixologiyasi tarkibiy qismlari o'z ichiga quyidagilarni oladi: tasviriy faoliyatlarda shaxsning dunyoqarashlari, e'tiqodi, ehgiyoji va g'oyalari. Shaxsni shakllantirishda o'qituvchining roli; bilim, malaka, ko'nikma va odatlar;. Diqqat, faoliyatning turlari va xususiyatlarini o'z ichiga oladi.

Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy metodik tayyorgarligini takomillashtirishda bilish jarayonlarini anglab yetish darkor. Bilish jarayonlari bu: a) Sezish. Xis qilish. Uning turi va asosiy qonuniyyatlari. Ranglarni his etish qonuniyatlarini. Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining faoliyati davomidagi o'quvchilarda idrok yetish jarayonining umumiy qonuniyatlarini va tasviriy

faoliyat.. Xotira, Tafakkur, uning tur va shakllari fikrlash faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari. Nutq, uning turlari. Tasavvur, uning turlari. Badiiy ijodda tasavvur uyg'ota olishi zarur.

Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy faoliyatida psixologik hususiyatlaridan Hayajon, iroda va hissiyot turlarini, o'quvchilarda hissiyotni o'stirish va shakllantirish; hamda irodani tarbiyalash muhim o'rinni egallaydi.

Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining o'quvchilarni tarbiyalashdagi asosiy individual-psixologik xususiyatlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: o'quvchilarni Xaraktert xususiyatlari, umumiy qobiliyat va ularlarning psixologik tavsifi o'stirish va shakllantirish kabi tushunchalar bayon etiladi.

Abu Rayhon ibn Ahmad Beruniyni fikicha, inson bilish, tushunish, fikrlash, muhakoma qilish, o'ylab topish singari iste'dodga egadir. Inson taffakurining qudrati shundaki, u uning yordamida voqea va hodisalarni bir-biriga solishtirish, tahlil qilish orqali rostni yolg'ondan, adolatni adolatsizlikdan, yaxshilikni yomondan, haqiqatni esa noxaqlikdan ajratish mumkinligi haqidagi fikr yuritish operatsiyalari har qanday fanning rivojlanishiga ijobiy ta'svir ko'rsatishni isbotlaydi. U bilish lozim bo'lgan hodisa va voqeani maydalab bo'lib-bo'lib o'rganish uchun taffakurni tahlil qilish operatsiyasidan foydalanish g'oyasini ilgari suradi.[87;41-b]. Shundan ko'rinib turibdiki shoir ham, o'qituvchi ham, ilg'ab olomagan mohiyatni tasviriy san'at asarlari orqali yoritib boriladi.

"Rassom ruhiy jihatdan xayolparast va nevroitik o'rtaida turadi ulardagi psixologik jarayon mohiyatan bir xil u faqat pog'onalar bilan farq qiladi ..."[56;92-b] Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisi o'quvchilarga asarlarni tasvirlashda psixologik ruhiy kechinmalarini yoritib boradi.

Psixologlar bu so'zning ma'nosiga ko'ra, ongsizlik bizning ongimizdan tashqarida, ya'ni bizdan yashirin, bizga noma'lum narsadir va shuning uchun u o'zining tabiatiga ko'ra noma'lum narsa ekanligini ta'kidlashga moyil edilar. Biz ongsizni bilishimiz bilanoq, u darhol ongsiz bo'lishni to'xtatadi va biz yana oddiy psixikamiz faktlari bilan shug'ullanamiz [56;89-b]. Demak nazaryadan shuni ko'rishimiz mumkinki, odam hissiyotlarini anglashda bevosita tasviriy san'at orqali amalga oshiriladi.

Eng avvalo bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisi san'at orqali o'quvchilarning dunyo qarashini o'zgartitib yuborishiga sabab bo'ladi. Tasviriy san'at yuqorida aytib o'tkanimizdey ular o'quvchilarni tassavur dunyosini shakllantirib uning ruhiy olamini kuzatib rivojlanishiga yordam beradi. Natijada o'quvchilarning ishlagan ishlaridan ruhiyatidagi kamchiliklarni tahlil qilib hayotiy obrazlarda fantazyalarini ko'rsatib beradilar. O'quvchilarning badiiy ijodiy faoliyatiga yo'l ochadi.

Shunday ekan bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisi o'quvchilar badiiy tassavur his hayajon his tuyg'ularining ularning ongida ishtirikchiga aylanishi muhim. Talabalar tasviriy san'atni chuqur o'rganish bilan inson psixalogiyasini bilish

talab etiladi. O'quvchilar psixologiyasini tushunishda mashg'ulotlar davomida ularning xotira, tassavur, nutq, tafakurlarini sinchiklab kuzatib borishi lozim. Buning uchun o'qituvchi o'z ustida muntazam ishlashi va badiiy kitoblarni ko'proq o'qisagina bunga erishadilar.

Biror bir ijodiy kompozitsiya ishlash uchun talabalar avvalo badiiy kitoblarni ko'p o'qishi bilan ulardagi obrazlar orqali ruhiy fazilatlarini tarbiyalab boradi. Shu bilan birga ularning jamiyatidagi boy manaviyatni qadr-qimmati o'stiruvchi va tafakkurni shakllantirishga ko'maklashadi.

Hech bir insonga sir emaski ruhiy olamiga ongda jarayonlarini qanday ekanligini tez anglab olishning oson yo'lari musiqa va tasviriy san'atdir. Tasviriy san'atdagi tasvirlangan asarlar yoki o'zlari chizgan chizgilar orqali uning hayotidagi faoliyatidagi obrazlarni ko'ramiz. Ular tasvirlagan obrazlar orqali tabiatdan xulq atvori salbiy yoki ijobiy ekanligini yoritib beradilar.

Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisi o'quvchilarga ijobiy obrazlarda xalqimizning urf odatlari, milliy ananalari, boy tariximizni gavdalanitirishda yordam beradi. Ularda milliy g'oyani rivojlantirishga mazmun bilan to'ldirishga imkon yaratadi.

Bunday yondashuv yangidan yangi ijodiy kompozitsiyalar tasvirlashga yo'l ochadi. Bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisining kasbiy boshqarishga tayyorlashning pedagogik -psixologik imkoniyatlaridan kelib chiqib ijodiy kompozitsiyalarida tomoshabinga tezroq yetib borishi uchun ranglar uyg'unligaga e'tibor berishi muhim. Har bir rangning inson ruhiy olamini boyitishda o'rni beqiyosdir.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni. // Harakatlar strategiyasi asosida jadal taraqqiyot va yangilanish sari. – T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017. – 92 b.
2. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. T., «Moliya», 2003; N. Azizxojayeva. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. T., TDPU, 2003;
3. Vigotskiy L.S. Psixologiya iskustva 1998 y 92-b
4. Gilford, Dj. Tri storony intellekta. // Psixologiya myshleniya / Dj. Gilford - M.: Progress, 1999.
5. Nishonova Z.T "Mustaqil ijodiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik asoslari Psixologiya fanlari doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. Toshkent, 2005. 41-bet
6. Hasanov R. Maktabda tasviriy san'atni o'qitish metodikasi. T.: Fan. 2004.-250 b.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqola hozirgi zamonda dolzarb bo'lib hisoblangan masala, ya'ni, bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchisini kasbiy-metodik tayyorlashning pedagogik -psixologik imkoniyatlari haqida yoritilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается актуальная проблема, а именно педагогико-психологические возможности профессионально-методической подготовки будущего учителя изобразительного искусства.

SUMMARY

This article covers the current issue, i.e. the pedagogical and psychological possibilities of professional and methodical training of the future art teacher.

BO'LAJAK MUTAXASSISLARNI KASBIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMI

Таирова М. Б.
н.ф.ф.д. (PhD)

Tayanch so'zlar: pedagogik oliy ta'lim muassasalarida malakali mutaxassisni kasbiy faoliyatga tayyorlashda «kasbiy faoliyat», «kasbiy kompetentsiya», «pedagogik kompetentlik», «refleksiv ko'nikma», «kasbiy jozibadorlik», «kasbiy mas'uliyat» tushunchalari amaliy tavsiflangan.

Ключевые слова: при подготовке квалифицированного специалиста в педагогических вузах к профессиональной деятельности практически описываются понятия «профессиональная деятельность», «профессиональная компетентность», «педагогическая компетентность», «рефлексивные навыки», «профессиональная привлекательность», «Профессиональная ответственность».

Key words: in the preparation of a qualified specialist in pedagogical higher educational institutions for professional activity, the concepts of «professional activity», «professional competence», «pedagogical competence», «reflexive skills», «professional attractiveness», «Professional Responsibility» are practically described.

Jahonda bo'lajak mutaxassislar, ayniqsa, bo'lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning innovasion mexanizmlari hamda ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga asoslangan yondashuvlar amaliyotga tatbiq etilmoqda. Pedagogikayo'nalishita'limjarayonidakasbiyamaliyotgamotivasion yo'naltirilgan o'quv muhitini yaratishda moslashuvchan yondashuvlarni qo'llash orqali talabalarda kasbiy mahorat hamda kompetentsiyalarni rivojlantirish dolzarblik kasb etmoqda. YUNESKO tomonidan belgilangan 2030 yilgacha barqaror rivojlanishning aniq maqsadlari doirasida ta'limga oid dasturlarni takomillashtirish, ularning ochiqligini ta'minlash bo'yicha tizimli ishlar amalga oshirilmoqda [6]. Jumladan, pedagoglik kasbini tanlagan talabalarda kasbiy-axloqiy madaniyat, etika, mas'uliyat va javobgarlikka oid ta'lim manbalarini yangiliklar bilan boyitish hamda takomillashtirish ustuvor vazifalardan biridir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 27 fevraldagi PQ-4623-son «pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida» [1] qarorlari hamda mazkur faoliyat sohasiga oid boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirib kelinmoqda.

Davlatimiz rahbari ta'kidlaganidek, «biz ta'lim va tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugungi zamon talablari asosida takomillashtirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz, deb bilamiz» [4;124-b.].

Pedagogika oliy ta'lim muassasalari talabalariga dars jarayonida o'qituvchilar irodali bo'lish, erkin va mustaqil fikrlash, javobgarlikni his qilish kabi fazilatlarini singdirish bilan bir qatorda o'z xatti-harakatlarini boshqarishda mas'uliyatni his qilishlari haqida umumiy tushunchalar beradi. Biroq ta'lim muassasalari talabalarida kasbiy kompetentsiyalarini tarbiyalovchi maxsus dastur va kontsepsiyalar yo'qligi muammoning mazmuniy komponentini yaratishga ehtiyoj mavjudligini ko'rsatdi.

Yoshlarning mehnat bozori uchun zarur bo'lgan kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lishi, har tomonlama kamol topishi uchun yaratilayotgan shart-sharoitlar ularning bevosita erkinliklarini ham ta'minlamoqda. Shunday sharoitda talabalarning kasbiy, shaxsiy kompetentsiyalarini shakllantirish jarayonida mas'uliyat hissini tizimli, maqsadli rivojlantirib borish ularning pedagogik faoliyati yanada takomillashib borishi uchun imkon yaratadi. Shu sababli pedagogik mas'uliyat uzluksiz ta'lim samaradorligini oshirish, davlat va millatning barqaror rivojlanishida ta'limning hal qiluvchi omili ekaniga bog'liq ravishda tadqiq etilishi lozim bo'lgan muhim muammolardan biri ekani ayni haqiqatdir[3;7-b.].

Yoshlarning mehnat bozori uchun zarur bo'lgan kasbiy ko'nikmalarga ega bo'lishi, har tomonlama kamol topishi uchun yaratilayotgan shart-sharoitlar ularning bevosita erkinliklarini ham ta'minlamoqda. Shunday sharoitda talabalarning kasbiy, shaxsiy kompetentsiyalarini shakllantirish jarayonida mas'uliyat hissini tizimli, maqsadli rivojlantirib borish ularning pedagogik faoliyati yanada takomillashib borishi uchun imkon yaratadi. Shu sababli pedagogik mas'uliyat uzluksiz ta'lim samaradorligini oshirish, davlat va millatning barqaror rivojlanishida ta'limning hal qiluvchi omili ekaniga bog'liq ravishda tadqiq etilishi lozim bo'lgan muhim muammolardan biri ekani ayni haqiqatdir[3;7-b.].

Alohida ta'kidlash kerakki, kasbiy kompetentsiyalarini shaxsning jamiyat, jamoa, oila oldidagi javobgarlikni his qilishi asosida shakllanib boradi. Shaxs kasbiy kompetentsiya tushunchalar mazmunini o'rganib, anglab borar ekan, mutlaq ozod bo'lish istagi paydo bo'la boshlaydi. Lekin tarixdan ma'lumki, bunday holatlar insonlar hayotida ko'plab fojialarga sabab bo'lgan va ayanchli yakun topgan. Shuning uchun ham erkinlik, javobgarlik va mas'uliyat o'zaro bir-biri bilan uyg'un bo'lishi zarur.

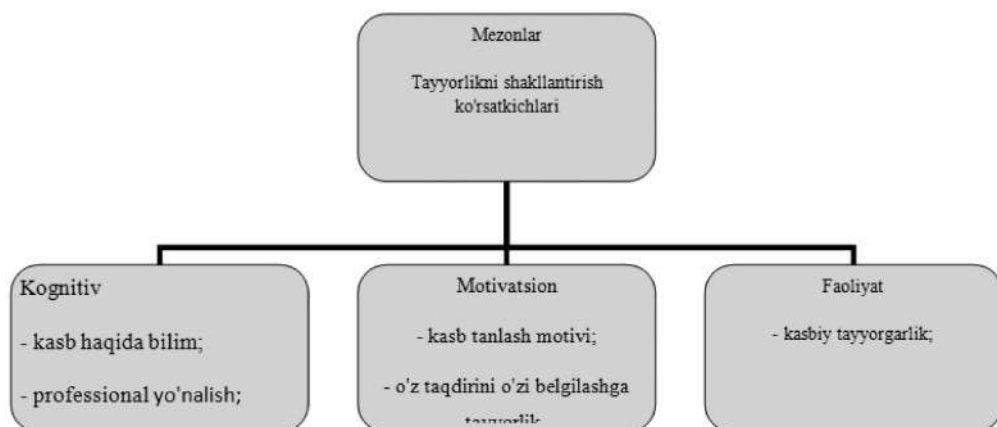
Pedagog-tarbiyachining faoliyati natijasi nafaqat bilimlarni uzatish, balki shaxsni har tomonlama kamol toptirishdan iborat bo'lishi zarur. Bunda pedagogik ta'limning maqsadi – yuqori darajada mas'uliyatli, kasbiy jihatdan etuk yangi avlod tarbiyachisini tarbiyalashdir. Ularda kasbga sadoqat, bolalarga muhabbat, ma'naviy madaniyat, shuningdek o'z ilmiga yuksak ishtiyoq bilan yondashish, yuqori professionallik, yangiliklarni faoliyatga tatbiq etish, doimiy o'zini o'zi tarbiyalash kabi fazilatlarining shakllanishiga alohida e'tibor berish lozim.

Demak, zamonaviy pedagog har qanday muammoni echishga qodir bo'lishi hamda farzandlarimizga yuqori darajada ta'lim-tarbiya berishi zarur[5]. Jamiyat oliy ta'lim tizimi zimmasiga juda katta mas'uliyat yuklaydi, zero oliy ta'lim tizimi jamiyatning barcha jabhalari uchun mutaxassis tayyorlaydi. Ta'lim tizimi ijtimoiy jarayonlarning sifat darajasini shakllantirishi, boshqarishi, baland yoki pastga o'zgartirishi, rivojlan-tirishi yoki inqirozga olib kelishi mumkin, ular mamlakatning kuchli va farovon bo'lishida hal qiluvchi rol o'ynaydi, desak mubolag'a bo'lmaydi.

Oliy ta'limning bo'lg'usi kadrlarni kasbiy kompetentsiyalarini kamol topishlari quyidagilardan iborat:

- talabalarga sifatli ta'lim berish, ularni ko'nikma, malakaga erishtirish. Zero davlat va jamiyat rivojlanishi hamda barqarorligi sifatli ta'limga bog'liq;
- jamiyatni rivojlantirishda vijdonan, o'z zimmasidagi vazifalarni yuksak darajada bajara oladigan malakali kadrlar tayyorlash;
- oliy pedagogik ta'lim muassasalari talabalarining ijtimoiy mavqeini ko'tarish, kasbiy rivojlantirish, jamiyatda o'z o'rnini qanday bo'lishiga oid bilimlar berish;
- oliy o'quv yurti barcha o'qishga qabul qilingan talabalar hamda ilmga intiluvchan, iqtidorli va salohiyatli yoshlar uchun keng imkoniyatlar yaratib berishi zarur kabi dolzarb masalalardan iborat vazifalardan iboratdir.
- Hozirgi vaqtda oliy ta'lim tizimi oldida nafaqat yuqori malakali, raqobatbardosh, zamonaviy innovasion g'oyalarga ega mutaxassis, balki o'z vijdonli fuqarosi, ma'naviy etuk, ziyoli, yuqori madaniyatli insonni tarbiyalash vazifasi turibdi, shu bois uning jamiyatdagi o'rnini beqiyos, imiji baland, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy sohalarida ilg'or pog'onalarda bo'lishi shart.

Oliy ta'lim muassasasining ijtimoiy mas'uliyat bilan faoliyat olib borishi, ishlab chiqarish sifati yuqoriligi ushbu ta'lim muassasasi nufuzini oshiradi,

1 - pedagogik faoliyatda shakllangan erkinlik va mas'uliyat asosiy insoniy, shaxsiy xususiyatlarga aylanadi[3; 12-b.].

ta'lim sifati yuqori baholanishi, raqobatbardoshlikning oshishiga olib keladi va bu oliy ta'lim maskani faoliyatining yanada samarali bo'lishi bilan birga istiqbolli rejalar tuzish uchun ham zamin yaratadi.

Quyida kasb tanlashga ta'sir qiluvchi mezon, omillar va ularning pedagog o'zini kasbiy taxlil keltirib o'tilgan. (1-rasm).

Xulosa va munozara. Davlatimizning bugungi siyosati ta'lim-tarbiya sohasida umuminsoniy kadriyatlarga e'tibor qaratishni talab qilmoqda. Shu bilan bog'liq holda zamonaviy ta'lim bo'lajak tarbiyachilarga jiddiy talablar qo'ymoqda. Bundan ko'zlangan maqsad ta'lim tizimini quyi pog'anasidan yani maktabgacha ta'limni boshqaruvchi bo'lajak tarbiyachilarni aniqlash va mustaqil faoliyatda ularni qo'llash hamda butun faoliyatni davomida kasbiy tushunchalarini to'laqonli singdirish masalalariga e'tibor qaratishdan iboratdir.

Kasbiy erkinlik va mas'uliyat hissini oshirish o'z echimini kutayotgan muhim muammolardan sanalib, u ijtimoiy faoliyat jarayonida mavjud holatlardan kelib chiqib, amalga oshiriladi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. PQ-4623-son. 2020 yil 27 fevral. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 28.02.2020 y., 07/20/4623/0220-son.

2. Abdullaeva N.J. Pedagogik mas'uliyatni shakllantirish – kasbiy kompetentsiyalarni rivojlantirishning integral komponenti sifatida // O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining ilmiy-metodik jurnali. – Toshkent, 2022. – № 2. ISSN 2181-7839. – B.5-9.

3. Abdullaeva N.J. Pedagogik mas'uliyat orqali talabalarda kasbiy jozibadorlik sifatlarini tarkib toptirish. «Zamonaviy uzluksiz ta'limni raqamlashtirish: pedagogika sohasidagi zamonaviy tendentsiyalar va rivojlanish omillari» // Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Andijon, 2022. 12-13 aprel – B. 24-29.

4. Abdullaeva N.J., Sobirjonova N. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida mas'uliyat hissini shakllantirish // ta'lim, fan va innovasiya. – Toshkent, 2021. – №4. – B.20-24.

5. Abdukarimov X. Professionalnoe vospitanie lichnosti uchitelya v prosesse neprerivnogo pedagogicheskogo obrazovaniya: Avtoreferat. diss...dokt.ped.nauk. – T.: 1998. – 46

6. Tairova M. Бўлажак тарбиячиларни болаларда математик тасаввурларни ривожлантириш бўйича касбий тайёрлаш жараёнларини такомиллаштириш Monografiya-Andijon 2023 “ILM” nashriyoti.

7. <https://ru.unesco.org/fieldoffice/tashkent/>

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada bo'lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning innovasion mexanizmlari hamda ularning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga asoslangan yondashuvlar amaliyotga tatbiqi haqidagi fikrlar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлены представления об инновационных механизмах подготовки будущих педагогов к профессиональной деятельности, а также о внедрении в практику подходов, основанных на развитии их профессиональной компетентности.

SUMMARY

This article presents ideas about the innovative mechanisms of preparing future educators for professional activity, as well as the introduction into practice of approaches based on the development of their professional competence.

SHAXS MA'NAVİY-AXLOQIY TARBIYASININ NAZARIY- PEDAGOGIK ASOSLARI

Salayeva M.S.

*Urganch davlat universiteti "Maktabgacha ta'lim metodikasi" kafedrası
professori, pedagogika fanlari doktori*

Abdullayeva S.Yu.

*Urganch davlat universiteti
"Maktabgacha ta'lim metodikasi" kafedrası 2-bosqich magistranti*

Tayanch so'zlar: ta'lim, tarbiya, axloq, odob, ta'limiy-axloqiy yo'nalish, metod, shakl, tadqiqotlar, oila, madaniy munosabatlar, tarix zarchashmalari.

Ключевые слова: образование, воспитание, мораль, порядочность, воспитательно-нравственное направление, метод, форма, исследование, семья, культурные связи, историческое наследие.

Key words: education, upbringing, morality, decency, educational and moral direction, method, form, research, family, cultural ties, historical heritage.

Dunyoda yuz berayotgan bugungi globallashuv sharoitida ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy sohada islohatlarning amalga oshirilishi har bir kelajagi buyuk davlatning yoshlarini har tomonlama yetuk, jismonan baquvvat, raqobatbardosh, intellektual salohiyatli bo'lgan barkamol shaxs qilib tarbiyalashda muhim vazifalarni qo'yadi. Shaxsni ma'naviy – ahloqiy jihatdan har tomonlama tarbiyalash ularda bilim, keng dunyoqarash va e'tiqodga ega bo'lishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M.Mirziyoyev o'zlarining nutqlarida yoshlar tarbiyasi, oilada tarbiya masalasiga barchaning diqqatini qaratayotgani bejiz emasligi, XXI-asrda yashab samarali mehnat qilish, O'zbekistonning buyuk kelajagini barpo etish asosan, bugungi yosh avlod zimmasiga tushishi barobarida yoshlarni chuqur bilimli, yuksak madaniyatli, mehnatsevar va tashabbuskor shaxslar etib shakllantirish oilada hayot tajribasiga ega, turmushning achchiq-chuchugini ko'rgan, qiyinchiliklarda toblangan Yoshi ulug'larimiz, faxriylarimiz va ota-onalarning, shu bilan birga, mazkur ishga da'vat etilgan tarbiyachilar va jamoatchilikning asosiy vazifasi ekanligini qayd etdilar.[1.]

Shuningdek, Prezidentimizning 2019-yil 3-maydagi "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi

qarori, 2020-yil 25-dekabrda O'zbekiston Yoshlari forumida hamda 2020-yil 29-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisga Murojaatnomasida hamda joriy yilning 19-yanvar kuni "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish, bu borada davlat va jamoat tashkilotlarining hamkorligini kuchaytirish" masalalari bo'yicha o'tkazilgan videosektor yig'ilishida belgilangan vazifalar ijrosi yuzasidan Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi "Ma'rifat" targ'ibotchilar jamiyati hamda vazirliklar, qator davlat va jamoat tashkilotlar bilan hamkorlikda ishlashni nazarda tutadi.

Prezidentimizning "Jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni, ruhi ma'naviyatdir", degan so'zlari mohiyatidagi uyg'onish nafasi Hazrat Navoiy da'vatlariga mohiyatan yaqin bo'lib, Uchinchi Renessans poydevorini yaratishga azm-u shijoat bilan kirishgan xalqimiz uchun tarbiya, yaxshi xulq, aql-idrok, bilim, ma'naviyat naqadar tengsiz qudrat va ruhiy manba ekanligini eslatadi. Demak, yuksak ma'naviyat bilan jamiyat hayotining tanasi bo'lgan iqtisodiyot vujudiga jon, ruh kiradi, unga tiriklik, tengsiz yaratuvchi qudrat baxsh etiladi.

Negaki ma'naviyat va ma'rifat barcha zamonlarda tengsiz qudrat, baxt-saodat, tinchlik, bunyodkorlik, hamjihatlik mezon, ruhiy poklanish va qalbni yuksaltiruvchi ne'mat bo'lib kelgan. Chunki u millatni, xalqni, demakki, insonlarni yuksak fazilatlar, kamolotga yo'llovchi axloqiy mezonlar asosida yashashga, xudbinlik, g'aflat asiriga aylanmay hamisha yaxshilik yo'lida bedor bo'lishga, bu olamni obod qilishga, go'zallikka burkashga chorlagan.

Hozirgi kunda respublikamizda shaxs ma'naviy-axloqiy kamolotining nazariy-metodologik asosi sifatida "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorda ta'kidlanganidek, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarni jaholat soyasidan asrash, tinimsiz chiranib yotgan ma'naviy tahdidlardan himoya qilish uchun tashkiliy-amaliy va ilmiy-tadqiqot ishlarini yangi talablar asosida yo'lga qo'yish, bu yo'nalishda davlat tashkilotlari, fuqarolik jamiyati institutlari, ommaviy axborot vositalari hamda xususiy sektorning ijtimoiy hamkorligini mustahkamlash borasidagi ishlarni yangi bosqichga ko'taradi.

Mavjud muammolarni hal etish yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda ma'naviy-ma'rifiy ishlarning samarasi va ta'sirchanligini oshirish ko'lami va miqyosini yanada kengaytirish, mamlakat aholisi, avvalo, yoshlar qalbida Vatanimizda amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorlik hissini kuchaytirish, sohadagi ishlarni muvofiqlashtirish bo'yicha yagona tizim yaratish, yoshlarning ma'naviy-axloqiy kompetentligini rivojlantirishni talab etadi. Bu borada nafaqat respublikamiz, balki jahon ta'lim tizimida yoshlarning ma'naviy-axloqiy kompetentligini rivojlantirish metodikasi, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash mexanizmi, yoshlarning axloqiy sifatlarini rivojlantirishning amaliy pedagogik

tizimi, o'qitish modellari texnologik taraqqiyot g'oyalari bilan uyg'unlashtirilgan interfaol dasturlar ta'lim jarayoniga tatbiq etilgan.

Shaxs ma'naviy-axloqiy tarbiyasi jarayonini rivojlantirish borasida milliy qadriyatlardan foydalanish usullari va milliy tarbiya asoslari, ma'naviy-axloqiy madaniyatni shakllantirishning pedagogik asoslari, oliy ta'lim tizimida ma'naviy-axloqiy tarbiyani shakllantirish hamda bo'lajak mutaxassislarning ma'naviy-kasbiy tayyorgarligi muammosi, ayniqsa, ta'lim muassasalarida tarbiyaviy ishlar tizimini samarali tashkil etish masalalari yuzasidan pedagog va psixolog olimlar V.Karimova, N.Dj.Mahmudova, O.Musurmonova, Sh.Sh.Olimov, M.Quronov, N.X.Oripova, Z.Q.Ismoilova, N.A.Muslimov, N.M.Ochilova, Y.P.Azarov, Z.E.Azimovalar o'zlarining ilmiy ishlarida shaxs ma'naviy-axloqiy tarbiyani shakllantirish hamda bo'lajak mutaxassislarning ma'naviy-kasbiy tayyorgarligi muammolarini o'rganganlar. Jumladan, O.Musurmonova tomonidan ishlab chiqilgan xulosalar ilmiy jihatdan asoslangan bo'lsa-da, ularni amalga oishirish metodlariga oid tavsiyalarida izchillikka e'tibor qaratish lozim. Talaba-yoshlar ma'naviy madaniyatini shakllantirishga doir shakl va metodlar (konferensiya darslari; seminar dars; munozara darsi; amaliy dars; o'yin darsi; sayohat darslari; rolli darslar; tarbiyaviy tadbirlar; ekskursiya; davra suhbatlari; kichik guruhlarda ishlash; ma'naviy madaniyatni shakllantirish metodlari: muammoli-munozarali vaziyat; qiyosiy-izohli tahlil; badiiy-ma'rifiy asarlar ustida ishlash; ijodiy ish; tushunchali tahlil; mantiqiy tahlil; timsollar tahlili; ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni sharhlab o'rganish; mustaqil ish va h.k.) [3] tizimi ma'naviy-axloqiy tarbiya metodikasi taraqqiyotida muhim o'rin tutadi.

Ma'lumki, ma'naviy-axloqiy tarbiya yo'nalishlarini ta'lim bosqichlari doirasida tasniflash bugungi kundagi pedagogik tadqiqotlarning yetakchi xususiyati sanaladi. Pedagog olim Sh.Sh.Olimov tomonidan kasb-hunar kollejlari o'quvchilarini ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning mazmuni, shakl va metodlarini nazariy jihatdan takomillashtirish va amaliyotga joriy etishga oid metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan tadqiqotida [4] muallifning kasb-hunar kollejlari o'quvchilariga ma'naviy-axloqiy tarbiya berishda imkoniyati yuqori bo'lgan fanlarga e'tibor qaratish, har bir fan mazmuni va malaka talablari asosida tarbiya usullarini tanlash, dars mashg'ulotlarida noan'anaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish, darsdan tashqari ishlar jarayonida tarbiyaviy tadbirlar tashkil etish yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalari ilmiy-metodik jihatdan ilm-fanning so'nggi yutuqlari asosida tadqiq etilgan.

Olima Z.Ismailovanning ma'naviy-ma'rifiy ishlarda talaba-yoshlar shaxsini axloqiy tarbiyalash masalasiga doir ilmiy ishida [2] Vatan ravnaqi, yurt tinchligi, xalq farovonligi, komil inson, ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik kabi asosiy g'oyalar talaba shaxsini axloqiy shakllantirish

mezonlari aniqlanib, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning asosiy xususiyatlari bo'lgan oila, mahalla, el-yurt tushunchalari muqaddasligi, ota-ona, mahalla-ko'y, umuman, jamiyatga yuksak hurmat-e'tibor, millatning o'lmas ruhi bo'lgan ona tiliga muhabbat, sabr-bardoshlilik, mehnatsevarlik, halollik kabilar talaba-yoshlar shaxsini axloqiy shakllantirish omillari, ma'naviy-ma'rifiy ishlar jarayonida talaba-yoshlar shaxsini axloqiy shakllantirish modeli ishlab chiqilgan.

Shaxs tarbiyasi, avvalo, pedagogning kasbiy mahoratiga bog'liq. Shu o'rinda, yurt kelajagi va istiqboli ko'p jihatdan o'qituvchiga, uning saviyasiga, tayyorgarligiga, fidoyiligiga, o'qitish va tarbiyalash ishiga bo'lgan munosabatiga bog'liq bo'lib, o'qituvchi kasbiy axloq va odob normalarini mukammal egallasagina, o'z kasbining fidoyisi darajasiga yetadi. Bunday fidoyilik hozirgi davrda har qachongidan ham muhim sanalib, ushbu sohada olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlarining dolzarbligini belgilaydi.

Shaxsda pedagogik odob fazilatlarini shakllantirish alohida obyekt sifatida tadqiq qilingan N.M.Ochilovanning dissertatsiya ishida muammoning nazariy asoslari va xususiyatlari tahlil qilingan hamda bu borada qo'llanilgan samarali yondashuvlar sifatida tadqiqotda pedagog odobi fazilatlarini shakllantirish modeli ishlab yaratilgan.

Pedagog olimi Z.K.Ismailovanning "Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar" asosida ma'naviy-axloqiy tarbiyaning nazariy eksperimental metodik asoslariga doir ilmiy-tadqiqot ishi alohida ahamiyatli bo'lib, barkamol shaxsni tarbiyalash metodlarining xususiy axloqni tarbiyalash metodlari; jamoatchilik orqali xulq-atvorni shakllantirish metodlari; ijtimoiy ong va axloqni shakllantirish metodlari; o'z-o'zini boshqarish va tarbiyalash metodlari; rag'batlantirish metodlariga bo'linishi tarbiya metodikasining tub mohiyatini tashkil etish orqali talabalarning ma'naviy-axloqiy kompetentligini rivojlantirish maqsadga muvofiq ekanligi to'g'risidagi fikrlari muhim ahamiyatga ega. [2; 31-b.].

Demak, shaxsda aynan ijtimoiy munosabatlarga kirishish uchun lozim bo'lgan ma'naviy-axloqiy kategoriyalar, normalar, qadriyatlar tizimi haqida bilim hosil qilish hamda ulardan amaliy faoliyatda foydalanish ko'nikmalarini takomillashtirilishi e'tiborga molikdir. Bu jarayonda pedagogik fanlarda ijtimoiy ongni shakllantirish metodlari (suhbat, bahs-munozara, muammoli ta'lim)dan samarali foydalanish muhimdir. Ta'lim muassasalarida shaxsda ma'naviy-axloqiy tarbiyaviy sifatlarning rivojlanganligini baholash namunali, yaxshi, qoniqarli mezonlar orqali o'lchab boriladi. Past ko'rsatkich aniqlansa, korrektsiyalash (tuzatish) ishlari amalga oshirilib, buning uchun shaxs bilan individual-psixologik ishlar olib boriladi hamda natijaga erishish uchun maqsadlda faoliyat tashkil etiladi. Shu sababdan, o'z navbatida, ta'lim muassasalarida shaxsda ma'naviy-

axloqiy kompetentligini rivojlantirishning mantiqiy-tuzilmaviy modelini yaratishga imkoniyatlar yaratiladi. Yaratilgan zamonaviy ta'lim modeli yoshlarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda ma'naviy-axloqiy kompetensiyaviy yondashuv asosida ta'lim-tarbiya jarayonini amalga oshirishda ahamiyatliligni shaxsda zarur kompetensiyalarni shakllantirishda pedagogning o'zida kompetentlik rivojlangan bo'lishini nazarda tutadi. Shaxs hayotida, kasbiy faoliyatida, ijtimoiy munosabatlarida tayanch kompetensiyalar – inson kim va qanday kasb egasi bo'lishidan qat'iy nazar, muvaffaqiyatli bo'lishi uchun egallashi lozim bo'lgan layoqatlar, qobiliyatlar va hayotiy ko'nikma va malakalar majmuyini o'z ichiga oladi. Bu jarayonda har bir shaxs kommunikativlikga ega bo'lishi, axborot bilan ishlay olishi, shaxs sifatida o'zini rivojlantirishi, ijtimoiy faol fuqaro bo'lishi, umummadaniy xislatlarga ega bo'lib, fan-texnika yangiliklaridan xabardor bo'lishi talab etiladi.

Jamiyatning tarixiy taraqqiyoti jarayonida ma'naviy barkamol shaxsning shakllanishi o'z-o'zidan sodir bo'lmagan. Bu insonlardan harakat talab qiladi va bu harakatlar moddiy imkoniyatlarni, ob'ektiv ijtimoiy sharoitlarni yaratishga, shuningdek, har bir tarixiy bosqichda shaxsni ma'naviy-axloqiy yuksaltirish uchun ochiladigan yangi imkoniyatlarni ro'yobga chiqarishga qaratilgan. Insonning shaxs sifatida rivojlanishining aniq imkoniyati jamiyatning butun moddiy va ma'naviy resurslari bilan ta'minlanadi. Shu nuqtai nazardan biz tanlagan mavzu dolzarblik kasb etadi.

Shaxs ma'naviy-axloqiy tarbiyasi elementlarini kundalik hayotning har bir daqiqasida kuzatish mumkin. Shaxsning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi qachon boshlanadi? Bu tarbiya bola tug'ilishidan boshlanishi kerak. Bolani oilada ham, MTTda ham mehr-oqibat va muhabbat, poklik muhiti o'rab olishi kerak. Ma'naviyatni tushunishga intilish bizni madaniyat g'oyasiga olib boradi. Madaniyat bolaning butun ichki va axloqiy dunyosiga - kelajakka intilish, qadriyat yo'nalishlari, qiziqishlari va ehtiyojlari, his-tuyg'ulari va ongiga ta'sir qilishida namoyon bo'ladi. Ma'naviy kamolot shaxsning hayotni barcha sohalarida harakat qilishida ijtimoiy va axloqiy yetukligini belgilaydi. Samimiylik va mehr-oqibat, ertangi kunga ishonch va Vatan ravnaqi yo'lida bunyodkorlik mehnati ana shunday shaxsga xos fazilatlaridir. Rostgo'ylik, adolat va kattalarga hurmat, o'zgalar manfaati uchun xizmat qilishga tayyorlik – shaxsning mana shu fazilatlarining uning ma'naviyatining eng asosiy mezonlaridir.

Ma'naviy-axloqiy kamolatga yetgan shaxs tarbiyasiga bo'lgan qiziqish hech qachon so'nmagan. XXI-asr boshlarida, ya'ni ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar birinchi o'ringa chiqqach, jamiyatda axloqiy-qadriyat me'yorlariga, insoniy xulq-atvorga munosabat ham o'zgacha tus olgan. Bugun zamonaviy dunyoda kutayotgan eng katta xavf - bu insonning shaxs sifatida tanazzulga uchrashidir.

Axloqiy tarbiyaning xususiyatlarida qator salbiy xususiyatlar paydo bo'la boshladiki ular ma'naviy-axloqiy tarbiyada namoyon bo'la boshladi, ular: kompyuterlar va o'ylamasdan televizor ko'rish kitob o'qishni orqa fonga surdi, jonli muloqot esa virtual SMS bilan almashtirildi. Hayotning moddiy tomoni ma'naviy tomondan ustun kela boshlishi natijasida bolalarda mehr-oqibat, rahm-shafqat va vatanparvarlik tuyg'ulari shakllanib rivojlanish jarayoni buzildi.

Shaxs ma'naviy-axloqiy tarbiyasida uchta asosiy ustunning o'zaro ta'siri: umumiy ta'lim muassasasi yoki MTT, oila va bolaning o'zi muhimdir. Hozirgi bosqichda yetakchi o'rinni tarbiyachi-ota-onaning o'zaro ta'siri egallaydi. Bu tajriba, bilim, fikr va tajriba almashishdan iborat. Oila va MTT - bu insonning shaxs sifatida to'liq shakllanishi sodir bo'ladigan ikkita ustuvor ob'ekt hisoblanadi. Oilada axloqiy tarbiyaning negizi shakllanadi.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, axloqiy tarbiya va axloqiy madaniyat mohiyatan jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy taraqqiyotida muhim ahamiyat kasb etadi. Axloqiy madaniyatning bosh maqsadi esa insonni haqiqatga olib borish, uni komil shaxs sifatida tarbiyalash bilan belgilanadi. Shu ma'noda axloqiy madaniyat ijtimoiy hayot bilan bevosita munosabatga kirishadi, deya ayta olamiz. Axloqiy madaniyatni rivojlantirish bu sohada dunyo xalqlari to'plagan tajribalarini o'rganish va ijtimoiy hayotga tadbqiq etish muhim bo'lib, shaxsda axloqiy madaniyatini shakllantrish va axloqiy tarbiya bo'yicha asosiy tadbirlarni oila va mehnat jamoalarida, xususan MTT va umumiy o'rta ta'lim maktablarida yuksak darajada amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 14-avgustdagi "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3907 qarori // <https://lex.uz/docs/-3864155>.
2. Ismoilova Z.Q. Ma'naviy-axloqiy tarbiyaning nazariy va eksperimental-metodik asoslari (Milliy istiqloq g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoyillar). Ped. fan. dokt. ...dis. avtoref. – Toshkent: O'zPFITI, 2006. – 46 b.
3. Musurmonova O. Yuqori sinf o'quvchilari ma'naviy madaniyatini shakllantirishning pedagogik asoslari: Ped. fan. dokt. dis. – Toshkent, 1993.364 b.
4. Olimov Sh.Sh. Kasb-hunar kollejlari o'quvchilarini ma'naviy-axloqiy tarbiyalash nazariyasi va amaliyoti. Ped. fan. dokt. ...dis. – Buxoro, 2012. – 286 b.
5. Salayeva M.S. Umumiy pedagogika. Darslik. – Toshkent: "Nodirabegim" nashriyoti, 2021. – 598 b.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада шахс маънавий –ахлоқий тарбиясининг назарий педагогик асослари ёритиб берилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описаны теоретико-педагогические основы духовно-нравственного воспитания человека.

SUMMARY

This article describes the theoretical and pedagogical foundations of the spiritual and moral education of a person.

ТАЛАБАЛАРНИНГ МУСТАҚИЛ ИШЛАРИГА РАҲБАРЛИК ҚИЛИШДА ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСИ ЎҚИТУВЧИСИНИНГ РОЛИ

Байдуллаев А. С.

катта ўқитувчи, Тошкент фармацевтика институти

Тайров Қ. Б.

ассистент, Тошкент фармацевтика институти

Таянч сўзлар: таълим, тарбия, мустақил иш, мустақил таълим, кутубхона, кредит-модуль тизими, индивидуал-ижодий ишлаш.

Ключевые слова: образование, воспитание, самостоятельная работа, независимое образование, библиотека, кредитно-модульная система, индивидуально-творческая работа.

Key words: education, upbringing, independent work, independent education, Library, credit-modular system, individual creative work.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 октябрдаги фармони билан тасдиқланган “Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепция”сига кўра юртимиздаги олий таълим муассасалари босқичма- босқич кредит-модуль тизимига ўтмоқда. Таълимнинг кредит-модуль тизимида талабаларнинг мустақил ишлашига асосий эътибор қаратилади. Талабаларни мустақил фикрлашга йўналтирилган махсус воситаларни қўллаб, уларни фанга қизиқтириш, эркин фикрлашга ўргатиш, ривожлантириш тизимини яратиш орқали уларда креатив ғояларни шакллантириш мумкин [1].

Олий таълим муассасаси таълимининг ҳозирги босқичида ҳаёт ўқиш мақсадида мустақил ишдан ўз-ўзини тарбиялаш мақсадида мустақил ишга ўтишни талаб қилади. Маъруза ва семинарлар тизимли мустақил иш ва ўз-ўзини тарбиялаш учун рағбат сифатида қаралиши мумкин. Россиялик олимлар О.В.Томашевская ва Н.А.Малиновская таъкидлаганидек, «Олий таълим муассасасининг талабаси ва битирувчиси нафақат дастур мавзуларида билим олишлари, балки ушбу билимлардан, тадқиқот усуллари-дан фойдаланиш қобилиятларини ўзлаштиришлари, мустақил равишда янги илмий маълумотларга эга бўлишлари, ўз-ўзини тарбиялашлари ва ривожлантириш керак. Бу борада талабаларнинг мустақил ишлари тобо-

ра муҳим аҳамият касб этмоқда. Мустақил иш самарадорлигини ошириш муаммолари, уни ташкил этиш усуллари ва таълим жараёнида кўпроқ педагогик самара олиш учун қўлланиладиган воситалар фаол муҳокама қилинади” [2].

Педагогик адабиётларда доимий равишда ўқитувчининг талабалар фаолиятини ривожлантирадиган ва уларнинг ақлий фаолиятини рағбатлантирадиган усул ва усуллардан фойдаланиши тўғрисида айтиб ўтилган. Маъруза, амалий, лаборатория ёки семинар нафақат материални ўзлаштиришга ёрдам бериши, балки аналитик фикрлашга мажбур қилиши, ижодий тасаввурни ривожлантиришига жуда катта фойда беради.

Ўқитувчи раҳбарлигидаги таълим жараёни ўқувчилар китоблардан фаол фойдаланилсагина самарали бўлади. Маъруза, амалий, лаборатория ва семинар дарсларидан кейин талаба дастур бўйича кўпроқ ўқиб, ўрганганда мақсадга эришади.

Педагогик жараёнлар ўз-ўзини тарбиялаш тамойилларига асосланган шароитда ва агар ўқиш юқори малакали мутахассисни шакллантиришнинг асосий усулларида бири эканлигини ҳисобга олсак, олий таълим муассасаси кутубхонасининг таълим ва ўзини ўзи таъминлайдиган асос сифатида роли қанчалик катта эканлиги аниқ бўлади.

Олий таълим муассасаси кутубхонасининг асосий вазифаси нафақат талабаларни дарслик ва ўқув қўлланмалари билан таъминлаш, балки ўқув жараёнининг ўзида ҳам фаол иштирок этишдан иборат.

Ўз-ўзини тарбиялаб ўқишга бўлган эҳтиёжни тарбиялашда етакчи рол ўқитувчига тегишлидир. Ушбу эҳтиёжнинг шаклланиши маърузалар, семинарларда, китобларни мунтазам ўқиш билан содир бўлади. Ўқитувчининг роли фақат мавзуга қизиқиш уйғотибгина қолмай, балки тафаккур йўналиши, иродани фаол равишда тизимли ўз-ўзини тарбиялаб ўқишга бўлган эҳтиёжни шакллантиришдан иборат.

Бунинг учун муаммоли вазият усули қўлланилади. Талабалар фаолиятини когнитив вазифаларни ҳал қилишда фаол иштирок этадиган тарзда ташкил этиш, уларни саволлар беришга ва кўпроқ китоб ўқишга йўналтириш керак – бу ўз - ўзини тарбиялашни рағбатлантиришнинг асосий усули.

Ўқув жараёнида талабаларга шундай саволлар берилиши керакки, уларнинг жавоблари тайёр шаклда мавжуд эмас, лекин акс эттириш, излаш, янги хусусиятлар ва муносабатларни очиб беришни талаб қилиши керак. Ўқитувчи муаммоли вазиятни яратади, бу ўқувчиларга ҳал қилиниши керак бўлган муаммо сифатида кўринади. Масалан, асосий материал-

ни тақдим этишда талабалар томонидан мустақил қайта кўриб чиқишни талаб қиладиган бундай фикрлар, фактлар ёритилмай қолади. Иложи бўлса, маърузачи худди шу масала бўйича фанда мавжуд бўлган турли хил фикрларни тақдим этади, шу билан бирга унга жавоб бермайди, балки талабаларга тавсия этилган адабиётлар билан танишишни ва ўз фикр ва мулоҳазаларини маъруза ёзувлари чегараларига ёзишни таклиф қилади.

Назорат ва индивидиуал суҳбатлар тизими ўз-ўзини тарбиялашнинг мунтазамлигига ёрдам беради. Назорат босқичма-босқич амалга оширилиши керак. Биринчи босқичда (жорий назорат) барча ўқув материаллари кичик дозаларда, алоҳида мустақил мавзулар билан текширилади. Иккинчи босқич (оралиқ назорат) курснинг янада муҳим бўлимларини қамраб олади. Учинчи босқич (якуний) – имтиҳон ва тестлар.

Гуруҳда ўз-ўзини тарбиялашга бўлган эҳтиёжни ривожлантириш ва ўқувчиларни у билан таништириш жараёни кутубхона иши билан тўлдирилади. Агар ўқитувчи когнитив эҳтиёжларни шакллантирса, уларга қизиқиш уйғонса, кутубхона бу қизиқишни қондиради ва янги қизиқишларни, янги эҳтиёжларни ривожлантиради. Олий таълим муассасаси кутубхонасининг вазифаларидан бири уни иложи борида талабага яқинлаштиришдир.

Маърузалар, семинарлар, амалий машғулотларда китоб кўргазмалари, шарҳлар ўтказиш керак. Кутубхона талабалар билан ишлашнинг индивидиуал ва жамоавий шаклларида фойдаланиши, уларни адабиётларни фаол тарғиб қилиш билан тўлдириши ва ўз фаолиятини талабага ҳар бир мавзу бўйича энг тўлиқ маълумотларни етказадиган тарзда қуриши мумкин.

Кутубхонадаги иш шаклларида бири талабаларнинг ўқув залида мустақил ишлашидир.

Бизнинг тажрибамиз шуни кўрсатдики, ўз-ўзини ўқитиш зарурати ягона таълим ва ўз-ўзини тарбиялаш жараёни орқали энг муваффақиятли шаклланиши мумкин. Бу билимларни пассив ўзлаштиришдан узоқ муддатли интеллектуал қидирувга ўтишни таъминлашнинг ягона усули. Талабалар мустақил ишлашга ва ўз-ўзини тарбиялашга жалб қилинар экан, таълим жараёнида мустақил ишлашнинг ривожланиши аста-секин таълимнинг ўз-ўзини тарбиялашга ўтишига олиб келади, бунда нафақат ўқитувчи билим фаолиятини рағбатлантиради, балки талабанинг ўзи ҳам фаол иштирок этади.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 31.12.2020 й.даги “Олий таълим муассасаларида таълим жараёнини ташкил этиш билан боғлиқ тизимни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 824-сон Қарори <https://lex.uz/docs/5193564>.

2. Томашевская, О. Б. Сущность и содержание самостоятельной работы студентов в условиях вуза / О. Б. Томашевская, Н. А. Малиновская // Вестник Балтийского федерального университета им. И. Канта. – 2011. – Вып. 11. – С. 112 — 117.

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада кредит-модуль таълим тизимини қўллаш масалалари ва талабаларнинг мустақил ишлашнинг моҳияти, шакллари, турлари ва вазифалари келтирилган, уларни ўқув жараёнида самарали қўллаш баён этилган.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описываются использование мобильных приложения в образовательной системе и его эффективного использования в процессе обучения, расширение путей в этой области.

SUMMARY

This article describes the use of mobile applications in the educational system and its effective use in the learning process, the expansion of ways in this area.

XALQ TA'LIMI TIZIMI BOSHQARUVIDA MARKETING XIZMATLARINI TASHKIL ETISH MEKANIZMI

Mamanazarova N. K.

*A.Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga
o'rgatish milliy-tadqiqot instituti p.f.f.d., dots.v.b.*

Tayanch so'zlar: ta'lim, muassasa, marketing, boshqaruv, tadqiqot.

Ключевые слова: образование, институт, маркетинг, менеджмент, исследования.

Key words: education, institution, marketing, management, research.

Kirish. Xalq ta'limi tizimi boshqaruvida marketing xizmatlarini tashkil etish uchun A.Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish milliy-tadqiqot instituti (matn milliy-tadqiqot instituti), Toshkent shahri, Toshkent va Farg'ona viloyatlarining xalq ta'limi boshqarmalari hamda umumiy o'rta ta'lim maktablari tanlab olindi. A.Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish milliy-tadqiqot instituti (matn milliy-tadqiqot instituti), Toshkent shahri, Toshkent va Farg'ona viloyatlarining xalq ta'limi boshqarmalari hamda umumiy o'rta ta'lim maktablarida marketing xizmatlari mexanizmini ishlab chiqish va joriy etishda "Umumta'lim muassasalarda marketing xizmatlarini tashkil etish modeli"dan samarali foydalanishga harakat qilindi.

Tajriba-sinov uchun tanlab olingan ta'lim muassasalar va tashkilotlarda marketing xizmatlari mexanizmini ishlab chiqish va joriy etish maqsadida bir qator tayyorgarlik ishlari amalga oshirildi:

ta'lim muassasalar va tashkilot rahbarlarining marketing xizmatlarini tashkil etish bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalari aniqlandi;

ta'lim muassasalar va tashkilotlarning marketing xizmatlarini tashkil etish bo'yicha maqsadi aniqlandi, strategiyasi ishlab chiqildi;

ta'lim tashkilotlarning tuzilmasiga marketing xizmatlarini tashkil etish nuqtai nazaridan o'zgartirishlar kiritildi;

milliy-tadqiqot instituti institutning ustavi, tarkibiy tuzilmasi, kafedra va bo'limlarining nizomlari qaytadan ishlab chiqildi va tasdiqlandi;

xalq ta'limi tizmi rahbar va mutaxassis xodimlarini uzluksiz kabiyo rivojlanitirish kurslarining tayanch o'quv rejalari va namunaviy dasturlari ishlab chiqildi hamda o'rnatilgan tartibda tasdiqlandi;

Tahlil va natijalar. Ta'limda marketing xizmatlari samaradorligini ta'minlash maqsadida, xalq ta'limi tizimi marketing xizmati faoliyatining tizimdagi tarkibiy bo'linmalarining marketing xizmatlarini tashkil qilinishidan avval va tashkil qilingandan keyingi ta'lim sifati samaradorligi va ta'lim muassasa raqobatbardoshligini tizimli o'rganish va tahlil qilishni taqozo qilmoqda. Ushbu muammoni o'rganish jarayonining «modeli»ni ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etib, xalq ta'limi tizimi marketing xizmatlarini tashkil qilgandan keyingi boshqaruv faoliyati tahlilini amalga oshirish dolzarb hisoblanadi.

Olib borilgan ilmiy izlanishlar natijasida, xalq ta'limi tizimidagi marketing xizmati mexanizmining muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishi uchun:

O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi, Respublika ta'lim markazi, O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik respublika tashxis markazi, A.Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish milliy-tadqiqot instituti, barcha hududiy Xalq ta'limi boshqarmalari va Pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy ta'lim markazlari, umumiy o'rta ta'lim muassasalari hamkorligini yo'lga qo'yish;

O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi va barcha hududiy xalq ta'limi boshqarmalarida "Ta'lim xizmatlari marketingi / Marketing xizmati" bo'limini, Respublika ta'lim markazi, Barkamol avlod markazlari va A.Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish milliy-tadqiqot institutida "Ta'lim dasturlari ishlab chiqish" bo'limini tashkil etish takliflari kiritildi.

A.Avloniy nomidagi pedagoglarni kasbiy rivojlantirish va yangi metodikalarga o'rgatish milliy-tadqiqot instituti "Ta'lim dasturlari ishlab chiqish" bo'limi xalq ta'limi tizimi rahbar xodimlarning boshqaruv faoliyati samaradorligini ta'minlash maqsadida mehnat va ta'lim xizmatlari bozorlari talablari asosida sifatli va raqobatbardosh ta'lim tizimini tashkil etish etish bo'yicha uzluksiz kasbiy rivojlantirish kurslarining namunaviy dasturlarini, ishchi-o'quv dasturlarini, o'quv-uslubiy ta'minotini va meyoriy asoslarini ishlab chiqadi hamda marketing xizmatlarini tashkil etish va ta'lim muassasa raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan ilmiy-tadqiqot yo'nalishlarini amalga oshiradi. Barkamol avlod markazlari bolalarning ehtiyojlari va qiziqishlariga muvofiq ularning ijodiy va badiiy qobiliyatlarini rivojlantiradi,

mehnatsevarlikni, kasb tayyorgarligining dastlabki o'quv va ko'nikmalarini singdiradi, fan va texnikani rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlariga muvofiq texnik vositalar va kompyuter texnologiyalari ishini o'rganishni tashkil etgan holda bolalar texnik ijodkorligini rivojlantiradi.

Respublika ta'lim markazi "Ta'lim dasturlari ishlab chiqish" bo'limi mehnat va ta'lim xizmatlari bozorlari talablari asosida yaqin kelajakda talabgor bo'ladigan kasblar asosida o'quv-tarbiya jarayoni uchun variativ o'quv rejalarini ishlab chiqadi.

Hududiy xalq ta'limi boshqarmalaridagi "Ta'lim xizmatlari marketingi / Marketing xizmati" bo'limi mintaqadagi mehnat va ta'lim xizmatlari bozorini tadqiq qiladi; iqtisodiy omillarni tahlil qiladi; yaqin va uzoq kelajakdagi mehnat bozoridagi talabgor kasblarni prognoz (bashorat) qiladi; mintaqadagi ta'lim tashkilotlari va umumiy o'rta ta'lim muassasalarni faoliyat ko'rsatishining aniq strategiyalarini ishlab chiqadi va amaliyotga joriy qilish uchun buyurtmachilar (davlat, soha, tarmoq, OTM, ota-ona) tomonidan maktab bitiruvchilari shaxsiga qo'yilgan talablarni bajarishga yo'naltiradi hamda bu jarayonga rahbarlik qiladi; reklama-axborotni rejalashtirish va uni olg'a siljitish rag'batini ta'minlaydi hamda ta'lim xizmatlari ko'rsatishga o'z vaqtida tayyorgarlik ko'radi; boshqa ta'lim tashkilotlari bilan hamkorlik ishlarini tashkil qiladi hamda hududdagi marketing xizmatlari faoliyatini nazoratga oladi.

Xalq ta'limi tizimi tashkilotlari tarkibiy tuzilmasini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish yuzasidan yuqorida taklif qilingan bo'linmalar, shuningdek, pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy ta'lim markazlari tarkibidagi kafedra va bo'limlarning nomlanishi hamda funksional vazifalarining unifikatsiya qilinishi xalq ta'limi muassasa va tashkilotlarida marketing xizmatlarini maqsadli boshqarishda meyoriy hujjatlar va o'quv-uslubiy ta'minotni ishlab chiqishni amalga oshirish, mehnat va ta'lim xizmatlari bozori talablarini uzluksiz o'rganish, tahlil va tadqiq qilish hamda marketing xizmatlarini joriy etish samaradorligini oshirish, Xalq ta'limi tizimi tashkilotlari faoliyatini muvofiqlashtirish va ularda ta'lim xizmatlari marketingi boshqaruvini takomillashtirish imkoniyatini yaratadi.

Xalq ta'limi tizimi boshqaruvida ta'lim xizmatlari marketingini tatbiq etish bo'yicha xalq ta'limi tizimining ta'lim xizmatlari yuzasidan maqsadlari hamda umumta'lim muassasa o'quvchilarini mustaqil hayotga tayyorlash strategiyasi va uning asoiy yo'nalishlari belgilanadi.

Marketing xizmatining asosiy vazifasi ta'limda marketing xizmatlari tizimini va uning hujjatlarini ishlab chiqish, joriy etish va takomillashtirib borishdan iborat bo'lib, uning tarkibiga boshqarmaning monitoring bo'limi,

o'quv bo'limi xodimlari, shuningdek, alohida tayyorgarlikdan o'tgan boshqa mutaxassislar kiritilishi mumkin.

Marketing xizmatining boshqarmalarning ta'limda marketing xizmatlari tizimini quyidagi tartibda ishlab chiqib, amalga oshiradi:

mintaqadagi mehnat va ta'lim xizmatlari bozorini tadqiq qiladi;

iqtisodiy omillarni tahlil qiladi;

yaqin va uzoq kelajakdagi mehnat bozoridagi talabgor kasblarni prognoz (bashorat) qiladi;

mintaqadagi ta'lim tashkilotlari va umumiy o'rta ta'lim muassasalarni faoliyat ko'rsatishining aniq strategiyalarini ishlab chiqadi va amaliyotga joriy qilish uchun buyurtmachilar (davlat, soha, tarmoq, OTM, ota-ona) tomonidan maktab bitiruvchilari shaxsiga qo'yilgan talablarni bajarishga yo'naltiradi hamda bu jarayonga rahbarlik qiladi;

xodimlar bilan ishlashga doir takliflarni ishlab chiqadi;

reklama-axborotni rejalashtirish va uni olg'a siljitish rag'batini ta'minlaydi hamda ta'lim xizmatlari ko'rsatishga o'z vaqtida tayyorgarlik ko'radi;

Respublika ta'lim markaziga variativ o'quv dasturlarga o'zgartirish kiritish bo'yicha takliflar tayyorlaydi;

A.Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti va Pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish hududiy milliy ta'lim markazlariga xalq ta'limi rahbarlari, pedagog va mutaxassis xodimlarini marketing tadqiqotlari (mehnat va ta'lim xizmatlari bozori talablari) asosida qayta tayyorlash va malakasini oshirish bo'yicha dasturlarga o'zgartirish kiritish yuzasidan takliflar kiritadi;

boshqa ta'lim tashkilotlari bilan hamkorlik ishlarini tashkil qiladi hamda hududdagi marketing xizmatlari faoliyatini nazoratga oladi.

Marketing xizmatining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat bo'ladi:

ta'lim xizmatlari marketingi sohasidagi siyosatni amalga oshirish;

mintaqadagi mehnat va ta'lim xizmatlari bozori talablari asosida ta'lim xizmatlarini rejalashtirish;

ta'lim sifatni va ta'lim muassasa raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha ishlarni tashkil etish;

boshqarma, umumiy o'rta ta'lim muassasa pedagogik xodimlari va mutaxassislarini uzluksiz kasbiy rivojlantirishni tashkil etish;

ta'lim xizmatlarini ko'rsatish jarayonlarini rejalashtirish;

ta'lim jarayonini va uning natijalarini tahlil va nazorat qilish;

ko'rsatilayotgan marketing xizmatlariga doir ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish;

umumiy o'rta ta'lim muassasalar bitiruvchilarining maktabdan keyingi qadamlari va uning natijalarini tahlil qilish;

olingan natijalar asosida marketing xizmatining kelgusi ishlari va tadbirlarini rejalashtirish;

ta'limda mehnat va ta'lim xizmatlari bozori bilan Davlat ta'lim standartlari orasidagi tafovutlarni bartaraf etish bo'yicha takliflarni ishlab chiqish;

marketing xizmati ishini takomillashtirish bo'yicha takliflarni vazirlikka kiritish.

Pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy ta'lim markazlari pedagog xodimlarga o'quvchilarda muhim kasbiy ko'nikmalarni rivojlantirish, o'z fani doirasida kasbga yo'naltirish bo'yicha ilg'or tajribalar asosida uzluksiz kasbiy rivojlantirish kurslarini tashkil etadi. Marketing xizmati o'ziga yuklatilgan vazifalarni boshqarmaning qolgan bo'linmalari bilan birgalikda amalga oshiradi.

Xalq ta'limi boshqarmalarining boshqa bo'linmalarida ta'lim xizmatlari marketingi bo'yicha strategiyasining amalga oshirilishini ta'minlaydi. Marketing xizmati bilan hamkorlikda mehnat va ta'lim xizmatlari bozorini tadqiq qiladi, marketing xizmati tizimi meyoriy-huquqiy, o'quv-metodik va boshqa hujjatlarini ishlab chiqadi, ta'lim xizmatlari natijalarining ichki va tashqi monitoringini o'tkazadi, tahlil qiladi hamdanatijalarga asoslangan boshqaruvni rejalashtirib, amalga oshiradi.

Boshqarmaning marketing xizmatlari sohasidagi maqsadi va strategiyasi – mehnat va ta'lim xizmatlari bozorining talablarini, ta'lim sifati va raqobatbardoshligi omillarini tadqiq qiladi va boshqaradi.

Boshqaruv – boshqarmaning marketing xizmatlari sohasidagi maqsadi va strategiyasi, resurslar, tadqiqot, monitoring bo'linmalarning ishini muvofiqlashtiradi.

Resurslar– kadrlar va moddiy-texnik baza bilan ta'minlash jarayonini boshqaradi.

Tadqiqot – mehnat va ta'lim xizmatlari bozori talablarini o'rganadi, yaqin 5-10 yillikdagi talabgor kasblarni tadqiq qiladi.

Monitoring – ta'lim xizmati iste'molchilarining bilim va ko'nikmalari tahlil qiladi; marketing xizmati tarkibiy bo'linmalarning faoliyati hamda natijalarini tahlil qilib, baholaydi; mehnat va ta'lim xizmatlari bozorlari hamda istemolchi va buyurtmachilar kutuvlarini aniqlab, marketing xizmati faoliyati natijalari bilan taqqoslaydi, tahlil qiladi va xulosa beradi. Yuqorida keltirilgan tizimli yondoshuvga asoslangan boshqaruv samaradorligini ta'minlashda avvalo boshqaruv obyekti murakkab ijtimoiy-iqtisodiy, o'zgaruvchan tizim, ichki

tartib va o'zaro aloqaga bir butun yaxlitlikni tashkil etuvchi unsurlar yig'indisi sifatida o'rganilishini ifodalaydi.

Tizimli yondashuv asosida boshqariladigan obyektning barcha tarkibiy qismlari uzviy amal qilishini ta'minlaydi, bir tomonlama yondashuvni inkor etadi, tizimning turli unsurlari o'rtasida nomutanosiblik va qarama - qarshiliklarni bartaraf etishga yordam beradi va shu sababli faqat boshqaruv obyektiga nisbatan emas, balki boshqaruvning o'ziga nisbatan ham amalga oshirilishi kerak.

Bundan kelib chiqqan holda xalq ta'limi tizimida marketing xizmati faoliyatining tizimdagi boshqa unsurlari bilan o'zaro ta'siri va aloqasini ko'rib chiqamiz.

Tizimli yondashuvni qo'llash umuman vaziyatga baho berish barcha holat va oqibatlarni hisobga olgan holda boshqaruv qarorlari qabul qiluvchi har bir rahbar uchun zarurdir. Boshqaruvda tizimli yondashuvni qo'llash rahbardan mantiqiy fikr yuritishni ya'ni, har bir qarorga kelish va asoslash jarayonida tizimning umumiy maqsadini aniqlash va barcha kichik tizimlar faoliyatini bu maqsadga erishishga yo'naltirishni talab etadi. Bunda har bir tizim undan yirikroq tizimning tarkibiy qismi sifatida o'rganiladi, uni rivojlantirishning umumiy maqsadi ushbu yirik tizim rivojlanishi maqsadi bilan muvofiqlashtiriladi. Tizimli yondashuvda vazifalar tashkilotga moslashtirilmaydi, aksincha tashkilot qo'yilgan maqsadlar va ularni hal etish usullariga muvofiq holda tashkil etiladi yoki qayta tuziladi.

Xalq ta'limi boshqarmasining marketing xizmati tizimi tarkibida keltirilgan jarayonlar tarkibli jarayon sifatida boshqa jarayonlardan va faoliyatlardan tashkil topishi, tarkibdagi har bir jarayon ham, o'z navbatida, yana boshqa jarayonlardan va faoliyatlardan tuzilgan bo'lishi mumkin.

Marketing xizmati faoliyatining asosiy natijalari, ya'ni yakuniy mahsulotini umumiy o'rta ta'lim muassasada ta'lim sifati va uning raqobatbardoshligi oshishi, bitiruvchilarning OTMga kirganlar salmog'i va mustaqil hayotda o'z o'rnini topganligi bilan ifodalanadi. Mazkur natijalarni beruvchi jarayonlar asosiy jarayonlar sifatida belgilanadi. Aynan ana shu asosiy jarayonlarning natijalari iste'molchilar(ta'lim oluvchi)ga va buyurtmachilar(davlat, soha, ota-ona)ga taqdim etiladi. Ta'lim xizmatlari sifatini doimiy takomillashtirib borish (Deming) sikli, avvalo, ana shu asosiy va boshqaruv jarayonlarini takomillashtirish, ta'lim xizmatlari va raqobatbardoshlikni oshirishda qo'llaniladi.

Qolgan barcha jarayonlar asosiy va rahbarlik jarayonlarini resurslar bilan ta'minlash hamda ular uchun zarur sharoitlarni yaratish orqali yakuniy mahsulotlarni ishlab chiqishda bilvosita ishtirok etadilar. Lekin ularga ham

texnologik jarayonlar sifatida ta'lim xizmatlari sifatini doimiy takomillashtirib borish (Deming) sikli qo'llanilishi lozim.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan model va tahlil asosida xalq ta'limi tizimining marketing xizmati faoliyatini tahlili uning tashkil etish va rivojlanishi asosiy iste'molchilar guruhlarining ehtiyojlari va kutuvlarini uzluksiz ravishda tahlil qilish, ular talab qiladigan ta'lim xizmatlarini, shu jumladan, mazmun, texnologiya va xizmat komponentlari kabi tarkibiy qismlarni ishlab chiqish va taqdim etish bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Bu esa, o'z navbatida, muassasaning samaradorligini oshirish, uning raqobatdosh ustunliklarni shakllantirish, ta'lim xizmatlarini taqdim etishni samarali boshqarish orqali maqsadga erishish, iste'molchilarning ehtiyojlarini o'rganish, resurslarni ajratish va maqsadli bozorni tanlash bilan raqobatchilarga nisbatan tanlangan segmentlarning ehtiyojlarini to'liq qondirish imkonini beradi.

Shunday qilib, tadqiqotda marketing xizmati muassasa faoliyati samaradorligini oshirishga va raqobatbardosh ustunliklarini shakllantirishga qaratilgan, ta'lim xizmatlari iste'molchilari va umuman jamiyatning manfaatlarini muvozanatlashtirish va uyg'unlashtirishga imkon beruvchi umumta'lim muassasa sifatida ta'riflanib, iste'molchilar ehtiyojlariga mos keladigan ta'lim xizmatlarini ishlab chiqish va taqdim etish, shuningdek, ularning ijtimoiy ahamiyatli ta'lim ehtiyojlarini rivojlantirish orqali amalga oshiriladi.

Adabiyotlar:

1. Донина И. Концепция и маркетинговая стратегия развития школы как общеобразовательной организации. Дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01: Великий Новгород., 2015 г. 475 с.
2. Юлдашев М.А. Халқ таълими ходимларининг малакасини оширишда таълим сифати менежментини такомиллаштириш. п.ф.д. дисс. 2016 й. Б. 268.
3. Қосимова Д.С., Собиров А.А. Бошқариш назарияси асослари. Дарслик. ТДИУ. 2011 й. Б. 321.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada xalq ta'limi tizimi boshqaruvida marketing xizmatlarini tashkil etish mexanizmi va uni monitoringini amalga oshirish yuzasidan ilmiy-tadqiqot ishi natijalari yoritilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описаны результаты научного исследования механизма организации маркетинговых услуг в управлении системой народного образования и его мониторинга.

SUMMARY

This article describes the results of scientific research on the mechanism of organizing marketing services in the management of the public education system and its monitoring.

SINF DAN TASHQARI O'QISH DARSLARIDA ERTAKLARNI PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR ASOSIDA O'QITISH USULLARI

Hamdamova F. H.

*Termiz davlat pedagogika instituti Ta'lim tarbiya nazariyasi va
metodikasi yo'nalishi 2-kurs magistranti*

Tayanch so'zlar: ta'lim, tarbiya, islohot, shaxs, xalq, manfaat, sinf.

Ключевые слова: образование, воспитание, реформа, человек, нация, интерес, класс.

Key words: education, upbringing, reform, person, nation, interest, class.

Kirish. Sinf dan tashqari ishlarni takomillashtirishning kontseptual yondashuvlarga mutanosib ravishda olib borilishi o'ziga xoslikni aks ettirishini ko'rsatmoqda. Maktab o'quvchisini ma'lum faoliyat turiga yo'naltirish o'qituvchilar tomonidan belgilangan maqsadga muvofiq bo'lib boshlang'ich maktab yoshidagi o'quvchilarni sinf dan tashqari ishlarni tashkil etish mezonlarini ishlab chiqish va belgilashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

O'zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy hayotdagi barcha o'zgarishlar, uning bozor siyosatiga o'tishi jarayonidagi islohatlar ta'lim-tarbiya mazmuniga, shaxs mafkurasiga o'z ta'sirini ko'rsata boshladi. Darhaqiqat, uzluksiz ta'lim jarayoni shaxsning har tomonlama barkamol va yetuk bo'lib shakllanishida asosiy bosqich bo'lib sanalar ekan, bu jarayonda boshlang'ich ta'lim o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Umumta'lim maktablarida o'quvchilarni mustaqil hayotga tayyorlash, vatanimizning ongli bunyodkorlarini tarbiyalash, ularda milliyurf - odatlarimizga, an'analarimizga va udumlarimizga hurmat hissini shakllantirish milliy va umumbashariy qadryatlarimizni chuqur anglashga o'rgatish, ularni hurmat qilish, millatlararo totuvlik tuyg'usini singdirish, ularda baynalminallik, yuksak ma'suliyat hissini tarbiyalashni davr taqozo etmoqda.

Tahlil va natijalar. Boshlang'ich sinf o'quvchilari idroki o'tkirligi ravshanligi, sofligi, aniqligi, hayolining yorqinligi, xotiraning kuchliligi, tafakkurining yaqqolliigi, o'zining qiziquvchanligi, ishonuvchanligi bilan boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi. Ularning insoniy munosabatlar tizimida ham alohida o'rin egallayotganligini, ota-onasi yaqinlari, atrofida qilari

unga yosh boladek emas, balki o'z vazifalari, majburiyatlari bor bo'lgan, o'z faoliyat natijasiga ko'ra hurmatga sazovor bo'lishi mumkin bo'lgan alohida shaxs sifatida munosabatda bo'ladilar. Bu davrda bolaning "Men shuni xohlayman" motividan "Men shuni bajarishim kerak" motivi ustunlik qila boshlaydi. Ko'rinib turibdiki, mazkur yosh davrida bolalarda ma'suliyat va javobgarlik hissi ustunlik qila boshlaydi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ta'limiy va tarbiyaviy faoliyatining yetakchi shakli-bu jamoaviylik. Chunki jamoaviy faoliyat boshlang'ich sinf o'quvchisining mustaqilligini ta'minlashda muhim shart-sharoit sifatida ko'zga tashlanadi. Xo'sh unda boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan tashkil etiladigan jamoaviy faoliyat qanday bo'lishi lozim? Bunday faoliyatni tashkil etishning asosiy shartlari:

Birinchidan, o'qituvchi tomonidan berilgan vazifa o'quvchilar guruhi tomonidan baravariga bajarilishi qabul qilinishi.

Ikkinchidan, vazifalarni o'zaro taqsimlangan holda birgalikda biron-bir ish bajarilishi.

Uchinchidan, o'zaro nazorat va ma'suliyat mavjud bo'lishi.

To'rtinchidan, mehnat vazifalarining tashkil etilishi va uning bajarilishini o'quvchilarning o'zlari nazorat etib borishlari kabi xususiyatlar.

Keltirilgan jihatlardan ko'rinib turibdiki, sinfdan tashqari ishlar jarayonida ana shunday faoliyatni yo'lga qo'yish imkoniyatlarining mavjudligini e'tiborga olsak, boshlang'ich sinf o'quvchilarini baynalmilal ruhda tarbiyalashda sinfdan tashqari ishlarning o'рни muhim va ta'sirli jarayon ekanligini anglashimiz mumkin.

Kichik maktab yoshining yana bir xarakterli jihati bu davrda bolaning o'zini-o'zi boshqarishga o'tishi bilan tavsiflanadi. Mustaqillikka moyillikning rivojlanishi ikki yo'nalishda amalga oshiriladi:

Mustaqillikning shaxs xislati sifatida vujudga kelishi ijtimoiy muhitga bog'liq.

Mustaqillikning shaxs xislati sifatida shakllanishida individual xususiyatlar va shaxs yashaydigan, mehnat qiladigan jamoada vujudga kelgan munosabatda uning ijtimoiy faolligi namoyon bo'ladi.

Ko'rinib turibdiki, har ikki yo'nalishda shaxs faolligi va mustaqilligining shakllanishi bevosita ijtimoiy muhit doirasida kechar ekan, bu xulosa ham boshlang'ich sinf o'quvchilari bilan olib boriladigan sinfdan tashqari mashg'ulotlarda olib boriladigan tarbiyaviy ishlarning dolzarblik darajasini yana bir bor isbotlab, bu jarayon ijtimoiy hamkorlik, ijtimoiy tarbiya masalalariga jamoatchilik nuqtai nazaridan yondashish masalasini shakllantiradi.

O'quvchilarning mehnat faoliyatiga psixologik va amaliy tayyorlash o'quvchilar ijtimoiy foydali mehnatning har xil turlarida qatnashayotgan vaqtlarida xilma-xil tarbiyaviy tadbirlarni qo'llash orqali amalga oshirilishi kerak.

O'quvchilar bilan olib boriladigan sinfdan tashqari ishlar maktabning butun ta'lim-tarbiyaviy ishlarining ajralmas qismi bo'lib, u bolaning har tomonlama rivojlantirish, darslarda egallayotgan bilimlarini mustahkamlash, chuqurlashtirish, amalda qo'llashga yordam beruvchi muhim vositalardan biridir. Sinfdan tashqari ish ayni bir vaqtda o'quvchilarning bilim doirasini kengaytiradi, o'quvchilarda fan-texnika, san'atning turli sohalariga qiziqishini o'stirish masalasini hal etishga yordam beradi.

Texnologiya ta'limi bo'yicha sinfdan tashqari ishlar texnik mehnat darslarining davomi qo'shimchasidir. O'quv mashg'ulotlari bilimlariga qiziqishini o'stiradi, sinfdan tashqari ish darsda bilimlarni kengroq qo'llash hamda chuqurlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga sinfdan tashqari ishlar darslarda berilgan materiallarni aynan takrorlamasligi kerak, u sinfdagi ishlardan o'zining o'yin, qiziqarli xarakterdaligi bilan ajralib turadi.

Sinfdan tashqari ishlar o'quvchilarning o'zlariga ko'proq yoqqan, o'zlarini ko'proq qiziqtirgan turini tanlashlari uchun imkon yaratadi. Faqat sinfdan tashqari ishlarda o'quvchining individual ijodiy qobiliyatlari yorqinroq namoyon bo'ladi. Bu yerda ular istalgan ish bilan shug'ullanishlari, qo'yilgan maqsadga erishish uchun kerak bo'lgan vaqt va kuchini sarflashlari mumkin.

Umumta'lim maktablarida mehnatga ehtiyojini takomillashtirish usullariga asoslangan sinfdan tashqari ishlarni tashkil qilishda o'quvchining yoshi, ruhiyati, individual xususiyatini hisobga olgan holda, ular taxnologiya ta'limi va kasbga yo'naltirishda o'simliklarni parvarish qilish, hunarmandchilik jihozlari bilan tanishtirish va ishlov berishda mehnat ko'nikma va malakalari shakllantirilib boriladi. Shu bilan birga, ularning qiziqish va moyilliklariga ko'ra o'zini-o'zi kasbiy jihatdan aniqlash, kasb-hunar turlarini tanlashi, hunarmandchilik sohalari va ularda ishlatiladigan asbob-uskuna, yangi texnika va ilg'or texnologiyalarni o'rganib borishlari hamda mehnat faoliyatida ishtirok etishlari ta'minlanadi.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'quvchilarni mehnatga ehtiyojini takomillashtirish usullari ishlarning keying vaqtda kam e'tibor berilayotgan ishlab chiqarish ilg'orlari bilan uchrashuv, suhbat, bahs, sayohat, ko'rik, musobaqa, mehnat amaliyoti, o'quvchilar mehnat uyushmasi kabi shakllarning mazmuni va tuzilmasi qayta ko'rib chiqilib, zamon ruhiga moslashtirilishi pedagogika fani oldida turgan dolzarb muammolardan biri hisoblanadi.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlar shakllarini samarali ravishda amalga oshirish, umumta'lim maktablari, oila, mahalla-jamoatchilik, ishlab chiqarish korxonalari, xalq hunarmandchiligi, ustalarning ish tajribalari o'quv jarayonida foydali mehnat mahsulotlarini tayyorlab, ta'lim muassasalarining bozor iqtisodiyatini amalga oshirishda qatnashishi va moddiy jihatdan kafolatlanishiga yordam beruvchi omillardan biri hisoblanadi.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlar shakllarini tashkil etish, jumladan, to'garaklar, ko'rik, musobaqa, munozarali bahs, uchrashuv, har xil turdagi o'yin, ko'rgazmali chiqis, sayohat va shu kabilardan foydalanish ta'limni samarali amalga oshirishning muhim shakllaridan biri hisoblana. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'quvchilarning fanlardan o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarini mustahkamlaydi, dunyoqarashini shakllantiradi va bu taasurotlar ularning ijodiy qobiliyatini o'stiradi va badiiy estetik didini oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. O'z vaqtida rejali, tartibli o'tkazilgan mashg'ulotlar o'quvchining har bir tadbirga bo'lgan qiziqish va havasini yanada oshiradi.

O'quvchilarning u yoki bu turdagi amaliy faoliyatga qiziqishlarini aniqlash va rivojlantirishning dastlabki pag'onasida o'qituvchi individual ish olib boradi, suhatlashadi, adabiyotlarni tavsiya etadi, o'quvchini to'lqinlantirgan ishni muhokama qiladi, qiziqarli fan va texnika kechalarini, fan va texnika tarixidagi atoqli kunlarga bag'ishlangan kechalarni tayyorlash va hokazolar bo'yicha individual topshiriqlar beradi. Shundan keyin, o'qituvchi o'quvchilarni to'garakka birlashtiradi. Bunda ular jamoa topshiriqlarini ham bajara oladi.

To'garak, fan-texnika va ishlab chiqarishning muayyan tarmog'idagi amaliy ishga intiladigan yosh texniklar, tabiatshunoslar va boshqa ilmiy-texnik havoskorlik ishqibozlari bilan ishlashining asosiy shaklidir.

U yoki bu birlashma tashkilotchilarining hamkorlikdagi faoliyati maqsadini aniqlash o'quvchilarga ta'lim berish metodlarini izchil bilib olishda, har bir qadamda pedagogik ta'sir ko'rsatishga qo'yiladigan asosiy talablarni belgilashda, to'garaklarda o'quvchilar jamoa mehnatining ma'lum shakllaridan samaraliroqdir.

Shuningdek, umumta'lim maktablarida o'quvchilarning ma'naviy madaniyatini shakllantirish, ta'lim- tarbiya tizimining asosiy bo'g'ini dars bilan bir qatorda, o'quvchilarning sinfdan va maktabdan tashqari faoliyatini tashkil etish hamda oila muhiti va jamoatchilik o'rtasida olib boriladigan ma'daniy-ma'rifiy tadbirlarning samaradorligini ta'minlashga ham bog'liq.

Shu nuqtai nazardan, biz sinfdan tashqari ish jarayonida, xalqimizning boy madaniy merosi vositasida, o'quvchilarning madaniyatini shakllantirishning samarali andozasini yaratishda quyidagilarga tayaniladi: ta'lim-tarbiya

jarayonini tashkil etishga yangicha metodologik yondashuv; boshlang'ich ta'lim fanlariga hozirgi zamon talabi; jumladan, jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy yangilanish konsepsiyasi; uzluksiz ta'lim tizimini milliyalashtirish, insonparvarlashtirish, ta'lim-tizimi mazmuni, shakl va usullarini yangicha talablar asosida takomillashtirish va amaliy ahamiyatini kuchaytirish.

Ma'naviy qadryatlar asosida uyushtiriladigan sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarning mazmuni, shakl va usullari samaradorligi uning harakterli xususiyatlarini aniqlab, belgilab olish bilan bog'liq.

O'quvchilar ta'lim jarayonida olinadigan bilimlarni takrorlamaydi, aksincha, ularning qiziqishi, xohishi, intilishi, tarbiyaviy ehtiyoji asosida, yangi mazmun, shakl va usullar bilan uyushtiriladi. Ma'naviy madaniyatni shakllantirishning asosi bo'lgan milliy ong va milliy g'ururni shakllantirishda, tarbiyaviy tadbirlar uchun material tanlashda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi:

- o'quvchilarning yoshi, ruhiy holatiga mosligi;
- o'quvchilarning aqliy zakovati, hissiyoti, irodasi, ma'naviy dunyosiga, amaliy faoliyatiga ta'siri;
- o'zligini anglashda o'tmish boy madaniy-ma'naviy meros dinamikasi haqida bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish imkoniyatlari;
- ma'naviy, milliy qadryatlarini tiklashdagi munosib o'rni;
- o'quvchilarning shaxsiy, hududiy imkoniyatlari va sharoitiga mosligi;
- ma'naviy madaniyatning barcha qirralarini o'zlarida mujassam etish;
- dars jarayonida o'rganilgan mavzuni mustahkamlash, to'ldirish, tarbiyaviy ta'sirchanligini oshirish, chuqurlashtirishga xizmat qilish;

Bu o'rinda quyidagi yo'nalishlar bo'yicha tanlash ishlari amalga oshiriladi:

- dastur, darslikka kirmagan, lekin mustaqil o'rganish uchun tavsiya etilgan manbaalar;
- dastur materiallariga chuqurlashtirish uchun zarur va xarakterli bo'lgan qo'shimcha ma'rifiy qadryatlari;
- dastur materiallariga aloqasiz bo'lsa ham, lekin o'quvchilarning umumiy saviyasini o'stirish uchun xizmat qiladigan manbalar.

Ma'naviy qadryatlar asosida, o'quvchilarning ma'naviy madaniyatini shakllantirishga yo'naltirilgan sinfdan tashqari tarbiyaviy tadbirlarga rahbarlikni amalga oshirishda mutasaddilarning vazifalari quyidagilardan iborat:

- tarbiyaviy tadbir mavzusini bildirish;
- o'quvchilarning tarbiyaviy tadbir g'oyasiga munosabatini faollashtirish;
- tadbirni o'tkazish va unga qo'yilgan tarbiyaviy tadbirlarning vazifasini hal qilinishini ifodolovchi natijalarni yakunlash;

- o‘quvchilarning tadbir vaqtidagi xatti-harakatlarini, o‘zaro munosabatlarini baholash;
- o‘quvchilarda milliy ong, milliy g‘ururni shakllantirishga erishish.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarga rahbarlik qilishning pedagogik tomoni o‘quvchilarning yosh va o‘ziga xos ruhiyatini tahlil qilishni, ma’naviy ong va g‘ururni shakllantirish jarayoni uchun muayyan maqsad va vazifalar qo‘yishni, tarbiyaviy-tadbirning eng samarali shakllari, usullar hamda vositalarni aniqlashni talab etadi. Ma’lumki, har qanday jamiyat yoki davlatning istiqboli unda yashab ijod qilgan kishilarning umumiy bilim saviyasi hamda fazilatlarini bilan bevosita bog‘liqdir. Ilmga tashnaligi, tirishqoqlik, tejamkorlik, rostgo‘ylik, chidamlilik, sabrlik, ochiq ko‘ngillilik, mutavoziylik kabi fazilatlarining birini o‘zida mujassam etgan har qanday insonning biror kasb-hunarga oshno bo‘lishi shubhasiz. Tarixga nazar tashlaydigan bo‘lsak, aksariyat allomalar tomonidan ushbu fazilatlarini keng ommada tarbiyalash va biror-bir aniq kasb-hunarga yo‘naltirish borasida ko‘plab ilmiy-ijodiy ishlar amalga oshirilgan.

Kasb-hunarga yo‘naltirish ishlari jamiyat rivojlangani sari olimlar tomonidan to‘g‘ri anglab boriladi. Ushbu rivojlanish kasb-hunarga yo‘naltirishda yangi bilimlar va ma’lumotlar talab qila boshladi. Xususan, XII asrda yashab ijod qilgan ulug‘ mutafakkir shoir Yusuf Xos Hojib tomonidan ham bu borada ibratli ishlar olib borilgan. Alloma tomonidan yozilgan “Qutadg‘u bilig” asari o‘sha davr olim-u ulamolari doirasida juda katta shuhrat topgan.

Kishilik jamiyati rivojlana borgani sari insonlarning kasb-hunarga bo‘lgan munosabatlari ham o‘zgara boshladi. Bu holat temuriylar davrida yaqqol ko‘zga tashlanib turishini o‘sha davrdan qolgan ilmiy-adabiy manbalar, tarixiy yodgorliklar va ashyolar ochiq-oydin ko‘rsatadi. Darhaqiqat, bu o‘zgarishlarning vujudga kelishida kishilarning ilm-hunarga bo‘lgan qiziqishlari va intilishlari alohida o‘rin tutadi.

Bugungi kunda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarini o‘qitishda nafaqat pedagogik texnologiya usul va vositalaridan balki, ta’lim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish o‘quv jarayonining mazmun va sifatini yaxshilashda muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, rivojlangan mamlakatlarda axborot texnologiyalarini ta’limga joriy etishda ularning texnik vositalarini integratsiyalash asosiy yo‘nalish bo‘lmoqda.

Xulosa. Boshlang‘ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish zaminida o‘quvchilarni mustaqil va ijobiy ishlashi, shuningdek, o‘quv materialini puxta o‘zlashtirishi, o‘z fikrini asoslashi va isbotlashi olingan natijalar asosida o‘z isbotini topdi. Boshlang‘ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish jarayonida zamonaviy ta’lim texnologiyalardan

foydalanishning metodik asoslari va ta'lim jarayonida tutgan o'rni va ahamiyati aniqlandi. Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishda o'quvchilarning nazariy bilimi, amaliy ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini takomillashtirish zaminida o'quvchilarni mustaqil va ijobiy ishlashi, shuningdek, o'quv materialini puxta o'zlashtirishi, o'z fikrini asoslashi va isbotlashi olingan natijalar asosida o'z isbotini topdi

Adabiyotlar:

1. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. -T.: TDPU. 2006 y.
2. Madyarova S. A. va boshq. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. -T.: IQTISOD-MOLIYA, 2009, 240 b.
3. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. -T.: "Moliya " nashriyoti, 2003 y. – 171 b.
4. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Qarshi. "Nasaf", 2000 y.-80 b.
5. Tolipov U., Usmanbayeva M. Pedagogik texnologiya:nazariya va amaliyot.-T.: "Fan". 2005.
6. Farberman. B.L. Ilg'or pedagogik texnologiyalar.- T.:2001
7. Dadamirzaev G'. Pedagogik texnologiyalar bo'yicha izohli tayanch so'z va iboralar. Metodik qo'llanma. - Namangan, NamMPI, 2008 yil, 30 bet.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada sinfdan tashqari o'qish darslarida ertaklarni pedagogik texnologiyalar asosida o'qitish usullari, boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning nazariy asoslari va boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning mazmun-mohiyati haqida yozilgan. Albatta bu jarayonlarni tashki etish uchun ma'lum bir shart-sharoit va mavjud huquqiy asos hamda faol harkat amalga oshirish talab etiladi. SHu nuqtai nazardan olib qaraydigan bo'lsak umumta'lim muassasalarining jamoat va davlat tashkilotlari bilan o'zaro aloqalarning amaliy imkoniyatlarini kengaytirish borasida har tomonlama tashkiliy va tarbiyaviy ishlarni samarali yo'lga qo'yish, uning uzluksiz ishlash mexanizmini yaratish lozim.

РЕЗЮМЕ

В данной статье написано о методах обучения сказкам на основе педагогических технологий на внеклассных занятиях по чтению, теоретических основах совершенствования внеурочной деятельности в младших классах, сущности совершенствования внеурочной деятельности в младших классах. Конечно, для организации этих процессов необходимы определенные условия и существующая правовая база, а также активные действия. Если смотреть с этой точки зрения, то необходимо эффективно развернуть всестороннюю организационно-воспитательную работу по расширению практических возможностей взаимоотношений общеобразовательных учреждений с общественными и государственными организациями, создать механизм ее непрерывного функционирования. .

SUMMARY

In this article, it is written about the methods of teaching fairy tales based on pedagogical technologies in extracurricular reading classes, the theoretical basis of improving extracurricular activities in elementary grades, and the essence of improving extracurricular activities in elementary grades. Of course, in order to organize these processes, certain conditions and an existing legal basis, as well as active action, are required. If we look at it from this point of view, it is necessary to effectively launch all-round organizational and educational work to expand the practical possibilities of mutual relations of general education institutions with public and state organizations, and create a mechanism for its continuous operation.

“DIDAKTIK-METODIK KOMPETENTLIGI” TUSHUNCHASINING MAZMUN-MOHİYATI

Badalov K. R.

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti o‘qituvchi

Xolmurodova N. X.

Termiz Pedagogika instituti magistranti

Tayanch so‘zlar: metodika, didaktika, kompetentlik, boshlang‘ich sinf, didaktik faoliyat, psixologik-pedagogik, fikr, qiziqish.

Ключевые слова: методология, дидактика, компетентность, начальный класс, дидактическая деятельность, психолого-педагогические, мнение, интерес.

Key words: methodology, didactics, competence, elementary class, didactic deyatelnost, psychological-pedagogical, opinion, interest.

O‘zbekiston Respublikasida uzluksiz ta‘lim tizimini takomillashtirish, ta‘lim sifatini yaxshilash va samaradorligini oshirida moddiy omillar bilan bir qatorda, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining didaktik-metodik kompetentligini rivojlantirish masalasi har qachongidan dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunki, bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining didaktik-metodik kompetentligini rivojlantirish va ularni didaktik faoliyatga tayyorlash bugungi kun davr talablariga muvofiq amaliy faoliyat olib boruvchi kelajak avlod kadrlarni tayyorlash masalasiini davrning o‘zi taqazo etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev Oliy Majlisga Murojaatnomasida islohotlar jarayonida ta‘lim-tarbiya tizmini tubdan rivojlantirishda yosh-avlodning kelajagi uning barkamol kadr bo‘lib voyaga yetish masalasiga to‘xtalar ekan: “har qanday jamiyat taraqqiyotida uning kelajagini ta‘minlaydigan yosh avlodning sog‘lom va barkamol bo‘lib voyaga yetishi hal qiluvchi o‘rin tutadi. SHu sababli biz islohotlarimiz ko‘lami va samarasini yanada oshirishda har tomonlama yetuk, zamonaviy bilim va hunarlarni puxta egallagan, azmu shijoatli, tashabbuskor yoshlarimizga tayanamiz” deb ta‘kidlaganlarida ham kelajak avlod masalasi barcha davrlarda ham muhim ahamiyat kasb etishi bejiz emas.

Demak, boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining didaktik kompetentligi ustida ishlash jarayonida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining o‘quv didaktik-metodik faoliyati bir qancha yo‘nalishlarni amalga oshirish komponenti sifatida nomyon

bo'ladi. Xususan, boshlag'ich ta'lim fanlarini amaliy o'rgatish, muntazam va izchil o'rgatish, namunalar va maxsus mashqlar asosida o'rgatish, turli xatolarning oldini olish va ularni to'g'rilash orqali bajarish kabi o'z ustida ishlovchi amaliy vazifalarni bajarish orqali singdirib borish vazifasi muhim o'rin tutadi. O'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda, barcha o'quv fani dasturidagi mavzularni puxta o'zlashtirilishiga yordam beradigan, mustaqil fikr yuritish, fikrini erkin ifodalash, boshqalar fikrini tinglash, mulohaza yuritish, ulardan eng muhimlarini ajrata olish, o'z fikrini ilgari surish, uni dalillash, umumlashtirish va xulosalashga o'rgatish, o'qituvchining til materialidan foydalanishga qiziqish uyg'otish, unda amalda foydalanish ehtiyojini yuzaga keltirish, ta'lim samaradorligini oshirishning omili sifatida e'tirof etilayotgan ilg'or o'qitish usullari va mashqlar tizimini ishlab chiqish hozirgi kun talabi sifatida qaramolmoqda.

Demak, yuqorida keltirilgan didaktik talabalar asosida ta'limga bir qancha vazifalar yuklatiladi:

1) ta'lim jarayonini tashkil etuvchi o'quvchi va o'qituvchi shaxsiga o'quv faoliyati sub'ekti sifatida yondashish;

2) o'qituvchi va o'quvchining ta'lim jarayoniga ijodiy yondashuvini o'stirib, rivojlantirib borish;

3) o'qituvchilarning fanlarni o'qitishni takomillashtirilgan an'anaviy va noan'anaviy shakl, metod va vositalaridan foydalanish ko'nikmasi va malakasini oshirish;

4) dars loyihasining har bir bosqichi ustida ishlashni o'rgatish;

5) o'quvchilarning fanlarni amaliy o'zlashtirishlari uchun mashq topshiriqlarini bajarish, ta'lim usullarini rivojlantirish;

6) o'quvchilar faoliyatini, o'zlashtirish darajasini doimiy o'rganib borish, natijalarini tahlil qilish, yuzaga kelgan muammolarni bartaraf etish choralarini belgilay olishni singdirib borish.

Xususan, "ma'lum bir o'quv vositasining didaktik xususiyatlari deganda, ushbu vositaning nazariya va amaliy jihatdan boshqalardan farqlaydigan asosiy tavsiflari, belgilari tushuniladi. O'qitish vositalarning bunday tavsiflari etib, didaktik maqsadlarda ishlatilishi mumkin bo'lgan ularning tabiiy fazilatlarini hisobga olish zarur" Xususan, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida didaktik –metodik kompetentlikni rivojlantirishda ta'limiy komponentlari quydagi bloklarining har birining ichida ob'ektiv zarur pedagogik bilimlar (o'qituvchi mehnati, uning pedagogik faoliyati xususiyatlari, muloqot, shaxs to'g'risida, o'quvchilarning psixik rivojlanishlari, ularning yosh xususiyatlari to'g'risidagi psixologiya, pedagogikadan ma'lumotlar), ko'nikmalar (etarlicha

yuqori darajada bajarilgan xatti-harakatlar), didaktik psixologik vaziyatlar (o'qituvchining xulqini belgilovchi, uning o'z-o'ziga bahosi, didaktik qiziqishlari darajasini ifodalovchi va o'qituvchining motivatsiyasi, o'z mehnatining ma'nosini anglash bilan bevosita bog'liq, uning o'quvchiga, hamkasblariga, o'ziga munosabatlari barqaror tizimi), uning bilishga oid sohasini (pedagogik fikrlash, refleksiya, o'z-o'zini baholash, kuzatuvchanlik) hamda motivatsion sohasini (maqsad hosil qilish, shaxsiy motivlari, qiziqishlari) qamrab oluvchi psixologik xususiyatlar (sifatlar) majmui tahlil asosida ifodalangan.

A.K.Markova didaktik kompetentlikni "mustaqil va mas'uliyatli ishlashga imkon beruvchi psixik holat, inson mehnatining natijalaridan iborat bo'lgan, insonning ma'lum mehnat vazifalarini bajarish qobiliyati va ko'nikmasi" sifatida e'tirof etadi.

Didaktik kompetentlik tarkibida faqatgina faoliyatli komponentni ajratishda psixologik-pedagogik va predmetli didaktik-metodik bilimlar tizimi nazardan chetda qolib ketadi. SHu tariqa, didaktik kompetentlikni uning xususiy ko'rinishlari tahlili bilan aniqlashtirish kerak deb xisoblanadi.

Tadqiqotchilar (B.Xodjaev, U.Masharipova, I.V.Kuz'mina, X.Xekxaufen, F.Fradkin, T.V.Braje) «didaktik-pedagogik kompetentlik»ni kiritadilar, u pedagogik ta'sir etish sub'ekti sifatida pedagogning pedagogik vazifalarini eng yaxshi yechish maqsadida ilmiy va amaliy bilimlarni o'ziga xos ravishda tizimlashtirish ko'nikmalari masalalariga alohida to'xtalib o'tgan.

SHuning uchun olimlar o'z tadqiqotlari natijasiga ko'ra o'qituvchilarning professionalliklariga zamonaviy yondashuvlar tahlili masalasiga quyidagicha to'xtalib o'tgan.

B.Xodjaev o'z tadqiqotlari doirasida kompetentlikni quyidagicha fikrlab, «kompetentsiya o'quvchining yangi shaxsiy tajribani o'zlashtirishga doir o'z-o'zini rivojlantirishga doir harakatlarini integratsiyalashga xizmat qiladi»deya takidlashga asos bo'ladi, deb ifodalab o'tgan.

U.Masharipova ham o'z ilmiy ishlarida bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchilarini nutqiy rivojlantirishda didaktik ta'limning rodi va ahamiyatiga to'xtalib, innovatsion ta'lim sharoitida bo'lajak o'qituvchilarning kompetentligi masalasi har qachongidan ham bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etishi masalasiga alohida e'tibor berib o'tgan.

T.Braje o'z tadqiqotlari doirasida psixologik-pedagogik kompetentlikni darajali hosila deb hisoblab, uni: yuqori, o'rta, past, darajalada o'qituvchilarning didaktik o'sish motivatsiyalarini va didaktik kompetentlikni baholash mezonlarini ishlab chiqishga doir masallarini tadqiq etib o'tgan.

N.V.Kuzьmina o'z ilmiy qarashlarida maxsus-pedagogik kompetentlikni mutaxassislik sohasida va unga jalb etish usullaridan xabardorlik, ilmiy-pedagogik kompetentlik, o'zlashtirilayotgan fan boshqa insonning shaxsiga tarbiyaviy ta'sir vositasi sifatida, ilmiy bilimlarni pedagogik vazifalarni yechish vositasiga aylantirishni rivojlantirish kabi jihatlariga e'tibor berish masalasini yoritib o'tgan [167].

Demak, bizning nazarimizda olimlar fikrini tahlil qilar ekanmiz pedagogning ijtimoiy-psixologik kompetentligi deganda, avvalo, u ishlaydigan jamoada yuz beradigan muloqot jarayoni, ta'lim sohasida talabalar o'rtasida, pedagog va jamoa, pelagog va talaba o'rtasida sodir bo'ladigan muloqot jarayonlari, rejalashtirilgan pedagogik natijalarga erishishning tizimli tahlil etilishida namoyon bo'ladigan pedagogik jihatlariga alohida to'xtalib o'tishimiz lozimdir.

Xususan, olim T.Polyakova tadqiqotlari doirasida bo'lajak o'qituvchilarning didaktik kompetentligi masalasini tadqiq etish doirasida olim tarixiy didaktik-metodik kompetentlikni rivojlantirish masalasi dolzarbligi bo'lajak o'qituvchi shaxsining xususiyatlari rivojlanishi masalalarini tahlil qilib o'tgan.

Olib borilgan tadqiqotchilarda bo'lajak o'qituvchining didaktik kompetentligining pedagogik jihatlari bilan psixologik sifatlarini tahlil qilib o'rganishimiz a'lohida ahamiyat kasb etadi. SHuning uchun, ta'lim va fan sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar doirasida bo'lajak o'qituvchi o'rganayotgan fan tarmog'ining didaktik-metodik faoliyatining tarkibiy tuzilishi sifatida tahlil ta'limni rivojlantirib borish masalasi ham bugungi kunning dolzarb vazifasi sifatida qarash mumkin. Jumladna, boshlang'ich sinf o'qituvchilariga xos bo'lgan kompetentli ta'limning alohida jihatlari didaktik-metodik kompetentlikning tarkibida mavjud elementi bilan birgalikda rivojlanib borishida namoyon bo'ladi.

Xususan, bo'lajak o'qituvchining didaktik-metodik kompetentligi pedagogik faoliyatda, ta'lim-tizimini rivojlantiruvchi ko'rsatkichlardan biri hisoblanib, uning metodik tarkibini tahlil qilar ekanmiz, bo'lajak o'qituvchining pedagogik faoliyatiga to'xtalib o'tish lozimdir. O'qituvchining pedagogik faoliyati bu, muayyan didaktik bilimlarni qo'llashni talab etuvchi va rivojlantiruvchi ta'limiy faoliyatning tarkibiy qismi sifatida, rivojlanishning bosh markazida o'qituvchining o'zi hamda amaliy faoliyat jarayonida ilgari surilayotgan muammo yechimini yechish masalasi turadi deb takidlash mumkin.

N.Muslimov, N.Azizxodjaeva, N.Kuzьmina, Yu.Kulyutkin, V.Slastenin va boshqalar ta'kidlaganlaridek, pedagogik faoliyatni kompetentlik bilan bajarish uchun muayyan ko'nikmalarga ega bo'lish zarur.

Respublikamiz olimlaridan N.Muslimovning tadqiqot ishlarida bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarida kasbiy pedagogik faoliyat sifatlarini shakllantirishda ilmiy-metodik asos yoritib berilgan, chunki, mutaxassislarning yangi avlodini shakllantirish, ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk, mustaqil dunyoqarashga ega, ijodiy fikrlovchi, umuminsoniy va milliy qadriyatlarga sadoqatli barkamol shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazish masalalari muhim o'rin tutishiga ham alohida e'tibor qaratib o'tgan.

N.Azizxodjaeva o'z tadqiqotlarida ta'lim jarayonida o'qituvchining o'quv mashg'ulot jarayonida pedagogik mahoratini takomillashtirish hamda mashg'ulotlarda pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali ta'lim tizimini rivojlantirishda yuzaga keldigan muammolarni bartaraf etish ustida izlanishlar olib borgan.

N.Kuz'mina o'z ilmiy tahlillari va qarashlarida o'quvchining didaktik-metodik kompetentligini rivojlantirishda, o'qituvchining o'z kasbiga professionallik bilan yondashishda uning shaxsiy qobiliyati va ta'limiy dunyoqarashi muhim o'rin tutishini takidlab o'tgan.

Jumladan, bizning ta'kidlashimizcha bo'lajak o'qituvchining pedagogik faoliyati uchun quyidagi ko'nikmalar guruhi muhim o'rin tutishini keltirish zarur deb topdik. Ta'limiy-ko'nikmalarning 1-guruhi – pedagogik vazifalarni belgilash va hal qila olish:

o'quvchiga o'zining motivlari va maqsadlariga ega bo'lgan, o'quv-tarbiya jarayonining faol ishtirokchisi sifatida yo'nalganligi;

pedagogik vaziyatni o'rganib chiqish va qaror qabul qila olish;

prognozlashni amalga oshirish;

pedagogik texnologiyani egallaganlik.

2-guruhda o'qituvchining o'quvchilarga ta'sir etish jihatlarini keltirib o'tish lozim:

o'qitiladigan fanlarning asosiy g'oyalarini ajratish va tahlil qilish;

umum ilmiy va maxsus o'quv ko'nikma va malakalarni shakllantirish;

fanlararo aloqadorlikni amalga oshirish;

bilishga oid vazifalar tizimini sifat jihatdan tahlil qilish orqali mazmunni qurish;

o'quvchilarning yaqin rivojlanish sohalarini; bir darajadan boshqasiga o'tish sharoitlarini aniqlash; o'quvchilardagi odatiy yo'l qo'yiladigan xatoliklar va mumkin bo'lgan qiyinchiliklarni oldindan ko'ra olish;

o'quvchilarning motivatsiyalaridan kelib chiqqan holda o'quv jarayonini loyihalash;

ta'lim va tarbiyaning metodlari va shakllarining eng maqbul birligini amalda qo'llash.

pedagogika va psixologiyaning zamonaviy holati bilimlaridan foydalanish, innovatsiyalarning turli shakllarini ishlatishni bilish;

o'z mehnatining natijalarini qayd etish va shaxsiy tajribasini umumlashtirish; pedagogik faoliyatni prognozlash.

Demak, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining didaktik kompetentligini rivojlantirishda avvalo, bo'lajak o'qituvchi egallangan bilim (pedagogik-psixologik, mustaqil o'zlashtirishga mo'ljallangan ta'lim) analiz-sintez, bo'lajak o'qituvchining ijodiy-kreativ pedagogik amaliy faoliyati, ko'nikma va malakasi, o'quv-tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil qilish, mantiqan yondashish, o'rganilayotgan muammo doirasida yuzaga kelgan qiyinchiliklarni hal etish uchun o'qituvchining amaliy faoliyati, muayyan rivojlantiruvchi g'oyalarni ishlab chiqish, tanqidiy fikrlash, pedagogik muammo doirasidagi vazifalarni mustaqil hal etish usullari kabi jihatlar muhim ahamitya kasb etadi. Jumladan, zamonaviy ta'lim-sharoitida bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining metodik tayyorgarligi, didaktik kompetentlikni rivojlantirishda belgilangan vazifalarini rejalashtirishni bilishi va ta'lim metodlarini qo'llay olish, o'qitish metodlari tajribadan o'tkazish, yodlash bo'yicha kundalik bir xil amaliy faoliyatning katta hajmini o'quvchilarga haddan tashqari zo'riqshlarini oldini bartaraf etish kabi jihatlar muhim o'rin tutadi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining didaktik-metodik kompetentligini rivojlantirishning didaktik-pedagogik jihatlariga to'xtalib o'tishni joiz deb bilaman. Xususan, didaktik kompetentlikning funktsional tahlili fanlararo aloqadorlik bilan ajaralib turadi. Bir qator olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ushbu masalalaga alohida to'xtalib o'tgan. Masalan, M.Urazova, T.G'afforova, SH.Nurillaev, V.Adolof, T.Polyakova va b.q.) didaktik-pedagogik kompetentlikni asoslash va asosiy funktsiyalarga ajratish hamda o'quv tarbiya jarayonida didaktik o'yinlar, mustaqil ta'lim orqali rivojlantirishga alohida urg'u berib o'tilgan.

Jumladan, boshlang'ich ta'lim o'qituvchilari didaktik-metodik kompetentligini rivojlantirishda o'qituvchi faoliyatining ijtimoiy-pedagogik jihatini tadqiq etuvchi fanlararo funktsiya orqali ko'pincha ta'lim-tizimni rivojlanishi hamda qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishga yo'naltirilgan sifatli tavsiflarni tushunish mumkin. Didaktik ta'lim tizimining funktsional komponentlari barqarorligini ta'minlashda ularning strukturaviy komponentlar va o'zaro aloqadorligi bilan tavsiflash muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, ta'lim komponentlarining o'zaro aloqalarining mavjud emasligi ularning

ajralishiga va oqibatda tizimdan chiqib ketishiga olib keladi. So'ngra o'qituvchi didaktik-metodik kompetentligining o'ziga xosligini ochib beruvchi uning strukturaviy va funktsional komponentlarini tahlil etish maqsadga muvofiqdir.

Bo'lajak boshlang'ich ta'lim o'qituvchisining didaktik – metodik kompetentligini rivojlantirish ta'lim funktsiyalari hamda uning didaktik xatti-harakatlari o'ziga xosligi, o'zrao munosabatlar va muloqotining turli-tumanligi, motiv va maqsadning oldindan aniqlanganligi, motivatsion-qadriyatli yo'nalganlik, kreativ-ijodkorlik va refleksivlik rivojlanish darajasini hisobga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, boshlang'ich ta'limiy tayyorgarlikda o'qituvchini amaliy faoliyatini rivojlantish funktsiyalarining o'zaro aloqadorligi hamda faoliyat funktsiyalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik bo'yicha aloqadorlikni ko'rib chiqishda didaktik-metodik kompetentlikning asosiy funktsiyalarini tahliliga to'xtalib o'tish lozim.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son «O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmonlari.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni.// O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. –T., 2017. –B.39.
3. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. -Тошкент: Маънавият, 2008. –Б.126-127.
4. Olimov Sh.Sh. . Ma'naviy-axloqiy tarbiya asoslari. Monografiya. – T., “Fan va texnologiya”, 2015. -126-bet.
5. Umarov E., Abdullaev M. Ma'naviyat asoslari. –T.: “Cho'lpon”, 2006.
6. Erkaev A. Ma'naviyat – millat nishoni. – T.: “Ma'naviyat”, 1997.
7. Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. –T.: “Universitet”, 1998.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqola bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari, oliy talim bakalavr talabalari hamda boshlang'ich sinf o'qituvchilari uchun kerak bo'ladigan Didaktik-metodik kompetentlik ko'nikmalari haqidagi qisqacha malumotlar beradi.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена краткая информация о навыках дидактико-методической компетентности, необходимых будущим учителям начальных классов, бакалаврам, студентам вузов, учителям начальных классов.

SUMMARY

This article provides brief information about didactic-methodical competence skills needed for future elementary school teachers, bachelor students of higher education, and elementary school teachers.

OLIV O'QUV YURTI TALABALARIDA KREATIV KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHDA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARDAN SAMARALI FOYDALANISH

Dadajanova D. A.

Toshkent davlat pedagogika universiteti katta o'qituvchisi

Tayanch so'zlar:: talaba, kreativ kompetentlik, ijodiy fikrlash, kreativ kompetentlikni rivojlantirish, kreativlik belgilari, malakalar, metod, vositalar.

Ключевые слова: студент, творческая компетентность, творческое мышление, творческий развитие компетенций, признаки креативности, навыки, методы, инструменты.

Key words: student, creative competence, creative thinking, creative competence development, signs of creativity, skills, methods, tools.

Kirish. Oliy ta'lim muassasalari va ulardagi o'quv-tarbiya jarayonini modernizatsiyalash, pedagog mutaxassislar tayyorlash tizimi sifat monitoringini oshirish, bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalar bilan qurollantirish, ularda kasbiy faoliyatga nisbatan akmeologik motivatsiyani shakllantirish pedagog mutaxassislarning kreativ kompetentligini rivojlantirish jarayonidagi muhim vazifalardan sanaladi [1].

So'nggi yillarda ushbu holat "pedagogik kreativlik" tushunchasi bilan ifodalanmoqda [2, 72-75]. Talaba shaxsining mutaxassis sifatida kasbiy kamol topishi, rivojlanishi o'z mohiyatiga ko'ra tizimli ijodiy jarayon tarzida namoyon bo'ladi. Kreativlik (lot., ing. «create» - yaratish, «creative» yaratuvchi, ijodkor) - individning yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorligini tavsiflovchi hamda mustaqil omil sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati ma'nosini ifodalaydi. Oliy ta'lim tizimida o'qish faoliyatida bo'lgan talabalar kreativlik sifatlariga ega bo'lishlari uchun ularda o'quv va tarbiya jarayonlarida an'anaviy yondashishdan farqli yangi g'oyalar haqida fikr yuritishi, o'ziga xoslik, tashabbuskorlik talab etiladi.

Pedagogik kreativlik – pedagogning an'anaviy pedagogik fikrlashdan farqli ravishda ta'lim va tarbiya jarayonining samaradorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi yangi g'oyalarni yaratish, shuningdek, mavjud pedagogik muammolarni ijobiy hal qilishga bo'lgan tayyorgarligini tavsiflovchi qobiliyat. "Kreativ pedagogika" quyidagi ikki holatni kafolatlay olishi zarur:

1) o'qituvchilar tomonidan o'quv fanlarini past o'zlashtirayotgan va ularni o'rganishni zerikarli deb hisoblayotgan talabalar e'tiborlarini fan asoslarini o'zlashtirishga jalb etish;

2) o'qituvchilarga talabalarda kreativ fikrlash va ijodiy faoliyat natijalarini Rag'batlantirishga xizmat qiladigan strategiya va vositalarni tavsiya qilish orqali auditoriyada ulardan samarali foydalanishlari uchun imkoniyat yaratish.

O'qituvchi ijodkor va kreativ bo'lishi yoki bo'lmasligi emas, balki darslarni ijodkorlik, kreativlik ruhida tashkil etishi, yangi goyalarni ta'lim jarayonida sinab ko'rishga intilishi zarur. Darslarda o'qituvchi "kreativlik yo'l xaritasi"ga ko'ra quyidagi 4 ta yo'nalish bo'yicha harakatlanadi va bu harakatlar pedagoglarning kreativligini ifodalaydi:

- ijodiy fikrlash ko'nikmalarini namoyon etish;
- bo'lajak pedagoglarni o'quv fanlarini qiziqish bilan o'zlashtirishga ragbatlantiruvchi strategiyalardan foydalana olish;
- innovatsion yondashuv va pedagogik masalalarning yechimini topishga kreativ yondashish;

Boshqa har qanday sifat (fazilat) kabi kreativlik ham birdaniga shakllanmaydi. Kreativlik muayyan bosqichlarda izchil rivojlantirilib boriladi.

Oliy ta'lim tizimida o'qish faoliyatida bo'lgan talabalar kreativlik sifatlariga ega bo'lishlari uchun ularda o'quv va tarbiya jarayonlarida an'anaviy yondashishdan farqli yangi g'oyalar haqida fikr yuritishi, o'ziga xoslik, tashabbuskorlik talab etiladi. Binobarin, kreativlik sifatlariga ega bo'lajak pedagog kasbiy faoliyatini tashkil etishda ijodiy yondashish, yangi, ilg'or, talabalarning o'quv faoliyati, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan g'oyalarni yaratishda faollik ko'rsatish, ilg'or pedagogik yutuq va tajribalarni mustaqil o'rganish, shuningdek, hamkasblar bilan pedagogik yutuqlar xususida doimiy, izchil fikr almashish tajribasiga ega bo'lishga e'tibor qaratadi. Odatda pedagoglarning kreativlik qobiliyatiga ega bo'lishlari pedagogik muammolarni hal qilishga intilish, ilmiy-tadqiqot ishlari yoki ilmiy loyihalarni amalga oshirish va o'zaro ijodiy xamkorlikka erishishlari orqali ta'minlanadi.

Асосий қисм. Pedagog o'z-o'zidan ijodkor bo'lib qolmaydi. Uning ijodkorlik qobiliyati ma'lum vaqt ichida izchil o'qib-o'rganish, o'z ustida ishlash orqali shakllantiriladi va u asta-sekin takomillashib, rivojlanib boradi. Har qanday mutaxassisda bo'lgani kabi bo'lajak pedagoglarning kreativlik qobiliyatiga ega bo'lishlari uchun talabalik yillarida poydevor qo'yiladi va kasbiy faoliyatni tashkil etishda izchil rivojlantirib boriladi. Bunda pedagogning o'zini o'zi ijodiy faoliyatga yo'naltirishi va bu faoliyatni samarali tashkil eta olishi muxim ahamiyatga ega. Talaba shaxsning kreativligi uning tafakkuri, muloqoti, his-

tuyg'ulari, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Shunga ko'ra kreativlik sifatlarini muvaffaqiyatli rivojlantirishning bir qator yo'llari mavjud. Bo'lajak pedagoglarda kreativlikni rivojlantirishda quyidagilarga e'tibor qaratish zarur:

1) ular tomonidan ko'p savollar berilishini rag'batlantirish va bu odatni qo'llab-quvvatlash;

2) ularning mustaqilligini rag'batlantirish va ularda javobgarlikni kuchaytirish;

3) ular tomonidan mustaqil faoliyatni tashkil etilishi uchun imkoniyat yaratish;

4) ularning qiziqishlariga e'tibor qaratish.

Tadqiqotchi N. Fayzullayeva [3, 102] pedagogik tafakkurga ega bo'lish uchun bo'lajak pedagoglar pedagogikaga oid bilimlarni puxta o'rganish asosida quyidagi ko'nikma, malakalarni o'zlashtira olishlari zarur deb hisoblaydi:

- pedagogikaning asosiy goyalari,
- konsepsiyalar, qonuniyatlar va pedagogik hodisalarning rivojlanish qonuniyatlarini bilish;
- pedagogikaning eng muhim nazariy goyalari, asosiy kategoriyalari va tushunchalarini bilish;
- asosiy pedagogik faktlarni bilish;
- ta'lim va tarbiyaning umumiy uslubi haqidagi amaliy bilimlarni egallash.

Psixologiyada E.P. Torrens [4, 215] tomonidan shaxs kreativligini aniqlovchi testlar ishlab chiqilgan bo'lib, uning fikricha, shaxs kreativligi o'zida quyidagi belgilarni namoyon qiladi:

1) savollar, kamchiliklar va bir-biriga zid ma'lumotlarga e'tiborsiz bo'lmaslik;

2) muammolarni aniqlash uchun harakat qilish, ilgari surilgan taxminlar

asosida ularning yechimini topishga intilish. Bo'lajak pedagoglarda kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirishdan oldin guruhda qulay muhitni yaratish lozim. Kreativ muhitda ta'lim olayotgan bo'lajak pedagoglarda asta-sekin kreativ vazifalarni bajarishga nisbatan qiziqish ortadi, shuningdek, kreativ tafakkurga ega o'qituvchini kuzatish natijasida kreativ fikrlashga moyillik paydo bo'ladi.

Talaba shaxsning kreativligi uning tafakkuri, muloqoti, his-tuyg'ulari, muayyan faoliyat turlarida namoyon bo'ladi. Aytib o'tilganidek, barcha shaxslarda bo'lgani kabi bo'lg'usi pedagoglarda ham kreativlik sifatleri o'z-o'zidan rivojlanmaydi. Shunga ko'ra kreativlik sifatlarini muvaffaqiyatli rivojlantirishning bir qator yo'llari mavjud:

1-yo'l: kreativ mahsulot (ishlanma)lardan foydalanish. Bu yo'lni tutishda pedagog ta'lim oluvchilarga Power Point dasturi yoki multimediya yordamida taqdimotni yaratish topshirig'ini berishi mumkin. Taqdimotni tayyorlash jarayonida ta'lim oluvchilarda kreativ fikrlash ko'nikmalari faol rivojlanadi. Ta'lim oluvchilar o'zlarining kreativ fikrlash qobiliyatlarini qulay muhitda to'la namoyon qilishlari

mumkin. Agar ta'lim oluvchilarda muvaffaqiyatsizlikka uchrash qo'rquv hissi mavjud bo'lsa, fikrni noto'g'ri ifodalashdan hadiksirasalar, tanqidga uchrasalar bunday vaziyatda ular kreativ fikrlash ko'nikmalarini samarali shakllantirish yoki rivojlantirish mumkin bo'lmaydi. Ta'lim oluvchilarda kreativlikni odatga aylantirish orqaligina kreativ fikrlash ko'nikmasini muvaffaqiyatli shakllantirish mumkin. Bu jarayonda ular tomonidan mavzu mazmunining puxta anglanishi va kreativ fikrlash ko'nikmalarini baholashda qo'llaniladigan metod va vositalar muhim ahamiyat kasb etadi.

2-yo'l: amaliy kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish. Pedagoglar ta'lim oluvchilarda kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda ko'rsatmali metod va usullardan foydalanadi. Bu o'rinda savollardan foydalanish faqat qisqa muddatda yordam berishi mumkin, biroq, ta'lim oluvchilarda interfaollik va kirishimlilikni rivojlantirmaydi. Patti Drapeau oo'z asarida bir qator ta'lim oluvchilarda interfaollik va kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali bo'lgan yo'l va metodlarni keltirib o'tadi.

Xususan: -Veb-saytlar bilan ishlash;

- vizuallashtirish;
- barcha nuqtai nazarlarni inobatga olish; -muhim g'oyalarni turli vaziyatlarda va o'rinli qo'llash (g'oyani boshqa sharoitga ko'chirish –transformatsiya);
- ramziylashtirish kabi yo'llar; -“Aqliy hujum”; -“Keys-stadi”kabi metodlar.

Talabalarda kreativlikni rivojlantirish ta'lim mazmunini o'zlashtirishda talabalarining bilim saviyasi, o'zlashtirish darajasi, ta'lim manbai, didaktik vazifalariga qarab, munosib ravishda o'qitish jarayonini tashkil etishni talab qiladi. Bunda quyidagi pedagogik shart-sharoitlarga amal qilish lozimligi nazarda tutiladi:

talabalarda kreativ faoliyatni egallash mayllarini qaror toptirish, bilish ehtiyojlarini shakllantirish va ta'lim jarayonida mustaqillikni namoyon qilish muhitini ta'minlash; talabalarda ijodiy fikrlash uchun qulay imkoniyat yaratish, talabalar tomonidan bayon qilingan turli-tuman fikrlar va g'oyalarni bag'rikenglik bilan qabul qilish hamda ularning o'quv jarayonidagi faolligini ta'minlash, har bir talabada uning ijodiy fikrlashga qodirligi haqidagi ishonchni qaror toptirish, ularning ijodiy

faolliklarini muntazam rag'batlantirish; o'quv jarayonini talaba shaxsining xususiyatlari, ehtiyojlari va intellektual salohiyatidan kelib chiqqan holda individuallashtirish; talabalarda individual, kichik guruhlar va jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, ularning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish nazarda tutilishi lozim.

Talabalarda kreativlik qobiliyatlarini rivojlantiruvchi omillar:

- kreativ fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish, kreativ faollikni shakllantirish, o'quv jarayonini izlanuvchilik hamda muammoli tadqiqotchilik yo'nalishlarini kuchaytirish;
- talabalarning muammolarni ijodiy yechish va yaratuvchilik faoliyatlarini rivojlantirish vaziyatlarini tashkil etish;
- talabalarning kreativ faoliyat tajribasiga kasbiy zaruriyat va istiqboldagi kasbiy faoliyat mazmunining tarkibiy qismi sifatida yondashishlariga erishish;
- talabalarning kasbiy ko'nikma va layoqatlarini rivojlantirish jarayonini interfaol metodlar va texnologiyalar ustida ishlash asosida rivojlantirishga yo'naltirish, ularda mustaqil ijodiy faoliyat ko'rsatish, mustaqil bilim olish, o'z-o'zini tarbiyalash, o'z-o'zini bilish, o'z mavqeiga ega bo'lish, talabalarning mustaqil ishlash layoqatlarini faollashtirish, bu jarayonda ularning kreativ fikrlashlariga erishish;
- talabalarning kreativ layoqatlarini namoyon qilishlari uchun qulay ijodiy hamkorlik muhitini vujudga keltirish kabilardan iboratligi aniqlandi.

Talabalarning kreativ kompetentligini rivojlantirish uchun ta'lim jarayonida quyidagi eng samarali metodlardan foydalanish tavsiya etiladi:

- loyiha usuli;
- miya bo'roni usuli;
- fikrlash usuli;
- tushunchalarni taxlil qilish usuli;
- muammolarni kompleks hal qilish usuli;
- konferensiya usuli va boshqalar [5].

Ushbu usullardan foydalanish talabalikning birinchi yilidan boshlanishi mumkin. Kichik kurs talabalari uchun ijodiy izlanishlar, biznes o'yinlar, muammoli vaziyat-

larga guruh yechimlari, loyiha uslubi kabi metodlar samarali hisoblanadi. Mashg'ulotlarda ijodiy muhokamalar, «miya bo'roni», tashkiliy va faol o'yinlar, konferensiya usulidan foydalanish o'rganilayotgan muammoga chuqur kirib borish, o'rganilayotgan hodisaning afzalliklari va kamchiliklarini har tomondan ko'rib chiqish, natijaga erishish imkonini beradi. Yuqoridagi usullar guruhda tenglik, qulaylik muhiti hukmronlik qilganda tanqid qilishdan qochilganda muvaffaqiyatli bo'ladi. O'quv jarayonida talabalarning kreativligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ayrim metod va mashqlarni ko'rib chiqamiz.

Xulosa. Yakuniy xulosasifatida aytish mumkinki, oliy o'quv yurti talabalarining kreativ kompetentligini rivojlantirish, talabalarning kreativ qiziqishlari va ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladigan g'oyalar, konsepsiyalar hamda

ilg'or pedagogik tajribalar asosida o'qitish jarayonini tashkil etish kreativlikni rivojlantirishga nisbatan mazmunli-faoliyatli yondashuvni shakllantirishga xizmat qiladi. Talabalarning kreativlik ko'nikmalarini rivojlantirish asosida ulardagi ixtisoslashgan ya'ni pedagogik kreativlik kompetentligini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish, bunda zamonaviy axborot kommunikatsiya texnologiyalari, innovatsion strategiyalar, interfaol ta'lim metodlari va texnologiyalaridan keng foydalanish maqsadga muvofiq.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi farmoni PF-5847 08.10.2019. Manba: www.gov.uz
2. Muslimov N.A. «Bo'lajak kasb ta'lim o'qituvchilarini kasbiy shakllantirish» /Monografiya. - T.: Fan, 2004.
3. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). - Alexandria - Virginia, USA: ASCD, 2014.
4. Muslimov N.A., Usmonboeva M.H., Sayfurov D.M., To'raev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari – Toshkent, 2015. – 72-92-betlar
5. Fayzullayeva N. "Pedagogik bilimlar – o'qituvchi kasbiy mahoratining nazariy asosi" / Uzluksiz ta'lim jurnali. – T.: 2006. 6- son. -102-b.
6. Torrance E.P. / Developing creative thinking through school experience // -N.V., 1962. –с. 215,
7. Башина Т.Ф., Ильин Е.П. Психология творчества, креативности, одаренности. – СПб.: Питер, 2009.
8. БашинаТ.Ф., ИльинЕ.П. Психологиятворчества, креативности, одаренности. – СПб.: Питер, 2009. –с.
9. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). –Alexandria –Virginia, USA: ASCD, 2014. –p. 4.
10. Ibragimova G.N. Interfaol o'qitish metodlari va texnologiyalari asosida talabalarning kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish: ped.f.f.d. ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. Avtoreferati. -T.: 2017,39 b

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada oliy o'quv yurti talabalarida kreativ kompetentlikni rivojlantirishda zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish, kreativlik belgilari, kreativlikni rivojlanish davri va bosqichlari yoritib berilgan. Pedagoglarda kreativ faoliyatni tashkil etishga imkon beradigan malakalar,samarali metod va vositalarning ahamiyati haqida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье творческая компетентность студентов вуза эффективное использование современных технологий в развитии, выделены признаки креативности, период и этапы развития креативности. Обсуждена важность навыков, эффективных методов и средств, позволяющих учителям организовать творческую деятельность.

SUMMARY

In this article, creative competence of university students the effective use of modern technologies in the development, signs of creativity, the period and stages of the development of creativity are highlighted. The importance of skills, effective methods and tools that allow teachers to organize creative activities was discussed.

OROLBO‘YI EKOLOGIYASI VA AHOLINING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Shamshetova A. K.

O‘zDJTU. Pedagogika va psixologiya kafedrasi dotsenti p. f.n.

Tayanch so‘zlar: orolbo‘yi mintaqasi aholisi, ekologik muammolar, psixologik xizmat, ekologik ong, ekologik motivatsiya.

Ключевые слова: население островного региона, экологические проблемы, психологическая служба, экологическое сознание, экологическая мотивация.

Key words: population of the island region, ecological problems, psychological service, ecological consciousness, ecological motivation.

Aholi sonining o‘sishi, fan va texnika taraqqiyoti, inson ehtiyojlarining ortishi oqibatida yer yuzida qator ekologik muammolar yuzaga keldi. Shu bois, bugungi kunda sof tabiat haqida gap yuritish mushkul. Er yuzidagi o‘rmonlar ko‘payish o‘rniga tobora qisqarib bormoqda, katta-katta tabiiy hududlar dehqonchilik qilish maqsadida o‘zlashtirildi, tabiat va havo har xil chiqindi hamda gazlar hisobiga ifloslanyapti. Bundan tashqari, tabiatda toshqinlar, o‘rmon yong‘inlari, chang bo‘ronlari va boshqa tabiiy jarayonlar yuz bermoqda. Bularning barchasi pirovardida tabiat muvozanatiga putur yetkazyapti.

Birlashgan Millatlar Tashkiloti Bosh Assambleyasining 75-sessiyasida jahon hamjamiyati e‘tiborini yana bir bor davrimizning o‘tkir muammolaridan biri — Orolbo‘yi hududidagi ekologik holatga qaratib, jumladan, bunday dedi: “Bugungi kunda har bir mamlakat bu jarayonning salbiy ta‘sirini his etmoqda. Ming afsuski, bunday o‘zgarishlar Markaziy Osiyo taraqqiyotiga ham katta xavf tug‘dirmoqda”.

Orol dengizining yildan-yilga qurib borishi va butun Orolbo‘yi iqlimining o‘zgarishi bilan aholi og‘ir holatta tushib qolganligi va turli ekologik noxush hodisalar yuzaga kelayotganligi hozirda keng jamoatchilikka ma‘lum. Qoraqalpog‘iston Respublikasi yerlarining jadal sho‘rlanib borayotganligi, chang-to‘zonli cho‘l havosining ta‘siri ekologik vaziyatning keskinlashuvi oqibatida aholining turli xil kasalliklarga chalinishi tabiiy holga aylandi.

Orolbo‘yi mintaqasida qoraqalpoqlar, o‘zbek, qozoq, turkman, tatar, ukrain, rus, koreys va boshqa millatdan tashkil topgan aholi istiqomot qiladi. Orolbo‘yi

mintaqasida yashovchi aholining dunyoqarashlari, fikrlari, hozirgi atrof-muhitga munosabatlari, qolaversa oila qurish, yashash tarzida boshqa xududlarnikidan farq qiladi. Orolbo'yi mintaqasidagi aholining ko'pchiligi qoraqalpoq millatidagi oila va ularning yashash tarzi ham o'ziga xos. Bu xududlarda oila qurish bog'liq o'z tarixiga ega bo'lgan ilmiy ma'lumotlar mavjud hamda oilaviy strukturalarida ham farq bo'ladi. Orol muammosi bilan bog'liq bo'lgan bir qancha ilmiy tadqiqotlarda ekologiya va ijtimoiy-psixologik muhiti va iqtisodiy ta'minlanganlik darajasi, nikoh mustahkamligiga salbiy ta'sir ko'rsatib nikohdan qoniqmaslik muammolari keltirib chiqarishi ma'lum.

Orolbo'yi mintaqasidagi salbiy ekologik vaziyat aholiga, ularning psixik rivojlanishiga, etnik psixologik xususiyatlarini qay darajada ta'sirini o'tkazib quymoqda, masalan bir ko'z oldimizga keltirib ko'ramiz;

- Orol fojiasi mintaqadagi iqlim sharoitini og'irlashib borishini,
- Dengizdagi suvning sho'rlanish darajasi 25 marotabaga oshganligi,
- 5,5 million gektarga teng bo'lgan qum-tuz cho'li yuzaga kelishi,
- 75 million tonnadan ko'proq qum va tuzni atmosferaga tarqalishi,

Orolbo'yi mintaqasidagi aholining qiyin sharoitlarda yashashining o'zi bir jasoratdir. Lekin shunday bo'lsada keyingi yillarda boshqa xududlarga ko'chib ketish holatlari davom etmoqda. Aholi ichida oilani iqtisodiy jihatdan ta'minlanishi uchun uzoq o'zga yurtlarga borib yollanma ishchi bo'lib ishlash holatlari oilaning ijtimoiy-psixologik muhitiga ham salbiy ta'sirini ko'rsatib kelmoqda. Ayniqsa, yoshlarimiz o'zga yurtda "odam savdosi" bilan shug'ullanuvchilar qo'lida aldanib qolish holatlari ko'p uchramoqda. Ekologik muammolar doim iqtisodiy muammolarni keltirib chiqarishi, bu esa aholining ko'pchilik qatlami zamonaviy talablarga mos yashash uchun kurash deb betartib hayotiy tamoyillarni uylab topish va ularga bo'ysinishi, albatta, o'z navbatida ijtimoiy-psixologik muammolarning yuzaga kelishiga imkon beradi. Turmush tarzining o'zgarishi va iqtisodiy muammolar aholiga og'ir ta'sirini ko'rsatib, o'rta yoshdagilar chetga chiqib ishlab kelishi bir odatiy holdek. Kishilardagi ishsizligi borgan sayin oshib borsa boradi, lekin kamaymaydi. Ularni farzandlari boshqa qorindoshlari nazoratida qoladi. Maktab yoshidagi bolalarni ta'lim-tarbiyasi qanday ahvolda ekan deb uylab qolasiz. O'smirlar orasida o'z joniga qasd qilish holatlari ham uchraydi. Shaxs bunday ekologik fojiani ko'rib idrok etib borar ekan ularni psixologiyasi, intellekt o'sishi juda salbiy ta'sirlar bilan kurashayotganini ko'ramiz. Albatta, psixologik mutaxassislarni aholi bilan ishlashga jalb etishimiz zarur.

Orolbo'yida vujudga kelgan ekologik tannazul aholi salomatligiga ta'siri natijasida turli kasalliklar, jumladan ayollar o'rtasida keng tarqalgan kamqonlik, saraton kasali, oshqozon ichak kasalliklari paydo bo'lishi kuzatiladi

Qon aylanish tizimi kasalliklari 58,9%, O'sma kasalliklari 11,5%, Baxtsiz hodisa 7,8%, zaharlanish va jarohatlar 4,4%, Nafas olish organlari kasalliklari 4,4%, Ovqat hazm qilish organlari kasalliklari 3,8%, Boshqa sabablar 13,6% . Qoraqalpog'iston Respublikasida surunkali bronxit bilan kasallangan kishilar har 100 ming nafardan 2010 yili 521 nafarni tashkil etgan bo'lsa, bu son 2016 yili 1046 taga oshdi.

Orolbo'yi mintaqasidagi og'ir ekologik vaziyatni tasavvur qilishimiz qiyin emas, yuqorida keltirib o'tgan misollar dastlab inson kayfiyatini o'zgartirib quyadi. Ekologik tanglik holatida yashayotgan aholi kayfiyatini o'zi tez-tez o'zgarib turishi, aqliy quvvatining, ishchanlik qobiliyatining pasayishi, o'ylash va fikrlash qobiliyatining o'zgaruvchanligi kelgusi ishlariga ishonchsizlikni ortirib borishi har qanday jamiyatning strategik ishlariga teskari ta'siri ko'rsatishi tabiiy. Salbiy ekologik omillar inson aqliy quvvatini zaiflashtirib boradi, xulq-atvoriga salbiy ta'siri o'tkazadi, psixologlar aynan ushbu jihatlarga befarq bo'lmasligi kerak.

Ekologik tanglik va uning og'ir oqibatlari inson psixikasiga va turli-tuman ijtimoiy, milliy, ekologik, manaviy-ma'rifiy va etnik xususiyatlariga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Qolaversa, inson salomatligining buzilishi, uning xulq-atvori va moslashuvining buzilishi jiddiy o'zgarishlarga olib kelsa, turli sohalarida ishlaydigan mutaxassislarni mehnat samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

Orolbo'yi mintaqasidagi mahalliy xalqlar milliy psixologiyasining ko'pgina xususiyatlari ijtimoiy va madaniy hayot normalari va qoidalarining o'ziga xos xususiyati bilan izohlanadi. Orolbo'yi mintaqasida yashovchi aholining dunyoqarashlari, fikrlari, hozirgi atrof-muhitga munosabatlari, qolaversa oila qurish, yashash tarzida boshqa xududlarnikidan farq qiladi

Ekologik muammolarni hal qilishda bir qator ishlar amalga oshirildi. Ekologik muammolarning psixologik oqibatlarini tahlil qilishning o'zi bir qator ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi. Hozirgi vaqtda dunyoning rivojlangan mamlakatlarida ekologik o'zgarishlarga odamlarni psixologik tayyorlash, ekologik ong, ekologik madaniyat saviyasini oshirish masalalariga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda.

Bugun Orolbo'yi mintaqasidagi ekologik falokatni bartaraf etishning yo'li ekologik ta'lim-tarbiyani kuchaytirish hisoblanadi. Bundan tashqari barcha ijtimoiy sohalarida psixologik xizmat ko'rsatishni to'g'ri yo'lga quyishdir. Ekologik muammolarning insonga salbiy ruhiy ta'sirini bartaraf etish uchun aholi o'rtasida psixologik xizmatning maxsus yo'nalishini tashkil etishni talab qiladi.

Aholining ekologik ongi rivojlanishini, mavjud etnik yoki milliy streotiplarni o'rganishda kompleks tarzda psixologik yondashuvlar maqsadga muvofiqdir. Ekologik ta'lim-tarbiya masalalarida psixologik bilimlardan foydalanish samaradorligini oshirib borishimiz kerak. Ekologik qiyin vaziyatda yashovchi insonlarga psixologik tashxis quyish, psixoprofilaktika va psixokorreksiya ishlarini uzluksizligini ta'minlash zarurdir.

Psixolog mutaxassislarimiz ekologik vaziyat bilan bog'liq bo'lgan ruhiy hodisalarning mohiyatini va ularning qonuniyatlarini anglashni o'rganishi, tajribadan olingan bilimlardan amaliyot tarmoqlarining samaradorligini oshirish uchun boshqa tarmoqlar bilan integratsiyalashgan holda joyida foydalanib borish zarur. ekopsixologik muammolarni hal etish strategiyasini o'rganishda amaliy vazifalar-maxsus o'quv dasturlari, amaliy psixologiyaga oid uslubiy materiallar ishlab chiqish, bunday tadbirlarning me'yoriy hujjatlari loyihalarini yaratishimiz maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. BMT yangiliklari sayti (<https://news.un.org>)
2. Нукусская декларация государств Центральной Азии и международных организаций по проблемам устойчивого развития бассейна Аральского моря (г. Нукус, 5 сентября 1995 г.)
3. Программа конкретных действий по улучшению экологической обстановки в Приаралье. 23-24 июня 1994.
4. Международный Фонд спасения Арала «Программа конкретных действий по улучшению экологической и социально-экономической обстановки в бассейне Аральского моря на период 2003-2010 гг.» – Душанбе – 2003
5. Orol dengizi mintaqasidagi ekologik ofat oqibatlarini yumshatish bo'yicha hamkorlikni rivojlantirish" mavzuciga bag'ishlangan xalqaro konferentsiya. 06.12.2018y

РЕЗЮМЕ

Ushbu ilmiy maqolada Orolbo'yi mintaqasidagi mavjud ekologik muammolar o'rganilgan. Orolbo'yining mintaqasidagi ekologik muammolar natijasida yuz bergan ijtimoiy, iqtisodiy, tibbiy-psixologik muammolar borgan sari murakkablashib borishi hamda shaxs psixologik xususiyatlariga ta'siri masalalari yoritildi. Ekologik muammolarga psixologik jihatdan yondashib o'rganishi kerakligi va aholiga psixologik xizmat turlarini tashkil etish masalalari, ilmiy izlanishlardagi olimlarning fikrlari va xulosalari bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ

В этой научной статье исследуются существующие экологические проблемы в островном регионе. Вопросы возрастающей сложности и влияния на психологические характеристики личности были охвачены социальными, экономическими, медицинскими и психологическими проблемами, возникшими в результате экологических проблем в островном регионе. Описаны вопросы организации видов психологических услуг населению, а также мнения и выводы ученых в научных исследованиях о том, что они должны узнавать об экологических проблемах психологически.

SUMMARY

This scientific article examines the existing environmental problems in the island region. Issues of increasing complexity and influence on the psychological characteristics of the individual were covered by social, economic, medical and psychological problems that arose as a result of environmental problems in the island region. The issues of the organization of types of psychological services to the population are described, as well as the opinions and conclusions of scientists in scientific research that they should learn about environmental problems psychologically.

sifatida namoyon bo'lib ular orqali ma'rifiy jarayonni samarali tashkil etish mumkin. Mazkur masala tajriba sinov tarzida olib boriladigan ishlar uchun asos qilib olinganini alohida qayd etish kerak.

Tadqiqotning maqsadi. Targ'ibot-tashviqot, PRning ijtimoiy-madaniy faoliyat o'yin texnologiyalari bilan uyg'unlashuvi jahon tajribasida keng foydalanilmoqda. Bizushbu yo'nalishning milliy (Sharq) va Yevropa davlatlarida foydalanilayotgan (G'arb) modellarini uyg'unlashtirish imkoniyatlarini o'rgandik. Bunda kompetentli yondashuv asosida, qonuniyatlarga asoslangan, bir-biriga funksional bog'langan, aniq yaxlit tizim sifatida qaralib, quyidagi yo'nalishlardan iborat bo'lishi nazarda tutiladi:

- konseptual yo'nalishda-ma'naviy-ma'rifiy ishlar aholi, yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda ijtimoiy taklif, maqsad, o'yin texnologiyalarining qo'llanilish tamoyillarini o'z ichiga oladi.
- funksional yo'nalish-tadqiq etilayotgan jarayonda o'yin texnologiyalarining asosiy vazifalari ochib beriladi;
- tashkiliy faoliyat yo'nalishi–bunda ma'naviy-ma'rifiy ishlar o'z ichiga ijtimoiy-madaniy faoliyatdagi o'yin texnologiyalarining shakllari, usullari, tur va metodlarini oladi;
- mezonli-natijaviy yo'nalish, ma'naviy-ma'rifiy ishlarning mezon va darajalarini tavsiflaydi.

Yuqoridagi bo'limlarni ajratish ma'naviy-ma'rifiy ishlarni maqsadli jarayon sifatida hamda uning asosiy qismlarining o'zaro bog'liq holda aniq tasavvur etish imkonini beradi.

Shuni ta'kidlash kerakki, ma'naviy-ma'rifiy ishlar mohiyatana ijtimoiy madaniy faoliyatdagi o'yin texnologiyalarining metod, vosita va shakllari mazmunini belgilovchi, me'yor sifatida qabul qilingan tamoyillarga asoslanadi. Ushbu tamoyillarga quyidagilar kiradi:

1. Insonparvarlikka daxldorlik tamoyili. O'yin jarayonining muhim xususiyati–inson, uning qobiliyatlarini aniqlash va rivojlantirish sanaladi. Bundan kelib chiqib ushbu tamoyil ma'naviy-ma'rifiy tadbirlari ma'naviy-ma'rifiy ishlar ishtirokchilariga nisbatan hurmatda bo'lishni, ularning huquq va erkinliklarini shuningdek, vijdon erkinligi, e'tiqod erkinligini ta'minlashga asoslanadi.

2. Yosh va individual xususiyatlarni hisobga olish tamoyili. Fan tomonidan insonlarning har turli yoshidagi psixik jarayonlari, faoliyati, hatti-harakatlarining o'ziga xosligi o'rganilgan. Ma'rifiy, madaniy ta'sirlar uyg'unligi individning shaxs sifatida psixologik va biologik yetilishiga ijobiy ta'sir qiladi. Buning

natijasida ishtirokchilarda o'z hatti-harakatlarini anglashga va hayotiy maqsadlarini belgilab olishga intilish oshadi.

3. Pedagogik maqsadga muvofiqlik tamoyili. Ushbu tamoyil tashkilotchi shaxsning ijobiy rivojlanishiga yordam beradigan o'yinning maqbul shaklini tanlashni nazarda tutadi.

4. Variantlilik tamoyili. Tashkilotchilar tomonidan tashkil etiladigan tadbir o'yin-har bir ishtirokchining birday ishtirok etishini, o'yinda o'z o'rnini va uni shaxsiy mazmun bilan boyitish imkonini yaratadi.

5. O'zini namoyon etish tamoyili. O'yin jarayonida ishtirokchilar o'zlarining ichki dunyosini namoyon etish bilan birga g'oyalar, ijtimoiy kayfiyat, muammolar, ehtiyojlar va ideallarni o'zida his etib ko'radi, ular esa o'z navbatida shaxsning o'zini ifoda etishi orqali namoyon bo'ladi.

6. Tizimlilik tamoyili. Ishtirokchilarda shakllantiriladigan bilim va ko'nikmalarning maqsadli va tartibli bo'lishini ta'minlaydi.

7. Qiziqishlarning aloqadorligi tamoyili. O'yin loyihasi doim o'ziga xos tarzda reallik va optimallik, hohish va imkoniyat, asosiysi loyiha ishtirokchilarining qiziqishlari o'rtasidagi rol kelishuvni o'z ichiga oladi.

8. Jamoaviylik tamoyili. Bu tamoyilga ko'ra, har qanday ishning natijasi bu jamoaviy faoliyat natijasidir. Bu esa tadbir ishtirokchilarining bir maqsad yo'lida birlashuviga, safarbar bo'lishiga olib keladi.

9. Hayot bilan bog'liqlik tamoyili. Bu tamoyil jahon pedagogikasining fundamental asoslaridan biridir. O'yin faoliyatining hayot faoliyatiga kirib borishidan maqsad quyidagilarda ko'rinadi, masalan, o'yinlarning maqsadi vakolatlar sifatida shakllantiriladi, ya'ni ishtirokchilar jamiyat hayotini yanada yaxshilashga qaratilgan har bir huquqiy masala bo'yicha o'z o'rnini anglash, boshqalar bilan hamkorlik qilishga o'rgana boradilar.

10. Xayrihohlik tamoyili shaxsning ijobiy fazilatlariga tayanadi va o'yin jarayonida o'ziga xos ijobiy ma'naviy muhit yaratadi, chunki shaxsning ijobiy zahiralarini ochish ijobiy muhitda, juda yaqin hissiy munosabatlar o'rnatilishiga xizmat qiladi.

11. Ilmiylik tamoyili. Jamiyatning ma'naviy hayoti haqida to'laqonli va haqqoniy axborotni berishni, o'yin davomida obyektiv qonuniyatlarni hamda jamiyat ma'naviy muhitining rivojlanish qonunlarini ochishni nazarda tutadi.

12. Sog'lom raqobat muhiti. Har bir guruh vaziyat va muammoga oldin o'zining qarashini ishlab chiqadi, bu nuqtai nazarga boshqa guruhlar tomonidan tanqidiy yondashiladi hamda o'z navbatida ularning o'zi ham muammoga o'z qarashlarini, o'z manbalarini yoqlab ko'rsatadilar. Shundan so'ng, guruh o'z

loyihasini ishlab chiqib, uni boshqa loyihalardan afzalligini himoya qiladi va u yoki bu loyiha yutib chiqadi.

Shuni alohida qayd etish kerakki, ma'naviy-ma'rifiy ishlarda o'yin texnologiyalarining qo'llanilishi ijtimoiy-madaniy sharoitni hisobga olgandagina yuz beradi, bular:

- shaxsning bo'sh paytini faol tashkil etish orqali maqsadli va muntazam ta'sir etish;
- ijtimoiy madaniy faoliyatda o'yin texnologiyalarining qo'llanilishi;
- pedagogik faoliyatni ishtirokchilarda ma'naviy kamolotni shakllantirish maqsadida ishlab chiqilgan model asosida tashkil etish;
- ishtirokchilarning ma'naviy rivojiga ta'sir etuvchi ijobiy ijtimoiy psixologik muhitni yaratish;

-o'yin texnologiyalari asosida ijtimoiy-madaniy faoliyatdagi pedagogik faoliyatning samaradorligini baholashdan iborat.

O'yin texnologiyalarining funksional yo'nalishi tarbiyalash, ta'lim berish, kommunikatsiya, ijtimoiylashtirish, qiziqtirish, rivojlantirish, o'z-o'zini namoyon qilish kabi vazifalarni qamrab oladi:

O'yinning tarbiyaviy funksiyasi tadbir ishtirokchilari o'ziga xos xususiyatlarining yuzaga chiqishiga hamda ayrim xatti harakatlar va holatlarda oldindan belgilangan ma'naviy ehtiyojlar, qarashlar va qadriyatlarining shakllanishiga yordam beradi. Zero "ma'naviy ehtiyoj subyektni faollashtiradi, uni o'z faoliyatini baholashga, uni qondiradigan manbalarga tizimli e'tibor qaratishga chaqiradi. Zero ma'naviy ehtiyojlar-axloqning ijtimoiy psixologik regulyatsiyasida asosiy komponentni tashkil qiladi".

Targ'ibotda qo'llaniladigan o'yin texnologiyasining ta'limiy funksiyasi ma'rifiy vazifalarni hal etish imkonini beradi, ya'ni mavzu haqida bilim berish, ishtirokchilarga olingan bilimlarni o'zlashtirish uchun sharoit yaratish, shuningdek, ma'naviy-axloqiy faoliyatning malaka va ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

O'yinning kommunikativ funksiyasi tadbir ishtirokchilarida shaxslararo munosabatlar yuzaga kelishi uchun javob beradi, shuningdek, har bir ishtirokchida shaxsiy munosabatlarning yuzaga kelishida, o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasi ham shakllantirilib borilishi bilan izohlanadi. Tadbirlarda to'g'ridan-to'g'ri muloqot ma'naviy qarashlar va tasavvurlar bilan almashish, axborotlar hajmini ko'paytirish, to'g'ri qarash va xulq namunalarini ishlab chiqish imkonini beruvchi ijobiy sharoitni yaratadi.

O'yinning ijtimoiy funksiyasi-o'yin davomida ishtirokchilarning turli rollarni bajarish orqali shaxsiy tajribaga ega bo'lishida namoyon bo'ladi. Inson

o'zlashtirilgan me'yor va qadriyatlarini amaliyotda sinab ko'radi. O'sha me'yor va hosil bo'lgan shaxsiy ko'nikmalar o'rtasidagi farqlar natijasida ilk qarashlar qaytadan ko'rib chiqilishi mumkin. Bu funktsiya ishtirokchi ma'lum ma'naviy me'yorlarni o'zlashtirib olib, u yoki bu qarash, me'yorlarga o'zining subyektiv bahosini berganda amalga oshgan hisoblanadi.

O'z-o'zini namoyon qilish funktsiyasi–rolli o'yin ishtirokchilarga o'zini barkamol shaxs sifatida ko'rsatish imkonini beradi va aynan shu jihatdan uning uchun o'yin jarayoni uning natijasidan ko'ra qiziqroq hisoblandi.

Qiziqtirish funktsiyasi ishtirokchilarning ongini butunlay ishg'ol qilib, doimiy ravishda tuyg'ular va yangi hissiyotlar almashinuvini ta'minlaydi va ular orqali guruhda o'zaro shaxslararo munosabatning yuzaga kelishi uchun zarur zamin yaratiladi.

Rivojlantirish funktsiyasi ishtirokchilarda o'zini va o'zgalarni hurmat qilish, o'z-o'zini boshqarishni nazorat qilish, o'z munosabatini bildirish va muvofiqlashtirish, qonunlarni hurmat qilish, davlat organlari faoliyatiga hurmat munosabatida bo'lish, o'z xatti-harakatlarini amaldagi talablar, me'yorlar, qonunlar bilan taqqoslashni, o'z ehtiyojlarini imkoniyatlari bilan muvofiqlashtirishini nazarda tutadi.

Tashkiliy yo'nalishi ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni shakllantirish jarayonida faol qo'llanuvchi ijtimoiy-madaniy faoliyatning o'yin texnologiyalari metodlari, shakllari, vositalari va turlarini o'z ichiga oladi.

Ijtimoiy-madaniy faoliyatning nazariyasiga asosan, har qanday ijtimoiy-madaniy faoliyat texnologiyalari ma'lum metodlar orqali yuzaga chiqadi. Shundan kelib chiqib, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarda qo'llash mumkin bo'lgan ijtimoiy-madaniy faoliyatning o'yin texnologiyalari metodlarini alohida ko'rib chiqamiz.

O'yin faolligini oshirish metodi. Ushbu metod asosida rag'batlantirishning turli variantlari va yangi bilimlarni o'zlashtirishga qaratilgan musobaqalashish usuli yotadi.

Rag'batlantirish–ishtirokchi harakatlariga berilgan ijobiy baho bo'lib jamiyatda ijobiy qarashlar, fikrlar, g'oyalar, malakalar va ko'nikmalarni mustahkamlashdan iborat. Rag'batlantirish ijobiy hissiyotlarni uyg'otish orqali tadbir jarayonida yaxshi kayfiyat tug'diradi, mas'uliyatni kuchaytiradi, ishonchni oshiradi.

Ma'qullash–bu rag'batlantirishning eng oddiy usuli bo'lib, u tashkilotchi tomonidan mimika, hatti harkat, xulqqa yoki o'yin ishtirokchisi ishiga ijobiy baho orqali bildiriladi;

Tashakkur bildirish va mukofatlash—tadbir ishtirokchilarida o'yindan tashqarida ham uzoq davom ettirishga ruhlantiradigan kuchli va qat'iy ijobiy hislarni uyg'otadi, qo'llab-quvvatlaydi, mustahkamlaydi.

Dalda va maqto'v—yaxshi kayfiyat uyg'otadi, umid beradi va g'alabaga ishonch uyg'otadi. Shuni ta'kidlash kerakki, rag'batlantirish nafaqat uyinga nisbatan ijobiy tuyg'ularni yuzaga kelishiga yordam berishi, balki tashkilotchiga xalaqt berishi ham mumkin, shuning uchun quyidagilarni hisobga olish kerak:

Tashkilotchi rag'batlantirayotganda o'z e'tiborini ishtirokchilarning mukofot yoki sovrinni olishga qaratilgan tashqi intilishlariga emas, balki ichki xulosa va ma'naviy-axloqiy sabablarga qaratishi va ruhlantirishiga qaratishi kerak. Rag'batlantirish, guruhlar yoki raqib guruhlarini bir-biriga qarshi qilib qo'ymasligi uchun omadi kulmagan ammo bunga astoyidil harakat qilganlarga ham bildirilishi mumkin.

Rag'batlantirish individual yondashuvni talab etadi. Kerakli paytda orqada qolayotgan yoki o'z qaroriga ishonchi so'ngan ishtirokchini ruhlantira olishi kerak. Rag'batlantirish tez-tez takrorlanmasligi kerak, bu usulni qo'llaganda adolat mezonidan kelib chiqish zarur.

Musobaqalashish-ishtirokchilarning tabiiy ehtiyoji sanaladi. Musobaqalashish jarayonida ular taklif etilayotgan g'oya, fikrlarni juda tez o'zlashtiradilar va bu bilan o'z fazilatlarini rivojlantiradilar. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarda musobaqani tashkillashtirish—bu uyin harakatlarining samarali asosi sanaladi. Musobaqalashish qiyin va zavqli bo'lishi kerak. Shuning uchun ishtirokchilar o'yinning maqsad va vazifalarini to'g'ri aniqlash, baholash mezonlarini ishlab chiqish, musobaqa o'tkazish uchun sharoit yaratish, xulosa yasash juda muhimdir.

O'yin jarayonida bilish faoliyatini faollashtirish metodi munozaradan foydalanishni, didaktik material bilan mustaqil ishlashni, unga bog'liq vaziyatni hal etish orqali muammolli masalani yechishni nazarda tutadi. Ta'kidlash kerakki, ushbu metodni qo'llash orqali biz o'yin ishtirokchilarining aqliy faoliyat ko'nikmasini shakllantirishga, analiz, sintez, umumlashtirish, taqqoslash, sabab, oqibat bog'liqligini o'rnatishga, ya'ni inson ongining mantiqiy tafakkur masalalari uchun javob beradigan sohalarni harakatga keltirish orqali ishtirokchilarning mafkuraviy immuniteti, qarashlari va e'tiqodining to'g'ri shakllanishiga yordam beramiz.

O'yin vaziyatlarining modellashtirish metodi o'yin jarayonida real obyektiv sharoitni yaratish, tadqiq etilayotgan asosiy muhim xususiyatlarni ochishga qaratilgan. O'yin modelining shakli birinchi o'rinda modellashtirish yordamida javob olish mumkin bo'lgan malakalarni belgilash orqali aniqlanadi.

Modellashtirish-bilish metodi sifatida barcha metodlarning u yoki bu jihatdan reallikka asoslanishini ko'rsatadi. Biz ishtirokchilar uchun rol, ishbilarmonlikka, imitatsiyaga asoslangan o'yin turlariga alohida e'tibor qaratdik. Rolli o'yinlarning o'ziga xosligi rolning aniq tavsiflanishi bilan izohlanadi. Zero o'yindagi xulq ishonchli va haqiqiy bo'lishi kerak. Ishbilarmonlik o'yinining o'ziga xosligi shundaki, u huquqiy o'zlashtirishning faol shakli bo'lib, o'yin davomida ijodiy tafakkur rivojlanadi, huquqiy vaziyatni tahlil qilish va yangi huquqiy masalalarni hal etish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Imitatsion o'yin asosida, ma'lumki, real hayotiy voqealik - imitatsiya yotadi, imitatsion o'yinlar yangi g'oya, qarash, fikrlarni o'zlashtirishga bo'lgan motivatsiyani kuchaytiradi. Ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarda qo'llaniladigan o'yin texnologiyalari g'oyaviy emotsional ta'sir vositasi majmui bo'lib, tarbiyaviy maqsadga yetishni tezlashtiradi, samarasini oshiradi.

Bizning modelda biz shunday vositalarga: og'zaki (tirik so'z), texnik (Multimedia, videoapparat), bosma (kitoblar, ilmiy adabiyot, gazeta va jurnallar), ko'rgazmali(plakat va maketlar) murojaat qilamiz. Tanlangan vositalarning muvaffaqiyatli qo'llanilishi uchun bir qancha qoida va majburiyatlarga amal qilish zarur:

- vositalar tanlovi hamisha ma'lum bir tadbirning maqsadiga, jumladan tarbiyaviy maqsadiga ham bog'liq, chunki aynan maqsad vositalarni oqlaydi;
- tanlangan ta'sirchan vositalarning soni va xarakteri tashkil etilayotgan tadbirning vazifalariga muvofiq kelishi kerak;
- tashkilotchi u yoki bu vositalarni tanlar ekan, ularni yaxshi bilishi va a'lo darajada qo'llash metodikasiga ega bo'lishi, uning kuchli va kuchsiz jihatlarini bilishi kerak;
- ixtiyoringizda bo'lgan vositalar doim qo'l ostida bo'lishi va to'liq ishlaydigan holda bo'lishi kerak.

Tayyorlash metodikasining o'zlashtirilishi texnologik jarayon adaptatsiyasining to'g'riligini tekshirish imkonini yaratadi, chunki o'yinning ommaviy shakllarini tashkillashtirish eng sermehnat va og'ir hisoblanadi.

Ishning guruh shakli-ma'naviy bilimlarni o'zlashtirish va zarur huquqiy tajribani egallash uchun eng qulay sharoitlarni yaratadi, chunki, guruh bo'lib muloqot qilish natijasida insonda turli muammolarga nisbatan shaxsiy fikr va munosabat shakllanadi va tasdig'ini topadi. Bundan tashqari o'yin doirasida bir necha ishtirokchilar qatnashsa, u yanada qiziqarli tus oladi. O'yin ishtirokchilari shaxslararo munosabatlardan hissiy qoniqish hosil qiladi, ularda o'zini o'zi baholash shakllanadi.

Yakka tartibda ishlash shakli tadbirda har bir ishtirokchini faollashtirish, rivojlantirishga qaratilgan.

Mezon-ma'naviy-ma'rifiy ishlarni baholash ko'rsatkichlarini va tadbir-o'yin ishtirokchilari kelishlari lozim bo'lgan natijani o'z ichiga oladi. Shu ma'noda mezon-etalon, andaza, ideal namuna bo'lib xizmat qiladi. Ya'ni tadqiq etilayotgan holatning darajasini ko'rsatadi va real voqea-hodisalar ushbu etalonga muvofiq yoki muvofiq emasligini aniqlashga xizmat qiladi. Shundan kelib chiqib, ma'naviy-ma'rifiy ishlarning tarbiyaviy ko'rsatkichlari sifatida kognitiv (milliy ma'naviyat, dunyoning mafkuraviy manzarasi, qonunlar, urf-odatlar, qadriyatlar, axloq me'yorlari bilimlar), emotsional(insonning jamiyatga, o'z-o'ziga qaratilgan munosabati), hissiy-kommunikativ (tadbir ishtirokchilarining ichki holati, ya'ni o'z-o'zini baholashi, identifikatsiya qilishi, o'z xalqining milliy ma'naviyatiga nisbatan munosabati), hulq (shaxsning real ijobiy(yoki salbiy) g'oya, qarash, holatlarga moyillik darajasi, o'z majburiyatlariga nisbatan faol-nofaol munosabati) kabi mezonlar belgilab olindi.

Shundayqilib, bizning tadqiqotdama'naviy-ma'rifiy tadbir ishtirokchilarining ma'naviy madaniyati shakllanishi borasida uch bosqichi-past, o'rta, baland darajalari ajratib ko'rsatildi. Har bir bosqich-daraja ma'naviy-ma'rifiy tadbir ishtirokchilari ma'naviy madaniyatining muayyan darajasini tavsiflaydi. Shu sababli keyingi bosqichga o'tish pastdan yuqori ko'rsatkichga qarab ko'tarilishni ko'rsatib beradi.

Ma'naviy madaniyatning past darajasi jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy hayot haqidagi bilimlarni bilmaslik, asosiy ma'naviy tushunchalarni tushunmaslik, shuningdek, aniq vaziyat tahlilida ma'naviy muammoni aniqlay olmaslik, shaxsning o'zi hamda boshqa shaxslarning ma'naviyatini baholay olmasligi bilan izohlanadi.

Ma'naviy-ma'rifiy tadbir ishtirokchilarining ma'naviy madaniyatining o'rta darajasi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy hayotdagi bilimlarni tushunish, asosiy ma'naviy manbalarni bilish, jamiyat rivojida ma'naviyatning qadr-qiymatini yetarli tushunish, aniq ma'naviy vaziyat tahlilida muammoni aniqlay olishi, shaxsning o'zi ma'naviy-axloqiy me'yorlarga amal qilishi tushuniladi.

Xulosa. Ma'naviy-ma'rifiy tadbir ishtirokchilari ma'naviy madaniyatining baland darajasi ma'naviy, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy hayotdagi bilimlarni to'la bilish va tushunishni, ma'naviy manbaalarni mukammal darajada bilishni, o'zining ma'naviy-axloqiy xulqidan qoniqish his qilishini, jamiyat rivojida ma'naviy qadriyatlarning qadr-qiymatini anglashni, aniq vaziyat tahlilida ma'naviy muammoni aniqlay olishni, ma'naviy muammoni hal etishning turli

yechimlarini topish va asoslashni, eng samarali usullarni tanlay olishni nazarda tutadi.

Qayd etish kerakki, ma'naviy-ma'rifiy tadbir ishtirokchilarining ma'naviy madaniyatini shakllantirishdagi pedagogik faoliyatning natijasi: ma'naviy qadriyatlarni bilishi va amal qilishi, o'zini va o'zgalarni hurmat qilishi, Vatanga sadoqati, shaxsning jamiyat uchun foyda va zarar nuqtai nazaridan baholay oladigan va shunga intilishi orqali tavsiflanadigan daxldorligi, ijtimoiy kompetensiyalarga egaligi hisoblanadi.

Ma'naviy-ma'rifiy tadbir ishtirokchilari ma'naviy madaniyatini shakllantirishning pedagogik modeli bir-biriga uzviy bog'liq elementlarga: jamiyatning ijtimoiy taklifi, konseptual bo'lim (maqsad, vazifa, tamoyil va shart-sharoit), tashkiliy-faoliyat bo'limi (turlar, vositalar, shakllar va o'yin faoliyatining texnologiyalari), funksional bo'lim (o'yin funksiyasi), mezonli-natijaviy bo'lim (mezonlar, ko'rsatkichlar, ma'naviy madaniyatning shakllanganlik darajalari)ga asoslanadi. Ularning integratsiyalashuvi natijasida esa ma'naviy-ma'rifiy tadbir ishtirokchilarining ma'naviy madaniyatini o'yin texnologiyalari vositalari yordamida shakllantirishning pedagogik faoliyatdagi samaradorligi oshadi.

Adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob halqimiz bilan birga quramiz.–T.: O'zbekiston, 2017.–488 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. Asarlar 1-jild.–Toshkent: O'zbekiston NMU, 2017.–45 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik–har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak.–T.: O'zbekiston, 2017.–102 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Jismoniy va ma'naviy yetuk yoshlar– ezgu maqsadimizga yetishda tayanchimiz va suyanchimizdir// Xalq so'zi.–Toshkent, gazetasi, 2017 y. 1 iyul.
5. Quronov M. Ogohlik: tarix va zamon ko'zgusida. “Ma'naviyat”, 2015, 101-b.
6. Quronov M. Ma'naviyat – AQSh va O'zbekiston do'stligi omili.// O'zA sayti. 2018 yil 14 may
7. Quronov M. Milliy tarbiya.–T.: “Ma'naviyat”, 2007.–240 b.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada bugun kunda o'ta dolzarb masalalardan biri bo'lgan ma'naviy-ma'rifiy faoliyatning jarayonlari va albatta “Yangi O'zbekiston” hayotida ma'naviy-ma'rifiy texnologiyalarni modernizatsiyalash yo'llari qisqacha bo'lsada ochib berilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье будут кратко раскрыты процессы духовно-просветительской деятельности, которая является одним из наиболее актуальных вопросов на сегодняшний день, и конечно пути модернизации духовно-просветительских технологий в жизни «Нового Узбекистана».

SUMMARY

In this article, the processes of spiritual-educational activity, which is one of the most urgent issues today, and of course the ways of modernization of spiritual-educational technologies in the life of «New Uzbekistan» will be briefly revealed.

РОЛЬ ЭТНОГРАФИИ В ОБОГАЩЕНИИ И РАЗВИТИИ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ЭКСПРЕССИВНОЙ ОКРАСКИ ЯЗЫКА ПРИМЕРЫ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ УЗБЕКОВ

Эсанов У. Дж.

*Самарканд давлат ветеринария медицинаси, чорвачилик ва биотехнологиялар
университети Тошкент филиали доценти*

Кенжабаев Ш. А.

*Самарканд давлат ветеринария медицинаси, чорвачилик ва биотехнологиялар
университети Тошкент филиали
“Агробиотехнология ва кечки таълим” факультети ўзбек,
рус ва хорижий тиллар кафедраси мудири*

Tayanch soʻzlar: etnografiya, etnos, etnik birliklar, “Avesto”, feodal tuzum, oʻzbek sarposi.

Ключевые слова: этнография, этнос, этническим единицам, “Авесте”, феодальным строем, узбекские сарпо.

Key words: ethnography, ethnos, ethnic units, “Avesta”, feudal system, Uzbek sarpo.

Этнография и язык являются символическими ориентирами в понимании национальной культуры, эмоциональным выражением культуры. Кроме того, видно, что различные аспекты отношения мысли к действительности имеют значение при выявлении и оценке семантики предложений, анализе и сопоставлении текстов. Очень трудная задача определить характер людей и уникальные черты, которые его составляют. Узбекская этнография являются отражением национально-культурных сходств, выражением отличительных признаков между ними языковыми средствами, национальные особенности отражаются в языке и культуре.

В мире живет много разных народов и наций. Человечество настолько этнически богато и разнообразно, что науке не ясно, сколько народов и народностей живет на поверхности Земли. Тем не менее, по подсчетам ученых, в мире насчитывается более двух тысяч народов, и они состоят из национальных единиц от нескольких тысяч до миллиарда. Сколько бы и на каком бы социальном уровне они ни находились, они развиваются на основе общих законов и ценностей в своем развитии. Обычно в науке упо-

минаются такие факторы, как общий язык и регион, единый крестьянский быт, быт и культура, национальные чувства и характер.

Каждый этнос, в свою очередь, состоит из определенных племен и родов, родов и общин, социальных групп и классов. Ученые считают, что национальный язык является важнейшим фактором создания этих исторических единиц и их интеграции. Потому что язык является основным фактором, позволяющим отдельным этническим единицам свободно общаться друг с другом, общаться, выражать и понимать свои чувства, устанавливать экономические и культурные отношения. Потому что благодаря языку устанавливается не только историческое единство, но и общее социально-экономическое, особенно культурное и духовное единство. Многие нации и народы названы в соответствии с их языком.

Известно, что нации формируются и развиваются на определенной территории. Конечно, когда они перемещаются из одного района в другой, их ареал расширяется или уменьшается, могут обособляться какие-то группы или особи. Но народы, имеющие общее историческое единство и язык, всегда жили в непосредственной близости друг от друга. В силу разных причин сформировавшиеся в длительный исторический период этносы не только покидали свою родину и переселялись в очень отдаленные страны, но и отдельные их части или группы были вынуждены жить в изгнании среди других наций и народов, расселяясь по всей Земле. В течение многих веков исторического развития некоторые народы даже несколько раз переселялись с одного места на другое и меняли место жительства. Например, венгры меняли свою территорию три-четыре раза за следующую тысячу лет. После основания своего государства (VI век) тюрки распались на большие группы и на несколько столетий рассеялись по многим странам. Арабы сначала жили в небольшом уголке Аравийского полуострова, а за короткий промежуток времени распространились на обширную территорию и внесли большой вклад в формирование исламского культурного мира. Вот почему в мире много народов, говорящих на одном языке, но имеющих разные имена. Например, по всему миру распространены разные нации и народы, говорящие на английском, арабском, турецком, иранском языках.

Некоторые исследователи выделяют те или иные народы и народности, исходя из их образа жизни и культуры. Однако может быть несколько этнических групп с одинаковым образом жизни. Такие народы встречаются в Средней Азии или на берегах Волги, в Сибири или в Северной Америке. Наоборот, на одной территории могут находиться народы и народы с раз-

ными языками и сходной экономической и культурной жизнью. Мы встречаем людей разных языков и рас, занимающихся охотой, оленеводством и орошаемым земледелием в Африке, Азии и Америке.

В исследовании этнического процесса широко используются различные исторические источники, архивные документы и образцы устного творчества. Лингвистическая (языковая) информация также помогает в определении происхождения и этнического облика этносов. История и особенности их материальной культуры могут быть определены в сотрудничестве с наукой археологии. Духовная культура этносов изучается во взаимодействии с искусствоведением, музыковедением, религиоведением, фольклором и литературой.

Материальная культура каждого народа определяется его местом жительства, жилищем и бытовой техникой, одеждой и украшениями, продуктами питания и предметами быта. В основном под влиянием природно-географических условий и климата образцы материальной культуры, выражающие национальный дух и характер, формировались в течение длительного исторического периода и приобретали свои особенности. Например, типология жилищ, строительные материалы и конструкции, внутренняя планировка, очаг и правила его устройства, виды предметов быта и инвентаря не только у отдельных народов, но и по некоторым этнографическим признакам внутри народа также различались по группам.

Города и села начали появляться в Узбекистане в начале I тысячелетия до н.э. В священной книге зороастрийцев «Авесте», древних согдийских писаниях и персидских источниках, сведениях о временах Александра Македонского сообщается, что здесь много городов и селений, замков и крепостей. Наряду с городами и селами узбекской страны, обнаруженными благодаря археологическим находкам, заслуживают внимания и некоторые большие и малые дворы, богатые декоративные украшения и расписные росписи.

Одежда народов Средней Азии имеет многовековую историю. Хотя у каждого народа и этноса есть свои характерные головные уборы и обувь, наличие общих черт проживающих в регионе этносов, их историческая судьба и культура свидетельствуют о том, что они издавна были близки друг другу. Старинные большие настенные росписи, изображения, напечатанные на различных предметах, книжные миниатюры средневековья, найденные при археологических раскопках, дают богатую информацию об одежде наших предков в прошлом. Миниатюры средневековья показывают, что тип узбекской одежды сформировался и сохранился до сле-

дующего периода. Изменения в старинной народной одежде в основном видны в начале нашего века, а преобразования в ней ясно известны преимущественно в городах.

Традиционная узбекская одежда состояла в основном из рубахи, брюк и пальто, дуппи на голове, калиш-макси на ногах и сапогах. Практически одинаковый фасон мужской и женской и детской одежды свидетельствует об их древности. Такие платья шьются простым способом, иногда без ножниц и без шитья. Кусок марли был сложен пополам, а кусок прямоугольника (положенный за пазухой) пришит поперек плеч и из куса прямоугольника сделана рубашка.

Мужские традиционные майки шьются до колен, а женские и девичьи – до щиколоток. В Ферганской долине подол мужской куртки вертикальный (йирмочи) до пояса, а у другого вида йирмочи простирается горизонтально от одного плеча до другого. У обоих длинный воротник, местами воротник вышит. Рубаха с горизонтальным разрезным воротником распространена в Зарафшанской, Кашкадарьинской и Сурхандарьинской долинах, Ташкенте, Бухаре и Хорезме. Широкая вышитая или украшенная тесьма пришивается также на воротнике женского платья.

Традиционная социальная жизнь населения Узбекистана определяется феодальным строем, сформировавшимся в конце 19 - начале 20 веков и освященным исламом. Но во всем укладе жизни и мировоззрении сохранились остатки первых форм общественного строя, древних традиций и обрядов.

Среди архаичных форм отношений, сохранившихся в общественной жизни узбеков того времени, общественные, особенно соседские и деревенские общинные устройства, наличие большой семьи, элементы кочевой жизни и родо - племенных организаций в некоторых группах, древние обряды и остатки молитв являются общими. Общественные отношения в форме соседской общины сохранились не только в отдаленных горных и степных районах, но и в более развитых районах орошаемого земледелия. В условиях Средней Азии, где царит феодальный строй, царская власть также была заинтересована в поддержании достаточно стабильного общественного порядка. Эти отношения прочно сохранились среди оседлого населения как соседской общины. Различные способы и процедуры, основанные на праве соседства, охраняются законом. Общие общественные здания, мечети и туалеты, предметы быта, посуда и т. д. были выражением общественных отношений, основанных на определенных правилах в обществе.

Узбекская этнография выражается во всемирно известных архитектурных памятниках ханхкор, кошинкор, росписи, ровности, каменной кладке, вышивке и продолжает развиваться по сей день.

Литература:

1. Алексеев В.П., Аскарлов А., Ходжайов Т.К. Историческая антропология Средней Азии. Т., Фан, 1990.
2. Гафуров Б. Основные этапы историко-культурного развития народов Центральной Азии. М. 1972.
3. Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М., Наука, 1960.
4. Зиёев Х. Туркистонда Россия тажовуди ва хукмронлигида қарши кураш. Т., 1998.
5. Зияев Х. К истории завоевания узбекских ханов царизмом. Общественные науки в Узбекистане, 1990, №1
6. История Узбекистана (XVI 1-ая половина XIX века) Т. 3.- Т., 1993.
7. Прилуцкий Е. Запад и Восток в философских и теоретических концепциях джадидов. Жадидчилик: ислохот, янгиланиш ва мустақиллик учун кураш -Т , 1999.
8. Шаниязов К.К. этнической истории узбекского народа. Т., Фан, 1974.
9. Якубовский А.Ю. К вопросу об этногенезе узбекского народа. Т.. Фан. 1941.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada tilning emotsional ekspressiv boyishida etnografiyaning roli o'zbek xalq amaliy san'ati, folklori, hamda tarixining rivojlanish davrlari misolida ko'rsatib o'tilgan. Tilning rivojlanishi boyib borishi keng ommaga tarqalishida milliy tarixning va etnografiyaning ahamiyati yuqori ekanligi ko'rsatib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье показана роль этнографии в эмоционально-экспрессивном обогащении языка на примере периодов развития узбекского народного творчества, фольклора и истории. Показано, что велико значение отечественной истории и этнографии в развитии языка и его распространении в массы.

SUMMARY

In this article, the role of ethnography in the emotional expressive enrichment of the language is shown on the example of the development periods of Uzbek folk art, folklore, and history. It has been shown that the importance of national history and ethnography is high in the development of the language and its spread to the masses.

К ВОПРОСУ О КУЛЬТУРЕ КАК ФУНДАМЕНТЕ ТРЕТЬЕГО РЕНЕССАНСА

Юлдашева М.

*доцент, Государственный институт искусств и культуры
Узбекистана*

Колканатов А.

*магистрант, Государственный институт искусств и культуры
Узбекистана*

Таянч сўзлар: маданият, тараккиёт, инсоният, ренессанс даври, маданий-матрифий фаолият.

Ключевые слова: культура, искусство, прогресс, человечество, ренессанс, культурно-просветительская деятельность

Key words: culture, development, humanity, renaissance period, cultural and educational activity.

Человечество и весь прогрессивный мир все чаще задумываются, каким должен быть наш мир, как дальше будет развиваться диалог цивилизаций, как избежать кровопролития, экстремизма, непонимания между людьми? Что необходимо сделать, чтобы быть уверенными в завтрашнем дне?

Новый Узбекистан, третий Ренессанс, новая эпоха Возрождения. Сегодня у нас с вами на слуху эти слова и понятия. А впервые, о том, что в Узбекистане закладывается фундамент новой эпохи Возрождения – третьего Ренессанса, Президент Ш.М. Мирзиёев упомянул 31 августа 2020 года в комплексе “Куксарой”, на праздничном мероприятии в честь 29-й годовщины Независимости республики. Тогда же президент Шавкат Мирзиёев разъяснил, когда в Узбекистане были первый и второй ренессансы. По словам Президента, первый Ренессанс на земле Узбекистана имел место в IX-XII веках, а в XV веке наблюдалось второе Возрождение.

В условиях создания фундамента для новой эпохи Возрождения, третьего Ренессанса в Узбекистане, в большей степени ощущается потребность в изучении культуры в ее многомерных связях с совокупным духовным опытом, с общественной практикой и учетом сущности культурно-исторического процесса. Более актуальным становится познание ее сущности, внутренней структуры, способов и форм функционирования, зависимости

темпов и направления ее развития от других сфер социальной жизни и различных общественных институтов, а также обратного воздействия на них культурных факторов. Дальнейшее обогащение духовного потенциала общества в условиях ускорения научно-технического прогресса в целом требует аналитического осмысления культуры и разработки научно-теоретического аппарата для изучения всех ее сфер, для исследования ее воздействия на развитие общества как целостного организма, требует расширения как фундаментальных, так и прикладных исследований.

“Сегодня, когда в полную силу реализуется мощный потенциал нашего народа, в Узбекистане закладывается фундамент новой эпохи Возрождения – третьего Ренессанса. Ведь сегодняшний Узбекистан – это не вчерашний Узбекистан. И наш народ – уже не тот, каким был вчера”, отметил в своем выступлении Ш.М. Мирзиёев. “Мы сегодня поставили перед собой стратегическую задачу – создать фундамент Третьего Ренессанса и рассматриваем ее в качестве национальной идеи”[1].

Актуальная и своевременная идея, объединяющая прошлое, настоящее и будущее, глава государства поднял вопрос о Третьем Ренессансе как национальной идее нашего государства. Растущий интерес мирового сообщества, исследователей, специалистов, всех слоев многонационального населения нашей страны к культурным ценностям, является стимулирующим фактором глубоких социально-духовных изменений в республике и одновременно следствием, в то время как естественная тенденция направлена к истории, историко-культурным корням народа, а также к его будущему, в связи с чем в настоящее время наблюдается рост интереса к культуре и культурным ценностям нашей страны.

Есть определенные аспекты культуры Возрождения, которые включают:

1. Стремление к мировому просвещению, широкое использование достижений культуры прошлого и соседних стран, особенно развитие естественных, философских и социальных наук.
2. От природы, развитие естествознания, рационализма, веры в силу разума, сосредоточить внимание на науках, направленных на поиск истины, рассматривать истину как основу человеческого воображения, науки.
3. Прославить человека, обосновать его умственные, природные, художественные, духовные качества, улучшить человечность, высокие нравственные обряды и правила, стремиться воспитать совершенного человека[2:35].

Современные изменения в сфере культуры связаны, прежде всего, с активными процессами демократизации, политической свободой, культурным ростом и продвижением формирования гражданского общества, формиро-

вания новой духовно-нравственной среды. Факты свидетельствуют о том, что наш регион был одним из древнейших очагов цивилизации, а наследие наших великих предков, внесло большой вклад как в нашу национальную культуру, так и в развитие мировой цивилизации. Археологические, исторические, культурологические исследования свидетельствуют о том, что почти каждый регион Узбекистана, каждый населенный пункт является очагом древнейшей цивилизации. Центрально-Азиатский регион, в том числе территория современного Узбекистана, существовал в истории как древняя колыбель науки, культуры и искусства. Информация об этом также имеется в доисламских источниках. В частности, в “Авесте” выдвинуты передовые для того времени идеи о духовной среде, науке, образовании и воспитании.

Глава нашего государства в своем выступлении на торжественном собрании, посвященном Дню учителей и наставников, отметил, что “Неповторимое, уникальное научно-духовное наследие наших великих предков должно стать постоянной программой действий для нас. Мы должны держаться за это бессмертное достояние, черпать в нем силы и вдохновение. И в соответствии с этими идеалами необходимо развивать прежде всего национальную систему образования”.

Культурное наследие обеспечивает преемственность между поколениями как в культурном, так и в социальном развитии. Благодаря ему мы имеем, знания и представления о нашем далеком прошлом, о мечтах и думах современников Беруни, Кашгари, Улутбека и Навои, об их деяниях, нравах, обычаях, мировоззрении. Культурное наследие, будучи мощнейшим средством в формировании национального самосознания, национальной гордости, в конечном итоге является и универсальной духовной основой укрепления будущего нашей страны. В нем сосредоточены и мораль, и право, и обычаи, и традиции, и литература, и искусство, и уроки истории – все, что составляет непоколебимые ценности современного человека, гражданина суверенного Узбекистана. Культурное и духовное наследие – это бесценное сокровище народа, которое необходимо для воспитания и развития молодого поколения, становления новой государственности. К культурному и духовному наследию необходимо относиться очень бережно, сохранять его и плодотворно использовать для развития национальной духовности современного Узбекистана.

В Узбекистане 6 января 2021 года был одобрен Сенатом и вступил в силу закон “О культурной деятельности и организациях культуры”. Целью настоящего Закона является регулирование отношений в сфере культурной деятельности, а также деятельности организаций культуры. Данный до-

кумент охватывает ряд таких вопросов, как определение цели и основных приоритетных направлений государственной политики в сфере культуры, определение участников правовых отношений в данном направлении и их полномочий, закрепление правового статуса талантливых людей и учреждений культуры, совершенствование взаимоотношений и взаимодействия организаций культуры с органами государственной власти, местными органами самоуправления и другими организациями, повышение конкурентоспособности отраслей культуры и другие. До принятия единого закона правовые отношения в области культурной деятельности регулировались несколькими законами – “О вывозе и ввозе культурных ценностей”, “О музеях”, “Об охране и использовании объектов культурного наследия”, а также рядом подзаконных актов. В данном законе определены основные принципы в области культурной деятельности:

- приоритет духовных, нравственных и культурных ценностей;
- свобода творческой деятельности;
- уважение национальных и общечеловеческих ценностей;
- многообразие культур;
- равноправие в межкультурных отношениях;

системность, научность и непрерывность образования и воспитания в области культурной деятельности. Культура как феномен в своих пространственно-временных характеристиках и значениях предстает как проблема перед современным человеком. Именно в культуре сосредоточены коренные человеческие проблемы. Здесь человек пытается раскрыть цель и смысл своего подлинного бытия, возможности реализации своего личностного существования в условиях демократизации. Индивидуальное сознание человека, его мировоззрение тесно связано с проблемой его ориентации в мире духовных ценностей, с определением своего места в уже сложившихся и выработанных культурой картинах мира. В данном законе определено, что основными направлениями государственной политики в области культурной деятельности являются:

- государственная поддержка развития культуры;
- обеспечение целостности и сохранности исторического и культурного наследия, а также поддержка народного творчества;
- внедрение в область культурной деятельности государственно-частного партнерства;
- удовлетворение культурных потребностей населения и улучшение качества культурных услуг;

- создание и улучшение условий для реализации творческого потенциала населения, в том числе молодежи;
- совершенствование системы обучения молодых талантов, подготовки высококвалифицированных кадров и повышения их квалификации;
- создание необходимых условий и здоровой конкурентной среды в области культурной деятельности;
- развитие международного сотрудничества.

Согласно данному закону “О культурной деятельности и организациях культуры”, все проживающие в Узбекистане нации и народности имеют право на сохранение и развитие своей культуры, обычаев, традиций, а также возрождать и сохранять свою культурно-историческую среду[1]. Совершенствование духовной сферы современного общества в настоящее время все в большей степени зависит от разработки научных представлений о культуре. Идет ли речь о человеке и человеческом факторе, об углублении цивилизованности общества, о накоплении идейно-нравственных сокровищ, об обогащении ценностей, все эти стороны духовного бытия требуют интенсивного и обостренного внимания. Соотнесение теории культуры с практикой культурной деятельности помогает решать ряд важных задач формирования нового человека, улучшения разносторонней деятельности социальных институтов культуры, совершенствования системы образования, нравственного и эстетического воспитания. Осмысление культуры во всем богатстве ее проявлений обеспечивает широкую интеграцию знаний, полученных науками.

Духовная культура традиционно изучается многими научными дисциплинами: философией, социологией, историей, искусствоведением, литературоведением и др. Но теоретические вопросы культуры рассматриваются в этих науках лишь в специфическом ракурсе. Философ, например, обращается к общим мировоззренческим проблемам, к содержанию культурно-исторического процесса в целом, к раскрытию роли культуры в социальной динамике. Социолог исследует проявления культуры как социального феномена в общественной жизни, рассматривает ее как фрагмент социального бытия. Историка интересуют факты культуры в ее хронологической последовательности, в живом процессе становления и развития. Эстетик обращается к рассмотрению художественных процессов и содержанию эстетического сознания. Все эти аспекты важны, но они зачастую лишены интегративной направленности.

Вот почему оформление теории культуры как целостной концепции духовных процессов воспринимается как насущная задача. Особенности со-

временного этапа изучения духовной культуры состоят в комплексном подходе, в стремлении исследовать ее связи со всеми сторонами и процессами жизнедеятельности общества. Такая позиция позволяет наиболее полно выявить как положительный опыт культурного строительства, так и факторы, отрицательно влияющие на формирование новой культуры, а интегративный подход помогает вскрыть механизмы воздействия культурных норм и ценностей на динамику общественного бытия. Разумеется, создание теории культуры не сводится к простому суммированию результатов исследований конкретных наук. В ходе исследования важно добиться теоретического синтеза, в котором духовная культура выступит как сложный социальный процесс развития потенций человека, процесс, реализующийся в конкретно-исторических формах материального и духовного производства. Для теории культуры характерны три основные содержательные функции:

- научно-познавательная, призванная вырабатывать знания об объективных закономерностях развития культуры и движения культурно-исторического процесса в целом, а также о культурных процессах в данный исторический период;
- идеологическая, направленная на распространение передовых мировоззренческих представлений среди широких слоев общества, чтобы помочь им ориентироваться в сложных современных социальных, политических и идеологических условиях;
- практическая, цель которой-выработка научно – обоснованной государственной политики, создание научной базы для планирования и прогнозирования исторического развития различных сфер духовной культуры.

Теория культуры, таким образом, должна изучать общие законы и движущие силы развития духовной жизни общества, место человека в социокультурных процессах общества и в культуре, духовную культуру как сложный процесс освоения членами общества своей социокультурной реальности. Она исследует содержание культуры, присущие ей социальные функции, ее структуры и ее место в системе общественных отношений. К компетенции культуры относится весь комплекс изучения общих закономерностей становления и развития духовной жизни, специфических закономерностей и важнейших этапов ее развития. Категории и понятия культуры отражают такие черты человеческой деятельности, которые связаны с созданием, распределением, обменом и потреблением продуктов культурной деятельности. Они позволяют выявить качественные особенности разных исторических типов этой деятельности, на их основе распознаются механизмы

формирования личности, развития ее гражданских качеств и творческих способностей.

Таким образом, культура – это исторически развивающаяся система созданных человеком материальных и духовных ценностей, социокультурных норм, способов организации поведения и общения, а также обусловленный способом материального производства процесс развития сущностных сил человека, его самореализации, процесс его творческой деятельности, социально значимой по своей сущности и направленной на освоение и изменение мира, в котором живет человек. Кроме того, в теоретическом понимании культуры учитываются и всеобщие, универсальные, общечеловеческие характеристики, и этим определяется та часть проблематики теории культуры, которая связана с изучением культурно- исторических универсалий.

Говоря о культуре как фундаменте третьего периода Ренессанса надо отметить что, в этапах развития культуры прослеживается и становление личности. Оно охватывает подготовку человека к общественно полезной, творческой деятельности и сферу его непосредственного участия в этой деятельности. Культура выступает одновременно и как процесс реализации этих способностей в социально значимых результатах деятельности.

Нетрудно заметить, что в таком понимании культуры главный упор делается на развитие человека, на формирование личности, способной взять на себя решение сложных и трудных задач, стоящих перед обществом. Общественная ценность культуры в том, что она служит необходимым условием практической деятельности масс, направленной на преобразование окружающего мира и самих себя. Иными словами, она выражает не пассивное, созерцательное, потребительское отношение человека к миру, а его активно-творческое поведение, непосредственно совпадает с его существованием в качестве активного субъекта истории. А субъект культурно-исторического процесса связывает свою деятельность в настоящем на основе прошлого с будущим. В результате и культурное наследие, и современная культура оцениваются, субординируются не только в историческом и современном аспектах, но и на базе научного прогнозирования. Оценивающая деятельность фиксирует социокультурные предпочтения людей в мире предметов, идей, видов деятельности. Подобного рода предпочтения, как известно, определяют индивидуальный жизненный путь и направленность групповых действий людей. В процессе сопоставления предпочтений в ходе межличностного общения или развития отношений между социальными классами и группами складываются фиксированные и разделяемые большинством людей данного класса или группы представления о некото-

рых “ведущих” явлениях культуры. С помощью такого сопоставления люди располагают, упорядочивают, ранжируют и перераспределяют значения уже существующих и вновь создаваемых предметов и представлений. Те из них, которые в данный период времени принимаются как наиболее значимые для жизни в обществе и культуре и в то же время положительно оцениваемые, можно назвать культурными ценностями, т. е. теми феноменами, которые аккумулируют духовно-нравственные и технологические приобретения.

Культурные ценности, детерминированные социально-политическим и экономическим факторами, выражают общественное отношение социального субъекта (народ, коллектив, личность) к различным явлениям, факторам и процессам духовной жизни. Эти ценности образуют особые совокупности или системы в каждой из сфер социокультурной жизни людей. Так, сфера политики располагает своими ценностями-политическими; искусство порождает художественные ценности; наука - интеллектуальные. В обыденной жизни бытуют моральные, нравственные ценности. Каждая система ценностей представляет собой своего рода шкалу, в которой объекты упорядочены соответствующим образом. Естественно, что эта шкала предпочтений неодинакова у различных членов общества. Одни и те же предметы и идеи могут занимать высокое положение в системе ценностей одних людей, среднее - у других и совсем не входить в эту систему у третьих. В подобных случаях, видимо, следует говорить не о “негативных ценностях”, а о негативных оценках определенных явлений культуры.

Такой подход, признающий, как позитивные, так и негативные оценки, очень важен при решении вопросов, связанных с совершенствованием культурной политики, ибо ни один тип оценок не может быть возведен в абсолют и нуждается в исследовании причин и путей его влияния на живые процессы культуры. Деятельность человека зависит от уровня духовно-нравственных ценностей. Она органично связана с воспитанием индивидуальной, личной культуры человека. Качественный уровень индивидуальной культуры человека должен соответствовать уровню духовного развития общества. Необходимой чертой ее является чувство нового, умение, способность видеть это новое, стремиться к нему, бороться за него. Чувство нового играет важную роль и в формировании социального облика личности, ее творческого характера и интеллектуализации, ее отношения к труду и человеку. Причем оно находится в постоянном развитии и движении, обогащая человека на всем его жизненном пути. Конкретно-исторический уровень анализа культурного аспекта человеческого бытия требует концентрации

внимания на непосредственных процессах социокультурной жизнедеятельности человека, протекающих в изучаемых социально-исторических обстоятельствах, на исследовании конкретных механизмов осмысления окружающих условий, используемых людьми в данных исторических условиях, на анализе используемых ими способов поддержания или изменения ценностной иерархии этих условий по отношению к изменениям, происходящим в экономической, социальной, политической и других сферах, на изучении процессов порождения новых культурных ценностей, образцов. Живя в культуре, люди осуществляют действия, которые по отношению к динамике социокультурного бытия можно разделить на две категории:

1. действия, протекающие в рамках установленных отношений людей с окружающей средой и друг с другом
2. действия, связанные с генезисом, нециклическими изменениями или же распадом этих отношений

Это означает, что поступательное развитие культуры обусловлено возможностью связи времен, преемственности идей и способов деятельности поколений, с одной стороны, и внесением в жизнь людей культурных инноваций – с другой. Поэтому адекватный анализ культуры связан как с выявлением исторических корней ее фундаментальных оснований, так и с рассмотрением генезиса новых культурных образований и определением тенденций их развития. Сегодняшний Узбекистан – это новый Узбекистан, в котором закладывается фундамент новой эпохи Возрождения – Третьего Ренессанса. Эти мысли озвучены Президентом Шавкатом Мирзиёевым на торжественной церемонии, посвященной 29-й годовщине независимости Республики Узбекистан. При этом упоминание словосочетания “Новый Узбекистан” в мировом масштабе свидетельствует о признании того, что мы за последние годы вступили в совершенно новый этап развития – этап огромных преобразований, трансформаций и достижений. В послании президента страны Олий Мажлису было отмечено, что на активизацию деятельности культуры и искусства, а также укрепление их материально-технической базы из госбюджета будет направлено 420 миллиардов сумов. На выделенные средства в регионах будут построены и реконструированы 22 театра и другие объекты культуры. В центре Ташкента будет создан культурно-просветительский комплекс, а также построен Национальный академический драматический театр “Музей искусств”, а в честь 30-летия независимости Узбекистана будет возведен комплекс “Истиклол”. Выступая 29 декабря 2020 года с посланием парламенту, Президент Узбекистана Шавкат Мирзиёев предложил объявить 2021 год Годом поддержки моло-

дежи и укрепления здоровья населения. “Если говорить в целом, то решающую роль в прогрессе любого общества играет здоровое и гармоничное развитие молодого поколения, от которого зависит будущее этого общества. Именно поэтому в вопросах расширения и дальнейшего повышения эффективности наших реформ своей опорой мы считаем нашу энергичную, инициативную, всесторонне развитую, владеющую современными знаниями и навыками молодежь”. Ш.М. Мирзиёев подчеркнул, что для формирования фундамента нового Ренессанса в стране необходимо создать среду и условия для воспитания новых Хорезми, Беруни, Ибн Сино, Улугбеков, Навои и Бабуров. “Нашей самой приоритетной задачей должно быть создание широких возможностей для молодежи, чтобы она ставила перед собой амбициозные цели и достигала их. Только тогда наши дети станут реальной силой, которая сможет осуществить вековые мечты нашего народа”, – заявил президент.

Литература:

1. Закон Республики Узбекистан от 20.01.2021 г. N ЗРУ-668 “О культурной деятельности и организациях культуры” (Принят Законодательной палатой 24.11.2020 г., www.lex.uz)
2. Манзаров Ю. Новый Узбекистан на пути третьего Ренессанса// Жур. Academy №1. Изд. Олимп. – Москва. 2021. (34-38 ст).
3. Речь президента Ш.М. Мирзиёев 31 августа 2020 года в комплексе “Куксарой”, на праздничном мероприятии в честь 29-й годовщины Независимости республики. Ташкент, 2020. www.president.uz

РЕЗЮМЕ

Мақолада маданият соҳасининг Янги Ренессанс даври пойдевори сифатидаги хусусиятлари ҳақида сўз юритилади. Маданий мерос маданий ва ижтимоий ривожланишда авлодлар ўртасидаги узлуксизликни таъминлайди. Маданият, маданий ва маънавий мерос – бу ёш авлодни тарбиялаш, ривожлантириш ва янги давлатчиликни шакллантириш учун зарур бўлган халқнинг бебаҳо хазинаси эканлигига алоҳида урғу берилган.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются особенности культуры как фундамента новой эпохи возрождения. Культурное наследие обеспечивает преемственность между поколениями как в культурном, так и в социальном развитии. Культурное и духовное наследие - это бесценное сокровище народа, которое необходимо для воспитания и развития молодого поколения, становления новой государственности.

SUMMARY

The article examines the features of culture as the foundation of the new Renaissance. Cultural heritage ensures continuity between generations in both cultural and social development. Cultural and spiritual heritage is an invaluable treasure of the people, which is necessary for the upbringing and development of the younger generation, the formation of a new statehood.

ФИЗИКА, МАТЕМАТИКА, ИНФОРМАТИКА

INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI YO‘NALISHIDAGI FANLARNI O‘QTISH USULLARI

Djurayev M. K.

*Termiz davlat universiteti. “Amaliy matematika va informatika”
kafedrası, katta o‘qituvchisi*

Tayanch so‘zlar: Innovatsion texnologiyalar, ta’lim tizimida bilim, ko‘nikma, axborot texnologiyalari, faollashtiruvchi metodlar, Keys-stadi topshiriqlari.

Ключевые слова: инновационные технологии, знания в системе образования, навыки, информационные технологии, методы активизации, кейс-стади.

Key words: innovative technologies, knowledge in the education system, skills, information technologies, activation methods, case studies.

Zamonaviy darsga bo‘lgan talablar. Informatika va axborot texnologiyalari yo‘nalishidagi fanlarni o‘qitishda pedagogik va axborot texnologiyalari xamda xususiy metodikalarni ishlab chiqish zarur bunda asosan didaktik o‘yinli texnologiyalarning informatika yo‘nalishida qo‘llanilishi katta samara beradi. Ta’lim tizimida bilim, ko‘nikma va malakalarning to‘liq o‘zlashtirilishini ta’minlash asosan informatika va axborot texnologiyalari yo‘nalishidagi fanlarni o‘qitishda innovatsion texnologiyalarga asoslangan ma’ruza, munozara, amaliy va laboratoriya mashg‘ulotlarini loyixalash va pedagogik faoliyatda qo‘llash dolzarb hisoblanadi. Bunda tinglovchilarning o‘quv faoliyatini faollashtiruvchi metodlardan foydalangan holda, Informatika va axborot texnologiyalari yo‘nalishidagi fanlarni o‘qitishda rivojlangan mamlakatlardagi ilg‘or tajribalarga asoslanish mumkin. O‘quv mashg‘ulotlarida innovatsion texnologiyalardan foydalanish maxorati, ijodkorligi va novatorligi alohida o‘rin egallaydi. O‘quv fanlarini integratsiyalash turlari, yo‘nalishlari, tiplari, funktsiyalari xamda kelgusida rivojlantirish istiqbollari nazarga olinadi. Informatika va axborot texnologiyalari fanlarini o‘qitishda o‘quv axborotini qayta ishlash (konstruktsiyalash), muammoli savol, Keys-stadi topshiriqlaridan foydalanish evaziga, o‘qitish jarayonida ta’lim tarbiyaning uzviyligi ta’minlanadi. Informatika va axborot texnologiyalari yo‘nalishidagi fanlarni o‘qitishda tinglovchilar mustaqil ta’limini tashkil etishda yuqoridagi usullar keng qo‘llaniladi. Bundan tashqari Informatika va axborot texnologiyalari

fanidan masalalar yechish metodikasi alohida ahamiyatga egadir, Informatika va axborot texnologiyalari fanlarini o'qitishda talabalarning bilimlarini ob'ektiv baxolash mexanizmlarini, reyting nazoratida qo'llashga qaratilgan 5 didaktik vositalar etiborga olinadi: yani standart va nostandart o'quv va test topshiriqlari majmuasini ishlab chiqishdan iborat. Bugungi kunda Informatika va axborot texnologiyalari yo'nalishidagi fanlarni o'qitishning didaktik ta'minotini yaratish asosan zamonaviy ta'limni tashkil etishga qilinadigan muxim talablardan yana biri ortiqcha ruxiy va jismoniy kuch sarf etmay, qisqa vaqt ichida yuksak natijalarga erishishdan iborat. Qisqa vaqt orasida muayyan nazariy bilimlarni o'quvchilarga yetkazib berish, ularda ma'lum faoliyat yuzasidan ko'nikma va malakalarni xosil qilish, shuningdek, ta'lim oluvchilar faoliyatini nazorat etish, ular tomonidan egallangan bilim, malakalar darajasini baxolash, o'qituvchidan yuksak pedagogik maxoratni talab etadi. Informatika fanining eng asosiy tushunchalaridan biri axborot tushunchasidir, axborot tushunchasi informatika fanida juda ko'p qo'llaniladigan tushuncha bo'lib, informatika fani ayni shu axborot ustida bo'ladigan turli xil jarayonlarni tashkil qilish va boshqarishning qonun - qoidalarini o'rganib boradi. Axborot to'liqlik, ma'lum darajada qimmatli bo'lishi, ishonchli bo'lishi kabi sifatlariga ega bo'lishi kerak. Informatika fanida bundan tashqari algoritm, dastur, kompyuter texnologiyasi, axborotlashgan jamiyat va boshqa tushunchalar xam mavjud. Axborot texnologiyalari axborotlarni yig'ish, saqlash, uzatish, qayta ishlash usullari va vositalari majmuidir. Zamonaviy axborot texnologiyasining asosini tashkil qilgan kompyuterlar hozirgi kunda axborotlarni sifatli uzatish va qabul qilishda juda muxim ahamiyatga egadir. Zamonaviy axborot texnologiyalari - shaxsiy kompyuterlar va telekommunikatsiya vositalaridan foydalanilgan xoldagi zamonaviy muloqotni o'rnatuvchi axborot texnologiyasi xisoblanadi. Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlarda bu borada katta tajriba to'planib, interfaol metodlar nomi bilan yuritilmoqda. O'zbekiston respublikasi mustaqillikka erishgan ilk yillardan boshlab ta'lim tizimi xodimlari o'rtasida interfaol metodlar va ulardan ta'lim jarayonini tashkil etishda foydalanish borasidagi nazariy va amaliy bilimlar targ'ib etib kelinmoqda. [1]

Shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchilarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatib kelingan edi. Bunday usul o'quvchilarni mustaqil fikrlash, ijodiy izlanishi va tashabbuskorligini so'ndirar edi. Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interfaol usullar innovatsion pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanib, ta'limning samaradorligini ko'tarishga bo'lgan qiziqish kundan kunga kuchayib bormoqda. Zamonaviy texnologiyalar qo'llanilgan darslar o'quvchilar egallayotgan bilimlarni o'zlari qidirib

topishlariga, mustaqil o'rganib, taxlil qilishlariga, xatto xulosalarni xam o'zlari keltirib chiqarishga qaratilgan. Bunda o'qituvchi dars o'tishdan oldi o'z oldiga maqsad qo'yishi shart, dars davomida, nega va nimani o'qitaman?, qanday o'qitaman?, qanday qilib samarali va natijali o'qitishim mumkin? degan savollar ustida ishlashi lozim. Bugungi kunda ta'limga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy qilish va o'zlashtirish zarurligi ko'p marta takrorlanib, ularni o'quv muassasalariga olib kirish lozimligi takidlanmoqda. Respublikamizning taniqli olimlari ilmiy asoslangan, mintaqamizning ijtimoiy-pedagogik sharoitiga moslashgan pedagogik texnologiyalarni yaratish va ularni ta'lim-tarbiya amaliyotida qo'llashga intilmoqdalar. Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatmoqdaki, ayrim o'qituvchilarimiz «Yangi pedagogik texnologiya talabi shu», «O'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatayapmiz», «O'quvchi faol, o'qituvchi passiv bo'lishi kerak»- degan baxonalarda o'zlari darslarga tayyorgarliksiz kelmoqdalar. Aslida esa, innovatsion pedagogik texnologiya asosida dars olib boradigan o'qituvchi- muallim tinib - tinchimasligi, o'z ustida muntazam ishlashi, yangi adabiyotlar, metodik adabiyotlar va maqolalar tajribalar bilan tanishib borishi, ijodiy izlanishi zarur. Innovatsion pedagogik texnologiya asosida darslarda o'qituvchi xam, o'quvchi xam faol ishtirok etilishi talab qilinadi. Pedagogik texnologiyaning boshqaruvchanligi shundan iboratki, bunda ta'lim jarayonini rejalashtirish, tashxis qilish, natijalash, tuzatish kiritish imkoniyatlari mavjud. Bunda ta'limdan kutilgan natijaga erishiladi, vaqt tejiladi, bu esa pedagogik texnologiyaning samaradorligi demakdir. Pedagogik texnologiyaning tasdiqlanuvchanligi — ishlangan model boshqa pedagoglar qo'llaganda xam xuddi u shunday samara-natija berishi kerakligini bildiradi. Bir so'z bilan aytganda, ta'lim jarayoniga yangicha yondashib, ijodkorlik, bunyodkorlik tadbiriq etilsagina, ta'lim samarasi yangi bosqichga ko'tariladi [2]

Ta'lim innovatsiyalari - ta'lim soxasi yoki o'quv jarayonida mavjud muammolarni yangicha yondashuv asosida yechish maqsadida qo'llanilib, avvalgidan ancha samarali natijani kafolatlay oladigan shakl, usul va texnologiyadir. Innovatsion texnologiyalar pedagogik jarayon xamda o'qituvchi va o'quvchi faoliyatiga yangilik, o'zgarishlar kiritish bo'lib, uni amalga oshirishda asosan interfaol usullardan foydalaniladi. Ta'limda interfaol metod asosan o'zaro xarakat qilmoq va o'zaro baxslashish kerakligini anglatadi. Informatika fanini o'qitishda qaysi innovatsion shakl, usul va vositalarni qo'llagan ma'qul? Buning uchun quyidagi pedagogik texnologiyalardan foydalanish maqsadga bog'liq aqliy xujum; kichik guruxlarda ishlash; muzyorar; baxs- munozara; kubik o'yini. Bundan tashqari shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalarida qo'llaniladigan usullar:

«Aqliy xujum», «Klaster», «Qarorlar shajarasi», «3/3, 4/4, 5/5,...» metodi, «Videotopishmoq», «Zakovatli zukko», «Qarama-qarshi munosabat», «Bilaman. Bilishni xoxlayman. Bilib oldim.», «Zinama-zina», «Rolli o'yinlar», «Ishchanlik o'yini», «Musobaqa o'yinlari», «Saxna ko'rinishi», «Teatrlashtirish», «Mozaika o'yini» lari dars sifatini oshirishga va tinglovchilarning bliminig oshishiga olib keladi. Darxaqiqat, informatika fanini o'rganish jarayonida taqdim etilayotgan ma'lumotlar talabalarning mustaqil ongini shakllantirishga imkon beradi. Informatika fanini o'qitish samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan ishlarning bosh maqsadi - ta'lim muassasalarida talabalarga kerakli axborotni yetkazib berish, ularda mustaqil ongni shakllantirish, yuqori ko'rsatkichlarga erishish omillarini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsadning ijobiy yechimini ta'minlash bugungi kun talabi va ijtimoiy munosabatlar mazmunining chuqurlashuvi natijasida yuzaga kelayotgan xayotiy zarurat tufayli informatika fanini o'qitish jarayonini takomillashtirishga nisbatan yangicha yondashuvni shakllantirishni taqozo etadi. Oliy ta'lim muassasalarida amalga oshirilayotgan informatika fanini o'qitish samaradorligini oshirishga qaratilgan maqsadning ijobiy natija berishi bu yo'lda bir qator pedagogik vazifalarning bajarilishini talab etadi. Bizning fikrimizcha, ular quyidagilardan iborat:

1. Oliy ta'lim muassasalarida informatika fanini o'qitishni davr talablari darajasida amalga oshirish imkonini beradigan ob'ektiv shart-sharoitlarning yaratilishi (informatika fanini o'qitish jarayonining zamonaviy o'quv jixozlari, texnika vositalari, o'quv-metodik adabiyotlar, fan dasturi, darslik, o'quv xamda metodik qo'llanmalar, shuningdek, ko'rgazmali qurollar bilan ta'minlanishiga erishish).

2. Informatika fani o'qituvchilarining mustaqil bilim va pedagogik maxoratlarini oshirib borishlari uchun sharoit yaratish.

3. Informatika fani o'qituvchilariga zamonaviy pedagogik texnologiya nazariyasi mazmuni xususida ma'lumotlar berishga erishish.

4. Informatika fani o'qituvchilarida informatika fanini o'qitish jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish borasidagi ko'nikma va malakalarni shakllantirish.

5. O'qituvchilarda informatika fanini o'qitishni tashkil etishga nisbatan yangicha, texnologik yondashuvni rivojlantirish.

6. Oliy ta'lim muassasalarida erishilgan informatika fanini o'qitish samaradorligining mavjud darajasini taxlil etish. [3]

Ta'lim materiali ta'lim mazmunida ifodalangan ilmiy fikr mantig'iga bog'liq bo'lib pedagogik qarashlarda nazariya qancha kam ifodalangan bo'lsa, ta'lim metodlari bu nazariyaga shuncha kam bog'liq bo'ladi. Pedagogika fani

maktablar va ta'lim beruvchilarning ilg'or ish tajribalarini umumlashtiradi, an'anaviy ta'limning ilmiy asoslarini ko'rsatib beradi, o'qitishning zamonaviy, samarali metodlarini ijodiy ravishda izlab topishga yordam beradi. Shu sababli ham ta'lim metodlari oldiga quyidagi asosiy talablar qo'yiladi: 1. O'quv materialini o'rganish yo'li fikr yuritishning didaktik-materialistik usullarini, milliy mafkuraga hamda milliy qadriyatlarga asoslangan axloq, xulqatvorning irodaviy sifatlarini shakllantirishga olib kelishi kerak. 2. Ta'lim metodi ilmiy dalillar bilan aniq va ravshan asoslangan bo'lishi lozim. 3. Ta'lim metodlarining tizimliliigi ularning samaradorlik darajasini belgilaydi. 4. Ta'lim metodlari oldiga muqarrar sur'atda qo'yiladigan yana bir talab - ularning tushunarli bo'lishi. 5. Bolani sezgi organlari orqali bilishga o'rgatish va o'quv jarayonida ko'rsatmali qurollardan iloji boricha ko'proq foydalanish. 6. Ta'lim metodlari oldiga qo'yiladigan talablardan yana biri – bu bilimlarning asosli va puxta bo'lishi. Ta'lim metodlari yaxshi natija beradigan bo'lishi lozim. Ta'lim beruvchining tushuntirish va ta'lim oluvchilarning o'zlashtirish usuli rejalashtirilgan yoki mo'ljallangan natijani berishi kerak.

Adabiyotlar:

1. Informatika va axborot texnologiyalari. Akademik S.S.G'ulomov umumiy tahriri ostida. Darslik. T.: "Fan", –2010.
2. Hoshimov O.O., Tulyaganov M.M. Kompyuterli va raqamli texnologiyalar. T.: "Yangi asr avlodi", 2009. 102 b.*
3. Mavlanova R., Voxidova N., Raxmanqulova N. Pedagogika nazariyasi va tarixi. Toshkent 2010 y. Fan va texnologiyalar bosmahonasi.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada ta'lim jarayoning mohiyati, tamoyillari, qonuniyatlari, pedagog va tinglovchi faoliyati mazmuni, ta'lim maqsadi, shakli, metodi, vositalari, natijasi, ta'lim jarayonini takomillashtirish yo'llari va muammolari o'rganilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются сущность, принципы, закономерности образовательного процесса, содержание деятельности педагога и слушателя, воспитательная цель, форма, метод, средства, результат, пути и проблемы совершенствования образовательного процесса.

SUMMARY

This article discusses the essence, principles, patterns of the educational process, the content of the activities of the teacher and the student, the educational goal, form, method, means, result, ways and problems of improving the educational process.

MASOFAVIY TA'LIM JARAYONIDA INFOGRAFIKADAN FOYDALANIB O'QITISH

Xakimova Yo. T.

Qo'qon DPI, Informatika kafedrası assistant-o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: masofaviy ta'lim, infografika, creatly, canva, easel, piktochart, venngage.

Ключевые слова: дистанционное обучение, инфографика, creatly, canva, easel, piktochart, venngage.

Key words: distance education, infographics, creatively, canva, easel, pictochart, venngage.

Masofaviy ta'lim – masofaviy o'qitish jarayonining amalga oshirish va individumning esa, ta'lim senziga erishishi va tasdiqlashi amalga oshiriladigan tizimdir. Masofaviy ta'limda o'qituvchilar va tahsil oluvchilarning ta'lim vositalari bilan interfaol o'zaro faoliyatining maqsadga yo'naltirilgan, ularga nisbatan makon va zamonda invariant, o'ziga xos didaktik tizimda amalga oshiriladigan tashkiliy jarayon hisoblanadi. Shuningdek, «masofaviy ta'lim» masofadan turib o'quv ma'lumotlarini (axborotini) uzatishni ta'minlovchi zamonaviy texnologiyalardan foydalanishga asoslangan axborot-kommunikatsiya muhiti orqali bilimlar berish jarayonini nazarda tutadi.

Bugungi kunda masofaviy ta'lim jarayonida ham ta'lim sifatini yanada samaraliroq olib borish uchun juda ko'p metod va pedagogic texnologiyalardan va onlayn platformalardan foydalanilmoqda va foydalanuvchilarning grafik media mahsulotlarga bo'lgan talab va e'tibori kun sayin ortib bormoqda. Ijtimoiy media marketing rivoji rivojlangani sayin, insonlarga xizmat, mahsulot hamda faoliyat haqida uzundan-uzoq tekstli ma'lumotlardan ko'ra vizual kontent — infografikalar taqdim etilishi ancha effekt bermoqda. Infografika nima degan savolga javob bersak.

Infografika — axborotni taqdim etishning grafik usulidir. Boshqacha qilib aytganda, buni rasm ko'rinishidagi ma'lumotlar desak ham bo'ladi. Infografika boshqa elementlarni (matn, ko'rsatkichlar, diagrammalar, bloklar va ikonlar) o'z ichiga olishi mumkin, unda grafik tasvirlar asosiy rol o'ynaydi. Infografikani odatda grafik dizaynerlar, ba'zan esa illyustratorlar yaratadilar.

Biz uni quyidagicha qo'llashimiz mumkin:

- ▶ Infografika yordamida siz mijozlar yoki xodimlarning ma'lumotlari bilan tanishishingiz mumkin;
- ▶ Muhim yangiliklarni ko'rsatishingiz mumkin;
- ▶ Mahsulotlaringizni/xizmatlaringizni reklama qilasisz;
- ▶ Odamlar qaysi tilda gaplashishidan qat'i nazar, hamma uchun tushunarli bo'lgan qulay texnik ko'rsatma tayyorlagan bo'lasiz;
- ▶ Statistik ma'lumotlar, yillik hisobot, tadqiqot natijalarini tayyorlashingiz mumkin;
- ▶ Infografika ko'ngilochar va ommabop ilmiy saytlar tomonidan keng qo'llaniladi — ko'pincha qurilmani yoki mexanizmini tushuntirish uchun;
- ▶ Yo'l belgilari ham infografikaning bir turidir;

Infografika yaratish uchun bepul xizmatlar quyidagilardan iborat:

1. Canva - shablonlar va rasmlarning katta kutubxonasiga ega mashhur bepul xizmat. Infografikaga qo'shimcha ravishda, masalan, taqdimotlar, xulosalar, plakatlar yaratishingiz mumkin.

2. Easel.ly - ushbu xizmat yordamida siz infografikalarni tezda jamlashingiz mumkin. Bepul shablonlar, rasmlar, piktogrammalar va shriftlarning katta kutubxonasi mavjud.

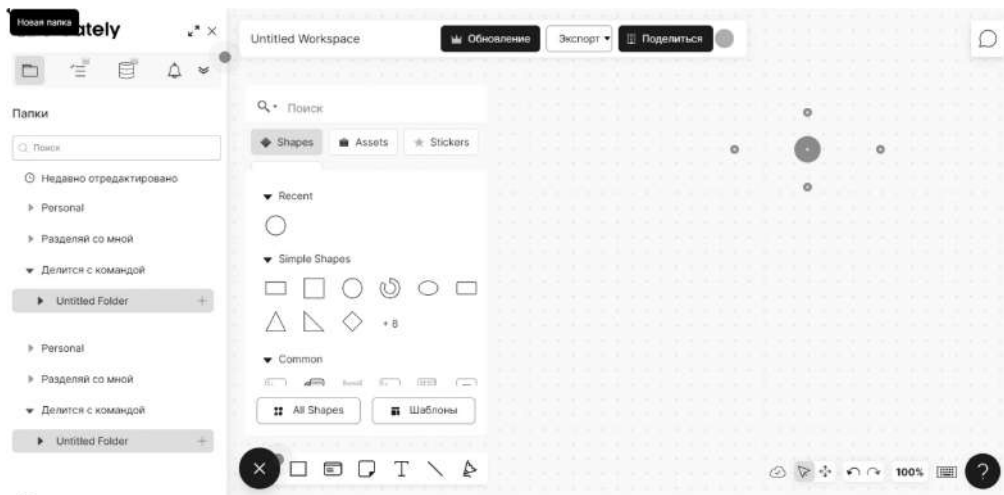
3. Piktochart - ushbu onlayn xizmat analitik infografika yaratish uchun juda foydali. Siz ma'lumotlarni Excel fayli sifatida yuklab olishingiz mumkin. Ushbu onlayn xizmat ham, qo'shimcha funktsiyalar — pullik obuna.

4. Vennage - juda qulay onlayn xizmat. Uning yordamida siz uchta oddiy usulda infografikani yaratishingiz mumkin. Ko'p andozalar mavjud. Ularni o'zingiz sozlashingiz, rang sxemasini o'zgartirishingiz mumkin. Xizmat bepul.

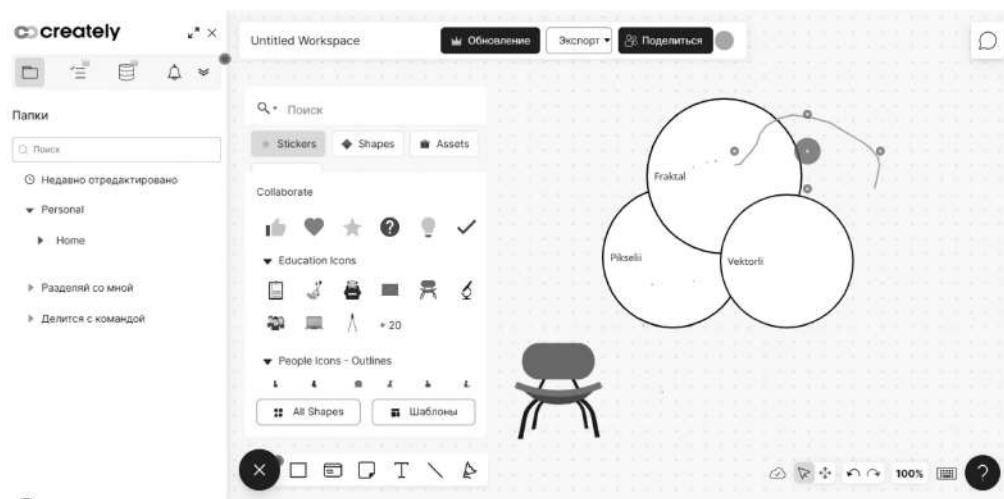
5. Creately - diagrammalar va turli xil murakkab sxemalarni yaratish uchun yaxshi servis. Dastur ijodkorlik uchun keng imkoniyatlar yaratadi: oddiy shablon shakllarini loyiha ehtiyojlariga mos ravishda o'zgartirishingiz mumkin. Asosiy talqini bepul, interfeysi oddiy.

Biz hozir sizlar bilan Creately onlayn infografika xizmatidan foydalanishni ko'rib o'tamiz. Buning uchun <https://app.creately.com> saytiga murojaat qilamiz va saytga kirib kerakli shabloni tanlaymiz(1-rasm).

Bu oynadan shapes bandi tanlanadi va kerakli figuraga sichqoncha chap tugmasini bir marta bosish orqali ishchi maydonga tortib o'tiladi va kerakli figura chiziladi. Figura ustiga avval sichqoncha chap tugmasini bosib belgilab so'ng o'ng tugmasini bosamiz va figuralar ichiga yozamiz. Kerakli shaklni mana shunday hosil qilish mumkin(2-rasm).

1-рasm. Creatly onlayn infografika xizmatining umumiy ko'rinishi

2-рasm. Ishchi maydon

Bu oynada kerakli shaklni hosil qilganimizdan so'ng Eksport bo'limiga sichqoncha chap tugmasini bosamiz va png, svg, jpeg, csv, pdf fayl kengaytmalaridan piriga eksport qilishimiz mumkin. Bu dasturning yana bir qulay tomoni onlayn masofadan turib ham o'qituvchi talabalarga har qanday topshiriqni berishi va talabalar ham uni onlayn holatda bajarishi va buni har ikkala tomon ham ko'rib turishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Abduqodirov A.A. Masofali o'qitish modellari va ularning sinflari // Fizika, matematika va informatika. – Toshkent, 2000. – №5. – B. 50-56.
2. R.R. Elektron-o'quv metodik materiallarni ishlab chiqarish va qo'llashning didaktik va psixofiziologik jihatlari // Pedagogik mahorat. – Toshkent, 2005. – № 2. – B. 62-65.
3. Begimqulov U.SH. Pedagogik ta'lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti: Ped.fan.dok. ...diss. – T., 2007. – 305 b.
4. Mamatov D.N. Elektron axborot muhitida kasbiy ta'lim jarayonlarini pedagogik loyihalashtirish: Dis. ... ped. fan. bo'yicha fal. dok. – Toshkent, 2017. – 150 b.
5. O. U. Avlayev, S. N. Jo'rayeva, S.P. Mirzayeva "Ta'lim metodlari" o'quv uslubiy qo'llanma, "Navro'z" nashriyoti, Toshkent – 2017.
6. Abduqodirov A.A., Tursunov S.O. Ta'limda axborot texnologiyalari. Pedagogika universitetli magistrantlari uchun darslik. T. "Adabiyot uchqunlari", 2019.- 340 b.
7. Khakimova Yo.T. Tasks of distance learning in higher education institutions and pedagogical and psychological aspects of its organization. Galaxy international interdisciplinary research journal, p.263-267
8. Y.T. Xakimova Y.T., Stages of implementation of distance learning in higher education. Texas Journal of Philology 2770-8608. 2021/12/16 38-39.
9. Xakimova Y.T., Pedagogical opportunities of distance education's didactic support in higher education institutions // American Journal of research. 2021.08.10, p. 1-4.
10. Xakimova Y.T. Pedagogy types and methods of lessons in the organization of distance learning. European journal of science archives conferences series. 0000-0001-6156-3630. 2022/1/15 17-19.
11. Xakimova Y.T.Oliy ta'lim muassasalarida masofaviy o'qitishning didaktik ta'minoti modelini yaratish. Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy axborotlari. 022/2/18 48-55 b.
12. <https://www.creativosonline.org>.

РЕЗЮМЕ

Maqolada masofaviy ta'lim jarayonida onlayn infografik dasturlar bilan ishlash va bu dasturlarning qulay tomoni, vazifasi, turlari va Creatly onlayn dasturidan foydalanib o'qitish vositalarini yaratish haqida ma'lumot berilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье представлена информация о работе с онлайн-инфографическими программами в процессе дистанционного обучения и о удобной стороне этих программ, задачах, типах и создании обучающих инструментов с помощью онлайн-программы Creatly.

SUMMARY

The article provides information on how to work with online infographic programs in the distance learning process and how to create teaching tools using the convenient side, function, types and creatively online program of these programs.

ПОНЯТИЕ О СТРАННЫХ ЧАСТИЦАХ И ИХ СВОЙСТВАХ

Абдурахимов А.У.

*Доцент Андиганского государственного университета, кандидат
физико-математических наук*

Нишанов Х.М.

*Доцент Андиганского государственного университета, кандидат
физико-математических наук*

Зиёитдинов Ж.Н.

*Доцент Андиганского государственного университета, PhD по
физико-математическим наукам.*

Tayanch so'zlar: mezonlar, zarralar, massa, nuklon, izotopik spin, o'zaro ta'sirlar, zaryad, g'alatilik, yadro kuchi.

Ключевые слова: мезоны, частицы, масса, нуклон, изотопический спин, взаимодействия, заряд, странность, ядерная сила.

Key words: mesons, particles, mass, nucleon, isotopic spin, interactions, charge, strangeness, nuclear force.

В современном этапе развития физики высоких энергий (элементарные частицы) возникли множества проблем для объяснения свойств частиц, кинематики резонансов и странных частиц [1]. Для изучения динамики элементарных частиц применяется 4 типа взаимодействий: сильное, электромагнитное, слабое и гравитационное. В табл. 1 приведена сравнительная характеристика типов взаимодействий между элементарными частицами [2].

Таблица 1.

Тип взаимодействия	Характерная величина взаимодействий	Время протекания, сек
Сильное	1	10^{-23}
Электромагнитное	1/137	10^{-21}
Слабое	10^{-14}	10^{-8}
Гравитационное	10^{-39}	10^{16} (10^9 лет)

Элементарными называются такие частицы, которые на современном уровне развития физики нельзя считать соединением других, более «простых» частиц. Элементарная частица при взаимодействии с другими частицами или полями должна вести себя как единое целое.

Основная часть. В настоящее время, в физике высоких энергий рассматривается проблема природы, свойств и взаимных превращений частиц. Структура электрона (e^-) и протона (p) – частиц рассматривается с двух точек зрения. Иногда можно считать эти частицы бесструктурными материальными точками, обладающими электрическим зарядом и массой. Например, если нас интересует электрическое поле, созданное электроном вдали

от него, то можно не учитывать структуру самого электрона. Представление о точечной элементарной частице находится в согласии с теорией относительности. Если элементарная частица имеет конечные размеры, является протяженной, то она,

будучи единым целым, не должна деформироваться, так как деформация по смыслу этого понятия связана с возможностью независимых движений отдельных частей целого. Но применении к элементарной частице это означает, что внешнее воздействие на нее должно было бы мгновенно передаваться от одних ее частей к другим. Это противоречит основному положению теории относительности об отсутствии в природе скоростей передачи взаимодействий, больших скорости света в вакууме. Таким образом, с точки зрения теории относительности элементарная частица должна быть точечной.

Различие в массах покоя заряженных ($\pi^{\pm}$) и нейтрального (π^0) пионов, так же, как и различие в массах покоя двух состояний нуклона в ядре протонного (p) и нейтронного (n), рассматривается на данном этапе развития ядерной физики в связи с представлением о зарядовой независимости ядерных сил и вытекающими отсюда следствиями. Известно, что ядерные силы, действующие между нуклонами, зависят от того, имеет ли ядерная частица (p или n) заряд. Различие между протоном и нейтроном в отношении заряда проявляется лишь в электромагнитных, а не ядерных взаимодействиях частиц. Требование зарядовой независимости ядерных сил приводит к определенным

ограничениям взаимодействия пионов с нуклонами. Короткодействующий характер ядерных сил можно объяснить “обменом” нуклонов пионами.

В современной ядерной физике понятия сил и взаимодействий употребляются на равных основаниях. Сильные, или ядерные, взаимодействия – это самые мощные из четырёх основных взаимодействий, которые составляют единственную основу всех известных явлений природы совместно с космологией, представляющей сцену, где эти силы разыгрывают свои роли.

Сильное взаимодействие сосредоточено в очень малой области: ее порядок 10^{-13} см (или 10^{-15} м) - это порядок диаметра сильно взаимодействующей частицы [3].

Следующее по силе электромагнитное взаимодействие примерно в сто раз слабее сильного взаимодействия. Его интенсивность спадает с возрастанием расстояния между взаимодействующими частицами, как квадрат этого расстояния, но радиус действия этих сил в принципе неограничен. Эти силы действуют между всеми электрически заряженными частицами; незаряженная частица- фотон является носителем поля электромагнитных сил.

Электромагнитные силы связывают электроны с положительно заряженными ядрами, образуя атомы, они же затем связывают атомы молекулы и, таким образом, в своих разнообразных проявлениях ответственны в конечном счете за все химические и биологические явления. Далее следует слабое взаимодействие, сила которого составляет всего лишь одну сто триллионную часть (10^{-14}) сильного взаимодействия. Это взаимодействие также очень короткодействующее, и оно, насколько известно, никогда не приводило к образованию связанных состояний. Но это взаимодействие управляет распадом многих сильно взаимодействующих частиц и распадом некоторых радиоактивных ядер. Его легче всего изучать на поведении четырёх лептонов, не участвующих в сильных взаимодействиях [4].

Четвертая, самая слабая сила - это гравитационное взаимодействие, или

сила тяжести, которая составляет всего лишь около 10^{-39} по отношению к сильному взаимодействию. Она определяет явления широкого масштаба, потому что она действует на больших расстояниях и всегда как сила притяжения. Однако в масштабе атомных ядер ее эффект совершенно не обнаруживается. Но многие частицы “связаны” со всеми четырьмя этими взаимодействиями.

Все сильно взаимодействующие частицы объединяются в два класса: мезо-нов и барионов (табл.2).

Таблица 2

Класс	Символы странных частиц	Мультиплет	Изотопический спин	Странность	Масса (Мэв)
Мезоны	$K^0 \quad K^+$	$K \quad (\bar{K})$	$\frac{1}{2} \quad (\frac{1}{2})$	+1 (-1)	495
	$K^- \quad K^0$ $\pi^- \quad \pi^0 \quad \pi^+$	π	1	0	140
Барионы (Гипероны)	$\Xi^- \quad \Xi^0$	Ξ	$\frac{1}{2}$	-2	1318
	$\Sigma^- \quad \Sigma^0 \quad \Sigma^+$	Σ	1	-1	1190
Гиперон	Λ	Λ	0	-1	1115
Нуклон	$p \quad n$	N	1/2	0	938

Имеется также третий класс частиц- лептоны. Все барионы и мезоны имеют время жизни, лежащее в интервале $(10^{-10} 10^{-8})$ сек. Исключение составляют процессы радиационного распада π^0 -мезона

$$\pi^0 \rightarrow \gamma + \gamma$$

со временем жизни порядка 10^{-16} сек. и Σ^0 -гиперона 10^{-19} сек.

$$\Sigma^0 \rightarrow \Lambda + \gamma$$

При изучении К-мезонов и барионов или гиперонов выяснилось, что свойства их необычны и отличаются от свойств других частиц. Поэтому мезоны и барионы (гипероны) называются странными частицами [5].

Зарядовое состояние всех (и странных) частиц характеризуется изотопическим спином. Если отметить количество зарядовых состояний частицы символом i , то изотопический спин её определяется по формуле

$$T = \frac{i-1}{2} \quad (1)$$

Если $i = 1$, то $T=0$. Например: Λ^0 -гиперон;

$i = 2$, то $T=1/2$. Например: p (n)-нуклон;

$i = 3$, то $T=1$. Например: π^+, π^-, π^0 .

Иногда приведённые эти частицы одним словом называются мультиплетами, т.е. при $i = 1$ синглет, $i = 2$ дублет и $i = 3$ триплет, электрический заряд их с помощью барионного (В) заряда и проекцией изотопического спина (T_z) определяется

$$q = T_z + \frac{1}{2} B. \quad (2)$$

Например: $T_z = +1/2$ для протона,

$T_z = -1/2$ для нейтрона,

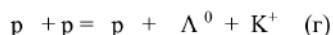
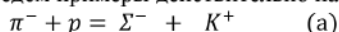
$T_z = +1$ для π^+ - мезона,

$T_z = 0$ для π^0 - мезона,

$T_z = -1$ для π^- - мезона.

Странные частицы могут рождаться, например, при столкновениях π —мезонов с нуклонами [6]. Однако при изучении таких процессов было обнаружено, что странные частицы никогда не возникают поодиночке, а всегда рождаются по крайней мере парами, а иногда и тройками. Приведём примеры действительно наблюдавшихся реакций:

Как для начального, так и для конечного состояния в реакции (а) $T=3/2$ и $T_z=3/2$. Начальные состояния (а) и (б) являются суперпозицией состояний с $T=1/2$ и $T=3/2$. Для странных частиц странность отличается от нуля и принимает следующие значения $S=\pm 1, \pm 2, \pm 3$. Формулу (2) перепишем в следующем виде

$$q = T_z + \frac{1}{2}B + \frac{1}{2}S. \quad (3)$$

Величина S определяет смещение каждого мультиплета и носит название странности. Значения странности приведены в табл. 2.

Рождение странных частиц несомненно вызывается сильным взаимодействием, т. е. время рождения этих частиц соответствует времени сильных взаимодействий (10^{-23} - 10^{-22}) сек. Вместе с тем, распадаясь на ядерно-активные пионы, характеризующие сильные взаимодействия, каоны (K -мезоны) имеют значительно большие времена жизни (10^{-10} - 10^{-8}) с., наблюдаемые для ядерно-пассивных мюонов (μ —мезонов, т. е. для слабого взаимодействия, таким образом, было установлено, что каоны и гипероны (барионы) всегда рождаются парами и не в любых комбинациях.

Выводы и заключения. Наконец, обнаружилось существенное отличие в условиях образования и реакциях взаимодействия каонов с другими частицами. Например, при энергиях в несколько ГэВ число возникающих K^+ - каонов в 10^2 раз превышает число образующихся K^- - каонов. K^+ - каон возникает в паре как с K^- каоном, так и с гиперонами, а K^- каон возникает в паре только с K^+ - каоном.

В современной физике элементарных частиц объяснены необычные свойства странных частиц. В основе этого объяснения лежит идея о том, что зарядовая независимость присуща не только по ионному взаимодействию нуклонов в ядре. Считается, что при взаимодействии Каонов и Гиперонов также проявляется зарядовая независимость.

Литераура:

1. Bekjanov R. B. Atom yadrosi va zarralar fizikasi. Tashkent, "O'qituvchi", 1995, 147-151 betlar.
2. Б. М. Яворский, А. А. Пинский. Основы физики. Том 2. Москва, Наука », 1974, стр. 442.
3. Т. М. Мо'минov, А. В. Xoliqulov, Sh. X. Xushmurodov. Atom yadrosi va zarralar fizikasi. Tashkent, "O'z faylasuflar jamiyati", 2009, 243-261 betlar.
4. Г. Челлен. Физика элементарных частиц. Москва, «Наука», 1966, стр. 256-260.
5. Р. К. Эдер, Э. К. Фаулер. Странные частицы. Москва, «Атомиздат», 1966, стр. 26-37.
6. Л. Ландау, Я. Смородинский. Лекции по теории атомного ядра. Москва, «Тех-Теор. литература», 1955, стр. 112-126.

РЕЗЮМЕ

Maqolada zaryadlangan π^+ , π^- va neytral π^0 -mezonlarning tinchlikdagi massalaridagi farq, shuningdek yadrodagi N-nuklonning ikki holati - tinchlikdagi massalari farqi - proton (p) va neytronning (n), yadro

kuchlarining mustaqilligi va undan kelib chiqadigan hulosalar muhokama qilinadi va aniqlanadi. Aniqlanishicha, g'alati zarralar - kaonlar va giperonlar (baryonlar) har doim juft holatda kombinatsiyasiz tug'iladi. G'alati zarrachalarning kvant sonlari uchun analitik formulalar keltirilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье обсуждается и уточняется различие в массах покоя заряженных π^+ , π^- и нейтральных π^0 - мезонов, так же как и различие в массах покоя двух состояний N- нуклона в ядре—протонного (p) и нейтронного (n), независимости ядерных сил и вытекающими отсюда следствиями. Установлено, что странные частицы — каоны и гипероны (барионы) всегда рождаются парами и не в любых комбинациях. Приведены аналитические формулы квантовых чисел странных частиц.

SUMMARY

The article discusses and refines the difference in the rest masses of charged π^+ , π^- and neutral π^0 -mesons, as well as the difference in the rest masses of the two states of the N-nucleon in the nucleus—proton (p) and neutron (n), independence of nuclear forces and the ensuing consequences. It is established that strange particles - kaons and hyperons (baryons) are always born in pairs and not in any combinations. Analytical formulas for the quantum numbers of strange particles are given.

ИНТЕРАКТИВНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ В ПРЕПОДАВАНИИ ПРЕДМЕТА БЕЗОПАСНОСТИ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Равшанова И. Э.

Преподаватель Кокандского государственного педагогического института

Таянч сўзлар: интерфаоллик, интерактивлик ,интерфаол метод,стратегия

Ключевые слова: интерактивность, интерреактивность, интерактивный метод, стратегия.

Key words: interactivity, interreactivity, interactive method, strategy.

Введение. Работа на основе интерактивных образовательных технологий в преподавании курса безопасности жизнедеятельности в высшей школе остается главным требованием времени, необходимостью жизни. Словарь слова «интерактивный» , происходящее от английского слова «взаимо действовать», то есть «интер» означает «взаимно», «акт» означает «движение, влияние, активность».

Методология исследования.Интерактивность – это деятельность двух людей, то есть при которой процесс обучения происходит в форме диалога (с помощью компьютера) или на основе взаимодействия обучаемого. Интерактивность означает нахождение с чем-то (например, компьютером) или кем-то (учителем) в совместном движении или в режиме разговора. Отсюда следует, что интерактивное обучение – это, прежде всего, диалогическое обучение, в ходе которого осуществляется взаимное сотрудничество учителя и ученика, ученика и компьютера. .

Анализ и результаты.Интерактивность возникает во взаимодействии, движении, аффективном общении ученика и педагога. Основной целью интерактивного метода является создание среды для активного, свободного мышления обучаемого путем создания максимально благоприятной обстановки для процесса обучения. Он демонстрирует свой интеллектуальный потенциал, прогнозирует повышение качества и эффективности образования.

Организация урока на основе интерактивности происходит таким образом, чтобы ни один учащийся не остался в стороне в этом процессе, то есть у него была возможность открыто выразить то, что он видит, знает, думает.

Обучающиеся будут иметь возможность усвоить содержание предмета в процессе сотрудничества, внести свой личный вклад в освоение. Происходит процесс обмена взаимными знаниями, идеями, мыслями.

Такой обстоятельства обеспечивают взаимную искренность, возрастает стремление к получению новых знаний, в процессе формируются взаимная поддержка и дружеские отношения. Они имеют большое воспитательное значение. Так, при организации интерактивных занятий в учебном процессе можно использовать индивидуальную и парную работу, групповую работу, исследовательские проекты, ролевые игры, работу с источниками информации, творческую работу.

В основе интерактивного обучения лежит проведение урока на основе интерактивных методов. Интерактивные методы обучения позволяют использовать и активизировать огромную воспитательную силу учащихся, внести в учебный процесс элементы состязательности: умственная сила группы учащихся больше суммы сил ее членов (т. е. результат группы всегда больше суммы индивидуальных результатов).

Интерактивные методы – это такие методы, которые реализуют образовательный процесс во взаимодействии и взаимодействии учащихся и молодежи.

Занятия интерактивными методами побуждают учащегося мыслить творчески, активно решать полученную информацию, свободно выражать свое мнение, проявлять инициативу, находить решения проблем в группах, работать в сотрудничестве, выразить свое мнение письменно.

В настоящее время, когда говорят о применении интерактивных методов в образовательном процессе, понимают, что в образовательном процессе используются интерактивные образовательные технологии.

Стратегии интерактивного обучения относятся к инновациям в образовании. По мнению К. Ангелевского, «...все страны стараются ввести в образование как можно больше нововведений... Нынешние нововведения требуют организованного, планомерного, массового... подхода к ним. Инновации – это долгосрочные вложения в будущее. Чтобы пробудить интерес к инновациям, воспитать человека, стремящегося к созданию нового, само образование должно быть богато новшествами, и в нем должны преобладать дух и атмосфера творчества. » .

Особое внимание уделяется обучению безопасности жизнедеятельности в зарубежных странах. В этом процессе особое внимание уделяется интегрированному обучению. Они также рекомендуют использовать следующие интерактивные методы.

Стратегия «Аквариум».

Цель использования данной технологии в образовательном процессе - научить учителя обдумывать определенную проблему, высказывать свое мнение, обсуждать проблему совместно с партнером (собеседником). .

Стратегия в приложении организуются следующие организационные мероприятия:

Примечание: Основная задача «Аналитиков» — организовать обсуждение вопроса, а основная задача «Наблюдателей» — контролировать и оценивать деятельность 1-й группы («Аналитики»).

Стратегия «мозгового штурма».

Стратегия побуждает учащихся развивать навыки и способности широко и всесторонне мыслить о предмете, позитивно использовать свое воображение и идеи. . На тренингах, организованных с ее помощью, можно найти оригинальные (уникальные) решения произвольных задач. Стратегия создает условия для выявления определенных взглядов в рамках темы и выбора альтернативных им идей.

Практические применения следующих интерактивных методов были отмечены в современном образовательном процессе во Франции.

Метод «Пила» позволяет учащимся прояснить суть той или иной темы, разбив ее на несколько частей. Учащиеся работают с готовыми текстами. Применение метода во время обучения осуществляется следующим образом:

1. Преподаватель знакомит учащихся с сущностью метода;
2. Делит их на группы;
3. Текст изучаемого материала делится на основные части (или темы);
4. Пакет с текстовыми материалами раздается группам;
5. Группы выполняют задание с использованием текстовых материалов;
6. После выполнения задания обучающиеся, хорошо усвоившие текст, выделяются из групп и из них формируется группа экспертов;
7. Члены экспертной группы составляют план передачи содержания освоенного ими материала другим.
8. Члены экспертной группы преподают содержание освоенного ими материала другим группам.

При применении метода важно, чтобы учащиеся досконально владели предметом и имели возможность передавать имеющиеся у них знания другим.

«Дебаты» Слово происходит от французского слова «debattere», что означает «дебаты» — «спорить». Данная технология служит для организации дискуссии между участниками на определенную тему на совещании, совещании или тренинге, а также для обеспечения их обмена идеями. Дебаты на тренинговых занятиях организуются в следующем порядке:

1. Выбрать проблему, которую необходимо обсудить по изучаемому предмету;
2. Выбранная проблема предлагается вниманию двух учащихся для обсуждения;
3. Выслушиваются мнения обучающихся по проблеме;
4. Изучаются мнения экспертов;
5. Будет сделан вывод относительно мнений, высказанных в дебатах;
6. Дебат заканчивается.

Выводы

Итак, сегодня в развитых зарубежных странах проводится значительная работа по повышению качества и эффективности образовательного процесса. В этом отношении накоплен богатый опыт. Интерактивные образовательные технологии занимают особое место среди существующих наработок в обеспечении эффективности образовательного процесса. Ведь интерактивные образовательные технологии позволяют учащимся изучать учебные материалы разной сложности в парах, малых и больших группах. Это повышает познавательные способности учащихся и развивает их творческие способности.

Литература:

1. Безопасность жизнедеятельности/под редакцией С.В. Белова, М. «Высшая школа», 1999 год.
2. Безопасность жизнедеятельности /О.Н. Русак, М.Н.Малаян, М.Г. Занько, С-Пб, «Лань», 2000 год.
3. Безопасность жизнедеятельности / под редакцией С.В. Белова, М. Высшая школа, 2006 год.
4. Педагогическая технология: понятия, принцип и метод внедрения: Сб. материал из Интернета./ Сост. С. Махкамова. - Ташкент, 2003. - С.26.
5. Педагогическое мастерство и педагогические технологии / Текст лекций. Туз.: А.Х.Косимов, Ф.А.Холикова. - Ташкент: ТАТУ, 2004.
6. Закон Республики Узбекистан «Об образовании».- Т.: Узбекистан, 1997.
7. Ишмухамедов Р, Мирсалиева М, Инновационные образовательные технологии в образовательном процессе, Ташкент 2014.
8. Ёрматов Г, Безопасность жизнедеятельности , «Ташкент» 2009г.
9. Ravshanova I.E. Ecological emergencies their classification and description protective measures International scientific research journal issn: 2776-0979, volume 3,issue 5, may 2022.
10. Ravshanova I .E. Drug substances and their effects on human health Asian Journal of Multidimensional Research
11. Year : 2022, Volume : 11, Issue : 11

РЕЗИОМЕ

Мақолада Хаёт фаолияти ҳавфсизлиги фанини ўқитишдаги инновациялар ва илғор хорижий тажрибаларни татбиқ этиш ёритилган

РЕЗИОМЕ

В статье рассматриваются инновации в обучении безопасности жизнедеятельности и внедрение передового зарубежного опыта.

SUMMARY

The article describes innovations in life safety education and the introduction of advanced foreign experience.

ПРАВОВЫЕ ОСНОВЫ ОХРАНЫ ТРУДА

Равшанова И. Э.

Преподаватель Кокандского государственного педагогического института

Таянч сўзлар: меҳнат шароити, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонун, қоидалар, жароҳатлар.

Ключевые слова: условия труда, Конституция Республики Узбекистан, закон, правила и нормы, травмы.

Key words: working conditions, the Constitution of the Republic of Uzbekistan, law, rules and regulations, injuries.

Введение. С первых дней независимости нашей страны одной из важнейших задач правительства стала безопасность, мирная и спокойная жизнь населения, и в этой области руководство республики проделала большую работу.

Условия труда - это совокупность факторов производственной среды, оказывающих влияние на здоровье и работоспособности человека в процессе труда.

В целях пересмотра всех указов и документов по безопасности труда в организациях повышения уровня безопасности труда в будущем, проведения мероприятий техники безопасности в деятельности, организации работ по охране труда, предотвращения повреждений в деятельности преподавателей вузов, студентов, рабочих и служащих а также: целях соответствия требованиям государственным стандартам 1993 г. 6 мая был принят Закон «Об охране труда». Этот закон, являясь очень обширным, включает в себя вопросы коллективного договора, трудового договора, подготовки и повышении квалификации кадров трудовой дисциплины, труда женщин и детей, социальной защиты и многое другое.

В любом демократическом обществе, независимо от уровня развития общества должны существовать основы законов. В независимой Республике Узбекистан первая демократическая конституция была принята в 1992 г. 8 декабря, которая служит основой законов. Её 9 глава направлена на социальную и экономическую защиту.

Краткий анализ использованной литературы и нормативно-правовых документов .

За период подготовки данной статьи был проделан анализ следующей литературы и нормативно-правовых документов касающихся данной области:

Конституция –является правовой и законодательной базой построения независимого, суверенного демократического государства, утверждения приоритета частной собственности в многоукладной рыночной экономике и обеспечения гарантий ее защиты, а также формирования в стране гражданского общества, где высшей ценностью становятся интересы, права и свободы человека. Глава IX «Экономические и социальные права»направлена на защиту человека, рассмотрены в статьях:

- Статья - 39 «Каждый имеет право на труд, на свободный выбор работы, на справедливые условия труда и на защиту от безработицы в порядке, установленном законом.Запрещается принудительный труд иначе как в порядке исполнения наказания по приговору суда, либо в других случаях, предусмотренных законом»;

- Статья - 38 «Работающие по найму имеют право на оплачиваемый отдых. Продолжительность рабочего времени, оплачиваемого трудового отпуска определяются законом»;

- Статья - 39 «Каждый имеет право на социальное обеспечение в старости, в случае утраты трудоспособности, а также потери кормильца и в других предусмотренных законом случаях»;

- статья - 40 «Каждый имеет право на квалифицированное медицинское обслуживание».

- Статья 41 -«Каждый имеет право на образование. Государство гарантирует получение бесплатно общего образования. Школьное дело находится под надзором государства.

- Статья 42 —«Каждому гарантируется свобода научного и технического творчества, право на пользование достижениями культуры.Государство заботится о культурном, научном и техническом развитии общества»

“Трудовой Кодекс Республики Узбекистан” учитывает интересы работников, работодателей, государства, обеспечивает эффективное функционирование рынка труда, справедливые и безопасные условия труда, охрану трудовых прав и здоровья работников, способствует росту производительности труда, улучшению качества работы, подъему на этой основе материального и культурного уровня жизни всего населения, где определены:

Глава VII. Рабочее время (Глава VIII. Время отдыха. Перерывы, выходные и праздничные дни. ОтпускаГлава IX. Оплата трудаГлава X. Гарантийные и компенсационные выплаты.

“Закон Республики Узбекистан Об охране труда” где основным направлением государственной политики в области охраны труда является: обеспечение приоритета жизни и здоровья работника; разработка и реализация государственных программ в области охраны труда; координация деятельности органов государственного и хозяйственного управления, органов государственной власти на местах в области охраны труда; установление требований в области охраны труда для всех организаций; осуществление государственного надзора и контроля за соблюдением требований охраны труда; стимулирование разработки и внедрения безопасной техники, технологии и средств защиты работников; использование достижений науки, техники и передового национального и зарубежного опыта по охране труда; социальная защита работников, пострадавших от несчастных случаев на производстве или получивших профессиональные заболевания; осуществление международного сотрудничества (5, 18, 24, 26, 36 статьи).

Из отечественной литературы: за годы независимости были изданы множество учебных пособий нового поколения, в том числе на основе приобретения и перевода новейшей зарубежной литературы, таких авторов как: Ёрматов Ғ.Ё. И др. «Безопасность жизнедеятельности» (2012г); Е.И.Ибрагимов и др.«Специальный курс охраны труда» (2014г.); О.Р.Юлдашев и др.«Безопасность жизнедеятельности» (2014г.); С.М Дустматов и др. “Охрана труда и безопасность жизнедеятельности” (2016г)и др.В центре внимания которых - человек как самая активная часть общества и его безопасность в процессе производственной деятельности, природной и жилой среде, безопасность и экологичностьтехнических систем, организации и защиты населения и территорий в чрезвычайных ситуациях, управления и правовое регулирование ими.

Из зарубежной литературы:

в Российской Федерации и на Украине – осуществляется конкретным и непрерывным обучением при подготовке в области обеспечению безопасности жизни;

в Германии, Испании, США, Японии и т.д. знания о безопасности рассматриваются в разделах других дисциплин.

Из выше сказанного можно сделать следующий вывод, постоянное используя передовой зарубежный опыт, можно достиг успехов при подго-

товке не только будущих специалистов направления безопасности жизнедеятельности, но также помогает выработать идеологию безопасности, навыки конструктивного мышления и поведения с целью безопасного осуществления своих профессиональных и социальных функций.

Методология исследования

Основываясь на Закон “Об охране труда”, ответственность организации необходимых мероприятий при устранении вредных для организма человека факторов, предотвращении несчастных случаев и за удовлетворяющее санитарно-гигиеническое состояние рабочих мест возложено на администрацию. В соответствии с законом, необходимо в местах работы с вредностями, ненормативного состояния необходимо для работников создать укороченное рабочее время, надбавка к зарплате за вредность, а также обеспечить спецодеждой. Для устранения профессиональных заболеваний, укрепления здоровья необходимо их обеспечить молоком и диетической едой.

Анализ и результаты

В целях обеспечения промышленной безопасности, исследования закономерности и факторов, определяющие причины возникновения аварии, за причинение вреда жизни и здоровью в соответствии с законом об охране труда вся ответственность возлагается на администрацию.

При нарушении “Закона об охране труда” администрацией, возлагается на них административное, денежное и уголовное наказание. Административная ответственность состоит из выговора на сотрудника, отстранения от работы, наложения штрафа, не превышающего 20% от средней месячной зарплаты и расторжения трудового договора. Денежное наказание состоит из наложения штрафа или контроля возмещения причиненного материального вреда за нарушение “Закона об охране труда”. Если нарушение «Закона об охране труда» привело к несчастному случаю или смерти, то виновники в установленном порядке будут вовлечены к уголовной ответственности.

Женщины, являясь равноправными с мужчинами имеют возможность активного участия в государственных, хозяйственных, культурных и общественных делах. Учитывая физиологию женщин и охраняя материнство в Трудовом кодексе предусмотрена охрана их труда. При тяжелой и вредной для организма работе труд женщин не допускается. Беременным женщинам со стороны государства предусмотрены оплачиваемые выходные.

В трудовом кодексе особое внимание уделяется труду подростков. При принятии подростков до 18 лет на работу, предусмотрен одномесячный выходной отпуск в любое, выбранное ими время года. Без разрешения профсоюзов фабрик и заводов, подростки не привлекаются к дополнительной работе. Они в обязательном порядке периодически проходят медицинский осмотр. Если выявится, что выполняемая им работа вредит его здоровью, по советам врача и по определенным документам он переводится в другую работу.

Точное выполнение трудовых законов во всех министерствах, объединениях и промышленных предприятиях контролируется Прокуратурой Республики Узбекистан. Прокуратура уведомляет руководителей промышленных предприятий о результатах проверки в рамках общего контроля и требует устранения нарушения правил труда, и обращается в вышестоящие инстанции с требованием применить административные меры относительно руководителя. Если выяснится, что нарушение было совершено, руководителя вовлекают в уголовную ответственность.

Учет и расследование несчастных случаев проводится в соответствии с «положением о исследовании и учёте несчастных случаев и иных повреждений здоровья работников на производстве».

Утвержденных постановлением Кабинета Министров №286 от 6.06.1997 г.

К специальным государственным предприятиям по надзору охраны труда относятся:

1. Технические надзоры профессиональных союзов.

Технический контролер профсоюза каждого предприятия, считается государственным контролером, наблюдающим за проблемами охраны труда, контролирует правильное поведение администрации при учете и проверке несчастных случаев, участвует в проверке частных случаев, закончившихся смертью и отправляет документы по этим делам органам проверки.

2. Надзор по ведению безопасной трудовой деятельности в промышленности Республики Узбекистан. Ведется контроль над деятельностью рудной промышленности, и добычи нефти, металлургических работ, геологических исследований, работы паровых котлов и посуды, работающих под давлением свыше 70 кПа. нагревательных котлов. работающих при температуре свыше 115 С. паровых и отопительных груб, грузовых кранов, лифтов. эскалаторов, навесных дорог.

3. Санитарный надзор. Государственный санитарный надзор реализуется посредством санитарно-эпидемиологических услуг Министерства Охраны здоровья. На них возложена ответственность контроля загрязнения окружающей среды (вода, воздух, почва) производственными отходами, санитарно-гигиенического состояния предприятий и организации мероприятий предотвращения профессиональных болезней.

4. Энергетический надзор. Энергетический надзор государства реализуется Энергетической и электрификационной промышленности. Этот надзор контролирует меры правильного использования и обеспечения безопасного использования электрических и тепловых сооружений.

5. Противопожарный надзор. Этот надзор осуществляется отделом охраны от пожаров министерства внутренних дел республики и органами регионального управления.

Региональные органы управления, противопожарные отделы и противопожарные части ведут контроль над принятием всех противопожарных мер, готовностью противопожарных приспособлений к применению противопожарных инструментов во всех объектах промышленных предприятий, которых они обслуживают и над следованием противопожарным правилам при проектировании новых промышленных предприятий.

6. Общественный надзор. Этот надзор контролирует выполнение трудовых правил, техники безопасности и норм и правил санитарии промышленности. Также, исследует и контролирует происхождение несчастных случаев в предприятиях, реализацию мер (работоспособность производственных средств и оборудования, обеспечение рабочих спецодеждой, обувью, молочными продуктами и мылом, рабочее время, своевременные отпускной, отдых, перемены, правильное использование труда женщин и детей) по обеспечению снижения численности профессиональных болезней.

Ответственность за нарушение правил охраны труда, норм и руководств делится на 3 группы:

- дисциплинарная ответственность;
- уголовная ответственность;
- материальная ответственность;

Выводы

Рост науки и техники сегодняшнего дня, внедрение новых технологий, машин и механизмов требует от каждого работника производства высокой квалификации, понимания следования правилам техники. На сегодняшний день, не смотря на то что разработаны сколько мер законов и норма-

тивов по обеспечению безопасности работников, не существуют условий, обеспечивающих полное искажение несчастных случаев в промышленных предприятиях. Поэтому каждое предприятие, создавая систему инструктажа направленных на обеспечение трудовой безопасности и охрану труда включает в себя мероприятия сохранения трудовой безопасности работника, научив способом обеспечивающим безопасность работников.

Литература:

1. Безопасность жизнедеятельности/под редакцией С.В. Белова, М. «Высшая школа», 1999 год.
2. Безопасность жизнедеятельности /О.Н. Русак, М.Н.Малаян, М.Г. Занько, С-Пб, «Лань», 2000 год.
3. Безопасность жизнедеятельности / под редакцией С.В. Белова, М. Высшая школа, 2006 год.
4. Безопасность жизнедеятельности / под редакцией проф. Э.А. Рустамова, 12-е издание, перераб и дополн, М., издательско - торговая корпорация «Дашков и его Ко», 2007 год.
5. БЖД, учебник для ВУЗов/ Л.А. Михайлов и др., С-Пб, «Питер», 2007 год.
6. Ёрматов Ғ.Ё. И др. «Безопасность жизнедеятельности» Ташкент 2012г;
7. Е.И.Ибрагимов и др.«Специальный курс охраны труда» Ташкент 2014г.;
8. О.Р.Юлдашев и др.«Безопасность жизнедеятельности» Ташкент 2014г.;
9. С.М Дустматов и др. “Охрана труда и безопасность жизнедеятельности” Ташкент 2016г.
10. Ravshanova I.E. Ecological emergencies their classification and description protective measures International scientific research journal issn: 2776-0979, volume 3,issue 5, may 2022.
11. Ravshanova I .E. Drug substances and their effects on human health Asian Journal of Multidimensional Research Year : 2022, Volume : 11, Issue : 11

РЕЗЮМЕ

Мақолада меҳнатни муҳофаза қилиш асослари ёритилган

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается правовые основы охраны труда

SUMMARY

The article discusses the legal basis for labor protection.

КОМПЬЮТЕРНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ЧАСТИЦЫ В ДВУМЕРНОЙ ПОТЕНЦИАЛЬНОЙ ЯМЕ

Мухтаров Э. К.

Андижанский государственный университет, и.о. доцент кафедры физики

Tayanch so'zlar: model, tenglama, potensial o'ra, ehtimollik zichligi, diskretlik.

Ключевые слова: модель, уравнение, потенциальная яма, плотность вероятности, дискретность.

Key words: model, equation, potential well, probability density, discreteness.

1. Введение. Задача математического описания реальных систем достаточно сложна [1]. По этому мы ограничимся простейшими случаями. Рассмотрим двумерную прямоугольную потенциальную яму с бесконечными стенками и поместим в туда пробную частицу с массой m . Пусть задана потенциальная энергия как функция координат от x, y . Основываясь на уравнении Шредингера, будем исследовать состояние частицы в потенциальной яме.

2. Основная часть

Как известно, в квантовой механике движение нерелятивистской частицы в потенциальном поле описывается уравнением Шредингера

$$i\hbar \frac{\partial \Psi}{\partial t} = -\frac{\hbar^2}{2m} \Delta \Psi + U(x, y) \Psi \quad (1)$$

здесь m – масса частицы, $U(x, y)$ – потенциальная энергия, Ψ – волновая функция.

Стационарное уравнение Шредингера описывает состояния системы (в которых энергия принимает определенные значения) [1,2]:

$$\frac{\hbar^2}{2m} \Delta \psi + [E - U(x, y)] \psi = 0 \quad (2)$$

Решения этого уравнения ψ_n называются собственными функциями системы, а соответствующие значения параметра E_n – собственными значениями энергии. При

финитном движении частиц (в потенциальной яме) собственные значения E_n образуют дискретный спектр. Гамильтониан является эрмитовым, поэтому его собственные значения E_n оказываются действительными числами, а матрица является эрмитовой матрицей [3,4].

Для моделирования частиц в двумерной потенциальной яме разработана программа на языке Visual Basic с подключением соответствующих библиотек, способных к симуляции поведения квантовых частиц [5,6]. Приведена экранная форма программной реализации модели (рис. 1), а также показана часть скрипта программы (рис. 2).

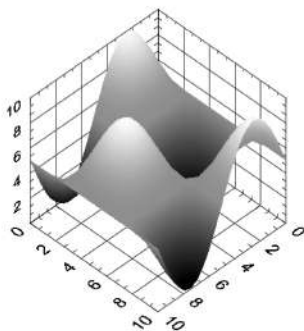
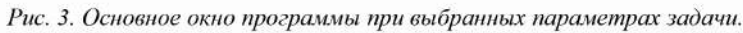

Рис. 1. Программная реализация моделирования системы с частицей.

```
Private Sub H1_Change()
Text1.Text = H1.Value
H1.Value = H1 + 0
Dim data(0 To 10, 0 To 10) As Double
Dim R(0 To 10, 0 To 10) As Double
For i = 0 To 10
For j = 0 To 10
data(i, j) = (Sin(i * H1 * 0.314) * Sin(j * H2 * 0.314)) ^ 2
R(i, j) = Sin(i * H1 * 0.314 + 1) * Sin(j * H2 * 0.314 + 1)
Next j
Next i
CWGraph3D1.Plot3DSimpleSurface (data)
CWGraph3D1.Plots(1).Style = cwSurface
CWGraph3D1.Plots(1).ColorMapStyle = cwShaded
CWGraph3D2.Plot3DSimpleSurface (R)
CWGraph3D2.Plots(1).Style = cwSurface
CWGraph3D2.Plots(1).ColorMapStyle = cwShaded
End Sub
```

Рис. 2. Часть скрипта программы для визуализации частицы в двумерной потенциальной яме.

При запуске программы открывается главное окно программы (рис.3), в котором слева внизу находится панель ввода данных, справа – окно вывода.

Плотность вероятности нахождения частицы в двумерном потенциале определяется выражением:

$$\rho_{n_x, n_y}(x, y) = |\psi_{n_x, n_y}(x, y)|^2 = \frac{4}{ab} \sin^2\left(\frac{\pi n_x}{a} x\right) \sin^2\left(\frac{\pi n_y}{b} y\right) \quad (3)$$

1. Определить точки, в которых плотность вероятности нахождения частицы в квадратной потенциальной яме максимально, для случая, когда квантовые числа частицы равны $n_x=1$ и $n_y=2$ [7,8].

$$\frac{\partial \rho_{1,2}(x,y)}{\partial x} = \frac{8\pi}{a^3} \sin\left(\frac{\pi}{a}x\right) \cdot \cos\left(\frac{\pi}{a}x\right) \cdot \sin^2\left(\frac{2\pi}{a}y\right) = 0 \quad (4)$$

$$\frac{\partial \rho_{1,2}(x,y)}{\partial v} = \frac{16\pi}{a^3} \sin^2\left(\frac{\pi}{a}x\right) \cdot \sin\left(\frac{2\pi}{a}y\right) \cdot \cos\left(\frac{2\pi}{a}y\right) = 0 \quad (5)$$

Отсюда получаем критические точки (в этих точках выполняется условие максимума функции $\rho_{1,2}(x, y)$):

$$x_1 = \frac{a}{2}, y_1 = \frac{a}{4}; \quad x_2 = \frac{a}{2}, y_2 = \frac{3a}{4}.$$

Для проверки правильности задачи составили программу и выбираем значения сторон потенциальной ямы $a = b$ и квантовые числа $n_x = 1$ и $n_y = 2$ (рис.4. а). В результате отображается график плотности вероятности (рис.4. б). На рис.6. с показан график плотности вероятности в плоскости xOy .

Из рис. 4. б, с видно, что плотность вероятности частицы в квадратной потенциальной яме достигает максимального значения в точках [9]:

$$x_1 = \frac{a}{2}, y_1 = \frac{a}{4}; \quad \text{и} \quad x_2 = \frac{a}{2}, y_2 = \frac{3a}{4} \quad (\text{белая область})$$

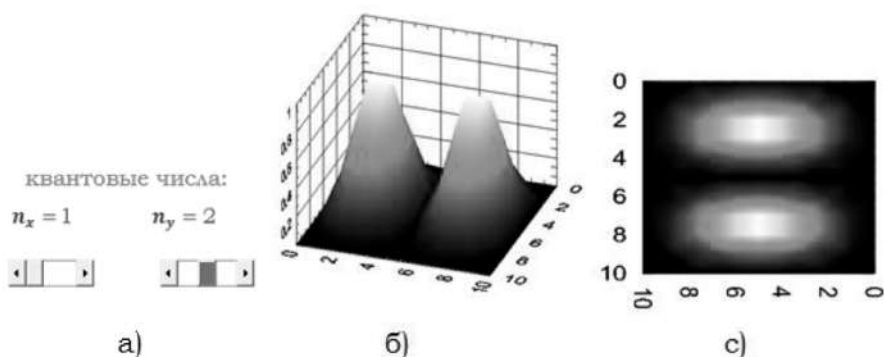

Рис.4. Общий вид результатов вычисления для заданных условий.

а–квантовые числа; б–график плотности вероятности; с–график плотности вероятности в плоскости xOy .

3. Результаты:

Такие программы дают возможность визуализировать квантовые явления и помогают глубокому пониманию происходящих процессов. Данную программу можно использовать при преподавании теоретического материала по квантовой механике в качестве демонстративного источника.

4. Заключение

Программа позволяет изменять квантовые числа в двумерном пространстве и определить плотность вероятности обнаружения частиц, а также значение энергии частиц для разных значений квантовых чисел.

Литература:

1. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Теоретическая физика. Том III. Квантовая механика. –М.: Физматлит, 2021. –С. 804.
2. Philip Conrod. Learn Visual Basic. Kidvare Software, 2012. –P. 880.
3. Dae Mann Kim. Introduction Quantum Mechanics for Applied Nanotechnology. Wiley–VCH Verlag GmbH & Co, 2015. –P. 190.
4. Griffiths D.J., Introduction to Quantum Mechanics, 2nd ed. Pearson Education, Inc., 2005. –P. 404.
5. Король В.И. Visual Basic 6.0. –М.: Кулиц–образ, 2010. –С.448.

6. Philip Conrod. Learn Visual Basic. Kidvare Software, 2017. –P. 556.
7. Галицкий В.М., Карнаков Б.М. Коган В.И. Задачи по квантовой механике. –М.: Наука. 1992. –С.880.
8. Гольдман И.И., Кривченко В.Д. Сборник задач по квантовой механике.
9. –М.: Наука, 2001. –С.280.
10. Мухтаров Э.К. Электронный информационно-образовательный ресурс «Двумерная потенциальная яма». Программный продукт для ЭВМ, №DGU 21510, 09.01.2023 г.

РЕЗЮМЕ

Mazkur ishda ikki o'lchovli potensial o'radagi zarrachaning holatini modellashtirish masalasi yoritilgan. Visual Basic tilidagi dastur yordamida yaratilgan model ko'rib chiqildi. Zarrachalar parametrlari hisoblab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ

Данная работа освещает вопрос моделирования поведения частиц в двумерной потенциальной яме. Было рассмотрено модель созданная с помощью программы на языке Visual Basic. Проведены расчеты параметров частицы.

SUMMARY

This work highlights the issue of modeling the behavior of particles in a two-dimensional potential well. A model created using a program in the Visual Basic language was considered. The particle parameters were calculated.

ЧРЕЗВЫЧАЙНЫЕ СИТУАЦИИ ПРИРОДНОГО ХАРАКТЕРА СРЕДНЕЙ АЗИИ

Равшанова И. Э.

Преподаватель Кокандского государственного педагогического института

Таянч сўзлар: фавкулотда вазият, ер кимирилаши, сел, сув тошқини, ер ўпирилиши, эпидемия, эпифитотия, эпизоотия.

Ключевые слова: чрезвычайная ситуация, землетрясение, сели, наводнение, оползни, обвалы, эпидемия, эпифитотия, эпизоотия.

Key words: emergency, earthquake, mudflows, flood, landslides, landslides, epidemic, epiphytoty, epizootic.

Введение. Чрезвычайная ситуация (ЧС) — обстановка на определенной территории, сложившаяся в результате аварии, опасного природного явления, катастрофы, стихийного или иного бедствия, которые могут повлечь или повлекли за собой человеческие жертвы, ущерб здоровью людей или окружающей природной среде, значительные материальные потери и нарушение условий жизнедеятельности людей.

Настоящий вид земная поверхность Центральной Азии приобрела на протяжении длительных геологических эпох, в результате одновременного воздействия внутренних и внешних сил Земли. Территория Центральной Азии расположена в центре материка Евразия и включает в себя такие государства как Казахстан, Узбекистан, Туркмения, Таджикистан и Киргизия.

Методология исследования

Имеющая разнообразное геологическое строение, эта территория в основном состоит из двух тектонических структур - литосферных плит гор Памир и Тянь-Шань. Наиболее частое наблюдение в Центральной Азии некоторых природных катаклизмов связано с его естественным расположением. Основную роль в возникновении природных бедствий, наиболее часто встречающихся в Центральной Азии, занимают геофизические, геологические, гидрогеологические, атмосферные и другие факторы. В результате которых, нарушается безопасность жизни, погибают люди, наносится в различной степени материальный ущерб объектам народного хозяйства.

Анализ и результаты

Природные бедствия, возможные на территории центральной Азии.

На территории Центральной Азии, среди опасных явлений и бедствий, наиболее часто наблюдаются такие, как землетрясение, оползни, обвалы, наводнения и сели.

Самые сильные землетрясения, зафиксированы в Узбекистане в 1902 году в Андижане (8-9 баллов), в 1946 году в Намангане (Чаткальское землетрясение), в 1868 и 1966 годах в Ташкенте (7-8 баллов), в Газли силой 8-10 баллов, в Таджикистане и Хисаре в 1907 году (9-10 баллов). В результате этих землетрясений были разрушены около 15ти кишлаков и погибло около 1000 человек.

В результате сильного землетрясения силой в 9 баллов, произошедшего в ночь с 18 на 19 февраля 1911 года, в окрестностях долины Мургоб в горах Памира, откололась огромная, в 5 км, часть горы, которая полностью преградила русло реки Мургоб и образовала плотину «Учсой». В результате этого возникло самое крупное в мире горное озеро. Образовавшееся на месте затопленного кишлака «Сарез», это озеро получило название «Сарез». В настоящее время. Только своё благополучие, и в то же время вызывающие беспокойство и боязнь у окружающих людей.

Там где существуют дисциплина, порядок и чётко разработанный план, там быстро устраняются последствия катастроф.

Чрезвычайные эпидемические, эпизоотические, эпифитотические ситуации и мероприятия по их профилактике.

Эпидемиологические ситуации - это распространение среди людей чрезвычайно опасных инфекционных заболеваний (чума, холера, жёлтая лихорадка и др.), зооноз инфекций (сибирская язва, бешенство и др.), вирусных инфекций (СПИД и болезни неизвестной этиологии).

Характеристика и масштабы эпидемиологической ситуации:

эпидемия (50 чел. и более); групповое заболевание невыясненной этиологии (20 чел. и более); лихорадочное заболевание не установленного диагноза (15 чел. и более); ситуация, при которых уровень смертности или заболевания превышает средне-статистический в 3 раза и более; отравление токсическими веществами (10 чел., число погибших - 2 чел. и более); массовое пищевое отравление (10 чел., число погибших - 2 чел. и более).

Эпизоотические ситуации - это массовое заболевание или гибель животных.

Эпифитотические ситуации - это массовая уничтожение растительности.

Профилактика эпидемий. С этой целью разрабатывается план различных мероприятий, по которому осуществляются следующие работы:

1. С момента рождения проводятся плановые календарные вакцинации против различных заболеваний;
2. Во время эпидемий уделяется особое внимание санитарно-гигиеническому состоянию (использование масок, защищающих внешние дыхательные пути от инфекционных заболеваний, проводить своевременную уборку и проветривание комнат);
3. Осуществление дезинфекционных, дератизационных и дезинсекционных мероприятий

Защита населения и территорий и порядок действий при ЧС природного характера.

Основным способом снижения потерь и ущерба при землетрясениях является строительство сейсмостойких зданий и сооружений.

Действия до землетрясения:

В сейсмически опасных районах, каждая семья намечает и выполняет ряд мероприятий:

заранее определяет наиболее безопасные места в квартире, где можно переждать толчки; готовит и хранит, в определенном месте, запас продуктов, аптечку первой медицинской помощи и другие необходимые предметы; размещает мебель так, чтобы она не могла упасть на спальные места, а также перекрыть выход из квартиры; составляет список телефонов медицинской и других аварийных служб; заранее устанавливает место сбора семьи. Действия при землетрясении:

Самая лучшая мера защиты - это быстро (в течение 15-20 секунд после первого толчка) покинуть помещение, отойти от него на открытое место. Если это невозможно - укрыться в заранее выбранном месте: дверном проеме, в проемах внутренних вертикальных стен, углах, образованных капитальными стенами, местах у колонн и под балками каркаса.

Действия после землетрясения:

1. После прекращения подземных толчков необходимо убедиться в отсутствии ранений и оказать помощь окружающим людям;
2. Немедленно покинуть помещение;
3. Не пользоваться лифтом, спускаться по лестнице, предварительно убедившись в ее прочности;
4. Нельзя подходить, а также входить в явно поврежденные здания;

5. Принять участие в ликвидации последствий землетрясения.

Действия до наводнения:

Наводнения можно прогнозировать: установить время, характер, ожидаемые его размеры и своевременно организовать предупредительные меры, значительно снижающие ущерб, создать благоприятные условия для проведения спасательных и неотложных аварийно-восстановительных работ. О прогнозируемом затоплении население оповещается заранее. В сообщении об угрозе наводнения даются гидрометеоданные, указывается порядок действий населения и порядок эвакуации.

Перед эвакуацией необходимо отключить газ, воду, электричество, потушить горящие печи, перенести на верхние этажи зданий (чердаки) ценные вещи и предметы, закрыть окна и двери первых этажей и обить их досками. При получении предупреждения об эвакуации необходимо собрать необходимые документы, деньги и ценности, медицинскую аптечку, комплект одежды по сезону, запас продуктов на несколько дней и прибыть на сборный пункт отправки в безопасный район.

Действия при наводнении:

При внезапном наводнении необходимо: как можно быстрее занять ближайшее возвышенное место и быть готовым к эвакуации по воде плав средствами или в пешем порядке вброд; не терять самообладание, не поддаваться панике, принять меры, позволяющие спасателям обнаружить себя (в дневное время это достигается вывешиванием на возвышенном месте белого или цветного полотнища, а в ночное - подачей световых сигналов); до прибытия помощи оставаться на верхних этажах, крышах, деревьях и других возвышающихся местах.

Для само эвакуации можно использовать лодки, катера, плоты из брёвен и других подручных средств.

Действия после наводнения:

1. После спада воды следует остерегаться порванных и провисших проводов;
2. Категорически запрещается использовать продукты питания, попавшие в воду и употреблять воду без санитарной проверки;
3. Перед входом в жилище после наводнения необходимо с целью соблюдения мер предосторожности, предварительно открыть окна и двери для проветривания;
4. Не включать освещение и электроприборы до проверки исправности электрических сетей;
5. Не пользоваться открытым огнем.

Основное направление борьбы с наводнениями состоит в уменьшении максимального расхода воды в реках, путем перераспределения стока воды во времени с помощью водохранилищ, строительства дамб и отвода воды в русла других рек и водохранилища.

Действия до оползня:

При угрозе оползня, сели или обвала (при наличии времени) организуется эвакуация населения в безопасные места. Перед оставлением дома наиболее ценное имущество укрывается от воздействия грязи и влаги. Двери и окна плотно закрываются. Электричество, газ, водопровод отключаются.

Действия после оползня:

После окончания оползня, селя или обвала, убедившись в отсутствии второй угрозы, необходимо вернуться к своим домам и немедленно приступить к розыску пострадавших, оказанию им первой медицинской помощи, локализации и ликвидации других последствий.

Мероприятия по защите от оползней.

Большинство потенциальных оползней можно предотвратить, если своевременно провести и организовать противооползневый режим:

1. Устройство постоянных водостоков, дренажей, временных снеговых канав и валов для поверхностного стока талых и ливневых вод;

2. Планировку поверхности стока с выравниванием бугров, заполнением ям и канав, заделкой трещин, приданием уклонов бессточным участкам;

3. Озеленение склонов.

Мероприятия по защите от селей:

Основной способ борьбы с селями - закрепление и стимулирование развития почвенного и растительного покрова на горных склонах, и особенно в местах зарождения селей, а также уменьшение поступления поверхностных вод, спуск талой воды, перекачка воды с помощью насосов, правильное размещение на склонах гор различных инженерных гидротехнических сооружений. Эффективный способ борьбы с селями - улавливание их специальными котлованами, а также искусственное разжижение селевого потока водой.

С целью профилактики эпидемий составляется план различных мероприятий и на основе этого плана проводятся следующие работы:

1. Начиная с рождения планомерно согласно календарю проводить пришивки против различных заболеваний;

2. При эпидемиях заболеваний следить за санитарно-гигиеническим состоянием (в целях защиты верхних дыхательных путей от инфекционных заболеваний одевать маски, во время проветривать и убирать комнаты);

3. Проводить мероприятия по дезинфекции, дератизации и дезинсекции.

С целью предупреждения эпифитотий и эпизоотии необходимо своевременно проводить профилактические мероприятия:

- согласно разработанному плану, проводить медицинский осмотр и прививки животных;
- использовать химикаты против заболеваний растений ;
- осенью и ранней весной проводить мероприятия по борьбе против яблоневых гусениц, тлей и т.д.;
- обрабатывать меж рядковые участки и удалять сорняки и другие ненужные травы.

Литература:

1. Безопасность жизнедеятельности/под редакцией С.В. Белова, М. «Высшая школа», 1999 год.
2. Безопасность жизнедеятельности /О.Н. Русак, М.Н.Малаян, М.Г. Занько, С-Пб, «Лань», 2000 год.
3. Безопасность жизнедеятельности / под редакцией С.В. Белова, М. Высшая школа, 2006 год.
4. Безопасность жизнедеятельности / под редакцией проф. Э.А. Рустамова, 12-е издание, перераб и дополн, М., издательско - торговая корпорация «Дашков и его Ко», 2007 год.
5. БЖД, учебник для ВУЗов/ Л.А. Михайлов и др., С-Пб, «Питер», 2007 год.
6. Ёрматов Ғ.Ё. И др. «Безопасность жизнедеятельности» Ташкент 2012г;
7. Е.И.Ибрагимов и др.«Специальный курс охраны труда» Ташкент 2014г.;
8. О.Р.Юлдашев и др.«Безопасность жизнедеятельности» Ташкент 2014г.;
9. С.М Дустматов и др. “Охрана труда и безопасность жизнедеятельности” Ташкент 2016г.
10. Ravshanova I.E. Ecological emergencies their classification and description protective measures International scientific research journal issn: 2776-0979, volume 3,issue 5, may 2022.
11. Ravshanova I .E. Drug substances and their effects on human health Asian Journal of Multidimensional Research Year : 2022, Volume : 11, Issue : 11

РЕЗИОМЕ

Мақолада Ўрта Осиёда учрайдиган табиий тусдаги фавкулотда вазиятлар ва уларда аҳоли харақатланиши ҳамда аҳоли яшаш жойларини муҳофаза қилиш ёритилган.

РЕЗИОМЕ

В статье рассматриваются чрезвычайные ситуации природного характера Средней Азии и защита населения и территорий, а также порядок действий при ЧС природного характера.

SUMMARY

The article discusses natural emergencies in Central Asia and the protection of the population and territories, as well as the procedure for actions in case of natural emergencies.

БАСЛАЎЧИ КЛАСС, МЕКТЕПКЕ ШЕКЕМГИ ТӘРБИЯ

МАКТАБГАЧА YOSHDLAGI BOLALARDA MATEMATIK TASAVVURLARNI SHAKLLANTIRISH TA'LIMINING ASOSIY DIDAKTIK TAMOIYILLARI

Toshmatova Z. J.

Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: matematik tasavvurlar, didaktik tamoyillar, maktabgacha ta'lim muassasasi, turli yosh guruhlari, ilmiylik tamoyili, nazariya va amaliyotning birligi tamoyili, ko'rsatmalilik tamoyili, sistemalilik, ketma-ketlik va mustahkamlilik tamoyili, individual yondashish tamoyili, mashg'ulot, didaktik talablar.

Ключевые слова: математические представления, дидактические принципы, дошкольное учреждение, разные возрастные группы, принцип научности, принцип единства теории и практики, принцип наглядности, принцип систематичности, последовательности и последовательности, принцип индивидуального подхода, обучение, дидактические требования.

Key words: mathematical outlines, didactic principles, preschool educational institution, various age groups, the principle of Science, the principle of unity of theory and practice, the principle of directness, the principle of systemality, sequence and robustness, the principle of individual approach, training, didactic requirements.

Kirish. Bolalarning elementar matematik tasavvurlarini shakllantirishda quyidagi didaktik tamoyillarga asoslaniladi:

Ilmiylik tamoyili. Bu tamoyil maktabgacha ta'lim tashkilotlarida o'rganiladigan faktlarni ular fanda qanday yoritiladigan bo'lsa, shunga moslab yoritishni talab qiladi, ya'ni biz ilmiylik to'g'risida gapirar ekanmiz, birinchi navbatda, berilayotgan bilim mazmuni ilmiylik asosida tuzilgan bo'lishiga e'tibor qaratishimiz kerak.

Nazariya va amaliyotning birligi tamoyili. Bu tamoyil berilgan nazariy bilimlarning hayotga, amaliyotga bog'lanishini butun choralar bilan kengaytira borishni talab qiladi. Matematik nazariyadan bevosita har xil mashq va masalalarni yechishga o'tish yo'li bilan bu tamoyil keng suratda amalga oshiriladi. Haqiqatan ham yosh bolalarga har kuni ko'zi bilan ko'rib yurgan xonada, ko'chada, uydagi narsalar bilan bog'langan holda mashg'ulot o'tish, ya'ni bilim berish lozim, chunki bu bolalarning tez tushinib olishiga, o'zlashtirishga yordam beradi.

Ko'rsatmalilik tamoyili. Bolalar tafakkurining aniqlikdan abstraktlikka qarab rivojlanish xususiyatlariga bog'liqdir. Matematikani o'qitishdan asosiy maqsad – mantiqiy tafakkurni rivojlantirishdan iboratdir; biroq matematikani o'qitish aniq fakt va obrazlardan ajralmasligi, aksincha, har qanday masalani o'rganishi shu aniq fakt va obrazlarni tekshirishdan boshlash kerak.

Ko'rgazmalilik o'quv materialini o'zlashtirishni osonlashtiradi va bilimning mustahkam bo'lishiga yordam beradi. Masalan, doira haqida gapirganimizda bolaning har biriga doirachalardan berib qo'yib bolalar ikki qo'llari orasida ushlab ko'rishlari kerak. Uning dumaloq ekanini, tekis ekanini qo'l uchidagi bolaning hamma analizatorlari qatnashgan holda eslarida yaxshiroq qol adi.

Bilimlarni o'zlashtirishda sistemalilik, ketma-ketlik va mustahkamlik tamoyili. Matematikada materialni sistemali bayon etishning ahamiyati juda katta, chunki matematikada ayrim faktlar orasidagi mantiqiy bog'lanishlar g'oyat muhimdir. Bolalarga berilayotgan bilim parcha-parcha bo'lib qolmay, bir-biri bilan bog'langan holda oson misollardan boshlanib asta-sekin murakkablashtirib borilishi lozim.

Puxta o'zlashtirish esa matematikada, ayniqsa, katta ahamiyatga egadir. Matematik tushunchalar o'zaro shu qadar bog'langanki, majburiy minimumning biror qisminigina bilmagan taqdirda ham bolalar o'z bilimlarini hayotda foydalana olmay qoladilar va matematik bilim olishni davom ettirish qiyinroq bo'ladi.

Matematikada son va sanoq, kattalik, geometrik figuralar, tevarak-atrofnii bilish, vaqtni chamalash malakalarini puxta egallashning ham ahamiyati juda katta. Ayniqsa, matematikada boshqa fanlardagiga qaraganda ham, dasturning biror qismini yaxshi o'zlashtirmasdan va malakani yaxshi mustahkamlamasdan turib, muvaffaqiyat bilan oldinga qarab borish mumkin emas.

Individual yondashish tamoyili. Bu tamoyil bolalarning yosh xususiyatlarini, ya'ni qobiliyatlarini, psixologiyasini hisobga olish kerak, degan talablardan kelib chiqadi va bu tamoyil matematikani o'qitish davrida amalga oshirilishi shart.

Muhokama va natijalar

Matematik tasavvurlarni shakllantirish yuzasidan olib boriladigan ishning asosiy shakli ta'limiy o'yinli faoliyatdir. Dastur vazifalarining ko'pchilik qismi ta'limiy oyinli faoliyatlarda hal qilinadi. Bolalarda ma'lum izchillikda tasavvurlar shakllantiriladi, zarur malaka va ko'nikmalar hosil qilinadi. Ta'limiy oyinli faoliyatlarda va kundalik hayotda didaktik o'yinlardan hamda o'yin-mashqlardan keng foydalaniladi. Ta'limiy oyinli faoliyatlardan tashqari vaqtlarda o'yinlar tashkil qilib, bolalarning matematik tasavvurlari

mustahkamlanadi, chuqurlashtiriladi va kengaytiriladi. ta'limiy oyinli faoliyatlarda bolalar bilimlarini kengaytirishga yo'naltirilgan, ishtirok etishga mo'ljallangan quyidagi interfaol usullardan foydalaniladi:

- Qisqa hikoya
- Tushuntirish
- Ko'rsatish
- Kichik guruhlarda ishlash (guruhiy ish)
- Juftlikda ishlash
- Galereyaga sayr
- Muammoli vaziyat
- Savol - javob
- Rag'batlantirish
- Amaliy ish
- Ijodkorlik
- Bilimlarni mustahkamlash uchun o'yin
- Masala tuzish, yechimni topish
- Grafik diktant

Bu usullar mashg'ulotlarda almashinib kelgan holda qo'llangan.

O'zbekiston Maktabgacha ta'limi vazirligi bu dasturni respublikamizning o'ziga xos tomonlarini: iqlimi, jugrofiy, iqtisodiy, madaniy, milliy sharoitlarini hisobga olib, uni qayta ishlab chiqdi. Dastur tug'ilgandan to yetti yoshgacha bo'lgan bolalar egallashi lozim bo'lgan bilim va malakalar hajmini o'z ichiga oladi. U maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning psixologik-fiziologik va o'ziga xos xususiyatlarni hisobga olgan holda ularni har tomonlama kamol toptirishni nazarda tutadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim-tarbiyani pedagog-tarbiyachi amalga oshiradi. U pedagogik jarayonda markaziy o'rinni egallaydi. Shuning uchun tarbiyachi o'z sohasini chuqur bilishi, har xil metodik vositalarni yaxshi egallagan, puxta pedagogik-psixologik tayyorgarlikka ega bo'lishi kerak. Shu bilan bir qatorda, mutaxassislik bo'yicha fanlarni, jumladan, «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun, Kadrlar tayyorlash Milliy Dasturini, maktabgacha ta'lim pedagogikasi,

«Ilk qadam»davlat dasturini, Davlat ta'lim standartlarini, bolalarni maktabga tayyorlash metodikasi fani va boshqalarni puxta egallagan bo'lishi lozimdir

Maktabga borish davriga kelib bolalar to'plam va son, shakl va kattalik haqida o'zaro bog'langan bilimlarni nisbatan ko'proq egallagan bo'lishlari zarur.

Математика та'limiy faoliyatlarini o'tkazishga qo'yilgan talablar quyidagicha:

1. Matematika ta'limiy faoliyatlarida son-sanoq bo'limi bilan bir qatorda dasturning boshqa bo'limlarini ham rejalashtirish, son-sanoq bo'limidagi dastur vazifasi hamma mashg'ulotlarda ham asosiy o'rinni egallashi kerak.

2. Har bir ta'limiy faoliyatlarda ikki-uch dastur vazifasi rejalashtiriladi. Birinchisi yangi, keyingilari takroriy.

3. Olti-sakkiz ta'limiy faoliyatlardan keyin takroriy usulda ta'limiy faoliyatlarni o'tkazish tavsiya qilinadi.

4. Matematika ta'limiy faoliyatlarida eng asosiy o'rgatish usuli ko'rgazmali o'rgatish usulidir. O'rgatish usulida harakatli o'yin, didaktik o'yin usullari katta o'rin egallaydi.

5. Matematika ta'limiy faoliyatlarida dastur mazmuni ko'rgazmali materiallar asosida bolalarga tushuntirib boriladi. Ikkinchi kichik va o'rta guruhda mashg'ulotlarni yakunlashda tarbiyachi dastur mazmunida bolalarga tushunarli so'zlar bilan umumlashtirib aytib beradi.

6. Katta va tayyorlov guruhida bolalar ishtirokida umumlashtiriladi. Ta'lim faoliyatlarini tashkil etishda tarbiyachidan quyidagilar talab etiladi:

1. Bolalarning ilmiy, psixologik, pedagogik taraqqiyoti xususiyatlari asoslari qonuniyatlarini bilish.

2. Bolalarni matematik tasavvurlari taraqqiyotidagi ilmiy sistemani bilish.

3. Har bir yosh guruhidagi elementar matematika tasavvurlarini o'rgatish dasturini, ya'ni ish mazmunini bilish.

4. Bolalarni o'rgatish metodik usullarini egallash, ya'ni ishni qanday olib borish.

5. O'rgatishdasturi materialini egallash faqat maxsus ta'limiy faoliyatlardagina amalga oshirilishini bilish.

6. Har bir ta'limiy faoliyatda son-sanoq faoliyati bilan birgalikda boshqa matematik tushunchalar: kattalik, shakl, tevarak-atrof, vaqt tushunchasini rejalashtirishni bilish.

7. Ta'lim faoliyatlari didaktik tamoyil asosida tuzilishini bilish.

8. Ta'lim faoliyatlarida turli analizatorlardan keng foydalanish.

9. Ko'rgazmali materiallardan keng foydalanish eng asosiy shart-sharoitlardan biri ekanligini bilish.

10. Har bir bolaning tarqatma material bilan ishlashi har bir ta'lim faoliyatlarining asosiy sharti ekanligini bilishi kerak.

Matematikadan ta'lim faoliyati haftaning ma'lum bir kunida o'tkazilishi kerak.

Tarbiyachi ta'lim faoliyatlarga tayyorlanar ekan, dastur mazmunini sinchiklab o'rganadi. Matematik bilimlar bolalarga qat'iy aniqlangan sistema va izchillikda beriladi, bunda yangi materiallar bolalar o'zlashtira oladigan darajada bo'lishi kerak. Har bir vazifa bir qator kichik topshiriqlarga bo'linadi. Bu kichik topshiriqlar ketma- ket o'rganiladi. Masalan, tayyorlov guruhi bolalarini buyumlarni bo'laklarga bo'lish bilan tanishtirish shunday ketma-ketlikda amalga oshiriladi: bolalar birinchi ta'lim faoliyatida buyumlarni ikkita teng qismga bo'lishni mashq qiladilar va yarim nima ekanini o'zlashtiradilar; ikkinchi ta'lim faoliyatida bolalarning teng ikkiga bo'linadigan buyumlar haqidagi tushunchalari kengaytiriladi va shunga mos lug'at faollashtiriladi; tarbiyachi uchinchi ta'lim faoliyatida bolalarga buyumlarni teng to'rt qismga bo'lish usullarini tanishtiradi, shuningdek butunning qismga munosabatini ko'rsatadi; keyinroq bolalarga geometrik shakllarni ikki va to'rt qismga bo'lishning har xil usullarini ko'rsatadi, bolalar butun bilan qism orasidagi munosabatlarni o'rganishadi. Shunday qilib, dasturning har bir bo'limi ketma-ket o'tkaziladigan bir necha (uch-olti) ta'lim faoliyatlarida amalga oshiriladi. Bolalarning bilimlari bir ta'lim faoliyatidan ikkinchi ta'lim faoliyatiga o'tganda kengayadi, aniqlashtiriladi va mustahkamlanadi. Dasturning bir bo'limidan ikkinchi bo'limiga o'tishda o'tilganlarni takrorlash, yangi bilimlarni o'zlashtirilgan bilimlar bilan bog'lashni ta'minlash katta ahamiyatga ega. Yangi materialni o'rganish jarayonida o'tgan materialni takrorlash bolalarning bilimlarini chuqurlashtiribgina qolmay, balki ular e'tiborini yangi materialga qaratish, uning puxta o'zlashtirilishiga imkon beradi. Odatda, yangi mavzuni uch-besh mashg'ulot davomida, oldin uning birinchi qismida, keyinroq ikkinchi qismida o'rganiladi. Mavzuni oradan ikki hafta, ba'zan uch hafta o'tgandan keyin takrorlash kerak. Eski materialga qaytish davri borgan sari dasturning har bir o'rganilgan bo'limi o'quv yili oxiriga qadar tarbiyachining fikr doirasida bo'lib turishi kerak.

Shu munosabat bilan bir mashg'ulotning o'zida dasturning bir bo'limiga yoki har xil bo'limning, ya'ni «Miqdor», «Sanoq», «Kattalik», «Shakl» va boshqa bo'limlariga oid masalalar o'rganilishi va takrorlanishi mumkin. Hamma bo'limlari bo'yicha dasturni bolalar izchil o'rganishini va ularda elementar matematik bilimlar tizimini shakllantirishni shunday qilib ta'minlash mumkin bo'ladi. Matematika o'qitishda ta'limiy faoliyatning har xil turidan foydalaniladi. Ta'limiy faoliyat turi uning mazmuni bilan aniqlanadi. U yangi materialni o'rganishga yoki o'tilganlarni takrorlashga, bir qator ta'limiy faoliyatlarning materiallarini umumlashtirishga yoki bolalarning bilimlarini tekshirishga bag'ishlanadi.

O'qitish tajribasida qurama mashg'ulotlar eng ko'p o'rinni egallaydi, ularning birinchi qismida 8-10 daqiqa davomida yangi material o'rganiladi, ikkinchi qismida (9-12 daqiqa davomida) oldingi mashg'ulotlarda olingan bilim va ko'nikmalar mustahkamlanadi, oxirida esa bolalarga ilgari o'zlashtirilgan bilimlar 3-4 daqiqa takrorlatiladi. Yangi materialni o'zlashtirish bolalardan ko'proq zo'riqishni talab qiladi. Shu sababli ta'limiy faoliyat oxirida tanish materialni kiritish bir oz bo'shashish imkonini beradi. Masalan, tayyorlov guruhiidagi ta'limiy faoliyatlarning birinchi qismida 5 sonining o'zidan kichik ikki sondan iborat tarkibi bilan tanishtirish, ikkinchi qismida doira va oval chiza olish malakasini takomillashtirish o'rin oladi. 3 va 4 sonlarining ikkita kichik sondan iborat tarkibi o'rganilishi, bilimlar mustahkamlanishi mumkin. Uchinchi qismda «Nima o'zgardi?» o'yinida buyumlar to'plamini sanash (masalan, samolyotlar guruhi nechtaligini, har qaysi guruhda nechtdan samolyot borligini, hamma samolyotlar nechtaligini aniqlash) ga doir mashqlar bajarilishi mumkin. Ta'lim faoliyatining tuzilishi (strukturasi) dastur bo'limlarining hajmi, mazmuni, ko'rgazmaliligi, tegishli bilim va ko'nikmalarning o'zlashtirilish saviyasi va boshqa omillarga bog'liq. Chunonchi, kichik guruhda bir yoki ikki mavzu bo'yicha ta'lim faoliyatlari o'tkazish maqsadga muvofiq. Shu bilan birga hamma guruhda yangi mavzu bo'yicha birinchi mashg'ulot, odatda, to'liq o'rganishga bag'ishlanadi, takrorlash yangi materialning o'tilishi munosabati bilan yoki ta'lim faoliyatining oxirida o'tkaziladi. Ikkinchi, uchinchi va undan keyingi ta'lim faoliyatlar berilgan mavzu bo'yicha ham, oldingi mavzular bo'yicha ham materialni mustahkamlashga bag'ishlanadi. Mashg'ulotlarni takroriy mashqlardan boshlash maqsadga muvofiq, bu mashqlar o'ziga yarasha aql gimnastikasidir, masalan, «Kim qaysi o'yinchoqlarni sanadi?», «O'yinchoqlar nechta?» kabi o'yin-mashqlardan boshlash mumkin. Bulardan katta guruhda foydalanish mumkin. (Chaqirilgan bolalar tarbiyachi ko'rsatmasiga binoan o'yinchoqlarni sanab chiqadilar, so'ngra o'yinchoqlar salfetka bilan yopiladi, shundan keyin bolalar u yoki bu o'yinchoqdan nechtdan bo'lganini yoki kimda o'yinchoqlar borligini va o'yinchoqlar qancha bo'lganini topadilar.) Bolalar (o'rta, katta va maktabga tayyorlash guruhlarida) buyumlarni va geometrik shakllarni har xil alomatlarini bo'yicha guruhlariga ajratishni, o'yinchoqlar, shakllar, jadvallar to'plamiga tayyorlov guruhlarida «qancha» so'zi bilan savollar o'ylab topishni mashq qiladilar. Shuningdek, «Qo'shnilaringni top», «Men qaysi sonni o'tkazib yubordim?», «Kim ko'p bilsa, u uzoq sanaydi» kabi o'yinlar o'tkaziladi. Yangi materialni tushuntirishda tarbiyachining yoki chaqirilgan bolaning harakatlari hamma bolalarga ko'rinib turishi muhim. Keyinroq bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash uchun topshiriqlar hamma

bolaga bir vaqtda beriladi. Bolalar oʻrinlarida yuzlari (yoki yon tomonlari) bilan qarab oʻtirishlari kerak. Chunki topshiriqlarning bajarilishini tekshirishda yoki yangi topshiriqlar berishda tarbiyachi bolalar eʼtiborini namunaga tortishi, bajarilishining u yoki bu jihatini koʻrsatishi kerak boʻladi. Olti oʻrinli stollar mavjud boʻlganda, uning atrofiga toʻrttadan ortiq bolani oʻtqazmaslik kerak. Zarur boʻlsa, qoʻshimcha 1-2 ta stol qoʻyish kerak. Bolalarning bilim va koʻnikmalari tekshiriladigan faoliyatlar tarbiyachi stoli oldida tashkil qilinadi.

Agar taʼlimiy faoliyatning borishida yoki uning oxirida harakatli oʻyinlardan foydalaniladigan boʻlsa, bu oʻyinlarni oʻtkazish uchun oldindan joy tayyorlab qoʻyish kerak. Taʼlimiy faoliyatlarni muvaffaqiyatli oʻtkazishda koʻrsatma-qoʻllanmalarni toʻgʻri tanlashning ahamiyati katta. Matematik tasavvurlarni shakllantirishda ham, bolalarni dastlabki umumlashtirishlarga keltirish (qoʻshni sonlar orasidagi bogʻlanishlar va munosabatlar, “teng”, “ortiq”, “kam”, “butun”, “qism”) borasida ham koʻrsatmalilik boshlangʻich davr boʻlib xizmat qiladi. Hamma taʼlimiy faoliyatlarida kundalik turmushda ishlatiladigan buyumlar, oʻyinchoqlar, tabiiy materiallardan keng foydalaniladi. Hamma bolalar oʻyinchoqlar bilan oʻynashlari uchun oʻyinchoqlar koʻp miqdorda tanlanadi. Matematik bilimlar abstraksiyalash yoʻli bilan oʻzlashtirilishi sababli turli-tuman buyumlardan foydalaniladi. Oʻrgatishning maʼlum bosqichida jadvallar, sxemalar (olmani ikkita va toʻrtta teng qismga boʻlish sxemasi) koʻrsatmali material boʻlishi kerak. Koʻrsatmalilikning xarakteri yoshdan-yoshga oʻtish bilangina emas, balki joyga hamda bilimlarni oʻzlashtirishning har xil bosqichlarida konkret bilan abstrakt orasidagi munosabatlarga bogʻliq holda ham oʻzgarib turadi.

Chunonchi, oʻrgatishning maʼlum bosqichida buyumlar toʻplamini sanash “Sonli jadvallar”, “Sonli zinachalar” va boshqa mashqlar bilan almashtiriladi. Koʻrsatma-qoʻllanmalarni tanlash va ular kombinatsiyasi taʼlimiy faoliyat jarayonidagi bilim va koʻnikmalarni egallashga bogʻliq. Bolalar bilimlarini umumlashtirish, har xil bogʻlanishlarni, munosabatlarni koʻrsatish kerak boʻladigan hollarda koʻrsatmalilikning bir necha turini kombinatsiyalash kerak. Masalan, qoʻshni sonlar orasidagi bogʻlanish va munosabatlarni yoki sonlarning birliklardan iborat miqdoriy tarkiblarini oʻrganishda har xil oʻyinchoqlardan, geometrik shakllar jadvallari va hokazolardan foydalaniladi. Bolalar matematik obyektlarning ayrim belgilari yoki xossalari haqida dastlabki tasavvurlarni olganlaridan keyin ularning uncha koʻp boʻlmagan miqdori bilan chegaralanishi mumkin. Shu bilan birga buyumlar, bolalarga tanish, ortiqcha detallarsiz, qaralayotgan belgisi aniq ifodalangan va uni koʻrish nisbatan oson boʻlishi kerak. Masalan, toʻplam elementlarini emas, balki uning boshqa

tarkibiy qismlarini kichkintoylarga ko'rsatish uchun ikkiuchta rangli kubchalar (g'isht)lar yoki uzun va qisqa lentalar olinadi.

Matematika ta'limiy faoliyatlarida, odatda, ko'p turdagi buyumlar to'plamidan, ko'rgazmalardan foydalaniladi. Shu sababli ularni joylashtirish tartibini o'ylab ko'rish juda muhim. Kichik guruhda bolalarga material xususiy quti (konvert) da beriladi. Katta bolalarga tarqatma sanoq materialini stolga bitta patnisda (bitta qutida) berish mumkin. Ko'p turdagi buyumlardan foydalanganda ularni shunday joylashtirish kerakki, ta'limiy faoliyatni boshlash uchun kerak bo'ladigan material eng ustida tursin. Aloqa usullarini qanday birga qo'shib olib borish kerak?

Bola tafakkurining ko'rsatmali-harakatli xarakterda ekanligi ularning ko'rsatma-qo'llanma bilan har xil harakatlarini tashkil qilish orqali matematik bilimlarni shakllantirish zarurligini asoslaydi. Og'zaki bayon usuli (metodi) maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlashda uncha katta o'rin olmaydi va bolalar bilan so'zlashuv shaklida foydalaniladi. Bilim, malaka, ko'nikmalarni o'zlashtirishga har xil usullardan foydalanish va ularni birga qo'shib ishlatish bilan erishiladi. Usullarni tanlash u yoki bu dastur masalasi mazmuni, shuningdek bolalarning tegishli bilim va ko'nikmalari darajalari, nihoyat, har qaysi yosh xususiyatlari bilan aniqlanadi. O'rgatish kattadan bolaga bilimlarni oddiy uzatilishiga keltirmasligi kerak. Tarbiyachi birinchi navbatda bolalarning matematik bilimlarga qiziqishlarini, matematik qobiliyat, mustaqil fikrlash, umumlashtirish qobiliyatini, abstraksiyalashni, fazoviy tasavvur va hokazolarni, shuningdek, matematik bilim, malaka va ko'nikmalarni mustaqil egallash va qo'llay olish imkonini rivojlantirishi kerak. Bugun matematika o'rgatish taqqoslash asosida quriladi. Taqqoslash asosida bolalarda juft, butun va qism, uzun-qisqa, chapga-o'ngga kabi qarama-qarshi tushunchalar shakllanadi. Taqqoslash sharoitini, bu aqliy harakatni rivojlantirib, sekin-asta qiyinlashtirib borish muhim. Bolalar buyumlarni bir xil belgilari bo'yicha har xil rejada taqqoslashni mashq qiladilar, bunda oldin buyumlarni juftlab taqqoslashni, keyin esa bir necha buyumni birdaniga taqqoslashni va ularni u yoki bu belgilari bo'yicha guruhlashni (masalan, geometrik figuralarning shakllari, ranglari va hokazo bo'yicha taqqoslashni) o'rganadilar. Bolalarda qo'llanmalar bilan ishlashlarining ma'lum sistemasini tashkil qilishda tarbiyachining roli harakatlarning bajarilishi jarayonida zarur yordam berish, tashabbusni, mustaqillikni rag'batlantirishdan, bolalarni xulosalarga olib kelishdan iborat. Tushunarli, aniq ifodalangan vazifani qo'yish bolalar tafakkurini faollashtirishning zaruriy shartidir. Vazifa (o'yin, amaliy, bilish) qo'yish xarakteri bolalarning yosh xususiyatlari bilan ham, matematik masala

mazmuni bilan ham aniqlanadi. Tarbiyachi bolalarga yangi harakatlarni ko'rsatadi va tushuntiradi, shu bilan birga, u yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan xatolarning oldini olishga harakat qiladi. Buning uchun harakat texnikasini (tekshirishga, ustiga qo'yishga, yoniga qo'yishga doir) sinchiklab ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega.

Tarbiyachi ta'limiy faoliyatga tayyorlanar ekan, oldindan bolalarga nimani ko'rsatish, nimani tushuntirish va bolalar mustaqil ravishda nima qila olishlarini ham chuqur o'ylab, beriladigan savol va harakatlar rejasini tuzib oladi. Bilim va ko'nikmalarni puxta o'zlashtirish uchun bolalar bevosita yangi material bilan tanishish jarayonida ham, undan keyingi ta'limiy faoliyatlarda ham yetarli miqdorda mashq bajarishlari kerak.

Bir xil narsaning o'zini ko'p martalab takrorlayverish istalgan samarani bermaydi va bolalarning charchashiga sabab bo'ladi. Ko'rgazmali qurollarni almashtirish va bolalar faoliyatini tobora murakkablashtirib, metodik usullarni o'zgartirib turish muhimdir. Shu yo'l bilan bolalarning qiziqishlarini, fikrlashlarini faollashtirish, charchashning oldini olish mumkin bo'ladi. Ana shunday sharoitda yangi bilimlar o'zaro bir-biriga uzviy bog'lanadi. Natijada ular kengayadi, aniqlanadi, umumlashadi va mustahkamlanadi. Kichik guruhlarda bir ta'limiy faoliyatda mashqlarning ikkitadan to'rttagacha variantlaridan foydalaniladi, katta guruhlarda esa to'rttadan oltitagacha, ayrim hollarda bundan ham ko'p. Bir xil turdagi mashqlar kichik guruhlarda 2-4, katta guruhlarda 5-6 variantlaridan foydalaniladi. Masalan, katta guruh bolalarining tartib, sanoq ko'nikmalarini mustahkamlash uchun predmetning boshqa predmetlar orasidagi o'rnini aniqlash, u yoki bu o'rinni egallab turgan buyumni almashtirish taklif qilinadi. Bunda tarqatma materialning ikki-uch xilidan foydalaniladi. Bilganlarni takrorlash mashg'ulotlarida ular yangi bilimlarni mustahkamlash, shu bilan bir vaqtda bolalar ilgari o'zlashtirgan bilimlarga oid mashqlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Xulosa

Buyumlar miqdori ularning kattaligiga bog'liq bo'lmasligini o'rta guruh bolalariga ko'rsatib, tarbiyachi katta va kichik buyumlar bilan bir qatorda uzun va qisqa (kalta), baland va past buyumlardan foydalanish va buyumlarning kattaliklarini belgilash uchun aniq so'zlardan foydalanish mashqlarini mustahkamlashi mumkin. Buyumlar va geometrik shakllarning har xil belgilari bo'yicha guruhlariga ajratishga doir mashqlar katta ahamiyatga ega, bunday mashqlar shu vaqtning o'zida bolalarning shakl, kattalik, miqdor va hokazolar haqidagi bilimlarini mustahkamlaydi. Bilimlarni mustahkamlash uchun tarbiyachi har xil xarakterdagi, ya'ni amaliy, o'yin, musobaqa elementlari bilan

bog'liq mashqlardan, interfaol usullardan foydalanadi. Uch-to'rt yoshdagi bolalarni o'qitishda, ayniqsa, o'yin elementlaridan keng foydalaniladi. Shuni esda tutish muhimki, didaktik materialni va usulni almashtirish bilim va ko'nikmalarni alohida zo'riqlarsiz o'zlashtirishni ta'minlovchi vositadir. O'yin momentlariga haddan tashqari berilib ketmaslik kerak, chunki o'yin asosiy narsadan – matematik ishdan chalg'itishi mumkin, natijada bolalar mashg'ulot rejasida nazarda tutilgan bilim va ko'nikmalarni o'zlashtira olmaydilar.

Adabiyotlar:

1. Hasanboyeva. O.U. va boshqalar. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. –T.: Ilm ziyo, 2006.
2. Bikbayeva N.U., Ibragimova Z.I., Qosimova X.I. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish. – T.: O'qituvchi, 1995 y.
3. Jumayev M. Maktabgacha yoshdagi bolalarda matematik tasavvurlarni shakllantirish metodikasi va nazariyasi. – T., 2007.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda matematik tasavvurlarni shakllantirish ta'limining asosiy didaktik tamoyillari bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье изложены основные дидактические принципы воспитания формирования математических представлений у дошкольников.

SUMMARY

This article describes the basic didactic principles of the education of the formation of mathematical representations in preschool children.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA PREDMETLAR MIQDORINI IDROK QILISH, ESDA OLIB QOLISH VA TAQQOSLASHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Toshmatova Z. J.

Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: o'yin mashqlari, passiv nutq, to'plam elementlari, taqqoslash.

Ключевые слова: игровое упражнение, пассивная речь, элементы набора, сравнение.

Key words: game exercises, passive speech, set elements, comparison.

Kirish. O'yinlar va o'yin mashqlaridan ilk yoshdayoq bolalarning bir xil turdagi predmetlar haqidagi tasavvurlari kengayib boradi: «ko'p qo'g'irchoqlar», «uchta kubik», «qo'lda beshta barmoq» kabilar. Bu birinchi tasavvurlar bolaning passiv nutqida namoyon bo'ladi. Tajribaning ko'rsatishicha, 1 yoshu 3 oylik bola berilgan topshiriqlarni, ya'ni «kichik uy», yoki «katta uylar» qurishi, «vagon» «vagonchalarni olib kelishi», «gul» yoki «gullarni» ekishi mumkin (Kalinina, V.V. Danilova va boshqalar).

Maktabgacha yoshdagi kichik guruh bolalarini sanoqqa o'rgatishdagi bosh vazifalardan biri bir to'plam elementlarini ikkinchi to'plam elementlari bilan taqqoslash, solishtirish yo'li orqali bolalarni to'plamlarni taqqoslashga o'rgatishdan iborat. Bu dastlabki bosqich kelgusida sanoq faoliyatini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Bola miqdoriy taqqoslash usullarini egallaydi. Bola sanashni bilmaydi, shu sababli u oldin taqqoslanayotgan to'plamlarning qaysinisi ko'p, qaysinisi kam ekanini, yoki ular teng quvvatli ekanini aniqlashni o'rganadi. Bolalarda kelgusida matematik tasavvurlarni rivojlantirish ko'p jihatdan sanoqqa o'rgatishning boshlang'ich davriga bog'liq.

Ikkinchi kichik guruhda tarbiyachi bolalarda to'plam alohida bir jinsli elementlar (buyumlar) majmui haqidagi tasavvurni rivojlantirishi kerak.

O'qitishni buyumlarning sifat va xossalarini ajratishga oid mashqlardan boshlash kerak. Masalan, bir qancha o'yinchoqlar ichidan xuddi tarbiyachi qo'lidagidek o'yinchoqni topish taklif qilinadi, «Xuddi shunday kubchani (bayroqchani, sharni) ber». Shundan keyin har xil rangli (o'lchamli, shakldagi) 2-3 ta buyum orasidan xuddi shu rangdagi (o'lchamli, shakldagi) buyumni tanlash topshirig'i beriladi.

Navbatdagi bosqich berilgan belgi-alomatlari bo'yicha buyumlari tanlash va guruhlariga ajratishga oid mashqlardan iborat bo'lishi kerak. Masalan: «Qizil rangli hamma kubchalarni mana bu qutiga sol, bu qutiga esa hamma kichik ayiqchalarni yig', mana bunisiga esa hamma katta ayiqchalarni yig'». Bunday mashqlar natijasida bolalar har xil buyumlarning umumiy belgilari mavjud ekanini, shu bo'yicha bir guruhga birlashtirish mumkinligini tushuna boshlaydilar:

«Bular qo'g'irchoqlar», «Bular koptoklar», «Bular bayroqchalar» kabi.

Tarbiyachi bolalarni guruhdagi buyumlarning biror qismi uchungina umumiy bo'lgan belgilarni ko'ra olishga o'rgatadi. Masalan, bayroqchalar ko'pligini, ammo ularning ba'zilar sariq, ba'zilar esa ko'k ekanini ko'rsatadi (Sariq bayroqchalar ko'p, ko'k bayroqchalar ham ko'p).

Miqdor haqidagi tasavvurlarni shakllantirishda bir jinsli (bir xil) buyumlardan guruhlar tuzish va guruhni alohida buyumlarga ajratishga doir har xil o'yin mashqlar ma'lum o'rin olishi kerak. Odatda, bu o'yin-mashqlar darsda ma'lum izchilikda o'tkaziladi.

Muhokama va natijalar

Birinchi ta'lim faoliyatida bir xil o'lcham va rangli mutlaq; aynan o'yinchoqlarning: sabzilar, archalar, jo'jalarning majmualari tuziladi, bunda guruhda bolalar qancha bo'lsa, o'yinchoqlar ham shuncha bo'lishi kerak. Tarbiyachi dastlab bolalarga bittadan o'yinchoq ulashadi, o'z harakatlarini ushbu so'zlar bilan tushuntiradi: «Menda archalar juda ko'p. Men bolalarning hammasiga bittadan archa berib chiqaman. Menda bitta ham archa qolmaydi...» Shundan keyin bolalarga murojaat qiladi: «Har biringizda nechtdan archa bor?» Shundan keyin tarbiyachi hamma o'yinchoqni yig'ib oladi, bunda u bitta ham yo'q (bolada), juda ko'p (tarbiyachida) so'zlariga urg'u beradi.

Mashqni boshqa o'yinchoqlar bilan yana bir marta takrorlash mumkin. Har gal tarbiyachi ko'p, bitta, bittadan, bitta ham yo'q, hech narsa yo'q so'zlarini ishlatadi; «Qancha?», «Qanchadan?» savollarini qo'yadi. Kichkintoylar buyumlarni va ular qanchadanligini (ko'p, bitta) aytadilar. Ta'limiy faoliyatning borishida bolalar to'plam alohida buyumlarga ajralishiga va alohida buyumlardan tuzilishi mumkinligiga ishonch hosil qiladilar. Ikkinchi mashg'ulot ham shunga o'xshash o'tkaziladi. Dastlab oldingi ta'lim faoliyatida foydalanilgan o'yinchoq turlarining biri bilan ish tashkil qilinadi, keyin esa o'yinchoq yoki buyumlarning yangi xili olinadi, ular bir xil bo'lishi shart emas: ular turlicha o'lchamli va har xil rangli bo'lishi mumkin. O'yinchoqlar guruhlariga ajratiladi, masalan, bir savatga sariq koptoklar, ikkinchi savatga qizil koptoklar yig'iladi; katta baliqchalar katta idishga, kichik baliqchalar kichik idishga solinadi.

Ta'lim faoliyatining borishini tarbiyachi umumlashtiradi. Masalan: «Savatda (yoki to'r xaltada) koptoklar ko'p», ammo «katta to'r xaltada katta koptoklar ko'p, kichik to'r xaltada kichik koptoklar ko'p» yoki «Ariqda ko'p baliq so'zib yuribdi», yoki «Qizil yoki sariq qayiqchalar ko'p». Bu xil mashqlarni kamida to'rt marta o'tkazish tavsiya qilinadi. Bolalar to'plam alohida elementlardan iborat ekanini bilib olganlaridan keyin, ular bir xil buyumlar guruhlarini mustaqil ajratishni, tevarak-atrofdan alohida (bitta) buyumlarni va buyumlar majmuini (ko'p) mustaqil topishni o'rganadilar.

Xonada qanday buyumlar ko'p, qaysi buyumlar bittaligini ayta olish uchun kichkintoylar murakkab fazoviy-miqdoriy tahlilni amalga oshiradilar, ya'ni qandaydir bir buyumni ajratadilar. So'ngra unga diqqat bilan qarab qanday buyumlar boryo'qligini qarab, bir xil buyumlarni yagona to'plamga xayolan birlashtirishlari kerak.

Kichkintoylarning «bitta» va «ko'p» tushunchalarini mustahkamlash uchun ko'rsatilgan miqdordagi buyumlarni har xil rangli ikkita qatorga joylashtirishni taklif qilish mumkin.

Tarbiyachi quyidagicha topshiriq beradi: «Chapdagi ko'k qatorga bitta jo'ja, o'ngdagi yashil qatorga ko'p jo'ja qo'ying». Qatorlarning o'rnini almashtirib yoki har qaysi qatorga joylashtirish kerak bo'lgan buyumlar soni haqidagi ko'rsatmani o'zgartirib, tarbiyachi bolalarni buyumlar miqdorini oldin qatorlar rangi bilan, keyin esa ularning fazoviy joylashuvlari bilan bog'lashni o'rgatadi.

Shuningdek, kichkintoylar buyumlarning chapda, o'ngda, yuqorida, pastda bir-biriga nisbatan qanday joylashganliklarini aniqlashni ham o'rganadilar.

Topshiriqni bajarib bo'lganlaridan keyin tarbiyachi bolalardan har qaysi qatorda qanchadan o'yinchoq (bitta yoki ko'p) borligini so'raydi. Bu xil ishga kamida ikki-uch mashg'ulot ajratiladi.

Tarbiyachi «Topshiriq» o'yinini tashkil qilishi mumkin, bu o'yinda bolalar to'plamni aniqlashni, buyumlarni mustaqil tanlashni o'rganadilar. Bu o'yin uchun buyumlar birlik va ko'plikda berilmog'i lozim, masalan, birinchi stolga bitta, ikkinchi syulga ko'p o'rdakcha qo'yish mumkin. Bolalar tarbiyachining topshirig'iga ko'ra oldin ko'p, keyin esa bitta o'rdakchani olib kelishadi. Topshiriqni qiyinlashtirish ham mumkin: bir stolning o'ziga bitta archa va ko'p qo'ziqorin qo'yish mumkin. Bu galda bolalar o'yinchoqlarni olib kelmaydilar. balki stolga yaqin kelib, unda nimalarni ko'rayotganlarini gapirib berishadi.

O'yinchoq guruhlarini tobora har xil joyga, ya'ni: stollarga, deraza tokchalariga, gilamga joylashtirish mumkin. Topshiriqni bajarishda oldin bolalarning e'tiborini xonaning alohida joylariga (deraza tokchasi, gilamning

o'ng tomonidagi burchak va b.) qaratish kerak, shundan keyin ularning o'zlari ham yaxshi mo'ljallanib boshlaydilar.

Bolalar avval «Ko'p gullar», «Bitta daraxt» kabi sodda gaplardan foydalanadilar. Keyin ular ikkita sodda gapni bitta qo'shma gapga birlashtirishni o'rganadilar: «Gullar ko'p, daraxtlar esa bitta».

«Bitta» va «ko'p» tushunchalarini mustahkamlash uchun har xil usullardan foydalanish tavsiya etiladi. Bolalarga ko'p marta chapak chalishni, bir marta baland sakrashni, bolg'a bilan ko'p marta taqillatishni, so'ngra tarbiyachi bolg'a bilan necha marta taqillatgan bo'lsa (2-3 martadan ko'p emas), shuncha marta taqillatishni taklif qilish mumkin. Ritmik, bir tovushni ikkinchisidan ajratib taqillatish kerak. Agar bolalar 2-3 ta tovushni ajratishga qiynalishsa, u holda har qaysi urishdan keyin: «Bir, yana bir, yana bir» deyish kerak.

O'yinchoqlar va buyumlar bilan didaktik o'yinlar bajarish ma'qul, bu o'yinlar jarayonida bolalar «bitta» va «ko'p» tushunchalarini bir-biridan farq qilishni o'rganadilar.

«Qo'ziqorin terish» o'yini. Tarbiyachi oldindan guruh xonasining har xil burchaklariga taglikka o'rnatilgan archalarni qo'yadi, archalar ostiga esa qo'ziqorinlarni qo'yadi. Shundan keyin bolalar bilan qo'ziqorin terishga boradi. Har qaysi bolaning qo'lida savati bor. Tarbiyachi o'yin syujetini rivojlantiradi:

«Bolalar o'rmonga borishdi. Lola qizil qalpoqchali katta qo'ziqorin topdi. G'ani esa jigarrang qalpoqchali kichkina qo'ziqorin topdi. Halima ham katta qo'ziqorin topdi. Shavkat esa kichkina qo'ziroqin topdi». Shundan keyin bolalarning hammasi bir erga to'planib, har qaysi bola topgan qo'ziqorinini stolga qo'yadi. Tarbiyachi yakunlaydi: «Har qaysingizda bittadan qo'ziqorin bor edi, endi ko'p qo'ziqorin bo'ldi».

«Uloqlar bilan echki» o'yini. Bu o'yinning maqsadi ayrim elementlardan to'plam tuzish bo'yicha mashq qildirish. O'yin boshlanishiga qadar kichkintoylarni

«Bo'ri bilan yetti uloq» ertagi bilan tanishtirish, echki bitta, uloqlar esa ko'p ekanini aniqlash, o'yinchoq echki bilan uloqlarni ko'rish kerak. Shundan keyin bolalardan kimdir ko'zini berkitadi, tarbiyachi esa uloqlarni har xil joyga yashiradi. Echki ma'raydi: «Mee», bola ko'zini ochib, uloqlarni qidira boshlaydi. Tarbiyachi bunday deydi: «Uloqlar shoxdor echkidan yashirinishdi, qaydasiz uloqchalar, qaydasiz, jajjivoylar?». Bola uloqni topib, bir so'zi bilan uni stolga qo'yishi zamonov echki yanama'raydi: «Mee». Tarbiyachi echki yana bitta uloqni qidirishni so'rayapti, deydi. O'yin hamma uloq topilguncha davom etadi. Eng oxirida echki «Rahmat, endi uloqlar ko'p, ularning hammasi topildi», deydi.

«Jajjivoy» o'yini oldingi o'yinga o'xshash o'tkaziladi. Bitta mushuk va ko'p mushukcha, bitta tovuq va ko'p jo'ja, bitta o'rdak va ko'p o'rdakcha bo'lishi mumkin va h. k.

«Bitta» va «ko'p» tushunchalarini farq qildirish uchun sharlar, halqachalar, toshchalar va boshqa narsalar bilan o'yin o'tkazish mumkin. Tarbiyachi stolga bitta va ko'p buyum qo'yadi. U bitta buyumni ko'rsatib, «Bitta shar (tugma, halqacha)» deydi. Shundan keyin buyumlar guruhlarini ko'rsatadi va deydi: «Ko'p narsalar (tugmalar, halqalar)». Tarbiyachi bolalarga bittadan shar olishni taklif qiladi va shunday deydi: «Naimada. bitta shar, Jasurda bitta shar, Vohidda bitta shar. Yana bitta shar kimda, ko'rsating. Har kim o'z sharini stolga savatga, qutiga qo'ysin. Har kimda bittadan edi, endi nechta bo'ldi? Ko'p».

Bolalarga xaltachalar, savatchalar, qutichalar tarqatish va ularga oldin bitta buyum, keyin esa ko'p buyum solishni taklif qilish mumkin.

«Bitta» va ko'p tushunchalarini mustahkamlash uchun o'yin mashqlardan foydalanish tavsiya etiladi. Tarbiyachi stolga bir varaq qog'ozni qo'yadi, uning ustiga istalgan hayvon o'yinchoqlardan, masalan, olmaxonlarning bir nechtasini (5-6 tasini) qo'yadi. Shundan keyin bolalarga murojaat qiladi: «Maysazorda olmaxonlar ko'p. Men bitta olmaxonni mehmonga chaqiraman. Sen ham chaqir

Iroda. Iroda nechta olmaxonni chaqirdi? Mendagi olmaxonlar nechta?»

Bolalar navbati bilan to'qog'ozda bitta ham o'yinchoq qolmaguncha bittadan o'yinchoq oladilar. Tarbiyachi so'raydi: «Maysazorda nechta olmaxon qoldi? (Bitta ham qolmadi). Mendagi olmaxonlar qancha? (Ko'p). Yana maysazorda olmaxonlar ko'p bo'lishi uchun kelinglar bunday qilaylik. (O'yinchoqlarni oldingi joylariga qo'yadi.) Said, senda nechta olmaxon qoldi? (Qolmadi.) Maysazorda olmaxonlar nechta bo'ldi? (Ko'p)».

Bunday o'yin mashqlarni boshqa hayvonlar to'plami bilan ham o'tkazish mumkin, bular o'rdak bilan o'rdakchalar, ayiq bilan ayiqchalar, quyon bilan quyonchalar bo'lishi mumkin. Bu xil mashqlarning borishida bola har bir guruh alohida buyumlardan iborat ekanini tushuna boshlaydi, guruhdan bitta buyumni ajratishni, «ko'p», «bitta» tushunchalarini farq qilishni o'rganadi. Bu o'rinda mazkur tushunchalar bir-biriga qarshi qo'yilmaydi (mana – ko'p, mana – bitta), balki bir-biriga taqqoslanadi. «Bitta» guruhning tarkibiy qismi sifatida qatnashadi. Bu mashqlarni o'tkazishda tarbiyachi bolalarga tez-tez «Qancha?» savolini berishi kerak; ularni ko'p, bitta, bitta ham yo'q so'zlarni ishlatishga undashi kerak. Kichkintoylar javob berayotganida buyumlarning o'zini ham, ularning miqdorini (bitta quyoncha, ko'p quyoncha) ham aytishlarini talab qilish zarur.

Ta'limiy faoliyatga har xil illyustratsiya materiallarning kiritilishi ham bolalarning «bitta» va «ko'p» tushunchalarini o'zlashtirishlariga yordam beradi. Chunonchi, «Mushuk mushukchalari bilan», «It bilan itchalar» rasmlarini qarab, bolalar bitta mushuk va ko'p mushukchalar, bitta it va ko'p kuchukchalar deyishadi, bolalar bitta sabzavot va ko'p mevalarni topadilar, bitta katta pomidor va ko'p kichik pomidorlarni topadilar.

Jismoniy tarbiya va musiqa, tasviriy faoliyatlarga oid mashg'ulotlarda bolalar har doim «ko'p» va «birlik» tushunchasi bilan uchrashadilar. Masalan, ko'ptoklar va cho'plar ko'p, xoda esa bitta, bayroqchalar va ro'molchalar ko'p, zina esa bitta.

Rasm solish vaqtida tarbiyachi bolalarning qalami nechtaligini so'raydi (har kimda bittadan, hammada esa ko'p).

Musiqa mashg'ulotida bolalar nog'oraning har bir taqillashiga yoki boshqa musiqa asbobining har bir ovozigacha stulga yoki stolga bittadan o'yinchoq qo'yadilar.

Tarbiyachi o'z ishida kundalik turmushdagi vositalardan ham keng foydalanishi mumkin. Uning topshirig'i bilan bola bitta, keyin yana bitta qoshiq keltiradi yoki bitta katta va ko'p kichik qoshiqlarni keltiradi. Tarbiyachi bolalarga kitob o'qib berar ekan, kitobning bittaligini, uning varaqlari esa ko'pgina ekanini ta'kidlaydi. Hovlida sayr qilib yurganda tarbiyachi, bolalar e'tiborini bitta terak va ko'p qarag'ay o'sayotganiga, qumli joy bittaligiga, skameykalar esa ko'p ekaniga qaratadi.

Kichik guruh bolalari to'plamdan alohida elementni, ajratishga va shu elementlarni bitta to'plamga birlashtirishga, to'plamni yagona butun deb qabul qilishga shunday usulda o'rgatiladi.

Miqdoriy tasavvurlarni shakllantirishga oid ishning navbatdagi bosqichi maktabgacha yoshdagi bolalarni buyumlar guruhlarini taqqoslashga o'rgatish,

«tenglik» va «tengsizlik» tushunchalari bilan tanishtirishdan iborat. Bu bosqichda bolalarga bir guruhning har bir buyumini boshqa guruh buyumlari bilan mos keltirish va shu yo'l bilan (sanamasdan) qaysi guruhda ular ko'p, qaysi guruhda ular kam yoki teng ekanini aniqlashni o'rgatish muhimdir. Tarbiyachi bolalarga buyumlarni ustiga qo'yib va yoniga qo'yib taqqoslash usullarini o'rgatadi. Eng sodda amaliy taqqoslash usuli – ustiga qo'yib taqqoslashdan boshlash kerak. Masalan, tarbiyachi buyumlarga (3-5 ta) ularning tasvirlarini qanday qoplash kerakligini ko'rsatadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar bu usulni egallab olganlaridan keyin bolalarni buyumlarning kartochkadagi tasvirlari ostiga qo'yishga, bunda ular orasidagi intervalni qat'iy saqlagan holda (ya'ni buyumlar orasidagi masofaga qat'iy amal qilgan holda) o'rgatish kerak.

Tarbiyachi buyumlarni bir-birining ustiga va yoniga qo'yish yo'llari bilan taqqoslash usulini bolalarga o'rgatganidan keyin, to'plamlarning tengligi (tengsizligi) ni o'rnatishga, «tengdan» (qancha bo'lsa, shuncha), ko'pkam» munosabatlarini o'rnatishni o'rgatadi. Shu maqsadlarda buyumlarning ikki guruhini taqqoslashga doir har xil mashqlardan foydalaniladi. Masalan, bolalar qo'g'irchoqlar va piyolalar, quyunchalar va sabzilarning miqdorlari teng yoki teng emasligini, qaysi buyumlar: chelakchalar yoki kurakchalar, qizil yoki ko'k doirachalar ko'p yoki kam ekanini aniqlaydilar. Taqqoslash uchun buyumlarning miqdori teng (2 va 2,3 va 3,4 va 4,5 va 5) va teng emas (2 va 3, 3 va 4, 4 va 5 ta buyumga ortiq yoki kam) doirachalar beriladi.

Tarbiyachi bolalarni buyumlar guruhlarini taqqoslaganda qanday obyektlar ko'p, qandaylari kam ekanini aytishga o'rgatadi («Qizil doirachalar ko'k doirachalardan ... ta ortiq, ko'k doirachalar qizil donrachalarga nisbatan ... ta kam, ko'k doirachalar nechta bo'lsa, qizil doirachalar ham shuncha»).

Tarbiyachi bir xil buyumlarning orasidagi miqdoriy munosabatlarni doim almashtirib turishi kerak. Masalan, shunday qilish kerakki, ko'k donrachalar qizil doirachalardan ham ko'p bo'lsin, ham kam bo'lsin, qizil doirachalar qancha bo'lsa, shuncha bo'lsin. Taqqoslanayotgan guruhlarining fazoviy holatlarini ham o'zgartirib turish kerak. Masalan, to'plam polotnosining goh ustki, goh pastki qatoriga ko'proq (kamroq) miqdorda buyumlarni joylashtirish kerak, bolalar kartochkada ham mos ravishda shu ishni bajarishlari kerak. Bunday mashqlarni bajarish jarayonida bolalar har xil turdagi va rangdagi buyumlar (ayiqchalar, mashinachalar, yashil, sariq, sharlar va h. k.) ortiq, kam, teng bo'lishi mumkinligini bilib oladilar.

Xulosa. O'quv yili oxirida bolalarga har xil o'lchamdagi buyumlar miqdorini taqqoslashni (ustiga yoki yoniga qo'yish bilan) o'rgatish kerak. Chunonchi, kichik va katta kubchalar guruhlarini taqqoslashda (har bir katta kubchaga bittadan kichik kubchani qo'yib) kichikintoylar bitta kichik kubcha juftsiz qolganini, demak, kichik kubchalar ko'p, katta kubchalar kam ekanini aniqlaydilar. Shunga o'xshash mashqlarda munosabatlarning, ya'ni katta ob'ektlar ko'p, kichiklari kam; kattalari kam, kichiklari ko'p; katta va kichik obyektlar miqdori teng kabi munosabatlarning har xil variantlarini o'rgatish kerak. Bu xil mashqlar jarayonida bolalar har xil analizatorlar yordamida idrok qilinadigan ikki guruh elementlarini juftlab taqqoslashni o'rganadilar. Katta va kichik buyumlarning tengligi ham, qator yoki biror geometrik shakl (masalan, doira, kvadrat, uchburchak) shaklida joylashtirilgan buyumlar tengligi ham shunday qaraladi. Tengliklarni tekshirish uchun bolalarga bir guruh buyumlarni

ikkinchi guruh buyumlari qarshisiga (juftlab) joylashtirish, ularni sanab chiqish va topilgan sonlarni taqqoslashni taklif qilish mumkin.

Shuningdek, tengsizliklarni taqqoslashga doir mashqlar o'tkazish kerak. Bunda bolalarga qandaydir buyumlar ikkinchi taqqoslanayotgan guruhdagi buyumlardan kam joy egallashiga qaramay (ularning joylashuvi, kattaligiga qarab), ko'p bo'lishi mumkinligini ko'rsatish kerak. Bu xil mashqlar bolani buyumlarning soni ularning o'lchami va joylashuvlariga bog'liq bo'lmashligini tushunishga olib keladi.

Adabiyotlar:

1. Bikbayeva N.U., Ibragimova Z.I., Qosimova X.I. Maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda elementar matematik tasavvurlarni shakllantirish. – T.: O'qituvchi, 1995 y.
2. Jumayev M. Maktabgacha yoshdagi bolalarda matematik tasavvurlarni shakllantirish metodikasi va nazariyasi. – T., 2007.
3. Mixaylova A., Nosova E. D., Stolyar A. A., Polyakova M. N., Verbenes A. M. Teorii i texnologii matematicheskogo razvitiya detey doshkolnogo vozrasta. – Izdatelstvo «Detsvo-press». Sankt-peterburg, 2008.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolda maktabgacha yoshdagi bolalarda predmetlar miqdorini idrok qilish, esda olib qolish va taqqoslashning o'ziga xos xususiyatlari bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной пословице изложены особенности восприятия, запоминания и сравнения количества предметов у дошкольников.

SUMMARY

This article describes the peculiarities of perception, memorization and comparison of the amount of objects in preschool children.

BOLALARNING MAKTAB TA'LIMIGA TAYYORGARLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLAR

Zunnunova N. M.

Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: didaktik o'yinlar, harakatli o'yinlar, tarbiyachining hikoyasi, suhbat, ta'limiy faoliyat, ekskursiyalar.

Ключевые слова: дидактические игры, подвижные игры, рассказ воспитателя, беседа, образовательная деятельность, экскурсии.

Key words: didactic Games, action games, educator's story, conversation, educational activities, excursions.

Kirish. O'yin. Tabiatning oddiy hodisa va predmetlari haqida bolalarning tasavvurlarini kengaytirish maqsadida o'tkaziladigan kuzatishlar bilan bir qatorda xilma xil o'yinlardan keng foydalaniladi. Bu o'yinlarda bolalar sezuvchanlik tajribasini orttiradilar, egallagan bilimlarini ijodiy o'zlashtiradilar. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda didaktik xarakterli va ijodiy o'yinlardan foydalaniladi.

Didaktik o'yinlar. Didaktik o'yinlarda bolalar o'zlarida tabiatdagi predmet va hodisalar hayvonlar va o'simliklar haqida mavjud bo'lgan bilimlarni aniqlaydilar, musitahkamlaydilar, kengaytiradilar. Ko'pgina o'yinlar bolalarni umumlashtirish hamda klassifikatsiya qilishga o'rgatadi. Didaktik o'yinlar, xotira, diqqat, kuzatuvchanlikning o'sishiga yordam beradi. Bolalarni mavjud bilimlardan yangi sharoitlardan foydalanishga o'rgatadi. Turli aqliy jarayonlarni faollashtiradi. Lug'atni boyitadi. Bolalarda birgalikda o'ynash ko'nikmasini tarbiyalashga yordam beradi. O'yin mashqlari predmet va hodisalarni sifati hamda xususiyatlariga ko'ra farqlashga o'rgatadi. Kuzatuvchanlikni o'stiradi. Bu o'yinlar butun guruh bolalari bilan yoki ularning bir qismi bilan o'tkaziladi. O'yin mashqlari kichik va o'rta guruhlarda alohida ahamiyatga ega. Katta guruhlariga esa u ta'limiy faoliyatning bir qismi hisoblanadi.

Harakatli o'yinlar. Tabiatshunoslik xarakteridagi harakatli o'yinlar hayvonlarning xatti-harakati ularning hayot tarziga taqlid qilish bilan bog'liq. Bolalar bu o'yinlarda harakatlarga tovushlarga taqlid qilib bilimlarni chuqurroq egallaydilar. O'yindan zavqlanish bolalardagi tabiatga bo'lgan qiziqishni chuqurlashtiradi.

Ijodiy o'yinlar. O'yinda bolalar ta'limiy faoliyat, ekskursiya, kundalik hayot jarayonida olingan tasavvurlarni aks ettiradilar. Kattalarning tabiatdagi mehnati haqidagi bilimni egallaydilar. Bunda ularda mehnatga ijodiy munosabat shakllanadi. Ular kattalarning tabiatdagi mehnatining ahamiyatini anglab oladilar. Tabiatdagi mehnat. Bolalar mehnat obektlari o'simliklarning xususiyatlari va sifatleri ularning tuzilishi ehtiyojlari rivojlanishining asosiy bosqichlari o'stirish usullari o'simliklar hayotidagi mavsumiy o'zgarishlar haqida hayvonlar, ularning tashki ko'rinishi ehtiyojlari, harakat qilish usullari, xatti-harakatlari, hayot tarzlari va uning mavsumiy o'zgarishlari haqida tasavvurga ega bo'ladilar. Ular yashash muhiti o'rtasida mutanosiblik o'rnatishni hayvonning tabiatdagi hayot tarzi va ularni tabiat burchagida parvarish qilishni o'rganadilar. Mehnatni tashkil etish shakllari va ularga rahbarlik qilish metodikasi maktabgacha ta'lim davomida murakkablashib boradi. Murakkablashish bolaning yosh imkoniyatlari, shuningdek, mehnat faoliyatining o'sishi tufayli aniqlanadi.

Og'zaki metodlar. Bolalarni tabiat bilan tanishtirishda tarbiyachining hikoyasidan tabiat haqidagi badiiy kitoblarni o'qishdan suhbatdan foydalaniladi. Og'zaki metodlarda foydalanishda tarbiyachi bolalarning nutqini tushunishga bo'lgan qobiliyatlarini uzoq muddatli ixtiyoriy diqqatlarini va so'z orqali berilayotgan mazmunga diqqatni qarata olishlarini, shuningdek, bolalarda muhokama, aniqlash, tizimlashtirish predmeti bo'luvchi u yoki bu hodisa yoki fakt haqida yorqin tasavvurlarning bor-yo'qligini e'tiborga oladi.

Tarbiyachining hikoyasi. Hikoyani idrok etish bolalar uchun anchagina murakkab aqliy faoliyatdir. Bola kattalar nutqini eshitishi va tinglay olishi hikoya davomida uni anglab olishi og'zaki tasvir asosida yetralicha jonli obrazlarni faol tasavvur qilishi tarbiyachi hikoyasidagi voqea hodisalarni bir biriga bog'liqligi hamda munosabatlarini aniqlash hamda tushunishi hikoya mazmunidagi yanglishlikni o'zining avvalgi bilim bilan qiyoslab ko'rishi lozim.

Suhbat. Didaktik vazifalardan kelib chiqqan holda suhbat ikki turga – oldindan o'tkaziladigan suhbatlar va yakuniy suhbatlarga bo'linadi. Bu suhbatlar mazmunan turli darajada bo'lishi mumkin: bировlar kuzatiladigan obektlarni tor doirada kuzatgandan so'ng, boshqalari hodisalarning keng doirasini qamrovlari hodisalarning keng doirasini qamrovchilarni – bolalarning jonsiz tabiat hodisalari, o'simliklar hayoti, hayvonlar, kishilarning mehnati haqidagi bilimlarini tizimlashtirish maqsadida o'tkaziladi.

Badiiy adabiyotni o'qish. O'z mazmuniga ko'ra ilmiy bo'lgan tabiatshunoslik haqidagi kitob ayni vaqtida san'atning bir turidir. Tabiatshunoslik kitobi bolalarda bilish huquqini, kuzatuvchanlikni, bilimga bo'lgan havasni tarbiyalash uchun boy material beradi.

Ta'limiy faoliyat. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish ta'limiy faoliyatlari bilimlarni bolalarning imkoniyatlari hamda o'rab turgan tabiatning xususiyatlarini nazarda tutgan holda izchil shakllantirish imkonini beradi. Tarbiyachi rahbarligida o'tadigan ta'limiy faoliyat larda guruhning barcha bolalarida dastur talablariga muvofiq elementar bilimlar shakllanadi. Asosiy bilim protseslari va bolalarning qobiliyatlari ma'lum tizim hamda izchillikda o'stiriladi. Kundalik hayotda kuzatish, o'yin, mehnat vaqtida bolalarning shaxsiy bilimlari yigilib boriladi. Ta'limiy faoliyatlar ularni aniqlash va tizimlashtirish imkonini beradi.

Ta'limiy faoliyatning ta'limiy vazifasi. Bu bolalarga ta'limiy faoliyatlarda berilish yoki aniqlanishi hamda konkretlashtirilishi lozim bo'lgan bilim hajmidir. Bunga yana bolalarning tabiatni bilishga bo'lgan qiziqishlarini shakllantirishni ko'shish mumkin. Ta'limiy faoliyatda hal etiladigan tarbiyali vazifalar. Tabiatga ijobiy ehtiyotkorona, g'amxo'rona munosabatni shakllantirish. Tabiatga estetik munosabatni o'stirishga yo'naladi. Ta'limiy faoliyatga tayyorlanish hamda uni o'tkazishda ta'limiy faoliyatning tuzilishi metodini to'g'ri aniqlash muhimdir. Metodni tanlash ta'limiy vazifalar xarakteri, tabiiy obyektning xususiyatlari, hamda bolalarning yoshiga bog'liqdir. Ta'limiy faoliyat davomida topshiriqni bajarishga barcha bolalarni jalb qilish muhimdir. Ta'limiy faoliyat oxirida qoidaga binoan tarbiyachi bolalarni malaka va ko'nikmalarini ularning ta'limiy faoliyatga munosabatlarini, qiziqishlarni pedagogik jihatdan baholaydi. Baholarning differensiyalashuvi bolalarning yoshiga bog'liq bo'ladi.

Ekskursiyalar. Ekskursiya bolalarni tabiat bilan tanishtiruvchi ta'limiy faoliyatlar turidan biridir. Ekskursiyalar vaqtida bola tabiat hodisalarini mavsumiy o'zgarishlarni tabiiy sharoitda kuzatish insonning hayot talablariga muvofiq tabiatni qanday o'zgarayotganini va tabiat kishilarga qanday xizmat qilayotganini ko'rish mumkin. Ekskursiya faoliyatlarining afzalligi yana shundaki, unda bolalar o'simlik va hayvonlar, ular yashaydigan muhitni ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Ekskursiyalar tufayli bolalarda kuzatuvchanlik, tabiatni o'zgarishiga qiziqish o'sadi. Ular predmetni sinchiklab kuzatish va uning xarakterini xususiyatlarini qayd qilishga odatlanadilar.

Tabiatning go'zalligi bolalarda chuqur hissiyotlar uyg'otadi, o'chmas taassurot qoldiradi. Estetik hissiyotlarning o'sishiga yordam beradi. Shu asosda yana tabiatga muhabbat, unga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, vatanga muhabbat shakllantiriladi.

Ekskursiyalarni uyushtirish. Ekskursiyadan ta'limiy faoliyat turi sifatida o'rta, katta, hamda tayyorlov guruhlarida foydalaniladi. Har bir ekskursiya uchun barcha bolalar egallashlari shart bo'lgan dastur mazmuni belgilanadi.

Kundalik hayotdagi ish. Ta'limiy faoliyat va ekaskursiyalardagi kuzatishlarni kundalik hayotdagi, shuningdek, boshqa shakllari bilan uzviy aloqada olib boriladi.

Sayrlar. Bolalarni tabiat bilan tanishtirish uchun sayrlardan keng foydalaniladi. Sayrlar vaqtida tarbiyachi bolalar tasavvurining shakllanishi uchun o'zok muddat talab qilinadigan tabiat hodisalari bilan tanishtirish imkoniga ega bo'ladi. Bolalarni qorning erishi, kurtaklarning bo'rtishi, maysaning paydo bo'lishi va shu kabilar bilan tanishtiriladi. Sayrlarda tabiiy materiallar kum, loy, suv, muz, barg, va shu kabilar bilan xilma-xil o'yinlarni tashkil etish mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalarda sezgi tajribasi yig'ladi, ular tabiat hodisalarini barcha aloqa va munosabatlarda tabiiy sharoitlarda ko'radilar. Sayrlar bolalarda qiziqish uyg'otadi, ularga katta quvonch, tabiat bilan munosabatda bulish esa lazzat baxsh etadi. Maktabgacha yoshdagi bolani tabiat bilan tanishtirish orqali bolaning har tomonlama bilimlarini egallashi psixik jarayonlarning rivojlanishi, qobiliyatlarini o'sishi, ilmiy dunyoqarashini shakllanishi, axloqiy sifatlarni, ijobiy xulq odatlarini o'zlashtirilishi estetik hissiyotlarni rivojlanishiga erishishda yordam beradi. Tabiatning go'zalligi bolalarda chuqur hissiyotlar uyg'otadi, o'chmas taassurot qoldiradi, estetik hissiyotlarning o'sishiga yordam beradi. Shu asosda ona tabiatga muhabbat, unga ehtiyotkorona munosabatda bo'lish, vatanga muhabbat shakllantirib, tabiatni o'rganishga qiziqish (jonli va jonsiz tabiatga) o'sadi.

Muhokama va natijalar. Tasviriy faoliyat bo'yicha maktabgacha ta'lim tashkiloti dasturi va maktabda tasviriy san'at dasturi bolalarda tevarak-atrofga nisbatan, san'at bolalarda estetik munosabatni tarbiyalash ijodiy qobiliyat va tasvirlashlarini rivojlantirishni ko'zda tutadi. Maktabgacha ta'lim tashkiloti mashg'ulotlarida, maktabda muvaffaqiyatli o'qib ketishlari uchun zarur bo'lgan vazifalar hal etiladi. Rasm, applikatsiya, loy ishlari jarayonida bolalarda fikr yuritishning analiz, sintez, takrorlash, konkretlashtirish kabilar shakllanadi. Shuningdek, bu jarayonlarda bolalar jamoada ishlashga, o'z harakatini o'rtoqlarining harakatiga bo'ysindirishga o'rganadilar. Bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotida tasviriy faoliyat ta'limiy faoliyatlari bolalarda, o'quv faoliyatida zarur bo'lgan malaka va ko'nikmalarni shakllantiradi. Bular: topshiriqni tinglash va yodda tutish malum vaqt orasida bajarish o'z ishini rejalashtirish va baholashga, boshlangan ishni oxiriga etkazishga, xato va kamchiliklarini topishga va uni tuzatishga material qurollarini va ish joyini tartibli saqlash va boshqalar.

Pedagoglarning olib borgan tekshirishlari shuni ko'rsatadiki maktabgacha ta'lim tashkilotida ta'lim-tarbiyaning bunday tizimi bolalarni maktabga tayyorlashga ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, boshqa psixologlar E.A. Labunskiy

va boshqalar tomonidan maktab o'quvchilarining tasvirlash faoliyatini o'rganish jarayonlari shuni ko'rsatib o'tadi, maktabda tasviriy san'at darslarini tuzilishi, bolalarning MTTda olgan bilim, malaka va ko'nikmalar asosida ularni hisobga olgan holda tashkil etiladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida tasviriy faoliyat ta'limiy faoliyatlarida bolalar, asosan, amaliy ish bajaradilar, sa'nat asarlari bilan rasmga qarab hikoya qilish, kitobdagi ilyustratsiyalarni ko'rib chiqish jarayonida tanishadilar, maktabda tasviriy san'atning turlari rang tasvir, grafik, haykaltaroshlik va dekorativ san'at asarlar bilan yanada chuqurroq tanishadilar maktabgacha ta'lim tashkilotida tasviriy faoliyat ta'limiy faoliyatlari xilma-xildir, rasm, mazmunli dekorativ va loy applikasiya ta'limiy faoliyatlari. Maktabgacha ta'lim tashkilotida ta'limiy faoliyatlarning hammasiga katta ahamiyat beriladi. Maktabda esa tasviriy san'at darslarining rasm (naturaga qarab) mavzu asosida va dekorativ turlari o'tkaziladi. Bunda predmetli rasm bo'yicha naturaga qarab rasm chizish o'quv predmeti ahamiyatiga ega bo'ladi. Loy applikasiya, qurish-yasash bo'yicha amaliy ishlar maktabda ishlar qo'l mehnatiga kiritiladi. Boshlang'ich sinf tasviriy san'at dasturini analizi, ishni ko'rsatadiki, predmetli, rasm bo'yicha o'quv vazifalarini ancha murakablik kiritilishdan tashqari MTT dasturi bo'yicha ayrim takrorlash ishlari kiritildi. 1-sinfda bolalar doira, kvadrat, turtburchak, oval kabi tuzilishga ega bo'lgan predmetlarni aniqlashga o'rganadilar, bolalar oldiga MTTda qo'yilgan vazifa rasm chizish texnikasini egallash bo'yicha qo'yiladi. Bunga sabab, hamma bolalar MTTdan maktabga kelmaydilar va shu sababli bolalar bilan ishni maktabga kelguncha tayyorlov guruhda olgan bilimlaridan boshlash lozim. Mavzu asosida rasm chizish MTTda o'tkaziladigan mazmunli rasmni davomi sifatida o'tkaziladi. Bolalar tevarak-atrofdagi hodisa va predmetlarni kuzatib, ko'rib chiqadilar, so'ng xotiralariga asoslanib, ularni chizadilar. O'quvchilar obyektlar o'rtasidagi mazmunli bog'lanishlarni tasvirlashga uzoqdagi predmetlarni kichiklashtirib tasvirlaydilar.

Dekorativ rasm maktabda texnik tartiblar bo'yicha vazifalar qo'yiladi, ya'ni naqsh tuzilishi ketma-ketligida tasvirlash bilan birgalikda yordamchi chiziqlardan foydalanish va o'z ishlarda xalq amaliy dekorativ san'at elementlaridan foydalanishga san'at haqida o'tkaziladigan dars suhbat jarayonida o'rganadilar. Bolalarni tasviriy san'atga o'rgatish metodlaridan bolalarni xususiyatlarini hisobga olgan holda foydalanish lozim. Katta maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar va kichik o'quvchilarining ish xususiyatlari o'rtasida ko'p yaqinlik bor. Shuning uchun u yoki ularni o'rgatish metodikasi o'rtasida ham ko'p o'xshashlik bor. Maktabda o'qituvchining rasmini ba'zi bir elementini ko'rsatish va shu jarayonda tushuntirish tarbiyachining ish usullarini ko'rsatib berishga yaqin turadi. Maktabda ishning ketma-ketligi tartibli ko'rinishda bo'ladi. Agar

tasvirlanadigan predmetning tuzilishi sodda bo'lsa, tartib tushuntirilgandan so'ng, o'chirib tashlanadi. Agarda murakkab tuzilishga ega bo'lgan predmetni tasvirlanganda esa, o'qituvchining doskada ko'rsatib berishi bilan ketma-ket tasvirlaydilar. O'qituvchi predmetning umumiy konturini qalamning uchi bilan yengilgina belgilab chiqib, uning kengligini balandligini ham belgilab ko'rsatadi. So'ng o'quvchi predmetni xomaki rasmi bilan naturani solishtirib uning qismlarini, shaklini va aniqlaydi, tuzatadi.

Ish jarayonida ko'rsatish va analiz qilish uchun rasmlar to'plami, bolalar kitobchalaridagi rangli rasmlar, shuningdek, o'quv xarakteriga ega bo'lgan alohida rasmlaridan foydalanadi. Rasm bo'yicha o'tkaziladigan har bir dars o'qituvchining suhbatidan va tushuntirishdan va rasmni nimadan boshlash kerakligini tushuntirishdan boshlanadi. Ishni amaliy bajarilishga o'tishda o'qituvchi bolalarining tartibli ravishda chizishi va qoida va yo'llarni eslatib turadi. Katta maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalar va kichik maktab o'quvchilarining ishiga yoki rasmiga qo'yilgan talablar bir-biriga juda yaqin. Bolalar ishini analiz qilishda diqqatni predmet proporsiyasi, konstruksiyasi, qismlarining bog'liqligi, rang va kompozitsion tuzilishiga tortish lozim. Shunday qilib boshlang'ich sinflarda ta'lim-tarbiya masalalarining muvaffaqiyatli hal etilishi, bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotda olib boriladigan tasvirlash ta'limiy faoliyatlari bilan uzviy ravishda olib boriladi. Bolalarni maktabga tayyorlash maktabgacha ta'lim tashkilotlarida amalga oshiriladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari katta guruhdagi kuzatishlar bo'yicha rasm chizishga katta e'tibor beriladi, chunki bu narsa bolalarni naturaga qarab rasm chizishga tayyorlashda bosqich hisoblanadi. Bu narsa bolalarda ko'rish xotirasini rivojlantiradi, ba'zida predmet bolalarda natura sifatida to'g'ri tasvirlashga yordam beradi. Bolalar guruhdagi olib boriladigan tasviriy faoliyat ta'limiy faoliyatlarida, qalamdan, mo'yqalamdan erkin foydalanishga o'z xarakterini va qo'l kuchini idora etishga o'rganadilar. Bu malakani egallash, bolalarda qo'lini yengil, erkin bir tekisdagi harakat qilish xususiyatlarini rivojlantiradi. Bolalar turli shakldagi, kattalikdagi, turli proporsiyadagi predmetlarni chizish jarayonida predmetning ish xususiyatiga qarab yo'nalishni saqlash zarurligiga, harakatini, predmetning uzunligiga mos ravishda harakatlanishga o'rganadilar. Bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotida olib boriladigan tasviriy faoliyat materialdan toza va tartibli foydalanishga o'rganadilar ularni toza saqlashga faqat zarur materiallardan foydalanishga, ularni ishlatish yo'llarini rejalashtirishga o'rganadilar. Bu ta'limiy faoliyat bolalarda diqqatni, ko'rish xotirasini rivojlantiradi. Bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotining tayyorlov guruhida naturaga qarab rasm chizish yoki tasvirlashga nisbatan talablar oshadi va bu talablar maktab talabiga yaqinlashadi.

Bolalar naturani analiz qilishga butun umumiy formani xomaki qog'ozga tushirib olishga, rasmni naturaga solishtirishga, xato va kamchiliklarini to'g'rilashga, naturaga o'xshatishga urindilar.

Naturaga qarab tasvirlashda ishning ketma-ketligini ko'rsatib, bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotining tayyorlov va katta guruhida o'rganishning boshlang'ich bosqichidagina amalga oshiriladi. Ko'rsatishda doimo foydalanish, bolalarni rasmni mehanik ravishda ishlashga odatlantirib qo'yadi. Bolalar naturaga qarab tasvirlash bularning barchasi bolalarni barcha darslarda, ayniqsa, mehnat darslarida o'quv faoliyatining muvaffaqiyatli bo'lishiga ta'sir etadi.

Xulosa. Bolalarni tasviriy faoliyat ta'limiy faoliyatlari geometrik shakllarni topa olish yoki ko'ra olishga, ularni terminlar bilan atashga, kengligi kattaligi, o'zunligi, balandligini, qismlarning bir-biriga nisbatan fazoviy joylashishini bilan tanishishni bolalarni maktabni 1-sinfda elementar matematik tushunchalarini puxta egallashlariga yordam beradi. Bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotida kerakli materiallardan qurish-yasash bolalarda ko'z bilan chamalashni shakllantiradi va bolalarni maktabdagi texnik darslarni egallashga yoki o'zlashtirishga yordam beradi. Bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotining katta guruhidagi naturaga qarab rasm chizish mashg'ulotlarda mantiqiy fikr yuritishga, kuzatishga asosiy ajratib ko'rishga predmetni fazoviy xususiyatlarini analiz qilishga o'zlari mustaqil ravishda tasvirlash vositalarini tanlashga o'rganadilar. Bularning hammasi esa maktabda o'qish protsessida zarurdir. Shunday qilib, tasviriy faoliyat mashg'ulotlarida bolalardagi badiiy did va ijodiy qobiliyatlar o'sadi va bu orqali maktabda o'qishga tayyorlanib boriladi.

Adabiyotlar:

1. Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – Toshkent: Sharq. 1997.
2. O'zbekiston Respublikasining «Ta'limi to'g'risida»gi Qonuni.
3. Maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim- tarbiyasiga qo'yiladigan davlat talablari. Tuzuvchilar Rasulova M, Abdurahmonova X. va boshqalar. – Toshkent, 2000.
4. Bolalarni maktabga o'qishga tayyorlash (ilmiy maqolalar to'plami). Toshkent: O'z PFITI, 1997.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada bolalarning maktab ta'limiga tayyorgarligiga ta'sir etuvchi omillar bayon etilgan. Olingan xulosalar asosida takliflar ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описаны факторы, влияющие на готовность детей к школьному обучению. На основе полученных выводов разрабатываются предложения.

SUMMARY

This article describes the factors that affect the preparation of children for school education. Based on the conclusions drawn, proposals were developed.

MAKTABGACHA TA'LIMDA BOLALARNI MAKTAB TA'LIMIGA TAYYORLASHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

Zunnunova N. M.

Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: tayyorlov, guruh, maktab ta'limi, psixologik xususiyatlar, jismoniy yetuklik, aqliy yetuklik, ma'naviy yetuklik, axloqiy- irodaviy xususiyatlar, so'z boyligi.

Ключевые слова: подготовительность, группа, школьное образование, психологические особенности, физическая зрелость, умственная зрелость, духовная зрелость, нравственно - волевые особенности, словарный запас.

Key words: preparation, group, school education, psychological characteristics, physical maturity, mental maturity, spiritual maturity, moral - volitional traits, vocabulary.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida maktabgacha ta'lim to'g'ri sidagi Nizomga muvofiq bola maktabgacha ta'limni uyda, ota-onalarning mustaqil ta'lim berishi orqali yoki doimiy faoliyat ko'rsatadigan maktabgacha ta'lim tashkilotlarida, shuningdek, maktabgacha ta'lim tashkilotlariga jalb qilinmagan bolalar uchun maktabgacha ta'lim tashkilotlarda, maktablarda, mahallalarda tashkil etilgan maxsus guruhlar yoki markazlarda oladi. Bu yerda ular haftada 2-3 marta shug'ullanishadi. Ota-onalarga maktabgacha ta'lim shaklini tanlash huquqi beriladi. 6-7 yoshli bolaning maktab ta'limiga tayyorligini aniqlashda maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanuvchilar asosiy shart hisoblanmish – bolaning maktabga tayyorligi maktabgacha va maktab davridagi hayot tarzi hamda faoliyati uchun ko'prik vazifasini utashini, oila yoki maktabgacha ta'lim tashkilotdagi ta'lim-tarbiya sharoitlarida maktab ta'limiga ozorsiz o'tkazishni ta'minlash zarurligini hisobga olishlari lozim. Maktabgacha yoshdagi bolaning maktab ta'limiga utishi hamisha uning hayoti, axloqi, qiziqishi va munosabatlarida anchayin jiddiy o'zgarishlarni yuzaga chiqaradi. Shuning uchun bolani yoki uydayok maktab ta'limiga tayyorlash, uni uncha qiyin bo'lmagan bilim, tushuncha, ko'nikma va malakalar bilan tanishtirish kerak bo'ladi. Yetakchi mutaxassislarning fikriga ko'ra, «Maktabga tayyorgarlik» tushunchasi bolani maktabga tayyorlashning quyidagi yo'nalishlarini o'z ichiga oladi:

- jismoniy;
- shaxsiy (ruhiy);

- aqliy;
- maxsus tayyorgarlik.

Jismoniy tayyorgarlik bolaning sog'lomligi, harakat ko'nikmalari va sifati, qo'l mushaklari va ko'rish-motor muvofiqligi rivojlanganligi bilan izohlanadi. Shaxsiy tayyorligi, atrof-muhitga, kattalarga, tengdoshlariga, o'simliklar dunyosiga, tabiiy hodisalarga munosabati, shaxsiy madaniyatning shakllanganligini nazarda tutadi. Aqliy tayyorgarlik bolaning obrazli va mantiqiy fikrlashi, bilimga qiziqishi, mustaqilligi, o'zini-o'zi nazorat qilishi hamda o'quv faoliyatini kuzatish, eshitish, eslab qolish, solishtirish kabi asosiy turlarini bilishini o'z ichiga oladi. Bolaning maktabda ta'lim olishi samarasi uning ona tilini bilishiga va nutqni qanchalik rivojlanganligiga ko'proq bog'liq bo'ladi. Chunki butun o'quv faoliyati shularga, ya'ni nutqiy-mantiqiy rivoji, bolaning kattalarning yordamisiz mustaqil fikrlashi, til malakasining rivojlanganligi, hikoya qilish, mulohaza yuritish, o'z tasavvurini izohlay olish, tushunarli qilib bayon etish kabi omillar asosiga quriladi. Shuningdek, bolaning maktabda ta'lim olishi uchun amaliy intellekt rivoji, ya'ni uning namunani chizish, aytib turiladigan bayoniy topshiriqni bajarishi ham muhim sanaladi. Va nihoyat, maxsus tayyorgarlik bolani savodxonlikka o'rgatish va uning maktabning 1-sinf o'quv dasturi materialini yetarli darajada egallash haqidagi tushunchasini shakllantirishni nazarda tutadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bolalarni maktabga tayyorlash, birinchidan bolalar bog'chasida tarbiyaviy ishni maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni umumiy, har tomonlama rivojlantirishning yuqori darajasini ta'minlaydigan, ikkinchidan bolalarni maktabning boshlang'ich sinflarida o'zlashtirishlari lozim bo'lgan o'quv fanlarini egallashga maxsus tayyorlashni ta'minlaydigan qilib tashkil etilishini nazarda tutadi. Shunga ko'ra zamonaviy psixologik-pedagogik adabiyotda (A.V.Zaparojets, A.A.Venger, G.M.Lyamina, G.G.Petrogenko, J.V.Taruntaeva va boshqalar) tayyorgarlik tushunchasi bola shaxsining rivojlantirish sifatida aniqlanadi va ikkita o'zaro bog'langan jihatlarida: «Maktabga o'qishga umumiy psixologik tayyorgarlik» va «Maxsus tayyorgarlik» tarzida ko'rib chiqiladi. Maktabga umumiy tayyorgarlik MTT ning maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarni har tomonlama tarbiyalashga oid davomli, maqsadga muvofiq ta'lim- tarbiyaviy ishning muhim yakuni sifatida namoyon bo'ladi.

Muhokama va natijalar. Bolalarni maktabda o'qitishning samaradorligi ko'p jihatdan ularning tayyorgarlik darajalariga bog'liq bo'ladi. Maktabda o'qishga tayyorgarlik – maktabgacha ta'lim tashkiloti va oilada maktabgacha ta'lim yoshidagi bolaga qo'yiladigan talablar orqali aniqlanadi. Bu talablarning o'ziga xos tomoni o'quvchining yangi ijtimoiy- psixologik o'rni bilan bog'liq. Bola o'z oldiga qo'yiladigan vazifalarni bajarishga tayyorlangan bo'lishi lozim. Maktabga

kirish bola hayotidagi odatiy turmush tarzi, atrofdagilar bilan munosabat tizimining o'zgarishiga aloqador muhim davrdir. Bola hayotida birinchi bor markaziy o'rinni ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan o'quv faoliyati egallaydi. Unga odatiy bo'lgan erkin o'yin faoliyatidan farqli ularok, endi ta'lim majburiy bo'ladi va birinchi sinf o'quvchisidan 4 ta jiddiy munosabat talab qilinadi. Ta'lim faoliyatining etakchi turi sifatida bolaning kundalik hayot jarayonini qayta quradi: kun tartibi o'zgaradi, erkin o'yinlar vaqti kiskaradi. Bolaning mustaqilligi va uyushganligi, uning ishchanligi va intizomlilikka talablar jiddiy ravishda ortadi. Maktabgacha yoshdagi bolalikka nisbatan o'quvchining o'z xatti-harakati, majburiyatlarini bajarishga shaxsiy ma'suliyati ancha-muncha ortadi.

Maktabga umumiy tayyorgarlik bolaning maktabga borish vaqtiga kelib aqliy, ma'naviy, estetik va jismoniy rivojlanishda erishgan shunday darajasidirki, u bolaning maktab ta'limining yangi sharoitlariga va o'quv materialining ongli egallashga faol kirib borishlari uchun zarur asosni yaratadi. Umumiy tayyorgarlik bola maktab ta'limiga utish davriga kelib erishadigan psixik rivojlanishning muayyan darajasi bilan ifodalanadi. Psixologik tayyorgarlik tushunchasi maktab ta'limi nuqtai nazaridan 1-sinfga borayotgan bola psixik rivojlanishidagi muhim sifat ko'rsatkichlarini muvaffaqiyatli jamlaydi. Maktab ta'limiga psixologik tayyorgarlik bolaning o'qishga intilishi o'quvchi bulish ishtiyoqida bilish faoliyati va tafakkur operatsiyalarining yetarlicha yuqori darajasi bolaning o'quv faoliyati elementlarini egallashi, iroda va ijtimoiy rivojlanishning muayyan darajasida namoyon bo'lishda asoslangan tayyorlikni o'z ichiga oladi. Bolani maktabga psixologik tayyorgarligining barcha komponentlari bolani sinf jamoasiga olib kirish, maktabda o'quv materialini ongni faol egallash keng doiradagi maktabga oid majburiyatlarni bajarishni kamrab oladi. Bolani maktabga maxsus ravishda tayyorligi maktabda o'qishga umumiy psixologik tayyorligiga qo'shimchadir. U bolada matematika va ona tili kabi o'quv fanlarini o'rganish uchun zarur bo'lgan maxsus bilim, ko'nikma va malakalarning mavjudligiga ko'ra aniqlanadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalarda eng oddiy matematika tasavvurlarini tarkib toptirish, nutqni o'stirish hamda savodni egallashga tayyorlanish yuzasidan o'tkaziladigan jadal ish bolalarni maktabda o'qishga maxsus tayyorlashning zarur darajasini ta'minlaydi. Maktabga qatnaydigan bola yangi turmush tarziga kishilar bilan o'zaro munosabatning yangi tizimiga, faol aqliy faoliyatga tayyorlangan bo'lishi darkor. U yangi jiddiy majburiyatlarni uddalashi uchun jismoniy rivojlanishda muayyan darajaga erishgan bo'lishi kerak. Bolaning maktabda (o'qishga axloqiy-irodaviy tayyorgarlik) umumiy tayyorligi mazmunida bir necha o'zaro bog'langan jihatlar mavjud bo'lib, ulardan muhimlari ma'naviy, irodaviy, aqliy, jismoniy tayyorgarlikdir.

Maktabda o'qishga axloqiy-irodaviy tayyorlik bolaning maktabgacha bolalik oxiriga kelib axloqiy xatti-harakat, iroda, axloqiy hissiyotlar va ong rivojida unga yangi ijtimoiy nuqtai nazarni faol egallashiga hamda o'zining o'qituvchi va sinfdoshlari bilan o'zaro munosabatlarini axloqiy asosda qurishga imkon beradigan darajaga erishishida ifodalanadi. Axloqiy irodaviy tayyorlik katta maktabgacha ta'lim yoshidagi bola shaxsiy xulq-atvori rivojining muayyan darajasida namoyon bo'ladi. Bu munosabatda bolaning maktabgacha ta'lim yoshi davomida rivojlanadigan o'z xulq-atvorini boshqari qobiliyati: qoidani yoki tarbiyachi talablarini ongli bajarish, daf'atan asabiylashib ketishga erk bermaslik, qo'yilgan maqsadga erishishda qat'iyatni namoyon qilish, kerakli ishni o'ziga tortadigan, ammo maqsaddan chalg'itadiganiga qarshi o'larok bajarish ko'nikmasi va shu kabilar e'tiborga loyiqdir.

Bo'lajak o'quvchi xulq-atvoridagi ixtiyoriylikning rivojlanish asosini maktabgacha ta'lim yoshi oxiriga kelib tarkib topadigan sabablar, o'zaro buysunuvchilari tashkil qiladi. Maktabga axloqiy-irodaviy tayyorlikning tarkib topishida, shuningdek, katta maktabgacha ta'lim yoshidagi bola shaxsiy xulq-atvoridagi mustaqillik uyushganlik va intizomlilik kabi xususiyatlar ahamiyatlidir. Mustaqillik bilan uzviy bog'langan xulq-atvor qoidalarini bajarish, yangi sharoitlarda harakatning to'g'ri, odatiy usullaridan foydalanish, yordam berishga tayyorlik qobiliyatidir. Mustaqillik va xulq-atvordagi uyushganlik intizomlilik bilan xulq-atvordagi maqsadga yo'nalganlikda, o'z faoliyatini maktabgacha ta'lim tashkilotda qabul qilingan qoidalarga muvofiq ongli tashkil eta bilishda, faoliyat natijasiga erisha bilish va uni nazorat qilish, o'z xulq-atvorini boshqa bolalarniki bilan muvofiqlashtirish, o'z xatti-harakatlari uchun shaxsiy ma'suliyatni his qilishda o'z ifodasini topadi. Maktabga axloqiy-irodaviy tayyorlikning boshqa muhim tarkibiy qismi bolaning katta yoshlilar va tengqurlari bilan o'zaro munosabatlarini qoidalarga muvofiq tashkil eta bilishdir. Tajribaning ko'rsatishicha, maktabdagi o'qish sharoitlariga moslashish oldingi yillarda bolalarda «jamoatchilik» sifatlari: do'stlarga nisbatan xayrixoh, hurmat bilan munosabatda bo'lish, tashkilotchilik ko'nikmalari, xushmuomalalik, g'amxo'rlik bildirish, o'zaro yordamga hozirlikning qanchalik muvaffaqiyatli shakllantirilganligiga bevosita bog'liqligini ko'rsatadi.

Bola xulq-atvorida jamoachilik hislarida bunday majmuaning mavjudligi uning maktabga axloqiy tayyorgarligining ko'rsatkichi bo'la oladi va yangi jamoada tengqurlari bilan muomalada ko'tarinki, ijobiy ruhni yuzaga keltiradi. Maktabga axloqiy-irodaviy tayyorlik, shuningdek, axloqiy hissiyot va bola ongi rivojining muayyan darajasi bilan ham ifodalanadi. Bu o'rinda eng ibratlisi bolalarning axloqiy xulq-atvorining ijtimoiy ahamiyatini tushunish, ularda

o'z xatti-harakatlarini mustaqil baholash qobiliyatini rivojlantirish, ma'suliyat, haqgo'ylik, insoniylik va fuqarolik hissiyotlari elementlarini shakllantiridir. Axloqiy-irodaviy tayyorlik tarkibiga maktabgacha ta'lim yoshidagi bolaning mehnatga munosabatini ifodalovchi sifatlar majmui ham kiradi. Bu mehnat qilish ishtiyoqi, atrofdagilar mehnatiga hurmat, zarur mehnat malakalarini egallashdir.

Maktabga aqliy tayyorlikning muhim tarkibiy qismi maktabga o'qishga kirayotgan bolada atrof, dunyo haqida yetarlicha keng bilish boyligining mavjud bo'lishidir. Bilimlarning bu fondi o'qituvchi o'z ishini tashkil etishda tayanadigan zarur asos hisoblanadi. Bolani maktabga aqliy tayyorligida bolalar egallagan bilimlarning sifati ahamiyatlidir.

Bilimlar sifatining ko'rsatkichi birinchi navbatda ularni bolalar tomonidan ongli egallaganligi; tasavvurlarining aniq va tabaqalashtirilganligi; oddiy tushunchlar mazmuni va hajmining to'liqligi; o'zlariga tushunarli o'quv va amaliy vazifalarni hal etishda bilimlarni mustaqil qo'llay olish qobiliyatlari; muntazamlilik, ya'ni maktabgacha ta'lim yoshidagilarning narsa va hodisalar o'rtasidagi tushunarli, muhim aloqa hamda munosabatlarni aks ettira bilish qobiliyatidir.

Bola maktabga aqliy tayyorgarligining tarkibiy qismi bola bilish faoliyatini muayyan darajada rivojlangan bo'lishidir. Bu o'rinda, birinchidan, bilish jarayonining o'sib boruvchi ixtiyoriyligi; materialni ma'no jihatdan ixtiyoriy eslab qolish va takror ifodalash, narsa va hodisalarni rejali idrok etish, qo'yilgan bilish va amaliy masalalarni maqsadga muvofiq hal etish qobiliyati va shu kabilar; ikkinchidan, bilish jarayonlari sifatini oshirish: sezgilarning aniqligi, idrokning to'liq va tabaqalashtirilganligi, eslab qolish va takror ifodalashning tez va aniqligi; uchinchidan, bolada atrof-dunyoga bilish munosabatlari, bilimlarni egallash va maktabda o'qishga intilishning mavjudligi muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabga aqliy tayyorlikni shakllantirishda bo'lajak o'quvchi tafakkur faoliyatining umumiy darajasi muhim ahamiyatga ega.

MTTning bolalarni aqliy tarbiyalashga oid olib borayotgan muntazam, maqsadga muvofiq ish sharoitlarida bolalarda (faoliyat) tafakkur faoliyatida narsalarning ko'p tomonlama tahlil qilish qobiliyati, ijtimoiy tarkib topgan sensor etalonlardan fan hamda hodisalar xususiyat va sifatlarini tadqiq qilishda foydalana bilish narsa va hodisalardagi asosiy aloqa, bog'liqlik, belgilarni aniqlash asosida oddiy umumlashtirishlar qilish qobiliyati, o'xshashlik va farqlanuvchi belgilarni izchil ajratish asosida narsalarni qiyoslashni amalga oshirish ko'nikmasi tarkib toptiriladi. Bo'lajak o'quvchilarda aqliy faoliyatning elementar mustaqilligi: o'z amaliy faoliyatni mustaqil rejalashtirish va uni reja asosida amalga oshirish ko'nikmasi, oddiy bilish vazifasini qo'yish va uni hal etish ko'nikmasi va shu

kabilar rivojlaniriladi. Maktabda aqliy tayyorlik, shuningdek, bolalar tomonidan o'quv faoliyati elementlarining egallab olinishini ham o'z ichiga oladi.

Xulosa. Bolalar muntazam ta'lim sharoitlarida maktabgacha bolalik oxiriga kelib, o'quv faoliyatining asosiy tarkibiy qismlarini: tushunarli o'quv vazifasini qabul qilish, tarbiyachining ko'rsatmalarini tushunish va aniq bajarishni ishni kattalar tomonidan ko'rsatilgan usullaridan foydalanib bajarib bir natijaga erishish, o'z faoliyati, xulq-atvori, topshiriqlarni bajarish sifati ustidan nazorat qilish ko'nikmasini, o'zining va boshqa bolalarning ishlariga tankidiy baho berish qobiliyatini, egallab olishlari kerak. Nutqning qanchalik yuqori darajada rivojlangan bo'lishi bola maktabga aqliy tayyorgarligining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Tovushni aniq talaffuz qilish, lug'atning boyligi, o'z fikrini mantiqiy va grammatik to'g'ri bayon qila bilish, madaniy nutq muomalasi – bularning barchasi maktabda muvaffaqiyatli o'qishning zaruriy sharti hisoblanadi. Aqliy tayyorlik tarkibiga, shuningdek, savodning boshlang'ich asoslari, oddiy matematik tasavvurlar, ona tili yetarlicha keng bilim, ko'nikma va malakalar doirasi ham kiradi. Shunday qilib, maktabdagi o'qishga aqliy tayyorlik bolalarni aqliy va nutqiy rivojlantirishning o'zaro bog'langan tarkibiy qismlardan tarkib topadi. Bilish faoliyati, bilish qiziqishlari, bola tafakkuri usullari, atrof dunyo haqidagi anglangan tizimlashtirilgan tasavvurlar hamda elementlar tasavvurlar, nutq va elementar o'quv faoliyati umumiy darajasining birligi bolalarda maktabdagi o'quv materialini egallashga aqliy tayyorlikni vujudga keltiradi.

Adabiyotlar:

1. "Ilk qadam" davlat o'quv davturi, Toshkent-2019.
2. Davlat ta'lim standartlari.
3. "Ilk qadam" davlat o'quv davturi. – Toshkent, 2018.
4. Hasanboeva O.U. va boshq. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. – Toshkent: Ilm ziyo, 2006.
5. Qayumova N.M. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2013.
6. Yusupova P. Maktabgacha tarbiya pedagogikasi. – Toshkent, 1997.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada maktabgacha ta'limda bolalarni maktab ta'limiga tayyorlashning asosiy yo'nalishlari bayon etilgan. Xususan, axloqiy-irodaviy, aqliy va jismoniy tayyorligi tushunchasi va xususiyatlari haqida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье изложены основные направления подготовки детей к школьному обучению в дошкольном образовании. В частности, говорилось о понятии и особенностях морально-волевой, психической и физической подготовленности.

SUMMARY

This article describes the main areas of preparation of children for school education in preschool education. In particular, the concept and features of moral-volitional, mental and physical readiness were mentioned.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGINI TAKOMILLASHTIRISHNING DIDAKTIK ASOSLARI

Qayumova O.B.

Guliston davlat universiteti tayanch doktranti

Tayanch so'zlar: didaktik o'yinlar texnologiyasi, interfaol metod, kombinatsiya, o'quv-bilish faolligi, innovatsion prinsip, shakldosh va ma'nodosh so'zlar.

Ключевые слова: технология дидактических игр, интерактивный метод, сочетание, учебная деятельность, инновационный принцип, однотипные и значимые слова.

Key words: technology of didactic games, interactive method, combination, learning activity, innovative principle, similar and meaningful words.

Kirish. Bugungi kun shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir paytda boshqa sohalar kabi ilm-fan sohasi ham rivojlanishlarni, bidimlarni yangicha qarashlar bilan o'rganishni talab etmoqda. Bu esa o'z navbatida, har bir fanga doir yangicha metodologik prinsiplarni, yangicha ta'lim texnologiyalarini kashf etish, rivojlantirishni taqozo qilmoqda.

Ona tili fanidan davlat ta'lim standartlari – DTSning malaka talablari bo'yicha o'quvchi shaxsida shakllantirilajak o'z-o'zini jismoniy, ma'naviy, ruhiy, intellektual va kreativ rivojlantirish; kamolotga intilish, mustaqil o'qib-o'rganish; nutqiy kommunikativ kompetensiyasini muntazam oshirib borish; o'z bilimi, xatti-harakatini baholash va mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyasini egallash, til imkoniyatlaridan foydalangan holda fikrni to'g'ri, ravon bayon eta olish qobiliyatini rivojlantirish kabi me'yorlarga alohida e'tibor qaratilgan [2].

Adabiyotlar sharhi. Nazariy tahlil “nutq” tushunchasiga mavjud tilshunoslik, pedagogik, psixologik hamda metodik adabiyotlarda turlicha izohlar berilganligini ko'rsatdi. Xususan, “Pedagogik ensiklopedik lug'at”da nutq “insonlarning til vositasida amalga oshiriladigan muloqot (kommunikatsiya) shakli bo'lib, u fikrni ifodalash vositasi bo'lishi bilan birga fikrlashning asosiy mexanizmi” [4, 15-b.], “O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi”da nutq deganda uning og'zaki (ovozli) va yozma ravishda namoyon bo'lishidagi jarayonlar, ya'ni so'zlash jarayoni va uning natijasi (xotirada saqlangan yoki yozuvda qayd etilgan nutqiy fikrlar, asarlar)” [6, 424-425-b.], deya e'tirof etiladi. Psixologlar

tomonidan nutq “odam tomonidan ijtimoiy-tarixiy tajribani o‘zlashtirish va avlodlarga berish yoki o‘zaro aloqa o‘rnatish yoki o‘z harakatlarini rejalashtirish maqsadida tildan foydalanish jarayoni” [5, 192-b.], deb ta’riflangan. Metodik olimlar tomonidan nutq “kishi faoliyatining turi, til vositalari (so‘z, so‘z birikmasi, gap) asosida tafakkurni ishga solish” sifatida ham talqin etilgan. Bir so‘z bilan aytganda, nutq ijtimoiy sub’ektlarning til vositasida amalga oshiriladigan faoliyat turidir.

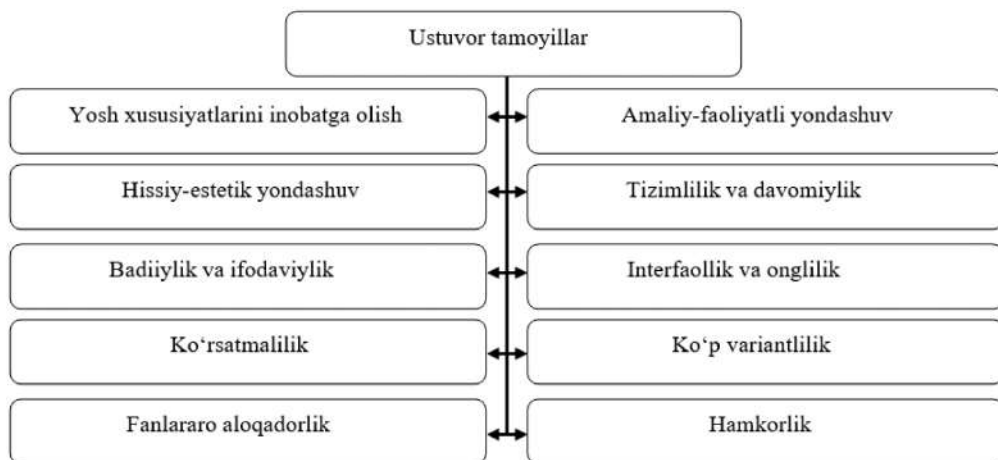
Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. “Ona tili va o‘qish savodxonligi kitobi” darsliklarida berilgan matnlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida nutq ko‘nikmalarini shakllantirishda vosita hisoblanadi. Boshlang‘ich sinflarda ona tili va o‘qish savodxonligi darslarining asosiy maqsadi o‘quvchilarni matn mazmunini to‘g‘ri tushunish, ongli va ifodali o‘qiy olish, matnda berilgan axborotni idrok qilish, matnda ifodalangan voqelikka nisbatan munosabat bildirishga tayyorlashdir. Shunga ko‘ra, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi metodik tayyorgarlikni darsning maqsadi, o‘rganilayotgan materialning mazmuni, o‘quvchilarning mavjud bilim, ko‘nikma, malakalari darajasiga ko‘ra amalga oshiradi. O‘quvchilarni asar matnini o‘qishga tayyorlashda, birinchi navbatda, ularni matn mavzusi, tili, g‘oyaviy mazmuni va badiiy-estetik qiymati bilan tanishtirish, matn mazmunidan tegishli xulosa chiqarishga e’tibor qaratiladi. O‘qish faoliyati ham nutqning alohida ko‘rinishi hisoblanadi.

O‘quvchining o‘z fikrini qanchalik mazmunli, aniq va to‘g‘ri ifodalay olishi uning o‘quv-bilish faolligi darajasini, ko‘nikma va malakalarini aniqlashga imkon beradi. O‘qish savodxonligi darslarida matnni idrok qilish va mazmun-mohiyatini o‘zlashtirish yuzasidan qo‘yilgan savol va topshiriqlar o‘quvchilarni o‘ylashga majbur qilishi, javob berishda muallif qo‘llagan iboralardan, badiiy tasvir vositalaridan foydalanishga qaratilishi, nutqda ko‘proq o‘zi uchun yangi so‘z va iboralarni ishlatishga undashi lozim.

Matnni o‘qish ko‘nikmasiga egalik, o‘z navbatida, o‘quvchi nutqini boyituvchi muhim omillardan biri sanaladi.

Boshlang‘ich ta’limga oid “Umumiy o‘rta ta’limning davlat ta’lim standartlari”da “O‘qish savodxonligi” darslari oldiga qo‘yiladigan didaktik talablar o‘quvchilar e’tibori nimani o‘rganish va nimani esda saqlab qolish kerak ekanligiga qaratilishidan boshlanadi.

Matn ustida ishlash orqali o‘quvchilarni ijodiy, mustaqil va mantiqiy mushohada yuritishga, matnni tahlil qilish va unga o‘z munosabatini bildira olishga o‘rgatish o‘qituvchidan katta mahorat talab etadi.

1-rasm. Boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish jarayonining didaktik tamoyillari

Tadqiqotni olib borish davrida, shuningdek, boshlang'ich sinf o'qish savodxonligi darslarida matn ustida ishlash orqali nutq o'stirish jarayonida ustuvor bo'lgan tamoyillar ham aniqlandi. Ular quyidagilardir (1-rasm):

Zamonaviy metodlarning eng asosiylari sifatida quyidagi metodlar e'tirof etilganligi hammamizga ma'lum: modulli ta'lim texnologiyasi, hamkorlikda o'qitish texnologiyasi, muammoli ta'lim texnologiyasi, interfaol metod texnologiyasi, didaktik o'yinlar texnologiyasi va sinov darslari. Bular innovatsion metodlardir.

Boshlang'ich sinf ona tili darslarida didaktik o'yinlarni qo'llash vositasida o'quvchilarda faol harakat va qiziqish uyg'otiladi. Ta'lim jarayoni, uning rivojlanishi va samarali kechishi ko'p jihatdan o'qituvchi va o'quvchilarning o'zaro ishonchi asosida qurilgan ochiq muloqotiga bog'liq. Dars jarayonidagi o'yinlar esa bu muhitni mustahkamlashda asosiy rol o'ynaydi. O'yinlar guruhlarda ishlab mashq qilishga odatlantiradi va uncha ko'p vaqtni olmaydi. Jamoaviy ishlash davomida o'quvchilar faolligi oshadi va darsga nisbatan diqqat-e'tibori kuchayadi. O'yinlar vositasida o'quvchilarga yangi bilim berish, ko'nikma hosil qilish, kichik guruh a'zolarining ijodiy qobiliyatlarini rag'batlantiradi. Ona tili darslarida tashkil etiladigan o'yinlarni asosan darsning kirish yoki yakuniy qismida o'tkazish maqsadga muvofiqligi qo'llanmalardan ma'lum. O'yinlarni maqsadiga binoan turlarga ajratish mumkin:

«So'zdan so'z top» o'yini. Bu o'yinda bir so'zdan bir necha so'zlar keltirib chiqarish talab qilinadi. Bu o'yin turi o'quvchilarni fikrlashga, izlanishga undaydi, ularda topqirlik qobiliyatini yuzaga chiqaradi. Bu o'yinni aynan

takrorlashdan qochib, ma'lum bir mavzuga bog'liq holda o'tkazish yo'llari xususida fikr yuritamiz.

Berilgan so'z tarkibidagi harflarning turli kombinatsiyasidan foydalanib, bir necha so'zlar hosil qilish mumkin. Demak, bu o'yinni ma'lum bir mavzu bilan bog'liq holda o'tkazsa ham bo'ladi. «So'zdan so'z» o'yinidan tilning barcha sathlarini o'qitishda foydalanish mumkin. Jumladan, leksikologiya bo'limida shakldosh, zid ma'noli so'zlar mavzularini o'rganishda bu o'yindan foydalanish mumkin. Buning uchun o'qituvchi shakldosh yoki zid ma'noli so'zlarni keltirib chiqarish mumkin bo'lgan so'zlarni tanlay bilishi va shunday keyingina ularni o'quvchilar e'tiboriga havola qilishi lozim. Omonim (shakldosh) so'zlar mavzusi o'rganilgach, o'quvchilarga quyidagi so'zlarni berish va ulardan shakldosh so'zlarni keltirib chiqarish vazifasi topshiriladi. Gulhamishabahor, tutqich, chekinmoq. Tutqich so'zidan tut (tutmoq fe'li, mevali daraxt), chek (chekmoq fe'li, chek patta, ...) ishtirokida shakldoshlik xususiyatiga ega bo'lgan so'zlarni keltirib chiqarish mumkin. Bundan tashqari, bittagina gulhamishabahor so'zidan or, ur, hamisha, ham, bashara, gul, ruh, baho, bu, hashar, hamishabahor so'zlarini yasash mumkin.

Xulosa va munozara. Xulosa qilib aytganda, bugungi har qanday zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'z mohiyatiga ko'ra ta'lim oluvchilarda o'quv-bilish faolligini oshirish, ularni kichik guruh va jamoa holida ishlash, o'rganilayotgan mavzu, muammolar bo'yicha shaxsiy qarashlarini dadil, erkin ifodalash, o'z fikrlarini himoya qilish, dalillar bilan asoslash, tengdoshlarini tinglay olish, g'oyalarni yanada boyitish, bildirilgan mavjud mulohazalar orasidan eng maqbul yechimni tanlab olishga rag'batlantirish imkoniyatiga egaligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, bugungi zamonaviy metodlar bugungi ta'lim tizimidagi yangi istiqbolli yo'nalish sifatida qaralmoqda. O'quvchi-talaba yoshlarni ijodiy fikrlashga undovchi, biror bir mavzu haqidagi bilimlarni atroficha egallash va tushunchalar hosil qilishda kattagina ahamiyat kasb etadi

Adabiyotlar:

1. Mirziyoev Sh.M. O'zbek tili xalqimiz uchun milliy o'zligimiz va mustaqil davlatchilik timsoli, bebaho ma'naviy boylik, buyuk qadriyatdir // <https://religions.uz/news/detail?id=1227>. Mirziyoev Sh.M. For our people, the Uzbek language is a symbol of our national identity and independent statehood, a priceless spiritual wealth, a great value // <https://religions.uz/news/detail?id=1227> Мирзиёев Ш.М. Для нашего народа узбекский язык является символом нашего национального самосознания и независимой государственности, бесценным духовным богатством, великой ценностью // <https://religions.uz/news/detail?id=1227>

2. Boshlang'ich ta'lim Konsepsiyasi / Mualliflar: Q.A.Abdullaeva, R.G'.Safarova, M.O.Ochilov, K.N.Nazarov, N.U.Bikbaeva, M.A.Zaynitdinova // Boshlang'ich ta'lim j. – T., 2018. № 6. – 12-18-b. Concept of primary education / Authors: Q.A. Abdullaeva, R.G. Safarova, M.O. Ochilov, K.N. Nazarov,

N.U. Bikbaeva, M.A. Zaynitdinova // Primary education vol. - T., 2018. No. 6. - p. 12-18. Концепция начального образования / Авторы: Абдуллаева К.А., Сафарова Р.Г., Очилов М.О., Назаров К.Н., Бикбаева Н.У., Зайнитдинова М.А.// Начальное образование вып. - Т., 2018. № 6. - С. 12-18.

3. Safarova R., Musaev U., Musaev P., Yusupova F., Nurjanova R. O'zbekiston Respublikasida umumiy o'rta ta'lim strategiyasi muammolari va ta'lim mazmunining yangi modellari, ularni tatbiq etish yo'llari. - T.: "Fan", 2015. - 85-86-b. Safarova R., Musaev U., Musaev P., Yusupova F., Nurzhanova R. Problems of general secondary education strategy and new models of educational content in the Republic of Uzbekistan, ways of their implementation. - T.: «Fan», 2015. - pp. 85-86. Сафарова Р., Мусаев У., Мусаев П., Юсупова Ф., Нуржанова Р. Проблемы стратегии общего среднего образования и новые модели содержания образования в Республике Узбекистан, пути их реализации. — Т.: «Фан», 2015. — С. 85-86.

4. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. - T.: "Fan", 2018. - 160 b. Yoldoshev M. Linguistics of literary text. - T.: «Fan», 2018. - 160 p. Юлдошев М. Лингвопоэтика художественного текста. - Т.: «Фан», 2018. - 160 с.

5. Usmonov S. Boshlang'ich sinflarda ma'naviy-ma'rifiy ishlarni tashkil etishning pedagogik asoslari: Ped. fanl. nomz diss. avtoref. - T.: 2014. - 24 b. Usmanov S. Pedagogical foundations of organizing spiritual and educational work in primary grades: Ped. science nomz diss. autoref. - T.: 2014. - 24 p. Усманов С.В. Педагогические основы организации духовно-воспитательной работы в начальных классах: Пед. наука номз дисс. автореф. - Т.: 2014. - 24 с.

6. Tarbiya / Ota-onalar va murabbiylar uchun ensiklopediya. Tuzuvchi M.N.Aminov, mas'ul muharrir A.M.Majidov. - T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi", 2010. - 528 b. Education / Encyclopedia for parents and teachers. Compiler M.N. Aminov, responsible editor A.M. Majidov. - T.: «National Encyclopedia of Uzbekistan», 2010. - 528 p. Образование / Энциклопедия для родителей и учителей. Составитель М. Н. Аминов, ответственный редактор А. М. Меджидов. - Т.: «Национальная энциклопедия Узбекистана», 2010. - 528 с.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilariga ona tili va o'qish savodxonligi fanlarini o'qitishning zamonaviy pedagogik va axborot kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etishda didaktik asoslarning o'zini xususida so'z yuritiladi. Shuningdek sohalarga oid misollar ko'rib chiqiladi, matn bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari yoritiladi hamda tahlil olib boriladi.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается роль дидактических основ во внедрении современных педагогических и информационно-коммуникативных технологий обучения родному языку и грамоте чтения учащихся начальных классов. Также будут рассмотрены примеры, связанные с родным языком и областями чтения, освещены вопросы развития навыков работы с текстом и проведен анализ.

SUMMARY

This article discusses the role of didactic foundations in the introduction of modern pedagogical and information communication technologies for teaching native language and reading literacy to primary school students. Also, examples related to mother tongue and reading areas will be considered, the issues of developing the skills of working with the text will be highlighted and analysis will be carried out.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA OT SO'Z TURKUMINI O'RGATISH METODIKASI

Isaqov Z. S.

Qo'qon DPI Boshlang'ich ta'lim kafedrası o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: grammatika, kelishiklar, lug'at, leksik ma'no, grammatik ma'no, egalik shakllari, shaxs kategoriyasi.

Ключевые слова: грамматика, соглашения, лексика, лексическое значение, грамматическое значение, притяжательные формы, категория лица.

Key words: grammar, agreements, vocabulary, lexical meaning, grammatical meaning, possessive forms, person category.

So'z turkumi sifatida ot muayyan leksik ma'nolari va grammatik belgilari bilan ajralib turadi. Boshlang'ich sinflarda otni o'rganish vazifalari quyidagilar:

- 1) „ot» haqidagi grammatik tushunchani shakllantirish;
- 2) kim? so'rog'iga javob bo'lgan (shaxs bildirgan) otlardan nima? so'rog'iga javob bo'lgan (narsa, hayvon, jonivor va boshqalarni bildirgan) otlarni farqlash ko'nikmasini hosil qilish;
- 3) kishilarning familiyasi, ismi, otasining ismi, hayvonlarga qo'yilgan nomlar va geografik nomlarni bosh harf bilan yozish ko'nikmasini shakllantirish;
- 4) otlarda son (otning birlik va ko'plikda qo'llanishi) bilan ta'nishtirish;
- 5) otlarni egalik qo'shimchalari bilan to'g'ri qo'llash ko'nikmasini shakllantirish;
- 6) otlarning kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qo'shim-chalarining yozilishi haqida malaka hosil qilish;
- 7) o'quvchilar lug'atini yangi otlar bilan boyitish va ulardan nutqda aniq, o'rinli foydalanish malakasini o'stirish;
- 8) so'zlarni tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirishni bilish.

Bu vazifalarning har biri alohida emas, balki bir-biri bilan o'zaro bog'liq holda hal etiladi. Shu bilan birga, „Ot» mavzusini o'rganishning muayyan bosqichida bajarish lozim bo'lgan bir vazifani hal qilishga ko'proq ahamiyat beriladi.[43] Masalan, 1 -2-sinflarda so'z turkumi sifatida otning belgilari (nimani bildirishi, so'roqlari) o'rganiladi, 3-sinfda esa otga atama beriladi, birlik va ko'plikda qo'llanishini o'zlashtirishga ahamiyat beriladi. 4-sinfda otning

egalik qo'shirnchalari bilan qo'llanishi, kelishiklar bilan turlanishi va kelishik qo'shimchalarining yozilishini o'rganishga e'tibor qaratiladi. O'quvchilarning nutqi va tafakkurini o'stirish vazifasi esa mavzuni o'rganishning barcha bosqichlarida hal qilinadi. Grammatik materialni o'rganish va orfografik malaka hosil qilishning butun jarayoni o'quvchilar lug'atini boyitishga, bog'lanishli nutq malakalari va fikrlash qobiliyatlarini o'stirishga qaratiladi.

Otning leksik va grammatik ma'nosi ustida ishlash. Barcha otlarning umumiy leksik ma'nosi shaxs va narsani ifodalash hisoblanadi. Ot jonli mavjudotlar (kishi, qush, hayvon, asalari), yer va osmonga oid narsalar (quyosh, yulduz, daryo, tog'), o'simliklar (paxta, beda, gul), voqealar (yig'in, majlis), ta'biat hodisalari (shamol, bo'ron, yomg'ir, momaqaldiraq), belgi-xususiyat (ahillik, kuchlilik, samimiyat), harakat-holat (uyqu, sevinch, kurash), o'rin va vaqt (yoz, bahor, joy) nomlarini bildiradi.

Otlarning grammatik belgilari: otlar birlik va ko'plikda qo'llanadi, egalik qo'shirnchalari bilan o'zgaradi, kelishiklar bilan turlanadi, gapda ko'proq ega, to'ldiruvchi, aniqlovchi, shuningdek, hoi va kesim vazifasida keladi. Ot nutqda sifat, son, olmosh, fe'l bilan birika oladi.²[59]

Otning ma'nolari va grammatik belgilari xiyla murakkab, shuning uchun ham ot haqidagi bilim o'quvchilarda amaliy vazifalarni bajarish jarayonida asta shakllantira boriladi.

Otni o'rganishda izchillik. Otni o'rganishga tayyorlov bosqichi savdo o'rgatish davriga to'g'ri keladi. Bu bosqichda o'quvchilar shaxs-narsalarni va ularning nomi bo'lgan so'zlarni farqlashga o'rganadilar, so'zning leksik ma'nosiga e'tibor ko'proq qaratiladi, ma'nolarini hisobga olgan holda so'zlar (qushlar, meva va sabzavot-lar, kiyimlar va hokazolarni bildirgan otlar)ni guruhlash ko'nikmasi shakllantiriladi. So'zlarni leksik ma'nosi asosida guruhlash mashqlari otlarni taqqoslash, o'xshash tomonlarini aniqlash, umumlashtirish ko'nikmasini o'stiradi. Shunga qaramay, grammatik tushunchani shakllantirish uchun o'quvchilar so'zning aniq ma'nosini yetarli bilmaydilar, so'zning leksik ma'nosini bilish bilan birgalikda uning grammatik belgilarini ham o'zlashtirish zarur.

Keyingi bosqichda otning leksik ma'nolari va grammatik belgilari ustida maxsus ishlanadi (kim? yoki nima? so'rog'iga javpb bo'lishi, shaxs, narsani bildirishi tushuntiriladi). O'quvchilar kim? so'rog'iga javob bo'lgan otlarni nima? so'rog'iga javob bo'lgan otlardan farq-lashni, ularni so'roq berish bilan ajratishni o'rganadilar,³[78] o'quvchilarda mavhum grammatik tafakkur o'sa boradi; ularda atoqli otlarni bosh harf bilan yozish ko'nikmasi shakllana boradi.

2-sinfda otlarning leksik ma'nosi, atoqli va turdosh otlar (atamasiz) haqidagi bilim chuqurlashtiriladi.

„Ot» tushunchasini shakllantirish uchun shu so'z turkumiga kiradigan otlarni asosiy leksik guruhlariga ajratish, barcha otlarga xos bo'lgan belgilarni, ularning nutqimizdagi o'rnini ko'rsatish muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda mavzuni o'rganishga bag'ishlangan birinchi darslardayoq shaxs va narsani bildiradigan so'zlar bir tizimga solinadi, kishilarni, buyum, o'simliklar va hayvonlarni, tabiat hodisalarini, voqealarni bildiradigan so'zlar guruhlariga ajratiladi. Shu so'zlarning hammasi uchun umumiy bo'lgan belgilar aniqlanadi: bu so'zlar shaxs, narsalarni bildirib kim?yoki nima?so'rog'iga javob bo'ladi.4[27]

Ammo matnda uchrasa va o'quvchilar qiziqib so'rasalar, otning bolalar o'rgangan belgilari asosida (nima?so'rog'iga javob bo'lishi, shaxs yoki narsa nomini bildirishi) tushuntiriladi. Otlarning nutqda katta ahamiyatga ega ekanini ko'rsatish uchun o'qituvchi o'qish kitobidan matn tanlab, o'quvchilarga matndagi otlarni topishni, so'ngra matnni shu so'zlarsiz o'qishni topshiradi. O'quvchilar matn—dagi otlarni tushirib qoldirib o'qiganda, matn mazmunini tushunib bo'lmasligini anglaydilar. Xulosa chiqariladi: ot atrofimizni o'rab olgan shaxs va narsalarning nomi, bu so'zlarsiz bir-birimizga o'z fikrimizni tushuntira olmaymiz.

Otlarda son haqida tushunchani o'rganish metodikasi Otlarning egalik qo'shimchalari bilan o'zgarishini o'rganish. Otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi. 3-sinfda „Otlar, ya'ni otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi» ustida ishlash jarayonida o'quvchilarda: 1) birlik va ko'plikda qo'llangan otlarning ma'nosi va qo'shimcha orqali farqlash, 2) birlikdagi otdan ko'plik shaklidagi va, aksincha, ko'plikdagi otdan birlik sondagi ot hosil qilish, 3) gapda so'zlarning bog'lanishini hisobga olgan holda, otlardan nutqda to'g'ri foydalana olish ko'nikmalari shakllantiriladi.5[31]

Otlarning birlik va ko'plikda qo'llanishi taqqoslash usulidan foydalanib tushuntiriladi. Buning uchun bir predmetni va shunday bir necha predmetni bildirgan otlar taqqoslanadi: gul-gullar, daraxt-daraxtlar kabi. Suhbat asosida gul so'zi nechta (bitta) predmetni va gullar so'zi nechta (ikki va unclan ortiq) predmetni bildirishi aniqlanadi. Boshqa so'zlar bilan ham shunday ishlanadi. Oddiygina xulosa chiqariladi va fikrlar umumlashtiriladi: agar otlar bir predmetni bildirsa, birlikda qo'llanadi, agar ikki va undan ortiq shaxs yoki narsani bildirsa, ko'plikda qo'llanadi. Ko'plikdagi otni yasash uchun birlikdagi otga -lar qo'shimchasi qo'shiladi. 6[43] Birlikdagi otlar kim? yoki nima? so'rog'iga, ko'plikdagi otlar esa kimlar? yoki nimalar? so'rog'iga javob bo'ladi.

Otlarning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishini o'rgatish. Bu mavzu boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun murakkab hisoblanadi, chunki bu mavzu o'rganilgunga qadar, o'quvchilar "shaxs" tushunchasi bilan hali tanishtirilmagan, kishilik olmoshlarini hali o'rganmagan bo'ladilar.^{8[64]} O'quvchilarga egalik qo'shimchasi shaxs, narsa birlik va ko'plikdagi uch shaxsdan biriga taalluqli ekanini bildirishini tushuntirish qiyin. Shularni hisobga olib, o'quvchilarni otlarning egalik qo'shimchalari bilan qo'llanishini o'zgatishda o'qituvchi ishni sarlavhadagi „egalik“ so'zining leksik ma'nosini tushuntirishdan bosh-lashi maqsadga muvofiq: „egalik“ ega bo'lish, qarashlilik, tegishlilik, oidlik ma'nolarini bildiradi, demak, egalik qo'shimchasi deganda biror narsaga ega bo'lishni, shu narsa tegishli, shu narsaning egasi ekanini bildiradigan qo'shimchalar tushuniladi.

Ma'lumki, biror narsa bir shaxsga yoki ikki va undan ortiq shaxsga tegishli bo'lishi mumkin. Mana shu ma'nolarni, ya'ni biror shaxs va narsaning birlik yoki ko'plikdagi uch shaxsdan biriga qarashli ekanini otga qo'shilgan egalik qo'shimchalari bildiradi. Masalan, kitobim so'ziga qo'shilgan -im qo'shimchasi kitobning I shaxsga taalluqli ekanini, ya'ni kitobing egasi I shaxs ekanini bildiradi (-ing, -i qo'shimchalari ham shunday tushuntiriladi). Kitobimiz so'zidagi -imiz qo'shimchasi kitob so'zlovchi shaxsga, shu bilan birga, ko'p shaxsga (ko'p so'zlovchiga) tegishli ekanini bildiradi (-ingiz, -i qo'shimchalari ham shunday tushuntiriladi). Qisqa xulosa chiqariladi: otlarga qo'shilgan mana shunday qo'shimchalar egalik qo'shimchalari deyiladi.^{7[18]} Egalik qo'shimchalari tegishlilik, egalik ma'nosini bildiradi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ona tili darslarida qiziqarli o'yinlar o'tkazish, sinf o'quvchilarini kichik guruhlariga bo'lib ishlash kabi usullardan foydalanganimizda o'quvchilarning mashg'ulot davomida erkin harakat qila olishga, o'zlarida his etayotgan tortinchoqlik, uyatchanlik, biladigan narsasini aytib berishga jur'at eta olmaslik kabi salbiy xarakterlaridan qutulishga, erkin fikrlash, mustaqil ravishda xulosa chiqarish, fikr-mulohazalarini va xulosalarini erkin bayon eta olish, kamtarlik, rostgo'ylik, hushmuomalalik, mehnatsevarlik kabi qobiliyatlarini shakllantirishga va uni rivojlantirishga erishish mumkin.

Adabiyotlar:

1. G'ulomov A. 4-sinf "Ona tili" darslarida o'quvchilarning mustaqil ishlari. T. 2003 yil. 43-bet.
2. Qosimova K., Matchonov S., G'ulomova X., Yo'ldosheva SH., Sariev Sh. Ona tili o'qitish metodikasi. Darslik. T., "Noshir" 2009 yil. 59-bet.
3. Sh. Yoqubov., D. Yoqubova. Grammatik o'yinlar. Termiz 2009 yil. 78b
4. G'afforova T., Shodmonov E., G'ulomova X. Ona tili. (1-sinf uchun darslik). T.: "Sharq", 2015 yil. 27b

5. Qosimova K., Fuzailov S, Na'matova A. Ona tili. (2-sinf uchun darslik).T.: "Cho'lpon", 2014 yil.31b
6. Fuzailov S., Xudoyberganov M., Yo'ldosheva Sh. Ona tili. (3-sinf uchundarslik). T.: "O'qituvchi", 2014 yil.43b
7. Xudoyberganova M., Muxtorova M. 3-sinfda ona tili darslari. T.: "O'qituvchi", 2005 yil.18b
8. Sirojiddinov R. Grammatik topshiriqlar. T.: "O'qituvchi"1995 yil.64b

РЕЗЮМЕ

„Ot“ mavzusini o'rganish tizimi maqsadga yo'naltirilgan jarayon bo'lib, bunda shu so'z turkumining umumlashtirilgan ma'nosi va grammatik belgilari aniq izchillikda, bir-biri bilan ilmiy asoslangan bog'liqlikda o'rganiladi, shuningdek, otdan nutqda to'g'ri foydalanish va to'g'ri yozish malakasini shakllantirish maqsadida bajariladigan mashqlar asta murakkablashtira boriladi.

РЕЗЮМЕ

Система изучения темы «Существительное» представляет собой целенаправленный процесс, при котором обобщенное значение и грамматические признаки данной группы слов изучаются в четкой последовательности, в научно обоснованной связи друг с другом, а также от имени существительного Упражнения, которые необходимо выполнять для формирования правильного употребления и правильного письма, постепенно усложняются.

SUMMARY

The system of studying the topic «Noun» is a goal-oriented process, in which the generalized meaning and grammatical signs of this word group are studied in a clear sequence, in a scientifically based connection with each other, as well as from the noun in speech. The exercises to be performed in order to form the correct use and correct writing skills are gradually becoming more complicated.

МАКТАБГА ТАЙЁРЛОВ ГУРУҶИ БОЛАЛАРИНИ МАКТАБ ТАЪЛИМИГА ТАЙЁРГАРЛИГИ МАЗМУНИ ВА ИНДИКАТОРЛАРИ

Холбоева Г. У.

Термиз давлат педагогика институти ўқитувчиси

Tayanch so'zlar: МДХ, когнитив-интеллектуал, коммуникатив, компонент, ижтимоийлашув, норматив-меъёрий хужжатлар, Ижтимоийлашув, индивидуал ривожланиш кўрсаткичлари.

Ключевые слова: СНГ, познавательного-интеллектуальный, коммуникативный, компонент, социализация, нормативные документы, Социализация, показатели индивидуального развития.

Key words: CNG, cognitive-intellectual, communicative, component, socialization, normative documents, Socialization, individual development indicators.

Республикамизда мактабгача ёшдаги болаларнинг мактабгача таълим билан қамровини ошириш билан бирга сифатли таълим ва ривожланиш учун қулай шарт-шароитларни белгиловчи норматив-меъёрий хужжатлар яратилди, шунингдек, болани ҳар томонлама ривожлантириш ва мактаб таълимига тайёрлашнинг замонавий методикаларини яратиш, амалиётга жорий этиш каби устувор вазифалар белгиланди. Шу нуқтаи-назардан, мактабгача таълим ташкилотларида болаларни мактаб таълимига тайёргарлигини шакллантириш ва баҳолаш мазмуни ва индикаторларини аниқлаштириш, инновацион методологик ёндашувлардан келиб чиқувчи технологик тизимини такомиллаштириш долзарб йўналишлардан бири ҳисобланади.

Илмий-педагогик адабиётлар таҳлилидан маълумки, мактабга тайёрлов гуруҳи болаларини мактаб таълимига тайёргарлигини баҳолаш масалалари кўплаб тадқиқотчиларнинг илмий изланишларида ёритилган бўлиб, МДХ олимларидан Л. С. Выгоцкий, В. В. Давыдов, Д. Б. Эльконин, Р. Я. Гузман, В. В. Рубцов, Г. А. Цукерман, Л. А. Венгер, В. В. Холмовская, мамлакатимиз олимларидан Д.Абдурахимова, Х.Нажмиддинова, Т.Латипова, Н.Джамилова, Н.Абдуллаева, Г.Бердиалиева, О.Махмудова, З.Тешабоеваларнинг илмий изланишлари мазкур муаммонинг турли йўналишларида тадқиқ этилган.

Мактабга тайёргарлик муаммосига нисабатан турлича қарашлар мавжуд бўлиб, баъзи олимлар ва мутахассислар морфологик ривожланишнинг маълум бир даражасига - биологик етукликка (масалан, сут тишларининг ўзгариши билан аниқланади) эришишни мактаб етуклиги учун етарли мезон деб билишади. Бошқалар ақлий ривожланишни етакчи омил сифатида ажратиб кўрсатишади. Яна бир туркум тадқиқотчилар эса, ақлий ва биринчи навбатда, шахсий ривожланиш даражасини ҳал қилувчи мезон деб ҳисоблайдилар.

Тадқиқотчи А. Анастази мактабга тайёргарлик тушунчасини “мактаб ўқув дастурини оптимал даражада ўзлаштириш учун зарур бўлган кўникма, билим, қобилият, мотивация ва бошқа хулқ-атвор хусусиятларини эгаллаш” деб талқин қилади (Анастази А. Психологическое тестирование.– СПб.: Питер, 2004. - 480).

И. Шванцара фикрига кўра, мактабга етуклик, тайёргарлик боланинг мактаб таълимида қатнашиш имкониятига эга бўлгани, шундай ривожланиш даражасига эришиши саналади. Бунда мактабга тайёргарликнинг таркибий қисмлари сифатида ақлий, ижтимоий ва эмоционал компонентлар ажратиб кўрсатилади.

Л.И.Божович ўзининг тадқиқотларида мактабга тайёрлик ақлий фаолиятнинг маълум даражада ривожланиши, когнитив қизиқишлар, ўз когнитив фаолиятини мустақил тартибга солишга ва ўқувчининг ижтимоий мавқеига ҳамда мотивацион тайёргарликдан иборат, деб изоҳлайди. Бунда тадқиқотчи мактабга тайёргарлик жараёнлари муваффақиятига таъсир қилувчи иккита омилни ажратиб кўрсатади: мактаб ўқув дастуридаги бола ва боланинг мактабга психологик тайёргарлиги ҳамда интеллектуал ва шахсий компонентлар.

А.И.Запорожец, Л.А.Венгер, В.В.Холмовская, Я.Я.Коломинский, Е.Е.Кровцова, Д.Б.Эльконин каби МДХ олимлари, республикамиз олимларидан Н.Джамилова, Д.бабаева, Ш.Акбарова, Т.Латипова, К.Собирова кабилар мактабга тайёрлов гуруҳи болаларининг мактаб таълимига тайёргарлигини белгилловчи асосий мезонларни: психологик, жисмоний, ҳиссий-иродавий, интеллектуал-когнитив тайёргарлик каби компонентларга ажратган.

Т.Латипованинг фикрига кўра, болаларнинг мактабга тайёргарлигини ривожлантиришда уларнинг психологик хусусиятларини эътиборга олган ҳолда ўқув жараёнини ташкил этиш мактабгача таълим методикасининг муҳим тамойили ҳисобланади. Ушбу тамойилни амалиётга жорий этишда ҳар бир ёш гуруҳида коллобаратив ҳамкорликни ташкил этиш, тарбияла-

нувчиларни ҳар томонлама тарбиялашда биргаликдаги ҳаракат муҳитини яратиш каби ёндашувлардан самарали фойдаланиш муҳим методик талаблар саналади.

Бизга маълумки мактабгача таълим ташкилотларининг асосий вазифаси болани ижтимоий муҳитга мослашувчанлигини таъминлаш, уни ўз фаолиятини мустақил ташкил этиш кўникмаларини шакллантириш ҳамда муайян соҳалар бўйича таянч компетенцияларни шакллантиришга йўналтирилган бўлади. Шу нуқтаи-назардан, “мактабга тайёргарлик” муайян ёш даврининг ўзига хос ривожланиш даражаси ҳамда кўрсаткичларидан келиб чиққан ҳолда, ривожланиш соҳалари (жисмоний-физиологик, психологик, ҳиссий, интеллектуал, шахсий, коммуникатив) ва компетенциялар тизимининг ўзаро алоқадорлиги ва чамбарчас боғлиқлигини ифодаладиган тушунчадир. Чунки боладаги компетенциялар тизими уларнинг ижтимоий ҳаркатлари ва ҳулқ-атворини бошқаришга ва когнитив-интеллектуал фаоллигини акс эттиришга асос бўлади.

Тадқиқотчилар Е. Кравцова ва Г.Кравцов боланинг ривожланиши, мактаб таълимига тайёргарлиги мезонларини тадқиқ этишда мулоқот- коммуникатив компонентга алоҳида урғу беради. Тадқиқотчилар боланинг мактабга тайёргарлик даражасини аниқлаш имконини берувчи ўзаро муносабатларнинг учта соҳасини ажратиб кўрсатишади, булар: боланинг катталарга, тенгдошларига ва ўзига бўлган муносабатидир. Катталар билан муносабати унинг муайян қоидаларга, ижтимоий талабларга, оилавий анъаналарга риоя қилиши, бўйсунуши билан боғлиқ ҳулқ-атворида акс этса, тенгдошлар билан муносабатларда вазиятга бошқача кўз билан қараши, ўз ҳатти-ҳаракатлари ва муносабатларида мослашувчан бўлиши, вазиятдан келиб чиқувчи позицияларни эгаллашида намоён бўлади. Боланинг ўзини-ўзи ҳурмат қилиш ва ўз ҳатти-ҳаракатларини назорат қила олиши ва бошқариши унинг мактаб таълимига тайёргарлигининг асосини ташкил этувчи ижтимоий ривожланишини белгилаб беради.

Тадқиқотчи З.Курбаниязова ҳар қандай жамиятда фаолиятнинг асосий функцияларини амалга оширишда мулоқот алоҳида ўрин тутди. Мулоқот деганда, ижтимоий муносабатлар жараёнида маънавий қадриятлар алмашинуви тушунилиб, у ёш хусусиятлари билан боғлиқ бўлиб, шахснинг ҳаёти ва шаклланишига таъсир кўрсатади. Мулоқот муаммоларини ўрганиш унинг шахс шаклланиши, фаолият самарадорлиги, болалар, ўсмирлар, ёшлар ва катталардаги муносабатлар табиатига таъсирининг янги жиҳатларини очиб беради, дея таъкидлайди. Шунингдек, муаллиф, ижтимоийлашув тушунчасига тўхталар экан, бу жамият маданиятини ўзлаштириш ва қайта яратиш

жараёнида шахснинг ривожланиши ҳамда ўз-ўзини англаши, бошқача қилиб айтганда, ижтимоийлашув инсонни ҳаётга, янги ижтимоий шароитларга мослаштириш жараёни сифатида қаралиши мумкин, дея изоҳлайди.

Ижтимоийлашув бутун умр давом этадиган ва узлуксиз жараёндир, аммо ҳар бир ёш даври ўзига хос хусусиятларга эга. Энг жадал ижтимоийлашув болалик ва ўсмирлик даврида содир бўлади. Ижтимоийлашув жараёни бошқарилиши ва ўз-ўзидан амалга ошиши мумкин, унга қўплаб омиллар (мега-, макро-, мезо- ва микро) таъсир қилади, у психологик ва универсал ижтимоий-педагогик механизмлар ёрдамида амалга оширилади. Инсоннинг ижтимоий мослашуви уч жиҳатдан: индивиднинг ижтимоий муҳит шароитларига фаол кўникиш жараёни сифатида; шахс ёки ижтимоий гуруҳнинг ижтимоий муҳит билан ўзаро алоқаларининг бир тури сифатида; субъект ва ижтимоий муҳит ўртасидаги муносабатларни уйғунлаштириш натижаси сифатида талқин қилиниши мумкин.

Демак, ижтимоийлашув мактабгача ёшдаги болаларни мактаб таълимига тайёргарлигини белгиловчи муҳим компонентлардан бири саналиб, бунда боланинг ижтимоий-ахлоқий қадриятлар, ҳулқ-атвор меъёр ва қоидаларининг ўзлаштириши асосидаги индивидуал ривожланиш кўрсаткичларини шаклланиши, мустақил шахс сифатида ўз-ўзини англаши, ўзгарувчан фаолиятга тайёргарликка эришиши ижтимоийлашув жараёнларининг муҳим таркибий қисми сифатида белгиланади. Бунда мактабгача таълим ташкилотининг асосий вазифаси ҳар бир болани индивидуал ривожланиш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, муваффақиятли ривожланиши учун қулай шарт-шароитни яратиш, сифатли таълим-тарбия жараёнини ташкил этишдан иборатдир.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 22 декабрдаги 802-сон қарори билан тасдиқланган “Мактабгача таълим ва тарбиянинг давлат стандарти”да мактабга тайёргарлик деганда - болада умумий компетенциялар ва ривожланиш соҳаси компетенцияларининг шаклланганлиги тушунилади. Бунда мактабгача ёшдаги (6-7 ёш) боланинг умумий муҳим компетенциялари куйидагилардан таркиб топади (2.1.1-жадвал):

2.1.1-жадвал.

Мактабгача ёшдаги (6-7 ёш) боланинг умумий муҳим компетенциялар тизими

Компетенциялар	Қандай кўникмаларга эга бўлиши керак?
Коммуникатив компетенция	Мулоқот воситаларидан турли вазиятларда фойдалана билиш кўникмаси

Ўйин компетенцияси	Боланинг ўйин жараёни ва уни ташкил қилишда тажриба, билим ва кўникмалардан ижодий фойдалана олиши
Ижтимоий компетенция	Ҳаётий вазиятда катталар ва тенгдошлар билан ахлоқ қоидалари ва меъёрларига риоя қилган ҳолда ўзини тута билиши
Билиш компетенцияси	Атрофдаги оламни онгли равишда идрок қилиш ва олинган билим, кўникма, малака ва қадриятлардан ўқув ва амалий вазифаларни ҳал қилиш учун фойдаланиш

Боланинг компетенциялари бола ривожининг қуйидаги соҳаларида белгиланади:

жисмоний ривожланиш ва соғлом турмуш тарзининг шаклланиши;
ижтимоий-ҳиссий ривожланиш;
нутқ, мулоқот, ўқиш ва ёзиш малакалари;
билиш жараёнларининг ривожланиши;
ижодий ривожланиш.

Жисмоний тайёргарлик деганда боланинг умумий функционал тизимларининг (нормал бўй, вазн, кўкрак қафаси ҳажми, мушак тонуси, тана нисбати, тери) ривожланиши ҳамда саломатлик даражаси меъёрларига мос келадиган кўрсаткичлари мажмуидир. Жисмоний тайёргарлик боланинг мактабга тайёргарлигини баҳолашдаги фундаментал мезонлардан бири саналади.

Ижтимоий-психологик тайёргарлик. Тайёрликнинг ижтимоий компоненти болаларда янги муносабатларга, янги мулоқот шаклларига тайёргарлик, мослашувчанлик, биргаликда ҳаракат қилиш, ўз “Мен”ини англаш, ички ижтимоий позициясининг шаклланиши, ҳаётда “катталардек” имконият ва ўз ўрнига эга бўлишга интилиш билан боғлиқ ижтимоий аҳамиятли фаолиятни ўз ичига олади. Шундай қилиб, ушбу компонент болаларда бошқалар билан мулоқот қилиш эҳтиёжини, болалар гуруҳининг қизиқишлари ва урф-одатларига бўйсунуш қобилиятини, мактаб ўқувчисининг мактабдаги таълим муҳити ва шароитига мослашиш кўникмаларини ривожлантиришни ўз ичига олади. Мактабга ижтимоий тайёргарлик хусусида сўз борганда, ўз навбатида психологик тайёргарлик ҳам кўзда тутилади. Психологик тайёргарлик бу мураккаб тизимли жараён саналиб, болалар психикасининг ўзига хослиги, мактабгача ёшдаги болаларнинг шахсий-мотивацион ва иродавий сифатларининг шаклланганлиги билан изоҳланади. Бунда шахсий тайёргарлик - боланинг янги ижтимоий позицияни - бир қатор ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган талабанинг позициясини қабул қилишга тай-

ёрлигини шакллантиришни ўз ичига олади. Ижтимоий-психологик тайёргарлик боланинг мактабга, ўқув фаолиятига, ўқитувчиларга, ўзига бўлган муносабатида намоён бўлади. Ижтимоий-психологик тайёргарлик мотивацион соҳани ривожлантиришнинг маълум даражасини ҳам ўз ичига олади. Яъни, мактабга тайёр бўлган бола мактабга ташқи томондан (мактаб ҳаёти - портфел, дарсликлар, дафтарлар) эмас, балки когнитив қизиқишларни ривожлантиришни ўз ичига олган янги билимларни эгаллаш имконияти билан жалб қилинади. Мактаб таълимига тайёрлашда болада психологик тайёргарлик, ҳиссий барқарорликка эришиш аҳамиятли жиҳатлардан саналади.

Нутқ ва мулоқот тайёргарлиги деганда нутқнинг товуш томонини, сўз бойлигини, монолог нутқини ва грамматик тўғрилигини шакллантириш тушунилади.

Боланинг мактабга интеллектуал тайёргарлиги. Тайёрликнинг ушбу компоненти боланинг дунёқараши, маълум билимлар захирасига эга эканлигини назарда тутати. Болада тизимли ва ажратилган идрок, ўрганилаётган материалга назарий муносабат элементлари, фикрлашнинг умумлаштирилган шакллари ва асосий мантиқий операциялар, семантик ёдлаш бўлиши керак. Интеллектуал тайёргарлик, шунингдек, боланинг таълим фаолияти соҳасидаги дастлабки кўникмаларини шакллантиришни, хусусан, ўқув вазифасини ажратиб кўрсатиш ва уни фаолиятнинг мустақил мақсадига айлантириш қобилиятини англатади. Шундай қилиб, мактабда ўқишга интеллектуал тайёргарликни ривожлантириш куйидагиларни ўз ичига олади:

- табақалаштирилган идрок;
- аналитик фикрлаш (ҳодисалар ўртасидаги асосий хусусиятлар ва муносабатларни тушуниш қобилияти, нақшни такрорлаш қобилияти);
- воқеликка оқилона ёндашиш (фантазия ролини сусайтириш);
- мантиқий ёдлаш;
- билишга қизиқиш, уни қўшимча ҳаракатлар орқали билим олиш жараёни;
- оғзаки нутқни эшитиш орқали ўзлаштириш ва белгиларни тушуниш ва ишлатиш қобилияти;
- жестларни мувофиқлаштиришни ривожлантириш.

Демак, хулоса қиладиган бўлсак, мактабга тайёргарлик - бу боланинг жисмоний, ақлий ва ижтимоий-психологик ривожланишининг шундай даражаси, бу унинг соғлиғига зарар етказмасдан мактаб ўқув дастурини муваффақиятли ўзлаштириши учун зарур бўладиган тайёргарлик даражасидир.

Шу нуқтаи-назардан, болаларни мактабга тайёрлаш бир қатор тамойилларга алоҳида эътибор қаратилишини тақозо қилади, яъни: умуминсоний

кадриятларнинг болаларни ҳар томонлама ривожлантириш учун истиқболлилиги; мактабгача таълимнинг очиклиги; таълим жараёнида бола ҳаёти ва саломатлигини муҳофаза қилишнинг устуворлиги; мактабгача таълимнинг инсонпарварлиги ва демократлиги; мактабгача таълим тизимининг кўпвариантлилиги; мактабгача таълим тизимининг болалар тайёргарлиги ва интеллектуал даражасини ривожлантиришга йўналтирилганлиги кабилардир.

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 29 декабрдаги “2017-2021 – йилларда мактабгача таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори
2. Г.У Холбоева -Мактабга тайёрлов гуруҳи болаларининг мактаб таълимига тайёргарлигини шакллантиришнинг мазмуни, педагогик-психологик талаблари.- Academic research in educational sciences, 2022. DOI: 10.24412/2181-1385-2022-3
3. М.Расулова, Д.Абдуллаева, С.Охунжонова, «Болаларни мактабга психологик тайёргарлиги» Т., 2004 йил.
4. Х. Ахмедова ва бошқа. «Болангиз мактабга тайёрма?» Т., 2000й.
5. Р.Ёдгоров, Н.Гайбуллайев, Р.Маматкулова “Педагогика”. Тошкент -2000.
6. Г.У Холбоева - Болаларининг мактаб таълимига психологик тайёргарлиги. Новости образования: исследование в XXI веке, 2022
7. Г.У Холбоева Maktabgacha yoshdagi bolalarga ekologik talim tarbiya berishda zamonaviy yondashuv- Инновации в педагогике и психологии, 2020
8. Г.У Холбоева, Р.Ж Окбоева Формирование трудового воспитания у детей дошкольного возраста.- Евразийский научный журнал, 2018

РЕЗЮМЕ

Ушбу мақолада мактабга тайёрлов гуруҳи болаларининг мактаб таълимига тайёргарлиги бутунлиги кунда мактабгача таълимнинг олдида турган долзарб масалалардан бири эканлиги ҳамда болаларнинг мактаб таълимига тайёргарлигининг мазмуни, мактабгача ёшдаги болаларни мактаб таълимига тайёргарлигини белгилловчи муҳим компонентлардан бири саналиб, бунда боланинг ижтимоий-ахлоқий кадриятлар, ҳулқ-атвор меъёр ва қондаларининг ўзлаштириши асосидаги индивидуал ривожланиш кўрсаткичларини шаклланиши, мустақил шахс сифатида ўз-ўзини англаши, ўзгарувчан фаолиятга тайёргарликка эришиши ижтимоийлашув жараёнларининг муҳим таркибий қисми сифати ҳақида сўз юритилади.

РЕЗЮМЕ

В данной статье подготовка детей подготовительной группы к школьному обучению является одним из важнейших вопросов, стоящих сегодня перед дошкольным образованием, а содержание подготовки детей к школьному обучению рассматривается как один из важных компонентов, определяющих готовность дошкольников. для школьного образования, в котором социально-нравственные ценности, нормы поведения и нормы ребенка формируются показатели индивидуального развития на основе овладения правилами, осознания себя как самостоятельной личности, подготовки к меняющейся деятельности, качества важным компонентом процессов социализации обсуждалось.

SUMMARY

In this article, the preparation of children of the preparatory group for school education is one of the most important issues facing preschool education today, and the content of children's preparation for school education is considered one of the important components that determine the readiness of preschool children for school education, in which the child's social and moral values, behavior and norms the formation of individual development indicators based on mastering the rules, self-awareness as an independent person, preparation for changing activities, quality of an important component of socialization processes is discussed.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHNING GIGIYENIK OMILLARI VA JISMONIY MASHQLAR

Achilova S. X.

Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: mashg'ulotlar rejimi, dam olish, ovqatlanish, uyqu, kiyim-bosh, poyabzal, jismoniy tarbiya jihozlari, maydonchalar.

Ключевые слова: тренировочный режим, отдых, питание, сон, головные уборы, об-увь, физкультурное оборудование, площадки.

Key words: training mode, rest, nutrition, sleep, headwear, shoes, physical education equipment, pitches.

Kirish. Gigiyenik omillar (mashg'ulotlar rejimi, dam olish, ovqatlanish, uyqu, kiyim-bosh, poyabzal, jismoniy tarbiya jihozlari, xonalari, maydonchalari va boshqalar) jismoniy tarbiya vazifalarini hal etishning majburiy sharti hisoblanadi. Ular jismoniy mashqlarning shug'ullanuvchilar organizmiga ta'siri samaradorligini oshiradi. Masalan, jismoniy mashg'ulotlar suyak va muskul tizimining rivojlanishiga yaxshi yordam beradi (to'laqonli va o'z vaqtida ovqatlanilganda). Xonalar, jismoniy tarbiya jihozlari, atribut, o'yinchoqlar, bolalar kiyimlari va poyabzalining tozaligi kasalliklarning oldini oladi. Gigiyena talablarini bajarish bolalarda ijobiy emosiya uyg'otadi va jismoniy mashqlarni o'zlashtirish uchun qulay sharoit yaratadi.

Muhokama va natijalar

Gigiyenik omillar ikki turga bo'linadi.

1. Umumiy madaniy gigiyenik omillar.
2. Shaxsiy madaniy gigiyenik omillar.

Umumiy madaniy gigiyenaning omillariga hamma bolalar uchun umumiy bo'lgan talablar: xona kengligi, yoritilishi, shkaflarning, stol, stul, yuvinish xonasi, yotoqxonada kravatlar- ning bolalar yoshiga, bo'yiga mosligi umumiy madaniy gigiyenaga kiradi

Shaxsiy madaniy gigiyenik omillarga esa bola shaxsi bilan bog'liq bo'lgan gigiyena, yani bolaning tozaligi, kiyimlarining o'ziga mosligi, tirnoqlarining

olinganligi, dastro'molchalarining borligi, o'z shkafi, o'z sochiqlari, o'z kravati, o'z o'rni bo'lishi kabilar kiradi.

Gigiyena omillari mustaqil ahamiyatga ham ega: ular barcha organ va tizimlarning normal ishlashiga yordam beradi. Masalan, muntazam va sifatli ovqatlanish ovqat hazm qilish organining faoliyatiga ijobiy ta'sir qiladi va boshqa organlarga zaruriy oziq moddalarning o'z vaqtida yetib borishini ta'minlaydi, bolaning normal rivojlanish va o'sishiga yordam beradi. To'laqonli uyqu asab tizimiga dam beradi va uning qobiliyatini oshiradi. To'g'ri yoritish ko'z kasalliklari (shabko'rlik va boshqalar)ning sodir bo'lishiga yo'l qo'ymaydi, bolalarning maydonchada harakat qilishi uchun qulay sharoit yaratadi. Kundalik rejimiga qat'iy rioya qilish uyushqoqlikka, intizomlilikka o'rgatadi.

Tabiatning tabiiy kuchlari (Quyosh, havo, suv) jismoniy mashqlarning organizmga ta'sirini kuchaytiradi va kishi ish qobiliyatini oshiradi. Quyoshli, ochiq havoda yoki suvda (suzish) bajariladigan mashqlar jarayonida ijobiy emosiyalar paydo bo'ladi, ayrim organlar va organizm tizimlarining funksional imkoniyatlari oshadi (ko'proq kislorod yutiladi, modda almashinuvi kuchayadi va hokazo).

Quyosh, havo, suv organizmni chiniqtirish, uning yuqori va past haroratga moslashuv qobiliyatini oshirish uchun foydalani- ladi. Bular natijasida issiqlikni idora qiluvchi apparat harakatga keladi, ya'ni kishi organizmi meteorologik omillarning xilma- xil o'zgarishlariga o'z vaqtida javob bera oladigan darajaga keladi. Bunda tabiatning tabiiy kuchlarini jismoniy mashqlar bilan birga qo'shib olib borish chiniqish samaradorligini oshiradi.

Tabiatning tabiiy kuchlaridan mustaqil vosita sifatida ham foydalanish mumkin. Suv terini kirdan tozalash, kishi tanasiga mexanik ta'sir etish uchun qo'llaniladi. O'rmon, bog'lar, xiyobonlardagi shifobaxsh moddalar (fitsosidlar)ga boy havo mikroblarni yo'qotishga yordam beradi, qonni kislorodga o'yintiradi, kishi organizmiga yaxshi ta'sir qiladi. Quyosh nuri teri ostida D vitaminining saqlanishiga xizmat qiladi, turli mikroblarni o'ldiradi va kishini turli kasalliklardan (raxit va boshqalardan) saqlaydi. Organizmga har tomonlama ta'sir ko'rsatish uchun tabiatning barcha tabiiy kuchlarini qo'llash, ularni oqilona tarzda birga qo'shib olib borish zarur.

Jismoniy tarbiyaning kishiga har tomonlama ta'sir etuvchi asosiy o'ziga xos shaklidir. Ulardan jismoniy tarbiyaning sog'lomlashtirish, ta'limiy va tarbiyaviy vazifalarini hal etishda foydalaniladi: aqliy, axloqiy, estetik va mehnat tarbiyasini amalga oshirishga xizmat qiladi, shuningdek, ko'plab kasalliklarni davolashda vosita hisoblanadi.

Musiqa joʻrligidagi raqs mashqlari organizmning barcha tizimlariga taʼsir qiladi, jismoniy fazilatlar (chaqqonlik, tezkorlik va boshqalar)ni rivojlantiradi, shuningdek, harakatlar nafis, erkin, ifodali boʻlib boradi, ijobiy emosiylar paydo qiladi, toʻgʻri qomatni shakllantirishga yordam beradi. Shuning uchun raqs va oʻyinlarning xilma-xil elementlari (oyoqlarni yonma-yon qoʻyish kabilar) jismoniy tarbiya vositalari sifatida foydalaniladi.

Xilma-xil faoliyat turlari (mehnat, rasm chizish, va narsa yasash boshqalar) ga kiruvchi harakatlar, agar qomatni toʻgʻri tu-tishiga rioya qilinsa, shuningdek, jismoniy yuklamalar bolalarning yosh va individual xususiyatlari, sogʻligʻining ahvoli, jismoniy rivojlanishi va tayyorgarligini hisobga olgan holda berilsagina bola organizmiga ijobiy taʼsir etishi mumkin.

Massaj (silash, surtish, uqalash, shapatilash, titratish) teriga taʼsir qilib kishining butun organizmiga taʼsir etadi. Teri analizatorlarining oʻtkazuvchi yoʻllari bola tugʻilguncha yuzaga keladi, shuning uchun yangi tugʻilgan chaqloq teri reseptorlari orqali boʻladigan tashqi taʼsirni koʻproq qabul qiladi (bolalarda 6 oygacha teri yuzasidagi reseptorlar nisbatan koʻp boʻladi). Massaj qon tomiri tizimiga ham taʼsir qiladi. Terida asab kuchlari taʼsiriga javob tariqasida tomir reflekslari yuzaga keladi, kapillarlar kengayadi, qon aylanishi kuchayadi, issiqlik chiqarish ortadi. Shu maʼnoda massaj organizmni issiq havodan, qizib ketishidan saqlaydi. Massaj taʼsirida yogʻ va teri bezlarining sektor funksiyasi yaxshilanadi, muskullarda oksidlanish-qaytarilish jarayoni kuchayadi va ularning qisqarish qobiliyati ortadi.

Massaj limfa tizimiga taʼsir qilib, suyuqlik oqimini tezlashtiradi. Bola hayotining birinchi kunlaridanoq namoyon boʻladigan sharsiz (tugʻma) reflekslar uning jismoniy rivojlanishiga ijobiy taʼsir qiladi. Agar bola qorni bilan yotqizilsa, u boshini koʻtaradi va buradi, chalqancha yotganda oldinga oladi. Oʻngga yonboshlatilganda chapga, chapga yonboshlatilganda oʻng tomonga buriladi. Bolaning oyoq terisiga qoʻl tekkazilsa emaklay boshlaydi, orqa terisiga tekkizilsa qayisha boshlaydi. Shunday qilib, sharsiz reflekslar muskullar qisqarishini yuzaga keltiradi va ulardan bola hayotining birinchi haftasida, hali jismoniy mashqlarni qoʻllash mumkin boʻlmagan (qoʻl va oyoqlarni bukuvchi muskullar gipertoniyasi tufayli) paytda rivojlantirish va umuman organizmga taʼsir etishda foydalanish mumkin. Sogʻlomlashtirish taʼlimiy, tarbiyaviy vazifalarni toʻla hal etishning majburiy sharti: jismoniy tarbiyaning yuqorida sanab oʻtilgan barcha vositalaridan umumiy tarzda foydalanish hisoblanadi. Turli yosh bosqichlarda koʻrsatib oʻtilgan vazifalarning amalga oshirish samaradorligi asosiy va qoʻshimcha vositalarni toʻgʻri qoʻshib olib borgan taqdirdagina oshadi. Chunonchi, bolaning dastlabki uch oyligida gigiyena

omillari, tabiatning tabiiy kuchlari, sharsiz reflekslar katta ahamiyatga ega bo'ladi. Bola bir yoshga to'lganida mas- saj, sust, sust-faol mashqlar, asosiy harakatlar (emaklash va boshqalar) dan foydalaniladi. Yoshi katta bo'lgan sari gigiyenik omillar, tabiat tabiiy kuchlarining roli kamaymaydi, biroq uyqu, ovqatlanish va boshqalarga, ozroq vaqt sarflanadi va bir- muncha murakkab jismoniy mashqlardan foydalanish uchun zamin yaratiladi.

Bolalarning harakatli faoliyati ularda asosiy jismoniy sifatlarni rivojlantirish bilan bog'liqdir. Bunga chaqqonlik, epcillik, kuchlilik, matonat singari sifatlar kiradi. Amalda mazkur sifatlarning hech birini alohida olib rivojlantirishni tasavvur qilish ham mumkin emas. Turli jismoniy sifatlarni tarbiyalash aslida bolaning jismoniy jihatdan har tomonlama rivojlanishidek yagona jarayonning turli tomonlaridir. Chunki bunday rivojlanish natijasida organizmning miqdoriy imkoniyatlarida umumiy yuksalish sodir bo'ladi. Lekin baribir yuqorida sanab o'tilgan jismoniy sifatlarning har birini tarbiyalashning o'ziga xos xususiyatlari mavjuddir.

Chaqqonlik bu faoliyat davomida paydo bo'ladigan kutilmagan shart-sharoitlarga binoan harakat faoliyatini tezlik bilan yangi harakatlarni egallay olish qobiliyatidir. Chqqonlikni tarbiyalashda harakatlarning uyg'unligini rivojlantirish, ularning sur'ati va ko'lamini, mushaklarning zo'riqishi va bo'shashi darajasini bir-biridan farq qilish, shuningdek, vaqtga va joyga moslashib mo'ljal ola bilish mahorati asosida sodir bo'ladi. Chaqqonlikni tarbiyalash uchun aniq harakatlar qilish qobiliyatini rivojlantirish muhimdir. Bundan tashqari, turg'un holatda hamda bir joydan ikkinchi joyga yurib borilayotganda gavdaning muvozanatini saqlay olish chaqqonlik ko'rinishlaridan biri hisoblanadi. Bolalikning maktabgacha yoshida harakat analizatorini rivojlantirishda anchagina siljish ro'y beradi. Bu esa chaqqonlik qobiliyatini asta-sekin takomillashtirib borish uchun imkoniyat yaratadi. Harakatlarni bajarishdagi epcillik ham maktabgacha yoshdagi bolalarda tez rivojlanadigan muhim xususiyatdir.

Epcillik bu harakatning kam vaqt ichida bajara olish qobiliyatidir. U qandaydir bir signalga javob tariqasida bajarilgan (harakat reaksiyasi deb ataladigan tezlikka) ayrim harakatlar tezligi va ko'p marta takrorlanayotgan harakatlarning tezligiga bog'liq bo'ladi. Harakatlarning mana shu barcha ta'rif-tavsifi, bog'chadagi kichik yoshdagi bolalardan boshlab, to katta guruhdagi bolalarda muntazam mashq qilish natijasida o'sib boradi. Chaqqonlik va epcillikning rivojlanishiga o'yin va mashqlarni muntazam bajarib borish orqali erishiladi. Bunda atrofdagi muhit sharoitning o'zgarishiga qarab shug'ullanuvchilar tezlik bilan javob reaksiyasi berishlari hamda bir

harakatdan ikkinchisiga jadallik bilan o'tishlari, tez siljishlari va topshiriqni bajarishlari muhimdir. Turli o'yinlar hamda to'siqlarni yengib o'tish, to'xtab-to'xtab, burilishlar bilan bajariladi va birdan berilgan signal bo'yicha xilmaxil topshiriqlarni bajarish, xatlab o'tish, engashib-emaklab o'tish bilan bog'liq bo'lgan mashqlar, muvozanat mashqlari, turli xil sport o'yinlari va boshqalar mana shunday chaqqonlik va epchillikni o'stiruvchi mashqlar hisoblanadi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning mushaklari hali yaxshi rivojlanmagan bo'ladi, uning asab harakati ham hali yetarli darajada takomillashmagan, bog'cha bolalari mushaklarni kuch bilan ishga solishda aniq farq qilish qobiliyatiga ega emaslar.

Bog'cha bolalari uchun, ayniqsa, kichik guruhdagilar uchun shu narsa muhimki, ularda rostlovchi mushaklarning hayotiy faoliyatidan ko'ra, bukish mushaklarining hayotiy faoliyati ortiqroq bo'ladi, bolalar yurish va yugurish vaqtida oyoqlarini yarim bukik holda tutib harakat qiladilar, o'yinlar o'tkazish vaqtida esa engashib o'tiradilar va hokazo. Shu sababli, bolaning kuch-quvvat sifatlarini rivojlantirayotganda rostlovchi mushaklar kuchini ko'paytirishga alohida e'tibor berish, bola gavdasi va oyoq-qo'llarini rostlaydigan, to'g'ri turishga o'rgatadigan mashqlarni bajartirish muhim ahamiyatga egadir.

Xulosa

Maktabgacha yoshdagi bolalarda kuch-quvvatni tarbiyalashga qaratilgan mashqlar, asosan, dinamik harakterga ega bo'lishi kerak. Ayni vaqtda, bu uzoq vaqt davom etib, asablarni ancha tarang holga keltiradigan bir xildagi zo'riqishlar bilan bog'liq, bo'lmasligi lozim. Bundan tashqari, kuchni rivojlantirishda zo'r berib, kuchlanish talab etiladigan mashqlar qo'llanmasligi kerak. Maktabgacha yoshdagi bolalarning kuch-quvvatini tarbiyalash uchun qisqa muddat davom etadigan va tezlik hamda kuch talab qiladigan mashqlar (masalan, bir joyning o'zida turib uzunlikka sakrash, uzoqqa uloqtirish mashqlari), shuningdek, o'z og'irligini ko'tarish bilan bog'liq bo'lgan ba'zi bir mashqlar (engashtirib qo'yilgan va tikka turgan narvonlar, taxtalarga tirmashib chiqish mashqlari, gimnastika taxtasida o'z qo'llari, kuchi bilan tortilish va shunga o'xshash mashqlar)ni bajarish o'rindidir.

Matonat bu jismoniy ishni imkoni boricha uzoq vaqt davomida yetarli darajadagi jadallikni saqlagan holda bajara olish qobiliyatidir. Matonatni tarbiyalash organizmturli sistemalarining miqdoriy imkoniyatlarini oshirib borish, asta-sekin sharoitga moslashib borish bilan, oqibat natijada charchashga olib keladigan va kuchli zo'riqish bilan uzoq vaqt davom etadigan faoliyat natijasida organizmda yuzaga keladigan ko'nikish, ya'ni chiniqish sanaladi. Shuning uchun bolalarda matonatni tarbiyalashda, ularga o'zlarida ko'nikma

hosil qilgan vazifaga qaraganda yuqoriroq jismoniy ta'sir ko'rsatadigan mashqlar va o'yinlar qo'llaniladi.

Maktabgacha yoshdagi kichik guruhlarda matonatni tarbiyalash bilan bog'liq maxsus mashqlar amalga oshirilmaydi. Katta yoshdagi bog'cha bolalarida matonatni tarbiyalash uchun o'yin va mashqlardan foydalaniladi. Bunday o'yin va mashqlarda ancha og'ir, lekin qisqa muddatli jismoniy zo'riqish talab qilinadi. Bunday mashqlarda bolalar diqqat-e'tiborni bir yerga jamlab, mashqlarni takrorlashda yetarli darajada uzoq tanaffuslar berib, ularga nafas rostlashi uchun vaqt ajratish lozim. Bu yoshdagi bolalarda matonat, avvalo, yurish, yugurish, sakrash, chang'ida yurish, raqsga tushish, suzish va harakatli o'yinlarni o'ynash va mustaqil faoliyat ko'rsatish vaqtida rivojlanadi.

Adabiyotlar

1. Egamberdieva N. Ijtimoiy pedagogika. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.
2. Qodirova F., Toshpo'latova Sh., A'zamova M. Maktabgacha pedagogika. Toshkent: "Ma'naviyat", 2013.
3. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Tafakkur sarchashmalari, 2013.
4. Roziqova M., Umarova K., Murodova N. Maktabgacha ta'lim muassasalarining tarbiyalanuvchilari uchun rivojlantiruvchi o'yinlar majmuasi. – Toshkent, 2013.
5. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent, 2018.
6. Bolangiz maktabga tayyormi? – Toshkent, 2011.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishning gigiyenik omillari tahlil etilgan. Shuningdek, maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirishda jismoniy mashqlarning usullari to'g'risida so'z yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируются гигиенические факторы развития физических качеств детей дошкольного возраста. Также было упомянуто о методах физических упражнений в развитии физических качеств детей дошкольного возраста.

SUMMARY

This article analyzes hygienic factors for the development of physical qualities of preschool children. It was also mentioned about the methods of physical exercise in the development of physical qualities of preschool children.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTIDA QISQA MUDDATLI GURUHLARDA BOLALARNI MAKTABGA TAYYORLASH

G'aniyeva D. M.

Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Qurbonova M.

Qo'qon davlat pedagogika institute talabasi

Tayanch so'zlar: mashg'ulotlar, tarbiyachi, bolalar, qisqa muddatli guruhlar, kunning birinchi va ikkinchi yarmi, mashg'ulot turlari, ta'lim-tarbiya.

Ключевые слова: занятия, воспитатель, дети, краткосрочные группы, первая и вторая половина дня, виды занятий, учебно-воспитательные.

Key words: training, educator, children, short-term groups, first and second half of the day, types of training, education.

Kirish. Rejalashtirish – bu zarur shart-sharoit, foydalanilayotgan vosita, shakl va uslublarni ko'rsatgan holda, ta'lim-tarbiya ishini amalga oshirishning tartibi va ketma-ketligini oldindan belgilash jarayoni. Umuman, ta'lim-tarbiya ishining samaradorligi rejalashtirish qay darajada pishiq-puxta o'ylangani va amalga oshirilgani bilan belgilanadi.

Rejalashtirish pedagogik vaziyat rivojida noaniq holatlarning kamayishi bilan bir qatorda, pedagogning bugungi va ertangi faoliyatida uzviylikni ta'minlaydi.

Ta'lim-tarbiya ishini rejalashtirish pedagogning bolalar jamoasi va otalarni hamkorligiga, ular tomonidan birgalikdagi faoliyat doirasidagi maqsad va vazifalarni anglash, maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalar hayotini qiziqarli va foydali bo'lishini ta'minlash istagiga asoslangan.

Rejalashtirish modelini tanlashda har bir pedagogning kasbiy tayyorgarligi, tajribasi, o'z faoliyati natijalarini ko'rib, tahlil eta olishi hamda MTTdagi shart-sharoit e'tiborga olinishi zarur.

Istiqbol reja – bolalar bilan ishlashda asosiy hujjat hisoblanib, u bolalar faoliyatining barcha turlarini va ularga xos kundalik ish shakllarini rejalashtirishni talab etadi. Mazkur hujjatsiz tarbiyachining ish boshlashi tavsiya etilmaydi.

O'zini tutish madaniyati va ma'naviy fazilatlar bolalar bilan olib boriladigan tarbiyaviy jarayon mobaynida (maishiy hayotda, o'yin, mehnat, mashg'ulot

jarayonida) shakllantirilishi sababli, u alohida bo‘lim tarzida rejalashtirilmaydi. Shuning uchun talabning murakkablashib borishini ko‘zda tutgan holda, pedagogik uslub va vositalarga tayanib, istiqbolli rejalashtirishni joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Muhokama va natijalar

Istiqbolli mavzu rejasi bir oyga tuzilib, quyidagi bo‘limlarni o‘z ichiga oladi:

Ta’limiy faoliyat paytida ta’lim berish.

Bolalar bilan individual ish (ta’limiy faoliyatlardan keyin).

Ota-onalar bilan ishlash.

Rejada guruh bolalarining ro‘yxati, adabiyotlar ro‘yxati, ish kuni davomida bolalar faoliyatini tashkil etish bo‘yicha mashg‘ulotlar jadvali kiritiladi.

Kundalik reja 1-2 haftaga mo‘ljallab tuziladi. U reja-konspekt shaklida yozilib, unda butun ish kuni davomidagi faoliyat batafsil yoritiladi:

ertalab (bolalar bilan individual ishlash, madaniy-gigiyenik va o‘z-o‘ziga xizmat ko‘nikmalarini shakllantirish bo‘yicha ish, didaktik o‘yinlar o‘tkazish va boshq.), mashg‘ulotlar davomida (uning turi, mavzusi, maqsadi, kerakli jihozi, mashg‘ulotning borishi), sayr paytida (kuzatish, mehnat, harakatli o‘yinlar, o‘yin faoliyati, yakka ishlash, bolalarning uyga ketishi).

Pedagog reja shaklini mustaqil tanlashi mumkin. Shunga qaramasdan, MTT pedagogik kengashi tomonidan tasdiqlangan reja yozishning yagona shaklidan foydalanish tavsiya etiladi.

Istiqbolga mo‘ljallangan mavzular rejasi quyidagilarni nazarda tutadi:

1. Bolalar asosiy faoliyat turlarining o‘zaro bog‘liqligini (o‘yin, mehnat, ta’lim va h).

2. Bir oyga mo‘ljallangan vazifalarning ketma-ketlik va muntazamlilik tamoyilining amalga oshirilishini.

3. Muayyan yosh guruhiga doir dasturning barcha bo‘limlaridagi vazifalarning o‘zaro bog‘liqligini.

4. Bevosita ta’limiy faoliyat, o‘yin, mehnat faoliyatidan keyin ayrim bolalar bilan individual ishlashning tizimliylik asosida olib borilishini.

5. Kuzatuvlarni bir kun oldin yoki shu kuni rejada qayd etishni.

Rejani bunday tarzda yozish turini qo‘llaganda yakuniy ta’limiy faoliyat, suhbat, ekskursiyalar, kompleks faoliyatlarning kuni belgilanib olinishi zarur. Bunday rejalashtirish pedagogning kuchi va vaqtini tejash bilan birga, bolalar bilan ta’lim-tarbiya ishlarining yaxlit manzarasini ko‘rish imkoniyatini yaratadi. Bu o‘z navbatida bir yilga mavzular bo‘yicha rejalashtirish, ta’lim sohalarini o‘zaro uyg‘unlashtirish, loyihalarni va bolalarning sinov-tadqiqot faoliyatini

amalga oshirish hamda integral ishlash tamoyilini joriy etishda katta ahamiyat kasb etadi.

Ish rejasi:

ta'lim-tarbiya faoliyatining maqsadi, strategik va taktik vazifalarini aniq ifoda etish;

ta'lim-tarbiya ishining mazmunini maqsadli belgilash, uning vositalari va tashkiliy shakllanishini tanlash;

jamoaning va har bir shaxsning ilgari lanma harakatini rejalashtirib hamda tegishli o'zgartirishlar kiritib borish jarayonida o'z faoliyatning istiqboldagi natijalarini belgilash imkoniyatini yaratadi.

Ilmiy jihatdan asoslangan aniq pedagogik rejaning mavjudligi pedagog ishini yengillashtirib, uning ijodiy imkoniyatlarini oshiradi. Ta'lim- tarbiya ishini rejalashtirish pedagog, bolalar jamoasi va ota-onalarning o'zaro hamkorligiga, ular tomonidan birgalikdagi faoliyat maqsad va vazifalarini tahlil etishga asoslanadi.

O'zbekiston Respublikasining maktabgacha ta'limga qo'yiladigan Davlat talablari, bolalarni qisqa muddatli guruhlarda maktabga tayyorlash «Ilk qadam» davlat o'quv dasturi pedagoglar uchun yangi imkoniyatlarni vujudga keltiradi, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ta'lim jarayonini tashkil etishda qo'llanayotgan eski shakl va uslublarni qayta ko'rib chiqishga undaydi, pedagogik tashabbus, tajriba va ijodga keng yo'l ochadi.

Taxminiy ish tartibi: HAFTALIK KUN TARTIBI REJASI

T/r	Faoliyat turlari	O'tkazish muddatlari
1	Bolalarni erkin mustaqil faoliyati	Har kuni
4	O'yin faoliyati	Har kuni
5	Tasviriy faoliyat	Haftada 4 marta
6	Atrof-muhitni o'rganish	Haftada 2 marta
7	Tabiat bilan tanishtirish	Haftada 1 marta
8	Elementar matematika	Haftada 2 marta
9	Musiqqa	Haftada 2 marta
10	Jismoniy tarbiya	Haftada 2 marta
11	Nutq o'stirish	Haftada 1 marta
12	Savodga tayyorlash	Haftada 1 marta

«Ish kuni» shunday tashkil etiladiki, u erkin mustaqil faoliyat va kattalar bilan mashg'ulot orasida muayyan vaqt muvozanat bo'lishiga imkon yaratadi.

Har bir kun erkin faoliyat bilan boshlanadi va yakunlanadi, bunda bolalar o'z qiziqishlari bo'yicha shug'ullanadilar. (o'ynash, rasm chizish, qurish-yasash bo'yicha biror nima yasash, tengquri bilan birgalikda rasmlı kitobni tomosha qilishi va h.k.)

Pedagog erkin faoliyat uchun ajratilgan vaqtdan o'yin faoliyati uslublari shakllantirish maqsadida bir necha juft, kichik guruhlar (3-4 dan bola) bilan birgalikda o'ynashda foydalanadi.

Shunday qilib, belgilangan vaqt mobaynida boshqa bolalar o'z qiziqishlari bo'yicha ishlari bilan band bo'lganda, pedagog 2-3 juftni yoki kichik guruhni (har biriga 7-10 daqiqa vaqt ajratib) qamrab olishi mumkin.

Erkin faoliyat davri barcha bolalar taklif etiladigan muloqot, suhbat bilan almashadi. Bu vaqt oldingi kundagi yorqin taassurotlar, tabiatdagi o'zgarishlar, yaqinlashib kelayotgan esdalik sanalar va h.k.ga doir erkin muloqotga bag'ishlanadi. Suhbat jarayonida pedagog keyingi kunlardagi Ta'limiy faoliyatlarning mavzularini rejalashtirish uchun foydalanilishi mumkin bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarni qiziqtirayotgan dolzarb masalalarni o'zi uchun qayd etib boradi, kelajakda bolalar bilan qiziqarli o'yinlarni rejalashtiradi. Agarda guruh hayotida nizo va kelishmovchiliklar qayd etilgan bo'lsa, ularni ijtimoiy maqbul usullar bilan hal qilish yo'llarini muhokama etish, bolalarning o'zini tutish me'yor va qoidalari haqidagi tasavvurlarini aniqlashtirish, birgalikda «guruhga xos» qoidalarni ishlab chiqish mumkin.

Pedagog muhokama uchun badiiy matndan foydalanishi – ma'naviy- axloqiy mazmunga ega qisqagina hikoya, ertak, she'r o'qib berishi, bolalar bilan birgalikda kitobdagi hamda ularning hayotidagi voqealarni o'zaro taqqoslashi mumkin.

Zarur hollarda pedagog guruh doirasidagi muloqotni kelgusidagi ta'limiy faoliyatlarga ma'no-mazmun baxsh etadigan (mavzuni, muammoni bolalar uchun qiziqarli bo'ladigan) badiiy matnni o'qish bilan yakunlashi mumkin.

Guruh doirasidagi muloqotdan keyin kattalar bilan o'tkaziladigan ikki ta'limiy faoliyat (atrof-muhit bilan tanishtirish, elementar matematika, tasviriy faoliyat va boshqalar – haftaning muayyan kuniga mos ravishda) guruh xonasida o'tkaziladi va butun guruh bilan ishlashni ko'zda tutadi (muayyan mavzu va mashg'ulot mazmuniga ko'ra maktabgacha yoshdagi bolalar qandaydir vazifalarni birgalikda yoki yakka tarzda bajarish maqsadida juftlarga bo'linadi).

Ayrim bolalar ishda faol ishtirok etmasligi, chekkaroqdan boshqa bolalar faoliyatini kuzatib turishi mumkin. Bu hol bolaning mashg'ulotdan hech qanday foyda olmayotganini anglatmaydi. Keyingi gal u dadilroq bo'lib, ishga kirishiga jazm etadi.

Musiqa yoki sport zaliga o'tganda bolalar katta yoshdagi boshqa ustozlar (musiqa xodimi, trener) bilan muloqot yuritadi Har kuni guruh xonasi doirasidan tashqariga chiqish bolalar hayotiga rang-baranglik olib kiradi, ularning ijtimoiy-madaniy makonini kengaytiradi. Ushbu ta'limiy faoliyatning bir qismini pedagog bolalar bilan birga o'tkazishi, boshqa qismini esa – yengil nonushta tayyorlashga sarflashi mumkin (agarda u ota-onalar iltimosi bilan tashkil etilayotgan bo'lsa). Birgalikda ovqatlanish bolalar guruhining jipslashuviga xizmat qiladi. Nonushta paytida erkin, qulay muhitni vujudga keltirish, bolalarning bir-biri bilan o'tgan ta'limiy faoliyatlardan olgan taassurotlari bilan bermalol fikr almashishiga imkon berish zarur. Nonushtadan keyin pedagogga stolni tartibga keltirish uchun navbatchilar yordamlashadi.

Kun bolalarning erkin faoliyati bilan yakunlanadi. Ayni shu vaqtda pedagog haftada ikki marta bir necha bolani (qo'shimcha mashg'ulot zarur bo'lganlarni) kommunikativ treningga taklif etadi. Barcha xohlovchilar ularga qo'shilishi mumkin. Har bir guruh bilan mashqlar majmui 10 daqiqaga mo'ljallangan. Hafta kunlardan birini pedagog bolalarda o'yin faoliyatini usullarini rivojlantirish maqsadida ular bilan o'ynashga bag'ishlaydi.

Kattalarning bolalar bilan o'yini va kommunikativ treningning tashkiliy o'ziga xosligiga e'tibor qaratish lozim: pedagog bu ishni bolalarning erkin mustaqil faoliyati bilan bir vaqtda amalga oshiradi. Bu jarayonda pedagog kichik guruhlar bilan ishlaydi, u bolalarni o'yin yoki suhbatga maxsus jalb qilishi yoki xohlovchilarni taklif etishi mumkin.

Ota-onalar taklifini e'tiborga olib, maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalarni qisqa muddatli guruhlarda maktabga tayyorlash bo'yicha mashg'ulotlar ikki smenada kun davomida kuniga 3,5 soat sharti bilan o'tkazish mumkin:

Qisqa muddatli guruhlariga mashg'ulotlar taqsimoti quyidagicha bo'ladi:

1- smena	8:30-12:00 (3,5 soat)
8:30-8:50	Qabul, birlamchi tibbiy ko'rik, ertalabki badantarbiya
8:50-9:00	Bolalar bilan suhbat
9:00-10:30	O'yinli ta'lim faoliyatlari
10:30-11:00	O'yin, mustaqil faoliyat
11:00-11:15	Ikkinchi nonushta
11:35-12:00	Sayr va undan keyin bolalarni uyiga kuzatish
12:00-13:00	Pedagoglar uchun tushlik tanaffus
13:00-13:30	Pedagoglarning ikkinchi smenadagi ta'limiy faoliyatlarga tayyorlanishi

2- smena	13:30-17:00 (3,5 soat)
13:30-13:40	Qabul qilish, birlamchi tibbiy ko'rik
13:40-14:00	Bolalar bilan suhbat
14:00-15:30	O'yinli ta'lim faoliyatlari
15:30-16:00	O'yin, mustaqil faoliyat
16:00-16:20	Tushdan keyingi ovqatlanish
16:20-16:35	Sayrga tayyorgarlik
16:35-17:00	Sayr va undan keyin bolalarni uyiga kuzatish

Xulosa. Qisqa muddatli guruhlar uchun bunday ta'limiy faoliyatlar jadvali, bolalarni maktabga tayyorlashning ham 9 oylik, ham 3 oylik kurslarida taklif etiladi. Bunday jadvalning afzalligi shundaki, agarda ota-onalar pedagog tomonidan ta'limiy faoliyatning aynan shu turi oldiga quyilgan vazifalarga erishish borasida uni qo'llab-quvvatlab, mashg'ulotlarni davom ettirsalar, ochiq havodagi faoliyatlar vaqti uzaytirilishi ham mumkin.

Adabiyotlar:

1. Egamberdieva N. Ijtimoiy pedagogika. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.
2. Qodirova F., Toshpo'latova Sh., A'zamova M. Maktabgacha pedagogika. Toshkent: "Ma'naviyat", 2013.
3. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Tafakkur sarchashmalari, 2013.
4. Roziqova M., Umarova K., Murodova N. Maktabgacha ta'lim muassasalarining tarbiyalanuvchilari uchun rivojlantiruvchi o'yinlar majmuasi. – Toshkent, 2013.
5. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent, 2018.
6. Bolangiz maktabga tayyormi? – Toshkent, 2011.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotida qisqa muddatli guruhlarda bolalarni maktabga tayyorlash metodikasi to'g'risida so'z yuritilgan. Olingan xulosalar asosida takliflar ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается методика подготовки детей к школе в ДОУ в краткосрочных группах. На основе полученных выводов разрабатываются предложения.

SUMMARY

This article discusses the methodology of preparing children for school in short-term groups in a preschool organization. Based on the conclusions drawn, proposals were developed.

MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDAGI O'ZGARISHLAR

Xallokova M. E.

*Farg'ona davlat universiteti maktabgacha ta'lim kafedrası
katta o'qituvchisi. PhD*

Tayanch so'zlar: uzluksiz ta'lim, maktabgacha ta'lim, "Ilk Qadam", syujetli-rolli o'yinlar.

Ключевые слова: непрерывное образование, дошкольное образование, «Первый шаг», ролевые игры.

Key words: continuous education, preschool education, «First Step», role-playing games.

Mustaqillik yillarida mamlakatimizda O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti rahbarligida davlat va jamiyat hayotini, jumladan, ta'lim tizimini tubdan yangilash va isloh etish borasida ulkan ishlar amalga oshirildi. Istiqlolning dastlabki yillaridayoq Prezidentimiz kadrlar tayyorlashning zamonaviy yagona tizimini yaratish g'oyasini ilgari surib: «Ta'lim berishning, ma'naviy, axloqiy va kasb malakasi bo'yicha tarbiyalashning mutlaqo yangi tizimi ishlab chiqilishi zarur. Sifat jihatidan butunlay yangi o'quv dasturlari yaratilishi darkor», deya ta'kidlagan edi. Davlatimiz rahbarining ushbu fikrlari keyinchalik ta'lim-tarbiya sohasiga oid ko'plab qonunlarning, tegishli me'yoriy hujjatlarning, eng muhimi, butun dunyo jamoatchiligi tomonidan tan olingan Kadrlar tayyorlash milliy dasturining yaratilishiga metodologik asos sifatida xizmat qildi. Ushbu dasturda maktabgacha va maktab, o'rta maxsus va kasb-hunar hamda oliy ta'limni uch bosqichda isloh qilishni, besh bosqichli ta'lim tizimini yaratish ko'zda tutilgan edi.

Maktabgacha ta'lim uzluksiz ta'lim tizimining dastlabki bosqichi hisoblanadi. Uning asosiy maqsadi - bola shaxsining har jihatdan rivojlanishini ta'minlash, qobiliyatlarini ro'yobga chiqarish, o'qishga, doimiy ta'lim olish uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni shakllantirish va maktabda muvaffaqiyatli o'qish uchun tayyorlashdan iborat. Maktabgacha tarbiya muassasalari bolalarning bilimi va amaliy ko'nikmalarini shakllantirish bilan birga, ularni vatanparvarlik, mustaqillik g'oyalariga sadoqat, tariximiz va boy ma'naviy-ma'rifiy merosimiz va qadriyatlarimizga yuksak hurmat ruhida tarbiyalashda muhim o'rin tutadi. Masalan, 2008-yilda Xalq ta'limi vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan «Maktabgacha ta'lim to'g'risida»gi Konsepsiyada maktabgacha

ta'lim muassasalari taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlari, ta'lim-tarbiya ishlarini takomillashtirish usul va uslublari belgilab berilgan bo'lib, bu borada ilgari surilgan davlat talablari har bir bolaning yoshini e'tiborga olgan holda rivojlanish darajasini aniqlash, pedagog va tarbiyachilar ish samaradorligini oshirish imkonini beradi.

Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 19-iyuldagi 528-son qaroriga binoan «Jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan davlat maktabgacha ta'lim muassasasi to'g'risida» qaroriga asosan mazkur Nizom jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan maktabgacha yoshdagi bolalarni sog'lomlashtirishga yo'naltirilgan ixtisoslashtirilgan davlat maktabgacha ta'lim muassasalarining maqsadi va vazifalarini, uning faoliyatini tashkil etish, moliyalashtirish va ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim muassasasini boshqarish tartibini belgilaydi. Ixtisoslashtirilgan maktabgacha ta'lim muassasasi ta'lim-tarbiya berish, korreksion-pedagogik va davolash-sog'lomlashtirish faoliyatni olib boruvchi muassasa hisoblanadi. Jismoniy yoki psixik rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalarni ularning bilish imkoniyatlariga muvofiq tarbiyalash, nuqsonlarni korrektsiyalash, imkoniyatiga muvofiq maktab ta'limiga tayyorlash, jamiyatga moslashuviga ko'maklashish maqsadida tashkil etiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2017-yil 30-sentyabrdagi «Maktabgacha ta'lim tizimi boshqaruvini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Farmoni bilan Maktabgacha ta'lim vazirligi tashkil etildi.

Bugungi kunda O'zbekistonda 14 mingdan ortiq maktabgacha ta'lim tashkiloti faoliyat ko'rsatmoqda. 2019-yilda Maktabgacha ta'lim vazirligi tizimga bolalar qamrovini 52 foizga yetkazdi. 2020-yilda bu ko'rsatkich 59,5 foizga yetdi, shuningdek, 85,2 foiz 6 yoshli bolalarni majburiy 1 yillik ta'lim bilan qamrab olindi.

Ma'lumki, Maktabgacha ta'lim vazirligi tashkil etilmasdan avval tizimda zamonaviy dasturlar joriy etilmagan, bolalarni maktabga tayyorlash bo'yicha muqobil, moslashuvchan modellar yetarli darajada rivojlanmagan. Taraqqiy etgan mamlakatlardagi kabi bolalarni ijtimoiy, shaxsiy, hissiy, nutqiy, matematik, jismoniy va ijodiy rivojlantirish, atrof-muhit bilan tanishuvga yo'naltirilgan maxsus davlat ta'lim dasturlari tatbiq qilinmagan edi. Davlat maktabgacha ta'lim muassasalarida faoliyat yuritayotgan pedagog kadrlarning aksariyati o'rta maxsus ma'lumotga ega bo'lib, bolalarni maktab ta'limiga talab darajasida tayyorlash imkonini bermas edi.

Bugungi kunga kelib maktabgacha ta'lim vazirligi tomonidan soha uchun ilmiy pedagogik kadrlarni tayyorlashga ham katta e'tibor qaratildi. 2018 yili Oliy malakali ilmiy va ilmiy pedagogik kadrlar ixtisosliklar ro'yxatiga yangi 13.00.08. "Maktabgacha ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi" ixtisosligi kiritildi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy Attestatsiya Komissiyasining qarori bilan Maktabgacha ta'lim muassasalari rahbar va mutaxassislarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish instituti huzurida pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini beruvchi ilmiy kengashi tashkil etildi. Ushbu ilmiy kengash 13.00.08. "Maktabgacha ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi" ixtisosligi bo'yicha mamlakatimiz tarixidagi birinchi tashkil etilgan ilmiy kengash hisoblanadi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ilg'or xorijiy tajribalarni inobatga olib ishlab chiqilgan "Ilk Qadam" davlat o'quv dasturining joriy qilinishi tadqiqotchilar uchun keng yo'nalishdagi izlanishlar olib borish va natijalarini ta'lim va tarbiya jarayoniga tatbiq qilish imkonini beradi.

"Ilk Qadam" davlat o'quv dasturi 7bobdan iborat bo'lib,

I-bobda MTM davlat o'quv dasturini qo'llash va MTMning maqsad va vazifalari aks ettirilgan.

II-bob: MTM ta'lim jarayonining maqsad va tamoyillari deb nomlanib, u quydagilarni:

III-bob: Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim berishda kompetensiyaviy yondashuv.

IV-bob O'quv-tarbiyaviy faoliyat bobida O'zbekiston Respublikasidagi barcha MTMlarda tashkil etiladigan o'quv va tarbiyaviy ishlarini tashkil etish masalalarini o'z ichiga oladi.

V-bob Bolaning rivojlanish sohalari bo'yicha yutuqlari

VI-bob Rivojlantiruvchi muhitni tashkil qilish

VII-bob. Ilovalarni o'z ichiga olib ushbu dasturni amaliyotda qo'llashning mazmun va mohiyati yoritib beriladi.

"Ilk qadam" dasturi asosida barcha yosh guruhlarida mavjud markazlar hamda umumiy guruhda ishlashni tashkil etishda tarbiyachining o'rniga alohida e'tibor qaratildi.

Ta'lim tashkilotining ishchi o'quv dasturi tashkilot pedagoglari tomonidan ota-onalarni jalb etgan holda tuziladigan va amaldagi qonunchilik tartibida tasdiqlanadigan qilib belgilandi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalar "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi asosida 5 ta markazda faoliyat yuritadilar. Bular quyidagilardir:

1. Til va nutq markazi. (Nutq o‘stirish, tabiat, atrof-olam va badiiy adabiyot bilan bog‘liq mashg‘ulotlar)
2. Qurish-yasash, konstruksiyalash va matematika markazi. (Qurish yasash va matematika mashg‘ulotlari)
3. San‘at markazi (Rasm, applikatsiya, loy qurish, yasash mashg‘ulotlari va origami)
4. Syujetli-rolli o‘yinlar va dramalashtirilgan markaz. (Guruh yoshiga mos bo‘lgan syujetli qoidali o‘yinlar)
5. Ilm-fan va tabiat markazi. (Tabiat, atrofi olam bilan tanishtirish mashg‘ulotlari)

Markazlardagi faoliyatlar tahliliga to‘xtaladigan bo‘lsak, til va nutq markazida bolalarning do‘stlari orasida o‘z fikrlarini bera olishlari, mavzu asosida hikoyalar tuzish, savol-javoblar qilish, bolalarga suhbatlar tashkil etish imkoniyati mavjud bo‘ladi. Bola markazda o‘zi xohlagan mavzusida hikoyalar tuzishi ham mumkin.

Qurish-yasash, konstruksiyalash va matematika markazida bolalarda sensor tarbiya, ijodkorlik rivojlanadi. Bola bir vazifani bajarishi orqali ham qurish – yasash ham matematika bilan shug‘ullanish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Bolalarni o‘yin jarayonida tinglansa “Menga yashil rang kerak”, “Men yasagan uycha ikki qavatli”, “Seniki kichkina, meniki esa kattakon”, “Meni mashinamga 10 ta odam sig‘adi” degan jummalarni eshitasiz. Demak bolalarning muloqatida qo‘shish, ayirish, taqqoslash, kattalik kabi ilk matematik tasavvurlar kengayib boradi.

San‘at markazida bolalarni kayfiyatini ko‘tarish imkoni mavjud. Bolalarning ijodiy qobiliyatlari qo‘llab-quvvatlanadi. San‘atning rassomlik, haykaltaroshlik, turlariga hammaga ham bir xil iqtidor berilmagan. Shu sababli bunda faqat iqtidorli bolalar ishtirok etadi. Markaz kerakli jihozlar bilan to‘liq ta‘minlansa, yasash, chizish texnologiyalari ertalabki, kechki soatlarda o‘rgatilsa, markaz ishi rivojlanadi. Oilada bolaga bunday sharoit har doim ham yaratib berilmaydi. Markazda ishlasa bolaning mayda motorikasi rivojlanadi. Mayda motorikaning rivojlanishi esa, bola nutqining rivojlanishiga sabab bo‘ladi.

Syujetli-rolli o‘yinlar va dramalashtirilgan markaz bolalar iqtidorini namoyon bo‘lishi, o‘z mahoratini ko‘rsatishi uchun juda qulay muhitdir. Bu markazni bolaning “Men”ini shakllantiruvchi markaz deb ham atash mumkin. Markazdagi barcha jihozlar bolalar hayotida uchraydigan jihozlar bo‘lib, o‘yin jarayonida bola ulardan foydalanishni o‘rganadi, kasblar bilan yaqindan tanishish imkoniga ega bo‘ladi. O‘yinda oila a‘zolarining o‘zaro munosabatlari

aks etadi va ular orqali ahloqiy tarbiya olish (tarbiyachi uchun esa oiladagi muhitni o'rganish) imkoni yaratiladi.

Ilm-fan va tabiat markazida tajriba sinov maydonchasida o'tkazilayotgan tajribalar bolalarda qiziqish uyg'otadi va ularni yangi ixtirolar qilishga undaydi. Bu markaz bolalarni tabiat va undagi hodisalarni bilish uchun eng katta imkoniyat markazi hamdir. Markaz faoliyati to'g'ri tashkil etilsa bolalar tabiat haqidagi bilimlarning 90%ini o'zlashtiradi. Markaz nafaqat bolalarda balki pedagoglarda ham qiziqish uyg'otadi. Hayotimiz davomida ishlatiladigan narsalarni qayerdan kelganligini, ulardan nimalar olinganligi haqidagi ma'lumotlar bolalarning o'z qo'llari bilan urug'larni tuvaklarga sepish orqali unga suv qo'yishi va urug' unib chiqishi bola uchun juda qiziqarli holatlar sanaldi.

Yuqorida izohi keltirib o'tilgan markazlar faoliyati bolani maktab ta'limiga tayyorlashda rivojlantiruvchi muhit vazifasini bajarib, shu o'rinda 6-7 yoshli bolalarning maktabga tayyorgarlik xaritasini ilova qilib o'tishni joiz deb bildik. Zero, mazkur yoshdagi bolaning rivojlanish xaritasi ta'lim jarayonining muvaffaqiyatliligi va samaradorligini aniqlaydi. Masalan boladagi,

1. Jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzini shakllantirish
2. Ijtimoiy-hissiy rivojlanish
3. Nutq, muloqot, o'qish va yozish ko'nikmalari
4. Bilim olish (anglash orqali rivojlanish)
5. Ijodiy rivojlanish kabilar uni maktab muhitiga tayyorlovchi asosiy me'zonlar sanaladi.

O'quv yili yakuniga yetgandan so'ng maktabga tayyorlov guruhi bo'yicha o'tkazilgan monitoringa asosan amalga oshirilgan ishlarni kutilayotgan natijalar bilan taqqoslash ishlari o'tkaziladi va bu orqali MTTning keyingi o'quv yiliga mo'ljallangan ustivor vazifalarini belgilaydi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarga qo'yiladigan "Davlat talablari". 2018-yil 3-iyul, ro'yxat raqami 3032.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi PQ-3305-son "O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi qarori.
3. "Ilk qadam" davlat o'quv dasturi O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligining 2018-yil 7-iyuldagi 4-sonli hay'at yig'ilishi qarori bilan tasdiqlangan va nashr etilgan dasturi.
4. Maktabgacha ta'lim muassasalarida qisqa muddatli guruhlar faoliyatini tashkil etishda tarbiyachilarni tayyorlash bo'yicha trening moduli. T.: 2017-y.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori, "Nodavlat ta'lim xizmatlarini ko'rsatish to'g'risida" Toshkent sh., 2017-yil 15-sentabr, PQ-3276-son. <https://lex.uz/acts/-3343077>
6. M.Xallokova. Nodavlat ta'lim muassasalarida ta'lim tizimini modernizatsiyalash. Obshestvo I innovatsii 3 (1), 151-157, 2022.

7. Нодавлат таълим муассасаларида таълим тизимини модернизациялаш М. Халлокова Общество и инновации, 2022 https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=1NlzDFgAAAAJ&citation_for_view=1NlzDFgAAAAJ:TQgYirikUcIC

8. Factors for improving the quality of education in primary schools of non-state educational institutions. Khalloкова Maksudaxon Ergashevna. ACADEMICIA An International Multidisciplinary Research Journal (Double Blind Refereed & Peer Reviewed Journal) ISSN: 2249-7137 Vol. 11, Issue 9, September 2021 Impact Factor: SJIF 2021 = 7.492

9. Theoretical And Methodological Fundamentals of Improving the Quality of Education in Non-State Educational Institutions Maksudakhon E. Khalloкова. Journal of Positive School Psychology 2022, Vol. 6, No. 4, 11638 – 11646. <http://journalppw.com>

10. Нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини оширишнинг назарий методологик асо-слари (мактабгача таълим мисолида) Халлокова Максудахон, Шокирова Гулноза. Ijodkor o'qituvchi ilmiy-uslubiy jurnal 30-iyun, 2022-yil 20-son.

РЕЗЮМЕ

Maktabgacha ta'lim sohasi uzluksiz ta'lim tizimining birlamchi bo'g'ini hisoblanib, u har tomonlama sog'lom va barkamol bola shaxsini tarbiyalash va maktabga tayyorlashda g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Mustaqillik yillarida respublikada ta'lim-tarbiya tizimi va barkamol avlodni tarbiyalash davlat siyosatining asosiy ustuvor yo'nalishlari darajasiga ko'tarildi.

РЕЗЮМЕ

Сфера дошкольного образования считается первичным звеном системы непрерывного образования и имеет большое значение в воспитании здорового и всесторонне развитого ребенка и подготовке его к школе. В годы независимости система образования и воспитание зрелого поколения в республике стали главными приоритетами государственной политики.

SUMMARY

The field of preschool education is considered the primary link of the continuous education system, and it is of great importance in raising a healthy and well-rounded child and preparing him for school. In the years of independence, the education system and upbringing of a mature generation in the republic became the main priorities of the state policy.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOYTLARIDA IQTISODIY VA TADBIRKORLIK TARBIYASI

Sharipova G. S.

*Nizomiy nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti
Maktabgacha ta'lim kafedrası (PhD), professori v.b.*

Tayanch so'zlar: tarbiya, ta'lim, mehnat, iqtisod, estetika, bolalar, maktabgacha ta'lim muassasi, vatanparvarlik.

Ключевые слова: молодое поколение, научное наследие, философские, педагогические.

Key words: young generation, scientific heritage, philosophical, pedagogical and psychological theories, spiritual education.

Tarbiya - ijtimoiy hodisa. U kishilik jamiyati paydo bo'lgan davrdan beri mavjud. Inson yer yuzidagi eng mukammal zot bo'lishi uchun, avvalo, tarbiyalanishi zarur. Abu Lays Samarqandiy «Bo'stonul-orifin» asarida tarbiya va tarbiyalashning ma'nosini ta'riflab: «Ey o'g'il, farzandlaringni tarbiyalashdan oldin o'zingni tarbiyala, tarbiya ko'rgan oilada baodob, yaxshi fazilatli, bilimli odam voyaga yetadi», - degan edi. Ibn Sino ijodiyotida ham bu g'oya alohida o'rin tutadi. «Kimga qanday pandu nasihat qilsang, unga avvalo o'zing amal qil», - deydi alloma. Sharq mutafakkirlari, pedagog olimlari barkamol insonni yetishtirish uchun tarbiya naqadar zarurligini, uning mohiyati va mazmunini asoslab berganlar.

Iqtisodiy tarbiya jarayoni tarbiyachi va tarbiyalanuvchilar o'rtasida tashkil etiluvchi hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan hamkorlik jarayonidir. Iqtisodiy tarbiyning maqsadi - har tomonlama shaxsni shakllantirish. Iqtisodiy tarbiyning mazmuni deganda, qo'yilgan maqsad va vazifalar bilan bog'liqlikda tarbiyalanuvchilarning egallashi lozim bo'lgan bilim, malaka, e'tiqod, shaxs sifati va xarakteri, xulq-atvor tizimi tushuniladi. Inson o'z kamoloti davomida turli yo'nalishda tarbiyalanadi. Ular ma'naviy, ma'rifiy, ekologik, vatanparvarlik, huquqiy, mehnatsevarlik, fuqarolik, estetik, jismoniy va iqtisodiy tarbiya kabi yo'nalishlarda joriy etilgan. Ular ichidan iqtisodiy tarbiya bo'lajak mutaxassislarni jamiyat va davlat, qolaversa, oiladagi jarayonlarga ongli munosabatini shakllantirish bilan birgalikda, tejamkorlikni,

isrofgarchilikka nafrat- ni, ishbilarmonlikni, tadbirkorlikni, tashabbuskorlik, iqtisodiy hisob- kitob va shu kabi iqtisodiy jihatlarni qamrab oluvchi insoniy fazilat- larni yuksaltirishga xizmat qiluvchi tarbiyaviy asosdir. Demak, iqtisodiy tarbiya insonning ham ma'naviy jihatdan, ham moddiy jihatdan yuksaklik sari sa'y-harakatlarini ta'minlashdan iborat. Barkamol avlodni tejamkorlik ruhida tarbiyalashda iqtisodiy tarbiyaning ahamiyati beqiyos. Ma'lumki, insonning kundalik turmush tarzi mehnat yoki boshqa bir faoliyat turi bilan bog'liq bo'ladi. Ularda mehnat (xoh jismoniy bo'lsin, xoh aqliy) sarfining nechog'liq kam bo'lib, yuqori samaradorlikka erishish muhimdir. Kam mehnat sarflab, ko'proq (yaxshiroq) natijani qo'lga kiritish ushbu sohadagi optimal variant hisoblanadi. Iqtisodiy tarbiya bolalarning tevarak-atrofdagi muhitni, muayyan buyumlarni anglab, ularni avaylab-asrash va bilib olishning mustahkam vositasi bo'lib, ularga nazariy bilimlarni qo'Uash imkoniyatini yaratib beradi va ularning ongini hissiy tasavvurlar bilan boyitadi. Iqtisodiy tarbiya - ishlab chiqarishning jamiyatda tutgan o'rni, ishlab chiqarish vositalari va ish qurollarining mohiyati, ular orasidagi uzviy aloqadorlikni o'rgatish va odamlarda shu bilimlarga ko'nikma hosil qilish. Iqtisodiy ta'lim va tarbiyaning asosiy maqsadi o'quv mashg'ulotlarini olib borishda talaba-yoshlar ongida tejamkorlik, ishbilarmonlik, tadbirkorlik kabi iqtisodiy jihatlarni o'z ichiga oluvchi xislatlarga nisbatan ongli munosabatni shakllantirishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirishda bir qator vazifalarni hal qilishga to'g'ri keladi.

Ular quyidagilar:

- Iqtisodiyotning mohiyatini anglatish orqali inson iqtisodiy qudratining oila va davlat iqtisodiy qudratini yuksaltirishdagi ahamiyatini yoritish;
- Inson mehnati hamda mehnat mahsuli bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlarni qadrlash, asrab-avaylash;
- tejamkorlik, ishbilarmonlikka muhabbatni uyg'otish;
- oila budjeti va moddiy boyliklarni sarflash haqidagi bilimlarni yuksaltirish;
- tejamkorlik va boylikni ijtimoiy burch sifatida qarash;
- moddiy va ma'naviy boyliklar haqida muntazam ravishda tasavvurlar shakllantirish;
- iqtisodiy faoliyatni tashkil etishga ongli munosabatni tarbiyalash;
- iqtisodiyotni ilmiy asosda tashkil etish;
- mehnat samaraligidan faxrlanish.

Har qanday tarbiyada ham o'sha tarbiyaga tegishli tushunchalarning mazmunini to'liq anglab yetish o'sha tarbiya samaradorligini oshirishi hech kimga sir emas. Bu borada o'quv yurti va oila sharoitida talaba-yoshlarning iqtisodiy tafakkurini yuksaltirishda, ularni hamkorlikka va ishbilarmonlikka

chaqirishni, iqtisodiy hisob-kitoblarni o'rganishni hayotiy tajriba asosida amalga oshirish iqtisodiy tarbiyada muhim ahamiyat kasb etadi. Iqtisodiy tarbiyada tejamkorlik, tadbirkorlik, mehnatsevarlik, tashabbuskorlik, ishbilarmonlik, iqtisodiy hisob-kitob, oila budjeti va boylik kabi tushunchalarning muhim ahamiyati bor. Ular ichidagi boylik tushunchasiga juda qadimdan boshlab turli fikrlar bildirilgan.

- Talaba-yoshlarga iqtisodiy tarbiya berishda tarbiyaning mazmunmohiyatiga e'tibor berilsa, ijobiy pedagogik samarani qo'lga kiritish mumkin bo'ladi. Iqtisodiyotda dastavval, oila budjeti va iqtisodiy qudrati eng muhim asoslardan ekanligi hech kimga sir emas. Shu sababli oila budjeti to'g'risidagi ma'lumotlarni keltirib o'tamiz. Oila budjeti.
- ▶ Inson shaxs sifatida shakllandimi, endi u oilaga va jamiyatga xoh iqtisodiy, xoh ma'naviy jihatdan bo'lsin foydasi tegishini harakatlarni qilishi lozim. Ayniqsa, sha xs oilali bo'lganida oila iqtisodiy qudratini mustahkamlash asosiy vazifa bo'lish kerak.
- ▶ Oila budjetini mustahkamlash va sarflashda quyidagilarga e'tibor berib borish zarur: – oilaviy ehtiyoj;
- ▶ oilaviy orzu-havas;
- ▶ oila ravnaqini o'ylash va shu kabilar.
- ▶ Bunda oilaviy ehtiyoj zarur, uni bajarishga harakat qilish kerak.
- ▶ Oilaviy orzu-havas, oila ravnaqi uchun imkoniyat darajasida harakat qilish lozim.
- ▶ Demak, iqtisodiy tarbiyani oiladan boshlash talab qilinadi.

Bu orqali oilasiga va qolaversa, shaxsan o'ziga tegishli bo'gan imkoniyat hamda ne'matlarning qadr-qimmatiga etishga erishiladi. Bularning keyingi holatlarda ham, ya'ni o'rta umumta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi va oliy ta'limdagi o'quv muassasalarida ham iqtisodiy tarbiyani amalga oshirishga ijobiy ta'siri katta bo'ladi. – Iqtisodiy tarbiyaning dastlabki bosqichlari uzoq tarixga ega. Ular kishilik jamiyati taraqqiyotiga mos ravishda tako'illashib kelavergan. Iqtisodiy tarbiyaga tegishli ma'lumotlarni ilohiy kitob - Qur'oni Karimda va muqaddas kitob - Hadisi sharif hamda «Avesto» bitiklarida ham topish mumkin. Iqtisodiy tarbiya Sharq mutafakkirlarining asarlarida ham bayon etib kelingan. Jumladan, Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy asarlarida qozixonada meros va uni taqsimlash bo'yicha alohida xodim faoliyat ko'rsatishi qayd etilgan.

Ular shubhasiz qozixonadagi iqtisodiy muammolar yechimlarini hal etish uchun jalb etilgan.

- Bu borada Farobiyning «Inson oʻz mablagʻini sarflashni bilishi kerak. Pul sarflashda qizgʻanchilik qilish xasislikka olib keladi. Pullarni rejasiz ishlatish esa insonni beboshlikka etaklaydi», degan fikri oʻrinlidir.

- Tejamkorlikda vaqt masalasi alohida eʼtiborga molik tushunchadir.

U inson ixtiyoridagi bebaho xazina. Shu sababli ham «Kun qaytadi, ammo vaqt qaytmaydi», degan naql bor, chunki vaqt oʻlchovlidir. Undan dunyoni oʻrganish, oʻzgartirish, shaxsiy manfaat, el-yurt xizmati va mehnat samaradorligini oshirish borasidagi faoliyatlarda foydalanish mumkin. Shu sababli ham u qadrlidir. Tarixiy voqealardan foydalanish iqtisodiy tarbiya berishning samaradorligini oshiradi va talaba-yoshlar maʼnaviyatini yuksaltirishga yordam beradi.

Talaba-yoshlarga iqtisodiy tarbiya berish yoʻllaridan yana biri - bu tarixiy voqealar asosida, ularning iqtisodiy tarbiyaga oid tafakkurini boyitishdan iboratdir.

Tejamkorlik tarbiyasi mehnat, axloqiy va iqtisodiy tarbiyalarning muhim asosi hisoblanadi.

Shu sababli ham talabalarga iqtisodiy tarbiya berishda, oʻgitlar va hikmatlardan foydalanib, ularni tahlil qilib borilsa, iqtisodiy tarbiya samarali kechadi. Demak, iqtisodiy tarbiya berishning samarali yoʻllaridan biri - bu iqtisodiy tafakkurni yuksaltirishga oid oʻgit va hikmatlardan foydalanishdan iborat boʻlib, dars mashgʻulotlarida ulardan mosini tanlab va uni tahlil qilib, talabalarning iqtisodiy tafakkuri rivojlantiriladi.

Adabiyotlar:

1. Maktabgacha taʼlim yoshidagi bolalarga taʼlim-tarbiya berishning zamonaviy tendensiyalari. OʻzPFITI nashriyoti. Toshkent - 2015 yil
2. Sodiqova Shoista Akbarovna Maktabgacha taʼlimda taʼlim va tarbiya texnologiyalari. Toshkent 2022-yil 126 b
3. Qodirova R.F. Maktabgacha pedagogika. Toshkent 2019 yil 683 b
4. <https://www.google.com/search>

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqola orqali, bolalarda iqtisodiy tejamkorlik va iqtisodiy tarbiyamaktabgacha taʼlim, oila va jamiyatning oʻrni qay darajada ekanligi haqida maʼlumot olasiz.

РЕЗЮМЕ

В данной статье вы получите информацию о роли семьи и общества в дошкольном воспитании и экономическом воспитании детей.

SUMMARY

In this article, you will receive information about the role of the family and society in preschool education and economic education of children.

BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QUVCHILARIGA ETNOMINTAQAVIY MATERIALLAR TUSHUNCHALARI TAHLILI

Odilova M. U.

Termiz davlat pedagogika instituti magistranti

Tayanch soʻzlar: etnos, etnik madaniyat, oila, ma'naviy-axloqiy rivojlanish, etnoekologik ta'lim, mazmun, metod, xususiyat, g'oya.

Ключевые слова: этнос, этническая культура, семья, духовно-нравственное развитие, этноэкологическое воспитание, содержание, метод, характеристика, тема.

Key words: ethnos, ethnic culture, family, spiritual and moral development, ethnoecological education, content, method, characteristics, topic.

Kirish. O'quvchi yoshlarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi va ta'lim kontseptsiyasi ta'lim muassasalarida Federal davlat ta'lim standartini amalga oshirishning uslubiy asosidir. Unda zamonaviy milliy tarbiyaviy idealning mohiyati, o'quvchilar va yoshlarni ma'naviy-axloqiy rivojlantirish va tarbiyalashning maqsad va vazifalari, asosiy milliy qadriyatlar tizimi o'z ifodasini topgan. «Diniy madaniyatlar va dunyoviy axloq asoslari» keng qamrovli o'quv kursi talabalar tomonidan o'zbeklar madaniyatini jahon madaniyatining ajralmas, o'ziga xos hodisasi sifatida rivojlantirish uchun asos yaratadi; diniy, madaniy xilma-xillik va o'zbeklar hayotining tarixiy, milliy-davlat, ma'naviy birligini tushunish.

Boshlang'ich ta'lim o'quvchilarining etnik-madaniy qobiliyatsizligi va tajribasizligi bilan bevosita bog'liq bo'lgan zamonaviy etnik-madaniy muammolarni bartaraf etishning muhim omillaridan biri oilaviy tarbiyaning etnik-madaniy tarkibiy qismidir. Boshqacha qilib aytganda, barcha etnik xilma-xillikni idrok etish va e'tirof etish, oilada o'z farzandlarini shakllantirish uchun turli etnik guruhlar, ularning madaniyati, turmush xususiyatlari, qadriyatlari va me'yorlarini tushunishni oilaviy ta'lim mazmuniga kiritish. dunyoning umumiy madaniy manzarasida etnik va madaniy mansublik, boshqa etnik guruhlar va madaniyatlar vakillariga nisbatan jamiyat tomonidan tasdiqlangan xulq-atvor va bag'rikenglik munosabatini rivojlantirish, madaniyatlararo muloqot va hamkorlik qobiliyati.

“Etnos”, “etnik madaniyat”, “oila”, “etnomadaniy ta’lim”, “etnomadaniy kompetensiya” kabi tadqiqot mavzusini tavsiflovchi asosiy tushunchalar tahliliga murojaat qilaylik.

«Etnos» so‘zi yunoncha «mehribon, zot» degan ma’noni anglatadi. Zamonaviy ma’noda etnos - bu odamlarning katta yoki kichik tarixiy jamoasi. Shunisi qiziqki, ma’lum bir etnik guruhga mansublik biz uchun odatiy hol sifatida qabul qilinadi.

Tahlil va natijalar. Etnoekologiya iborasini ishlatmagan bo‘lsa-da, bu yo‘nalishdagi asosiy g‘oyalardan biri, ya’ni «kishilarning atrof tabiat-muhitga moslashib borishi»ni o‘z mohiyatiga singdirgan «Inson ekologiyasi» (Human Ecology) iborasini birinchi bo‘lib, amerikalik geograf G.Berrouz qo‘lladi. Keyinchalik, bu yo‘nalishda insoniyatning etnik xilma - xilligiga uning turli tabiiy sharoitlarga moslashishga urinishi (reaksiyasi) natijasisifatida qarash haqidagi fikrlar aytiladi [1; 86-b.].

F.H.Hikmatov ta’rifida: «Etnos - bu bir tilda so‘zlashadigan, o‘zlarining umumiy kelib chiqishini tan oladigan, an’analar bilan saqlanib qolgan va muqaddaslangan va boshqa guruhlardan ajralib turadigan urf-odatlar, turmush tarzi majmuasiga ega bo‘lgan odamlar guruhidir. » [57].

R.Ballieva o‘z dissertatsiya tadqiqotida falsafiy lug‘atda berilgan ta’rifdan foydalanadi, unga ko‘ra etnos – “ma’lum bir hududda uzoq muddatli birgalikda yashash, umumiy til, madaniyat va o‘z-o‘zini anglash bilan birlashgan avlodlar guruhidir”.

Ko‘rib chiqilgan ta’riflarni tahlil qilgandan so‘ng, barcha bayonotlarda ta’kidlanganligini ko‘rish mumkin:

- 1) umumiy kelib chiqishi;
- 2) an’anaviy madaniyatning mavjudligi;
- 3) farqlash - urf-odat va an’analarni boshqa etnik guruhlarning urf-odat va an’analaridan aniq ajrata bilish.

Eng to‘liq ta’rif R.Ballieva tomonidan taqdim etilgan, aynan unda lingvistik hamjamiyat ta’kidlangan, shuning uchun u psixologik va pedagogik adabiyotda klassikaga aylangan. Etnosning turli ta’riflarini ko‘rib chiqib, ishonch bilan aytish mumkinki, etnosning bir nechta umumiy xususiyatlaridan biri bu madaniyat, ya’ni muayyan xalqning muayyan madaniy an’analaridir.

Etnik madaniyat kategoriyasiga til, xalq amaliy san’ati va ijodi, urf-odatlari, marosimlari, an’analari, o‘rnatilgan xulq-atvor normalari, avloddan-avlodga o‘tib kelayotgan odatlar kiradi. «Etnomadaniyat» tushunchasining o‘zi XX asr oxirida shakllangan va «etnik madaniyat» tushunchasining nutqiy qisqartmasi sifatida ta’riflana boshlagan. A.A.Qayumov etnomadaniyatni etnosning

moddiy, ma'naviy, ijtimoiy hayotida mujassam bo'lgan an'anaviy qadriyatlar, munosabat va xatti-harakatlar majmui sifatida tushunishni taklif qiladi. Bularning barchasi o'tmishda shakllanadi, tarixiy sotsiodinamikada rivojlanadi va odamlarning o'zini o'zi anglashning turli shakllarida madaniyatni etnik o'ziga xoslik bilan boyitib boradi.

Etnomadaniy ta'lim va tarbiya muammosi nazariyotchilar va o'qituvchi-amaliyotchilarning tadqiqotlarida o'z aksini topgan. Masalan, A.A.Rafiqov, [13] etnomadaniyat odamlarni ijtimoiylashtiradi, ularning umumiy faolligini mustahkamlaydi, deb hisoblaydi. A.S.Solievning tadqiqotlarida, A.I.Jabborov, A.A.Ashirov etnomadaniyat muayyan etnik guruh madaniyati sifatida qaraladi. Bu etnosning axloqiy va axloqiy me'yorlari, odob-axloq qoidalari, turmush tarzi, kundalik turmush tarzi, kiyim-kechak, din, til, folklor va milliy psixologiyada namoyon bo'ladigan qadriyatlarini o'ziga xos etnik o'z-o'zini anglashda ifodalanadi. Umumlashtirilgan tushunchada etnomadaniyat ma'lum bir etnik guruh madaniyati bo'lib, bu erda aynan xususiy etnik me'yorlar - moddiy va ma'naviy qadriyatlarning saqlanishi tushuniladi. Shaxs etnomadaniyatning sub'ekti, uning iste'molchisi va madaniy qadriyatlarning tashuvchisi va yaratuvchisi sifatida ishlaydi.

Shunday qilib, «etnomadaniyat» tushunchasini talqin qilishda zamonaviy pozitsiyalarni asos qilib olishimiz mumkin:

- 1) etnomadaniyat o'z ko'rinishlarida doimiydir;
- 2) etnomadaniyatning asosini jamiyatdagi o'zgarishlar bilan o'zgarmaydigan an'ana tashkil etadi va qadriyatlar, me'yorlar, xalq hikmatlari tizimiga ega barqaror shakldir.

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, olimlar A.S.Soliev, A.N.Nigmatov, F.H.Hikmatov va boshqalar zamonaviy ko'p madaniyatli jamiyatda insonning o'quvchilik davrida etnik madaniyat imkoniyatlaridan foydalanishdan muvaffaqiyatli sotsializatsiyasi shartlilikini ta'kidlaydilar. oilaviy tarbiya doirasida, etnik madaniyat doirasidagi oilaviy tarbiya kabi toifani tahlil qilishga o'tamiz.

Oila shaxsni shakllantirish jarayonida doimiy harakat qiluvchi omil hisoblanadi. Oilada o'quvchilar shaxsining rivojlanishi o'zaro jarayondir: ota-onalar o'quvchini tarbiyalash bilan birga, bir vaqtning o'zida o'zlarini yaxshilaydilar.

Oila mavjudligining muhim sharti uning o'zaro tushunish, hurmat va bir-birini qo'llab-quvvatlash bilan belgilanadigan ichki munosabatlaridir. Bundan tashqari, oilaviy munosabatlarda muloqot an'analarning ta'siri, jamiyatning iqtisodiy va ijtimoiy holati, oilaning jamiyatga bog'liqligi, turmush o'rtoqlarning

uy-ro'zg'or ishlarida ishtirok etishi, oilaning turi, shaxsiy fazilatlar va oilaviy munosabatlarning tabiati ustunlik qiladi.

Sh.Avezovning fikricha, shaxs faoliyatning rivojlanishi jarayonida sozsiz shaxs sifatida shakllanadi. Dunyoda tug'ilgan chaqaloq atrof-muhit, oila bilan alohida munosabatda bo'ladi, bu erda oila nafaqat yashash sharoitlariga ta'sir qiluvchi tashqi muhit rolini o'ynaydi, balki uning rivojlanishining asosiy manbai bo'lib ham xizmat qiladi. O'quvchi passiv moslashish yo'lidan bormaydi: u faol ravishda ko'nikmalarga ega bo'ladi, kattalar bilan yaqindan munosabatda bo'lgan boshqa odamlarning tasviriy misollarini o'zlashtiradi.

Birinchidan, oila tushunchasiga qaraylik. U jamiyatga nikoh, qarindoshlik yoki farzandlikka olish asosidagi, umumiy hayot va o'zaro javobgarlik birinchi navbatda, o'quvchilarni tarbiyalash uchun, shuningdek, bir-biriga yordam berish tamoyillari asosida mavjud bo'lgan kichik ijtimoiy guruh sifatida ko'rinadi.

Pedagogik kontekstda oilaviy ta'lim - bu o'quvchilarning shaxsiy qadriyatini sevish va hurmat qilish, ularni psixologik va pedagogik qo'llab-quvvatlash, o'quvchining shaxsiyatini himoya qilish va shakllantirish, uning shaxsiyatini hisobga olgan holda, o'quvchilarning shaxsiy qadriyatiga bo'lgan muhabbat va hurmatga asoslangan keksa oila a'zolarining kichiklari bilan maqsadli o'zaro munosabati. imkoniyatlari va oila va jamiyat qadriyatlariga mos ravishda. Oilaviy ta'lim o'quvchida shunday fazilatlar va shaxsiy xususiyatlarni rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, buning natijasida u atrofda ijtimoiy-madaniy muhitga qo'shila oladi va kattalar hayotiga og'riqsiz moslashadi.

Agar ta'lim o'quvchining etnik-madaniy rivojlanishi kontekstida ko'rib chiqilsa, u ko'rib chiqilayotgan jarayonga ijobiy ta'sir ko'rsatish uchun etarli salohiyatga ega, xususan:

1) shaxsning etnik-madaniy me'yorlar va qadriyatlarni muvaffaqiyatli o'zlashtirishini belgilaydi;

2) o'quvchida o'ziga xoslik va etnik-madaniy kompetensiyani shakllantirish uchun sharoit yaratadi.

Xalqimizning tabiatdan foydalanish an'analarini o'rganish jihatlari A.F.Middendorf, D.N.Qashkarov, H.X.Xasanov, R.U.Rahimbekov, A.A.Rafiqov, A.I.Jabborov, A.A.Ashirov, U.Abdullaev, A.A.Qayumov, R.Ballieva, A.S.Soliev, A.N.Nigmatov, F.H.Hikmatov, Yu.I.Ahmadaliev va bir qator olimlar ta'riflariga asoslanib, to'g'ridan-to'g'ri «etno-madaniy kompetensiya» tushunchasiga murojaat qilaylik. Etnomadaniy kompetentsiya - bu turli etnik guruhlar va etnik jamoalar vakillari o'rtasida o'zaro kelishuv

asosida adekvat munosabatlarni oʻrnatish uchun zarur boʻlgan bilim, koʻnikma va qobiliyatlarning shaxsning namoyon boʻlish darajasi.

Etnik-madaniy kompetentsiyaning mohiyati etnik madaniyatga oid bir qator obʼektiv gʻoyalarning mavjudligidan iborat boʻlib, ular muayyan etnik jamoalarning turmush tarzining oʻziga xos xususiyatlarini moslashtirishga, samarali millatlararo tushunish va oʻzaro taʼsirni rivojlantirishga yordam beradi.

Etnik-madaniy kompetensiya oʻquvchining oʻz ona yurtiga, keyin esa boshqa madaniyatga shoʻngʻishi orqali turli madaniyatlar, urf-odatlar va anʼanalarni idrok etishga tayyorligini oʻz ichiga oladi. Shu munosabat bilan, bir tomondan, u oʻz etnik guruhining meʼyorlari va qadriyatlarini, etnik-madaniy muhitni tashkil etuvchi xalqlar hayoti haqidagi bilim va gʻoyalarni oʻzlashtirishi, shuningdek, samarali millatlararo oʻzaro hamkorlik koʻnikmalarini egallashi kerak.

Shuni taʼkidlash kerakki, differentsiatsiyani aniqlashning yagona jarayoni asosida oʻquvchining etnik oʻziga xosligi shakllanishi sodir boʻladi, bu esa oʻz navbatida yosh avlodning hayot haqiqatlariga muvaffaqiyatli moslashishi uchun shartdir. koʻp millatli, koʻp madaniyatli jamiyatda. Shu bilan birga, oʻquvchi oʻz ongida va koʻnikmalarida maʼlum bir etnik guruhga nisbatan qoliplashtirilgan harakatlarni, fikrlash stereotiplarini va notoʻgʻri qarashlarni, yaʼni taʼlim jarayoni ishtirokchilari va oʻrtasida konstruktiv muloqotga toʻsqinlik qiladigan barcha narsalarni yoʻq qila olishi kerak. millatlararo oʻzaro taʼsir.

Shu bilan birga, oʻquvchilarning millatlararo oʻzaro munosabatda bilimlarni oʻzlashtirishi va tajribasini oʻzlashtirishi bilan bogʻliq etnikmadaniy kompetensiya bir-biriga nisbatan bagʻrikenglik munosabatlarini oʻrnatishga yordam beradi. Etnik-madaniy kompetensiya - bu oʻquvchining oʻquv jarayonida mustaqil ishtirok etishiga qaratilgan, shuningdek, oʻquv jarayoniga samarali moslashishga qaratilgan hayotiy munosabatlar va maxsus tashkil etilgan taʼlim va tarbiya shakllari jarayonida olingan bilim va tajribaga asoslangan muvofiqlashtirilgan faoliyat qobiliyati va tayyorligini birlashtiradi. etnik jihatdan heterojen muhit. Tayyorlik ruhiy holat shaklida namoyon boʻladi, bu shaxsning konstruktiv harakatlar uchun imkoniyatlarini aktuallashtirish va moslashtirish, har qanday muammolarni hal qilishda xarakterli xatti-harakatlarga ichki munosabat, faol va maqsadga muvofiq harakatlarga ongli munosabatdir. Etnomadaniy kompetensiya kontekstida qobiliyat shaxsning individual psixologik xususiyatlari va koʻnikmalari sifatida qaraladi, unga millatlararo oʻzaro taʼsirning farovonligi va koʻp madaniyatli muhitda moslashish bogʻliqdir.

Biz ko'p madaniyatli ta'lim muhitini etnik-madaniy yo'nalishni ta'minlaydigan sub'ekt-ijodiy va axborot muhiti sifatida ko'rib chiqamiz, uning asosini millatlararo o'zaro munosabatlarning tabiatiga ta'sir qiluvchi ijobiy xususiyatlar va xususiyatlarni o'zida mujassam etgan etnik-madaniy munosabatlar qadriyatlarini, etnik qadriyatlarni saqlash. o'ziga xoslik va ijodkorlikni rivojlantirish.

“Etnomadaniy kompetensiya”ning tabiati ikki xil. Bir tomondan, u ijtimoiy jihatdan shartlangan va shu ma'noda o'quvchining ko'p millatli muhitga integratsiyalashuvining sharti bo'lsa, ikkinchi tomondan, u shaxsiy ahamiyatga ega, ya'ni shaxs tomonidan shartlangan. o'zi, uning sifatleri va xususiyatlarining rivojlanishi. Bu o'quvchining o'zini o'zi rivojlantirish va o'zini o'zi anglash uchun o'ziga xos yo'ldir. Shunday qilib, etnik-madaniy kompetentsiyaga ega bo'lish jamiyatning ehtiyojlarini ham, o'quvchining shaxsiy munosabatlarini ham qondiradi. Etnik o'ziga xoslik, qoida tariqasida, umr bo'yi saqlanib turadigan, ammo insonning hayotiy vaziyatlarida turli xil o'zgarishlar bo'lishi mumkin bo'lgan sifatdir, bu esa boshqa etnik-madaniy muhitga olib kelishi mumkin. Bu holatlarning barchasi, albatta, insondan millatlararo o'zaro munosabatda o'z bilim va malakalariga aniqlik kiritish, o'zgartirish va qo'shimchalar kiritishni taqozo etadi.

Shunday qilib, etnik-madaniy barkamol shaxs o'quvchini tarbiyalash va rivojlantirishda markaziy toifaga aylanadi. Ta'lim va tarbiya tizimining faoliyati natijasida bunday shaxs nafaqat etnik-madaniy bilimga, kasbiy mahoratga, yuksak axloqiy fazilatlariga ega bo'ladi, balki ma'lum vaziyatlarda adekvat harakat qila oladi, bu bilimlarni amaliyotda qo'llaydi. o'zining etnik-madaniy faoliyati uchun javobgarlikni o'z zimmasiga oladi.

Etnomadaniy shaxsning tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat: etnomadaniy faoliyatning shaxsiy va gumanitar yo'nalishi;

1) etnomadaniy voqelikni va undagi tizimli etnomadaniy faoliyatni tizimli idrok etish, bu pedagogik jarayonning etnikmadaniy jihatlari mantig'ini yaxlit, tuzilgan ko'rish, etnomadaniy strategik loyihalash tizimining rivojlanish tendentsiyalari va qonuniyatlarini tushunish imkonini beradi. hududlarni rivojlantirish;

2) birovning tajribasini birlashtirish qobiliyati o'z etnik-madaniy faoliyatini mahalliy va jahon etnik madaniyati darajasida sodir bo'lgan o'zgarishlar bilan bog'lash qobiliyati; innovatsion tajribani shakllantirish, umumlashtirish va boshqalarga o'tkazish;

3) ijod etnomadaniyatda mavjudlik usuli sifatida maqsadlar, mazmun, texnologiyalar va boshqalar darajasida yangi etnikmadaniy voqelikni yaratish istagi va qobiliyati;

4) mulohaza yuritish qobiliyati ong, fikrlar, qilingan shaxsiy harakatlar haqida fikr yuritish va boshqalar.

Shu bilan birga, etnik-madaniy kompetentsiyaning barcha tarkibiy qismlari bir-biriga bo'ysunadi va shaxsning shaxsiy-faoliyat xususiyatlarini belgilaydigan murakkab tuzilmani yaratadi. Shunday qilib, etnomadaniy kompetensiya faqat etnikmadaniy faoliyat jarayonida namoyon bo'ladi va baholanadi. Tadqiqot natijasida aniqlangan etnikmadaniy kompetentsiyaning tarkibiy qismlarini o'qitish va tarbiyaning turli shakllari yordamida etarli darajada rivojlantirish mumkin.

Ushbu tadqiqot kontekstida etnomadaniy ta'lim tahlilini davom ettirish mantiqan to'g'ri keladi. Etnomadaniy tarbiya murakkab ijtimoiy-pedagogik hodisadir. U xalq pedagogikasi asoslari, etnos nazariyasi, etnopsixologiya, madaniyatshunoslik, falsafa, ijtimoiy-madaniy faoliyat va ilmiy bilimlarning boshqa sohalariga asoslanadi. Mintaqaviy etnik-madaniy komponent ijtimoiy-madaniy sohaning zarur elementi sifatida qaraladi.

Etnomadaniy ta'lim - bu:

1) etnosning o'z madaniyatini - bayramlari, urf-odatlar, marosimlari, xalq amaliy san'ati ob'ektlarini yaratish bo'yicha tarixan shakllangan va rivojlanayotgan faoliyati, ularda etnik o'z-o'zini anglash, etnik stereotiplar, xalqning xarakteri ifodalanadi;

2) an'anaviy xalq madaniyatini o'rganish, saqlash, rivojlantirish va zamonaviy ijtimoiy-madaniy makonga ko'chirishga qaratilgan turli muassasalar, davlat va nodavlat tuzilmalarning faoliyati.

Etnomadaniy ta'lim turli madaniyatlarning o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi, shu bilan birga etnik va milliy xususiyatlar majburiy ravishda hisobga olinadi. Etnomadaniy ta'lim hukmron millat va etnik ozchiliklarning ta'lim normalari o'rtasidagi ziddiyatni bartaraf qiladi, tinchlik va turli xalqlarning madaniy o'ziga xosligini saqlash uchun insonda birdamlik va o'zaro tushunishni shakllantiradi. Etnomadaniy ta'lim zamonaviy ta'limning markaziy muammosidir.

Zamonaviy turmush sharoiti o'zgaruvchan ko'p madaniyatli jamiyatda etnik, etnik o'ziga xoslikni inson munosabatlarining eng zaif sohalaridan biri sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Ushbu sohaning buzilishi keskinlik, nizolar paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin. Shaxsning yaxlit etnik o'ziga xoslikni egallashi uning ruhiy kamolotini belgilaydi, uning ichki va tashqi muhitiga aqliy moslashuv darajasini oshirishga yordam beradi.

N. A. Bondarevaning fikricha, «bizning an'anaviy madaniyatimiz va dinlarimiz me'yorlari tufayli biz hali ham tirikmiz, shuning uchun madaniy korrelyatsiya insoniyatning omon qolishi, uni ma'naviy va axloqiy anarxiyadan himoya qilishi uchun juda muhimdir». Muallifning fikriga ko'ra, etnik o'ziga xoslik boshqa narsadir, «ma'lum bir etnik guruhga uning madaniyatini ijobiy baholash asosida o'zini bog'lash, bu guruhning etnik o'zini o'zi anglashini kuchaytirishga va uning etnosi sifatida yaxlitligini saqlashga yordam beradi. -madaniy organizm».

Shuningdek, uning ijobiy ta'rifidir. o'z xalqining tarixi, madaniyati, milliy an'ana va urf-odatlarini, ideallari, his-tuyg'ulari va manfaatlari, xalq og'zaki ijodi va tili, elat hududi va uning davlatchiligiga qadrlı munosabatda bo'lish.

Xulosa. Tadqiqotda hozirgi bosqichda etnik kelib chiqishi ijtimoiy rivojlanishning inqirozli davrlarida moslashish va omon qolishning asosiy ustunlari oila, jins, kasbiy, yosh bilan bog'liq holda muhim ahamiyatga ega bo'lgan shaxsiy hayot toifalari nomi bilan ataladi", bu o'qituvchilarning etnik o'ziga xoslik muammosiga e'tiborini kuchaytirish zarurligini tasdiqlaydi.

Shunday qilib, zamonaviy ko'p madaniyatli jamiyatda yosh avlodning etnik madaniy o'ziga xosligini shakllantirish muammosining muhimligini anglash tadqiqotchilarni uni hal qilish yo'llarini izlashga undaydi. Rivojlanishning har bir yosh bosqichida etnomadaniy ong shaxsni umumiy insoniyat madaniyatiga yaqinlashtirish uchun zarur bo'lgan tabiiy o'tish bosqichi sifatida ishlaydi. Shuning uchun etnik-madaniy rivojlanishning haqiqiy shakllanishi jarayoni uning integratsiyasi va uzluksizligi bilan belgilanadi va shaxs rivojlanishining yoshga bog'liq xususiyatlarini hisobga olgan holda davom etadi, ular quyida muhokama qilinadi.

Adabiyotlar:

1. Vedenin Yu.A. Inoformatsionnaya paradigma kulturnogo lanshafta//Kulturnyy landshaft kak ob'ekt naslediya.—M.: Institut Naslediya; SPb.: Dmitriy Bulanin, 2004.—S. 68-81
2. Avezov Sh. O'quvchi shaxsida ekologik madaniyatni tarkib toptirish haqidagi masalaga doir / O'quvchi shaxsining axloqiy xislatlari-ni shakllantirish: Ilmiy ishlar to'plami. - Toshkent, 1991. -B. 62-67.
3. Avezov Sh. Ekologik pedagogika yangi ilmiy soha sifatida /O'zbekiston mustaqilligi - uning fani va texnologiyalarini rivojlantirish kafolati" mavzusidagi ikkinchi Respublika ilmiy kollokviumi ma'ruzalar to'plami. - T.: O'zbekiston Respublikasi Fan va texnika Davlat komiteti, 1998. - B.-24-27.
4. Avezov Sh. Ekologik pedagogikaning mazmuni va mohiyati // "Xalq ta'limi". -Toshkent. -1998. - 1- son. -B.- 68-70.
5. Avezov Sh. Ekologik ta'lim-tarbiyaning ba'zi masalalari: Lektorga yordam. -Toshkent: "Bilim", 1989. -26 b.
6. Aliqulova M. Ekologik ta'lim jarayonini takomillashtirishda ijtimoiy pedagogika fanining imkoniyatlari // Xalq ta'limi. - Toshkent. -2015. -2-son. - B. 69 - 73.

7. Aliqulova M.M. Tabiatshunoslik darslarida O'rta Osiyo allomalarining ekologiyaga oid qarashlaridan foydalanishning pedagogik shart-sharoitlari (III-IV sinf tabiatshunoslik fanlari misolida): Ped. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2007. –21 b.

8. Artikbaeva Z. Yoshlar dunyoqarashini rivojlantirishda ekologik-gigiyenik tarbiyaning roli // Xalq ta'limi. – Toshkent. – 2016. 2 –son. – B. 99 – 102.

9. Ashurova N. Qishloq maktablari 3-4-sinf o'quvchilarini ekologik tarbiyalash: Ped.fan.nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 1995. –18 b.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilari tabiat bilan muloqotda bo'lib, uni o'rganib, o'zi yashayotgan dunyoni asta-sekin anglaydi. O'quv fanlarida xilma-xil o'simlik va hayvonlarni, predmetlarni, moddalarni, jonsiz tabiat hodisalarini ochib berilgan.

Inson va tabiiy muhit o'rtasidagi aloqani o'rnatish asosida tabiatning inson hayotidagi o'rni haqida tushuncha shakllanadi. Tabiatga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish o'quvchining tabiat bilan to'g'ridan-to'g'ri muloqotini tashkil etishga, uning hissiy sohasiga ta'sir ko'rsatishga, bevosita tabiat haqidagi aniq g'oyalarni kengaytirish va tizimlashtirishga imkon beradigan shakllar va o'qitish usullarining mazmunini tanlashni o'z ichiga oladi. muhit. Bunday muloqotning shartlaridan biri darsdan tashqari mashg'ulotlardir. Sinfdan tashqari ishlar o'quv jarayonining ajralmas qismi bo'lib, o'quvchilarning bo'sh vaqtini tashkil etish shakllangan.

РЕЗЮМЕ

В этой статье учащиеся начальной школы общаются с природой, изучают ее и постепенно понимают мир, в котором живут. В учебных предметах выявляются различные растения и животные, предметы, вещества, неодушевленные явления природы.

Понимание роли природы в жизни человека формируется на основе установления связи человека с природной средой. Формирование ответственного отношения к природе является той формой, которая позволяет учащемуся непосредственно общаться с природой, воздействовать на его эмоциональную сферу, расширять и систематизировать конкретные представления о природе и включает в себя выбор содержания методов обучения. среда. Одним из условий такого общения является внеклассная деятельность. Внеклассная деятельность является неотъемлемой частью учебного процесса, и формируется организация свободного времени студентов.

SUMMARY

In this article, elementary school students communicate with nature, study it, and gradually understand the world they live in. Various plants and animals, objects, substances, inanimate natural phenomena are revealed in educational subjects.

An understanding of the role of nature in human life is formed on the basis of establishing a connection between man and the natural environment. The formation of a responsible attitude to nature is the form that allows the student to directly communicate with nature, to influence his emotional sphere, to expand and systematize concrete ideas about nature, and includes choosing the content of teaching methods. environment. One of the conditions of such communication is extracurricular activities. Extracurricular activities are an integral part of the educational process, and the organization of students' free time is formed.

ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI DUNYOQARASHINI SHAKLLANTIRISH

Maxmanazarova Q. A.

Termiz davlat pedagogika instituti magistri

Tayanch soʻzlar: ta'lim, o'qish, metod, xususiyat, savod, g'o'ya, fikrlash.

Ключевые слова: образование, изучение, метод, характеристика, грамотность, мысль, мышление.

Key words: education, study, method, characteristic, literacy, thought, thinking.

Kirish. Ta'lim jarayonidagi o'zgarishlarning zamirida ham, umumta'lim maktab o'quvchilarining mustaqil mulohaza yuritish, xulosalar chiqarishga da'vat etish usullariga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Bu sohada amalgam oshirilayotgan islohatlarning asosida inson va uning manfaatlarini ro'yobga chiqarishga qaratilganligiga alohida diqqat qilinmoqda. Bugungi yoshlar xalqimizning boy va intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlari asosida shakllanishi uchun barcha imkoniyatlar yaratilmoqda. Zamonaviy fan texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlash har bir millat fidoiysining asosiy vazifalaridan biri bo'lib qolmoqda. Bu jarayonda boshlang'ich sinflardayoq bola tafakkurini, uning dunyoqarashini, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirishga jiddiy e'tibor qaratish zarurligi ta'kidlanmoqda.

Bolalar psixologisidan shuni anglash mumkinki, ularning har bir harakatining zamirida hayotga qiziqish barq urib turadi, shu jarayonni bilm olishga, vatanni sevish, milliy qadriyatlarni e'zozlashga da'vat etish lozim. Har bir voqelikka nisbatan mustaqil xulosa chiqarish holati, aynan, darsliklardagi mashqlarni ishlash, ulardan olinga saboqlarni bayon etish, o'qituvchining ularga nisbatan rag'batini ham anglash imkonini bersagina bu jarayon o'z mahsulini, natijasini beradi.

Mavzuni oid adabiyotlar tahlili. Umum ta'limdagi islohatlarning o'zgarishi, o'quvchilarni savodli, bilmli, bugungi talablar darajasida bilm olish va ko'nikmalarni shakllantirish imkonini bermiqda. Ularning ruhiyatida milliy ruh va ozod vatan farzandi ekanligini boshlang'ich sinflaridan boshlash anglatish, his ettirish zarurligiga urg'u berilmoqda. Bu borada bir qator olimlarimiz

jiddiy tadqiqotlarni yaratganligini alohida qayd etish zarur. Yaratilgan nazariy qarashlarga asoslangan holda, bugun umumta'lim o'quvchilarining mustaqil xulosalar chiqarish imkoniyatiga alohida diqqat qilinishi ham bejiz emas. Shu jihatdan ham, N.J.Isakulova, M.Quronov, B.Sayfullayev, J.Jalolov, U. Hoshimov, A.Zununov, A.Munavvarov, Sh.Botirova, O.Abdurahmanov, U.Xo'jamqulov kabi olimlarning tadqiqotlariga ham tayaniladi.

Tahlil va natijalar. Kitobni mustaqil o'qiy oladigan, uni tushunadigan, ma'lum bir mavzuga oid kitoblarni tanlay oladigan, gazeta va jurnallarni ham mustaqil o'qiydigan faol kitobxonni tarbiyalaydi. SHu jihatdan sinfdan tashqari o'qish (STO') tarbiyaning asosiy quroli sifatida xizmat qiladi, ko'p narsani bilishga havasni orttiradi. Maqsadi o'qish malakalarini takomillashtirish, kitob tanlay oladigan, muntazam kitob o'qiydigan, o'qilgan kitobni to'g'ri baholay oladigan ongli kitobxonni tarbiyalashdir. Bunday darslar 1-2-sinfda haftada 1 marta, 3-4-sinfda 2 haftada 1 marta o'tkazilib kelindi. Hozirgi dasturga ko'ra, bunday darslar 1-4-sinflarda 2 haftada bir marta o'tkaziladi. Savod o'rgatish jarayonida esa haftadagi oxirgi alifbe darsining 17-20 daqiqasi ajratiladi. Sinfdan tashqari o'qish o'quv dasturi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, unda ko'zda tutilgan maqsad va vazifalarni amalga oshirishda yaqindan yordam beradi. Buning uchun o'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalash, ularni oddiy kitobxondan ijodkor kitobxon darajasiga ko'tarish talab etiladi. O'quvchilarda kitobga havas uyg'otishda har bir bolaga yakka tartibda yondashish, shaxsiy qiziqishlarini hisobga olish zarur. Bolalarda kitob ustida ishlash malakasini shakllantirish ularda kitobxonlik madaniyatini tarbiyalashning muhim omilidir. Sinfdan tashqari o'qish tanish bo'lmagan mualliflarning ham kitoblari muqovasi, titul varag'i, kirish so'zi, mundarijasi va suratlariga qarab asarning taxminiy mazmunini aniqlash vazifasini amalga oshirishga xizmat qiladi. Sinfdan tashqari o'qish darslarning asosiy vazifasi o'quvchida badiiy kitoblarni o'qishga havas uyg'otish, o'qigan kitoblari yuzasidan kundalik yurita olishga o'rgatish, bolalar adabiyotining mashhur adiblari hayoti va ijodi bilan elementar tarzda tanishtirish hisoblanadi. Bolalarda ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat uyg'otish, ularning bog'lanishli nutqini o'stirish, adabiy-estetik tafakkurini yuksaltirish sinfdan tashqari o'qish darslarining ham tub mohiyatini tashkil etadi. sinfda o'qish bilan uzviy bog'liq ravishda uyushtiriladi. Sinfda o'qish uchun zarur bo'lgan o'qish malakalarini shakllantiradi, o'qigan asarni tushunishga o'rgatadi, lug'atni boyitadi. qiziqarli va o'ziga jalb etadigan faoliyat bo'lib, bolalarning bilim doirasini boyitadi, qiyoslash uchun material beradi. Sinfda o'qish hayotga tayyorlash vositasi, sinfdan tashqari o'qish esa hayotning o'zidir. Hozirgi paytda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun sinfdan tashqari o'qishga mo'ljallangan

“Kitobim-oftohim” nomli qo‘llanmalar ham chop etilgan. Sinfdan tashqari o‘qish bosqichlari. darslari o‘quvchilarda mustaqil kitob tanlash va o‘qish malakalarini shakllantiradi.

Tayyorlov bosqichi. Bu 1-sinfning savod o‘rgatish davriga to‘g‘ri keladi. Unga darsning bir qismi – 17-20 daqiqasi ajratilgani uchun ma‘lumoti” deb yuritiladi. Boshlang‘ich bosqich. Bu 1-sinfning 2-yarim yilligiga to‘g‘ri keladi. Bu bosqichda haftada 1 marta 45 daqiqalik dars uyushtiriladi. Asosiy bosqich. Bu bosqich 2-4-sinflarga to‘g‘ri keladi. Bu davrda o‘quvchilarning o‘qish malakalarni mustahkamlanadi. Bunda o‘quvchilarning sinfdan tashqari o‘qiganlari baholanadi. bosqichlari, dastur talablari, tarbiyaviy vazifalari o‘quvchilarning qiziqishlari bilan belgilanadi. Masalan, tayyorlov bosqichida kichik hajmdagi asarni o‘qituvchi o‘qib bersa, o‘qilganlar yuzasidan suhbat, qayta hikoyalash o‘tkazilsa, boshlang‘ich bosqichda butun sinf o‘quvchilari bir xil kitob bilan ta‘minlanadi, barcha o‘quvchilar bitta matn ustida ishlaydilar. Bunda bitta yozuvchi yoki bir mavzudagi asarlar ko‘rgazmasi tashkil qilinadi. Asar ichda o‘qishga topshirilishi, albomlar tayyorlanishi, kinofil’m va diafil’m-lardan parchalar ko‘rsatilishi, musiqiy daqiqalar o‘tkazilish hamda asar mazmuni yuzasidan ijodiy rasmlar chizdirilishi ham mumkin.

Bu jarayonda kitobni saqlash maqsadida uni yamash, o‘rash o‘rgatiladi, “Ertaklar bayrami”, “Ifodali o‘qish tanlovi” o‘tkaziladi. Asosiy bosqich yakunida kichik yoshdagi o‘quvchilar faol kitobxon uchun zarur bo‘lgan yaxshi o‘qish ko‘nikma va malakalarini egallashlari, eng muhimi, ularning kitob hamda mustaqil o‘qishni yaxshi ko‘rishlariga erishish juda muhimdir. Sinfdan tashqari o‘qish uchun kitob tanlashda quyidagi tamoyillarga amal qilinadi. Kitob tanlashda tarbiyaviy maqsad ko‘zda tutiladi. Kitob tanlashda asarlar janri va mavzusining xilma-xilligi e‘tiborga olinadi. Boshlang‘ich sinflarda o‘quvchilar, asosan, hikoyalar, ertaklar, she‘rlar, topishmoqlar, maqollarni o‘qishga qiziqqanlari uchun shu janrdagi asarlar tanlansa, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Kitobning o‘quvchilar yoshi va saviyasiga mosligi hisobga olinadi. Kitob tanlashda o‘quvchilarning shaxsiy qiziqishi va mustaqil o‘qishi hisobga olinadi. Kitob tanlashda mavsumiy tamoyilga amal qilinadi. Umuman olganda, kitobni to‘g‘ri tanlash sinfdan tashqari o‘qish muvaffaqiyatini ta‘minlashning muhim shartidir.

Sinfdan tashqari o‘qishga rahbarlik qilish shakllari. Rahbarlikning asosiy shakli maxsus sinfdan tashqari o‘qish darslaridir. Bunday darslar erkin dars hisoblanadi. STO‘ darslarida o‘quvchilarning kitobxonlik qiziqishlari, bilim doirasi, estetik taassuroti, badiiy obrazlarni idrok etishi, ijodiy qobiliyati rivojlanadi; faol kitobxonga xos ko‘nikma va malakalar shakllanadi. Sinfdan tashqari o‘qish darslari o‘quvchilarning faolligini oshirishga qaratiladi, shuning uchun ularning

qurilishi juda xilma-xil bo'ladi. Har bir dars o'qituvchi va o'quvchining ijodi hisoblanadi; darsda qanchalik xilma-xillikka, hayotiylikka erishilsa, maqsadga erishish oson kechadi. Shularga qaramay, STO' darslari o'z oldiga qo'yilgan vazifalarni amalga oshirishi uchun ma'lum talablarga bo'ysunadi. Har bir darsda o'quvchilar o'qigan kitoblar (asarlar) hisobga olinadi. Ular o'qigan va o'qiyotgan kitoblarini sinfga olib kelib ko'rsatadilar, ikki-uch o'quvchi o'zlari o'qigan kitob haqida gapirib beradi, darsda o'zaro fikr almashish holati yaratiladi (bu holat darsdan tashqari vaqtda ham davom etishi mumkin).

Har bir darsda o'qish uchun yangi kitob (asar)lar tavsiya qilinadi. Tavsiya qilish shakllari turlicha bo'lib, ular fikr almashuv, kitobni ko'rsatish, sinfga ko'rgazma tashkil etish, o'quvchilarni qiziqtirish uchun tavsiya qilinadigan kitobdan biror parchani o'qib berish, rasmlarni ko'rsatish yoki film namoyish etishdan iborat bo'lishi mumkin. Har bir darsda o'quvchilarga asarni yaxlit holda o'qitish mumkin. Agar asar hajmi kattaroq bo'lsa, bu ish ikki-uch dars davomida amalga oshiriladi. Bunda o'quvchilar o'zlari o'qigan kitobdan biror parchani ovoz chiqarib o'qib berishlari mumkin. Bu jarayonda ichda o'qishdan ham, she'r yodlashdan ham, rollarga bo'lib o'qishdan ham foydalaniladi.

Kitobni targ'ib qilish. O'quvchidaga tavsiya qilinadigan asarlar ro'yxati sinfga yoki maktabning maxsus joyiga osib qo'yiladi, ular vaqti-vaqti bilan yangilab turiladi, to'ldiriladi, ko'rgazmalar tashkil qilinadi. O'qituvchi maxsus suhbatlar uyushtiradi. Yakka tartibdagi yordam va kundalik tekshiruv. O'quvchilarning o'qigan kitoblari yuzasidan suhbat uyushtiriladi, o'qilgan kitoblar hisobga olinadi. Adabiy ertaklar, viktorinalar, yozuvchilar bilan uchrashuvlar, adabiy ekskursiyalar uyushtiriladi, ular uchun maxsus tayyorgarlik ko'riladi. O'quvchilarning o'qigan kitoblari og'zaki tarzda ham hisobga olinadi: ular o'qiganlari yuzasidan sinfdan tashqari o'qish va sinfga o'qish darslarida, yakka tartibdagi suhbatlarda gapirib beradilar.

Bu vazifani hal qilishda maqsadga muvofiq ishlashning yetakchi sharti – o'quvchini shaxs sifatida muvaffaqiyatli kamol toptirishdir. Quyida ko'rsatilgan omillar tilni o'rgatish bilan bog'liq holda o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash elementlarini shakllantirish usulini belgilaydi. Tilning ijtimoiy hodisa sifatidagi mohiyati uning aloqa (kommunikativ) vazifasini ifodalashdan iboratdir. Maktabda, shu jumladan, boshlang'ich sinflarda tilni o'rgatishning yetakchi yo'nalishi o'quvchilar tomonidan tilning aloqa vazifasini bajarishini tushunishlariga erishish hisoblanadi. Til bilan tafakkur uzviy bog'liq bo'lib, tafakkur so'z vositasida yuzaga chiqadi. Til tafakkurni mahsuli hisoblanib, ondan tashqarida o'zicha yashamaydi. Maktabda tilning barcha tomonlari (talaffuzi, fonetikasi, leksikasi, grammatikasi, so'z yasaliishi)ni o'zaro bog'liq

holda o'rganish ona tilini o'rgatishdagi yetakchi tamoyil bo'lib, uni amalga oshirish o'quvchilarning tilni murakkab, rivojlanuvchan, o'zaro bog'langan muhim tomonlarga ega bo'lgan hodisa sifatida anglab yetishlari uchun ilmiy asos yaratadi. Tilning mohiyatini bunday idrok etish hodisalarining rivojlanuvchanligi va o'zaro bog'langan qismlardan tuzilishini tushunishga zamin hozirlaydi. Maktab tajribasi va maxsus tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, yuqorida qayd etilgan dastlabki qoidalarini o'quv jarayonida amalga oshirishda ijtimoiy hodisa sifatida til haqidagi bilimlar majmuasini to'g'ri tanlash, asosiy til hodisalarini va turlarini tushuntirishda o'qituvchining tutgan metodologik yo'lining aniqligi, o'quvchilar fikrlashini faollashtirish, til nazariyasini o'rgatishga asos bo'ladigan til materialining yuqori sifatli bo'lishi kabi dalillar hal qiluvchi ta'sir etadi.

Har bir omil maktab tajribasida bir-biridan ajralgan holda bo'lmaydi. Aksincha, ularning bir-biriga to'g'ri, maqsadga muvofiq ta'siri ijobiy natija beradi. Tilning rivojlanishi, ayrim so'zlarning ma'nolari haqidagi bilimni boshlang'ich sinf o'quvchilari ot, sifat, son, fe'lni o'rganish jarayonida asta-sekin bilib oladilar. Bu o'rinda «So'zning tarkibi» bo'limi katta imkoniyatga ega. O'quvchilar bu bo'lim materiallarini o'rganish jarayonida tilimizning yangi so'zlar bilan boyib borishi haqidagi muhim manbalar bilan, so'z yasalihi bilan tanishadilar. Ma'lumki, ko'pgina yangi so'zlar tilda mavjud bo'lgan so'zlar zaminida yaratiladi, tilda bor qoliqlar kabi yasaladi: limon tipida limonzor, suvchi tipida bo'zchi kabi. Tilda yangi so'zning paydo bo'lishi o'zidan keyin bir xil o'zakli so'zlar guruhining hosil bo'lishiga sabab bo'ladi: ishli, ishsiz, ishchi kabi. Boshlang'ich sinflarda tilning rivojlanishi haqidagi masala maxsus o'rganilmaydi. Tilga jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liq holda rivojlanadigan hodisa sifatida ilmiy qarashga zamin yaratpsh muhim ahamiyatga ega. Tilning leksik tomoni boshqalariga nisbatan xarakatchan, tez rivojlanadigan bo'lgani uchun, til leksikasi misolida boshlang'ich sinf o'quvchilari saviyasiga mos ravishda jamiyatning rivojlanishi bilan bog'liq holda tilning ham rivojlanishi tushuntiriladi. Tilning leksik tarkibida yuz berayotgan o'zgarishlar yuzasidan o'qituvchi va o'quvchilarning kuzatishlari bolalarda dunyoni bilish haqidagi tasavvurini shakllantirishga mos material beradi.

Tildan bilim berishda o'quvchilarning hayotiy tajribasiga tayanish muhimdir. O'qituvchi nazariy xarakterdagi umumlashtirish zarur bo'lgan daliliy materiallarni yig'ish bosqichida ham, berilgan bilimlarni amaliyotga tatbiq etish uchun ham bolalarning hayotiy tajribasiga, nutqqa oid amaliyotiga tayanadi. Tilga oid bilimni o'rganish natijasida o'quvchilar nutk faoliyatining sifati o'zgaradi, ongliligi ortadi. Dialektik tafakkur keng ma'noda hodisalarining boshqa hodisalar va jarayonlarga bog'liqligini hisobga olib, ularni har tomonlama mavjud belgilari

yig'indisi bilan rivojlanishda ko'rish ko'nikmasini ta'riflaydi. Tafakkurning bunday sifati o'quvchilarda asta-sekin shakllana boradi va o'z navbatida, ular kuzatish jarayonida dalillarni topish, ularni tahlil qilish va o'rganiladigan hodisalarning ayrim tomonlari o'zaro bog'liqligini aniqlash, taqqoslash va umumlashtirish ko'nikmasini egallab boradilar. Keyingi yillarda o'quvchilarning o'quv faoliyati tobora izlanish xarakteriga ega bo'lmoqda. Tilni o'rganishda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun ayrim qoida va aniqliklarni yodlab olish emas, balki atrofdagi hayotni kuzatish asosida o'quvchilarning o'zlari «topgan» yoki adabiy manbalardan tayyor olingan til materialini maqsadga muvofiq analiz va sintez qilish yetakchi hisoblanadi.

Tilning har bir tomonining xususiyati undagi til birliklarining o'ziga xosligida namoyon bo'ladi. Fonetika uchun bunday til birligi nutq tovushlari, fonemalar; leksikologiya uchun ma'nosi va qo'llanishi nuqtai nazardan so'z; grammatika uchun so'z shakllari, shuningdek, so'z birikmasi va gap; so'z yasaliishi uchun morfema, tuzilishi va yasaliishi jihatdan so'z hisoblanadi. So'z, so'z birikmasi va gap grammatik tomondan ko'pgina xususiyatlarga ega. So'zning o'z morfemik qurilishi, o'zining so'z yasaliish turi, biror grammatik kategoriyasi (shaxs, son, egalik, kelishik va boshq.), ma'lum sintaktik vazifasi bor. So'z birikmasi ham so'z kabi so'z o'zgarishi (ko'proq ergash so'z o'zgaradi) shakllariga ega. Gap o'z qurilishiga ko'ra so'zdan sifat jihatdan farqlanadi: so'z o'zi alohida kelganda mustaqil ma'no anglatmaydigan morfemalardan tuziladi, gapni tashkil etuvchi qismlar esa gapdan tashqarida ham mustaqil leksik ma'no bildiradi, gap tarkibida esa uning ma'nosi yana oydinlashadi. Gap va so'z birikmasi "qurilish material" sifatida xilma-xil tuzilgan so'zdan foydalanadi. Gap uchun qator sintaktik xususiyatlar, shuningdek, tugallangan ohang ham xarakterlidir. Shunday qilib, tilning har bir jihatining o'ziga xos xususiyatini ko'rib chiqishning o'zi ularning o'zaro munosabatini, bir-biriga o'tishining murakkabligini ta'kidlaydi. Tilshunoslik fani bo'limlari o'rtasidagi munosabatlar ham shunga o'xshash murakkabdir. Fonetika, leksikologiya bilan ham, grammatika bilan ham bog'lanadi. Tovushlar, fonemalar, bo'g'inlar tilda alohida emas, balki ma'lum leksik ma'no bildiradigan so'z tarkibida yashaydi. Fonetikaning sintaksis bilan bog'lanishi, xususan, har bir gapda ma'lum ohangda bo'lishida ko'rinadi. Grammatik va semantik jihatdan bog'langan so'zlar majmuasi ma'lum ohangga ega bo'lsagina gap hisoblanadi. Bunda gapning mazmuni so'zlovchining gapda ifodalangan ohangiga bog'liq bo'ladi. SHunday qilib, ohang gapda so'z tartibi, yordamchi so'zlardan foydalanish, so'z o'zgartishlar bilan birga gap tuzish usullaridan biri sifatida xizmat qiladi.

Xulosa. Leksikologiya so'z yasaliishi bilan jips bog'lanadi: birinchidan, tilning lug'at tarkibi, asosan, tilda mavjud bo'lgan so'zlardan yangi so'zlar

yasalishi hisobiga to'ldirilib, boyib boradi; ikkinchidan, yasalgan so'zlarning leksik ma'nosi yasama negizning moddiy ma'nosiga asoslanadi. Morfologiya leksikologiya va so'z yasalishi bilan jips bog'langan. So'zning grammatik xususiyatlarini o'rganadi. So'zning grammatik ma'nosi doimo leksik ma'nosi bilan birga namoyon bo'ladi, har bir so'z, bir tomondan, shu so'zga tegishli bo'lgan ma'lum o'ziga xos leksik-grammatik guruhning belgilarini bildiradi, ikkinchi tomondan, u so'zning o'z leksik ma'nosi bo'ladi. So'zdagi mana shu umumiy birlik morfologiyada, leksikadan ajralmagan holda, leksika zaminida o'rganiladi. So'z uchun muqarrar morfemik tarkibi xarakterli bo'lib, bunga so'zning leksik ma'nosi va qator grammatik belgilari bog'liq bo'ladi. Yangi so'z qaysi usul bilan yasalmasin, u doim grammatik shakllanadi va o'zining leksik ma'nosiga ega bo'ladi. Har bir so'z turkumida so'z yasalishining xarakterli xususiyatlarni mavjud. So'zning morfemik tarkibi va yangi so'z yasalish usullari tilshunoslik fanining so'z yasalishi bo'limida, grammatika va leksikologiyadan ajratilmagan holda o'rganiladi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son «O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi Farmonlari.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.// O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. –T., 2017. –B.39.
3. Каримов И.А. Юсак маънавият – енгилмас куч. -Тошкент: Маънавият, 2008. –Б.126-127.
4. Olimov Sh.Sh. . Ma'naviy-axloqiy tarbiya asoslari. Monografiya. – T., "Fan va texnologiya", 2015. -126-bet.
5. Umarov E., Abdullaev M. Ma'naviyat asoslari. –T.: "Cho'lpon", 2006.
6. Erkaev A. Ma'naviyat – millat nishoni. – T.: "Ma'naviyat", 1997.
7. Yusupov E. Inson kamolotining ma'naviy asoslari. –T.: "Universitet", 1998.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqola ona tili va o'qish savodxonligi darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarini mustaqil fikrlashga o'rgatishda zamonaviy yondashuvlar haqida yozilgan va quydagi natijalarga kelingan. Boshlang'ich sinflardayoq o'quvchining mustaqil o'qishini tashkil etish, ularning tafakkur tarzida ham, dunyoqarashida ham katta o'zgarishlarni uyzaga chiqish imkonini beradi. Yoshlarning qiziquvchanligini bilm olish va mustaqil fikrlashga yo'naltirish zarur.

РЕЗЮМЕ

В данной статье представлены современные подходы к обучению младших школьников самостоятельному мышлению на родном языке и на уроках грамотности чтения. Было написано и были получены следующие результаты. Организация самостоятельной учебы школьника в начальных классах позволяет добиться больших изменений в его образе мышления и мировоззрении. Необходимо направить любознательность молодежи на приобретение знаний и самостоятельного мышления.

SUMMARY

This article presents modern approaches to teaching elementary students to think independently in mother tongue and reading literacy classes. was written about and the following results were obtained. Organizing the independent study of the student in primary grades allows to bring about big changes in their way of thinking and worldview. It is necessary to direct the curiosity of young people to acquire knowledge and independent thinking.

INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR VOSITASIDA MAKTABGACHA YOSHDAGI TARBIYALANUVCHILARNI INTELLEKTUAL QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISH MEXANIZMLARI

Altibayeva G. M.

Termiz davlat universitetining Pedagogika instituti, o'qituvchi

Tayanch so'zlar: boshqarish, rejalashtirish, tashkilot, faoliyat, imkoniyat, xususiy turkumlar, rahbarlik qilish.

Ключевые слова: управление, планирование, организация, деятельность, возможность, частные категории, лидерство.

Key words: management, planning, organization, activity, opportunity, private categories, leadership.

Kirish. Maktabgacha ta'limning sifati ta'limning keyingi bosqichlarida bolalarning bilimlarni sifatli o'zlashtirishlarini kafolatlaydi. Buning uchun maktabgacha ta'lim sifatini yangi bosqichga ko'tarishga oid yagona talablarni ishlab chiqish lozim. Ushbu talablar sifatli ta'lim va tayanch ko'nikmalarni hosil qilishni nazarda tutadi. Bu talablar asosida bolalarga ta'lim berish 3 yoshdan boshlanadi va 7 yoshgacha davom etadi.

Maktabgacha ta'limni individuallashtirish tamoyili o'zida bir qator talablarni mujassamlashtiradi. Bu esa o'ziga xos tabiiy jarayon hisoblanadi. Jamiyatning rivojlanishi barobarida shaxs faoliyati ham ko'proq darajada individuallashtiriladi va uning mavqei o'zgaradi. Agar mamlakat va jamiyat qanchalik rivojlangan bo'lsa, unda har bir inson alohida qadrlanadi va o'z o'rniga ega bo'ladi.

Tahlil va natijalar. Ma'lumki, maktabgacha ta'lim bolalarni kompleks rivojlantirishga yo'naltiriladi. Yangi davr talablariga ko'ra maktabgacha ta'lim yangi shakldagi ijtimoiy institut hisoblanadi. Shuning uchun ham u bolalarning qatnashi va muayyan bilimlarni o'zlashtirishlari, rivojlanishlari uchun qulay bo'lishi kerak. Maktabgacha ta'limning sifati davr talablari nuqtai nazaridan yondoshgan holda muntazam tahlil qilinishi lozim. Bu jarayonda barcha bolalar uchun teng imkoniyatga ega bo'lgan dastlabki bilim va tushunchalar shakllantiriladi.

Ta'lim ham global umumhamjamiyat tuzilmasining alohida tarkibiy qismi sifatida jamiyatda bo'layotgan barcha o'zgarishlarni hisobga olishi, ana shu asosda o'z tuzilishi va faoliyat mazmunini o'zgartirishi zarur. Bugungi kunda ta'limning jamiyat rivojlanish sur'atlaridan ortda qolayotganligi, ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan texnologiyalarning zamonaviy talablarga to'liq javob bermasligi haqidagi masala dunyo hamjamiyati tomonidan tez-tez e'tirof etilmoqda. Chunki ta'lim ham ijtimoiylashtirish vazifasini bajaruvchi sifatida jamiyatdagi o'zgarishlar ortidan borishi hamda uning rivojlanishiga o'z ta'sirini o'tkazishi kerak. Biroq jamiyat rivojlanishi va ta'lim tizimi o'rtasidagi munosabat murakkab ko'rinishga ega bo'lib, yuqori darajadagi jo'shqinlik bilan farqlanadi. Ta'lim barcha faol va sust o'zgarishlar ta'sirini qabul qilavermaydi, jamiyatda bo'layotgan voqealarga esa o'z ta'sirini o'tkazadi. Ana shu nuqtai nazardan ta'limdagi o'zgarishlar faqatgina natija sifatida emas, balki jamiyatning kelgusidagi o'ziga xos rivojlanish shartidir.

Ma'lumki, fan va texnika jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan bugungi kunda ko'plab ilmiy bilimlar, tushuncha va tasavvurlar hajmi keskin ortib bormoqda. Bu, bir tomondan, fan-texnikaning yangi soha va bo'limlarining taraqqiy etishi tufayli uning differentsiallashtirishini ta'minlayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, fanlar orasida integratsiya jarayonini vujudga keltirmoqda.

Bunday sharoitda, yuqori malakali pedagoglarga bo'lgan talablar ortib borib, barkamol avlodni asrlar davomida shakllanib kelgan umuminsoniy va milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash layoqatiga ega, fanning fundamental asoslarini, pedagogika va psixologiya metodlarini mukammal egallagan, kasbiy tayyorgarligi yuksak darajada bo'lgan hamda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalarini amaliyotda qo'llash ko'nikma va malakasiga ega ijodkor pedagoglarni tayyorlash talab etiladi.

Hozirgi vaqtda ta'lim-tarbiya jarayonida pedagogik innovatsiyalarni keng ko'lamda qo'llash jahon taraqqiyotining global tendensiyasi hisoblanadi. Pedagogik innovatsiyalar ko'lamining ortib borishi, mamlakatda modernizatsiya jarayoni tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan ayni davrda ta'lim sohasiga yangiliklarni tizimli ravishda kiritishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ammo ko'plab pedagogik innovatsiyalarning yaratilayotganiga qaramay, ta'lim jarayonlariga o'qitishning yangi mazmun, shakl, metod va vositalarini tadbir etish bo'yicha pedagogik tadqiqotlarni joriy etish darajasini hozircha yetarli deb bo'lmaydi.

Darhaqiqat, yangilangan ta'lim tizimini joriy etishda har bir o'qituvchining o'z faniga va barkamol avlod ta'lim-tarbiyasiga oid yangiliklarni muntazam o'rgana borib, ularni o'z mehnat faoliyatida izchil qo'llay bilish mahoratiga

ega bo'lishi bugungi kunning muhim talabidir. Tarbiyalanuvchilarni intellektual qobiliyatini shakllantirishga yo'naltirilgan faoliyat yuzasidan xorijiy davlatlar tajribasi o'rganildi va quyidagicha qiyosiy tahlil qilindi.

Yaponiyada oilaviy byudjetning katta qismi bolalarning sara maktablarida puxta bilim olishlarini ta'minlashga, universitetlarga kirib bilim olishlariga sarflanadi. Oilada bola yaxshi bilim olishi ushun barcha shart-sharoitlar yaratib beriladi. Imtihon paytlarida esa, bolalar uy yumushlaridan ozod etiladilar. Ota-onalar maktab hayotining barcha sohalarida faol ishtirok etadilar, ular o'z farzandlariga barcha sohada o'rnak namunadirlar. Ular o'z bolalari o'qishiga yordam berish ushun juda ko'p o'qiydilar, maktab o'quv dasturini mukammal o'rganib oladilar.

Bolalar tarbiyasida onalarning roli va ma'suliyati kattadir. Ular o'zlarini farzandlarining oqil, dono, muloyim, odil va mehnatsevar bo'lib o'sishlari ushun oila sulolasi va davlat oldida mas'ul deb hisoblaydilar. Yaponiyada oilaviy tarbiya xususida ko'plab metodik qo'llanmalar va tavsiyanomalar nashr etiladi, radio va televideniya orqali ko'plab pedagogik maslahatlar berib boriladi.

Maktabgacha tarbiya yoshdagi bolalar uchun ota-onalar oyiga o'rtacha 2-3 dona kitob sotib olishadi. Shu yoshdagi bolalar uchun oyiga 40 jarida nashr etiladi, ota-onalarning mutloq ko'pchiligi bu jaridalariga obuna bo'lishadi. Bola maktabga borgunga qadar o'qishni, yozishni, oddiy hisoblash ko'nikmalarini egallashi zarur.

Yaponiya oilalaridagi uy partalari diqqatga sazovordir. U mukammal yon tomonidan muhofozalangan qurilma bo'lib, parta ustida kitob javoni, yoritgich, soat, qalam, qog'oz, mikrokalkulyator va zaruriy ashyolar, shuningdek, kerak bo'lib qolgan taqdirda ota-onasini chaqiradigan signal tugmachalarigacha o'rnatilgan. Bolalar bog'chalari. Ta'limning bu bosqishiga 3-5 yoshli bolalar qabul qilinadi. Bolalar yosh xususiyatlariga muvofiq ravishda 3, 2, 1 yillik ta'lim kurslariga jalb qilinadilar. Yaponiyada maktabgacha ta'lim muassasalarining 59,9 foizi xususiydir. 40,8 foizi munisipial (tuman) kengashlari tasarrufida, qolgan 0,3 foizi esa davlat ixtiyoridadir.

Buyuk Britaniya noyob madaniyat va an'analar davlati hisoblanadi. Ingliz ta'lim berish tizimi dunyodagi eng yaxshi tizimlardan biri deb hisoblanadi. Britaniya ta'lim dasturlari eng yuqori standartlarga mos keladi. Buyuk Britaniyada maktabgacha ta'lim berish kambagal ishchi oilalar bolalariga ko'ngilli yordam berish xarakatiga asosan vujudga kelgan. 1816 yilda Robert Ouen ilk bor Shotlandiyada o'z fabrikasi ishchilarining farzandlari uchun ilk bor bolalar bogchasini ochgan. XX asr boshlarida opa-singil Makmillanlarning

tashabbusi bilan bir nechta bolalar bog'chalari ochilib, ularda asosan kam ta'minlangan oilalar farzandlarining salomatligi va yaxshi ovqatlanishlari uchun gamxo'rlik ko'rsatilgan.

Rossiya ta'limining tarkibini o'quv dasturlari va turli pog'onali davlat standartlari hamda yo'nalishlari, shuningdek boshqaruvchi tashkilotlar - ta'lim tizimidan tashqari va ta'lim tizimiga bo'ysunuvchi muassasalar tashkil etadi. Maktabgacha ta'lim Rossiya Federatsiyasi o'qitish tizimining birinchi pog'onasidir.

Eng kichik yoshdagi bolalar uchun ham ta'lim olish imkoniyatini berish goyasi 1918 yilda "Yagona mehnat maktabi to'grisidagi Nizom" ishlab chiqilgandan so'ng paydo bo'lgan. Nizom qabul qilingan kundan boshlab har bir bola tug'ilganidan boshlab o'qish huquqiga ega bo'lishi mumkinligi kafolatlangan.

Bugungi kun ta'lim standartlari "Bolalar huquqlari xalqaro Konvensiya"sida ifodalanib, unda quyidagilar ta'kidlanadi:

- bolalar ta'lim olish maskanlariga qatnash imkoniyatiga ega bo'lishlari kerak;
- kattalar bolalarga o'qish faoliyati uchun sharoit yaratib berishlari lozim;
- ta'lim o'z ichiga kichik odamni jamiyat doirasida o'z hayotini tushunib yetishga tayyorlash uchun barcha kerakli sharoitlarni qamrab olgan bo'lishi zarur;
- o'quv jarayoni qatnashchilarining o'zaro harakatlari bolani hurmat qilishni ifoda-lashga asoslangan bo'lishi kerak.

Rossiyadagi maktabgacha ta'lim tizimi doimo o'zgaruvchan holatda bo'lib, u muntazam ravishda yangilanadi, ko'rinishini o'zgartiradi va mukammallashib boradi.

Bola uchun ilk ustozlar uning ota-onasi hisoblanadi. Ular bolalarni gudakligidan jismonan, intellektual va axloq masalalarida tarbiyalashlari lozim. Maktabgacha tarbiya tashkilotlari (MTT) faoliyati oilalarga bilim olish va tarbiyaning keyingi bosqichida yordam berishga qaratilgan.

Germaniyada maktabgacha ta'lim tizimi. Germaniya qonunlarida maktabgacha ta'lim olishning bepul huquqi belgilangan. Bolalarni 4 oyligidanoq yasliga olib borish mumkin. Ko'pchilik nemislar bu huquqdan foydalanadilar. Nemislarda keksa avlod vakillari bo'lmish buvi va buvalar nevaralar tug'ilgandan so'ng nafaqaga chiqib, ularga qarash majburiyatlari tushunchasi yo'q. Shuning uchun ota-onalar bolalarini bolalar bog'chalari va yasliga berishga majbur bo'ladilar. Freinet-Kindergarten. Maktabgacha pedagogikaning bu yo'nalishi o'z nomini bolalar tarbiyasiga o'ziga xos yondoshish usulini ishlab chiqqan

italiyalik oilaviy juftlik familiyasidan olingan. Bu yo'nalishning asosiy tamoyili - bolaning butunlay erkinligi va mustaqilligidir. Fraynet-bogchasida bolalar nima qilishlari, qanday o'yin o'ynashlari, nima bilan shug'ullanishlari, qachon ovqatlanishlari va uxlashlarini o'zlari hal qiladilar. «Bolalar konferensiyasi» deb atalmish yig'ilishlarda bolalar maktabgacha ta'lim tashkilotlarida xulq-atvor qoidalarini o'zlari belgilashadi. Bunday bog'chalarda ijod qilish, syujet-rolli o'yinlari, eksperimentlar, tabiat qo'yni yoki shaharning korxona va tashkilotlarig'a ekskursiyaga borishlarga katta ahamiyat beriladi.

Integ'ratsion bolalar bog'chalari. Bunday turdagi maktabgacha ta'lim tashkilotlarida soglom bolalar bilan birgalikda jismonan va ruhiy nosoglom bolalar birgalikda tarbiyalanadi. Bunday sharoit oddiy bolalar uchun chidamlilik, bagrikenglik va hurmat qilishni o'rganishga ajoyib imkoniyat, deb qaraladi. Imkoniyatlari cheklangan bolalar jamiyatdan ajralgan holatda bo'lmaydilar, o'z tengdoshlari bilan muloqot va hamjihatlikda bo'ladilar.

Evristik o'qitish metodi Evristik o'qitish metodini qo'llashda o'qituvchi o'quvchilar bilan hamkorlikda hal etilishi zarur bo'lgan masalani aniqlab oladi. O'quvchilar esa mustaqil ravishda taklif etilgan masalani tadqiq etish jarayonida zaruriy bilimlarni o'zlashtirib oladilar va uning echimi bo'yicha boshqa vaziyatlar bilan taqqoslaydi. O'rnatilgan masalani echish davomida o'quvchilar ilmiy bilish metodlarini o'zlashtirib tadqiqotchilik faoliyatini olib borish ko'nikmasi tajribasini egallaydilar. Evristik metod o'qituvchilardan ijodiy xususiyat kasb etuvchi yuqori darajadagi bilish faoliyatini tashkil eta olish ko'nikma va malakalariga ega bo'lishni taqozo etadi. Buning natijasida o'quvchilar mustaqil ravishda yangi bilimlarni o'zlashtira oladilar. Ular odatda yuqori sinf o'quvchilarining o'zlashtirish darajalarini hisobga olgan holda ma'lum holatlarda qo'llaniladi. Ushbu metodlardan boshlang'ich sinflarda foydalanish amaliyotchi-o'qituvchilarning fikrlariga ko'ra birmuncha murakkab hisoblanadi. Biroq uzluksiz ta'lim tizimiga shaxsga yo'naltirilgan ta'limni faol joriy etishga yo'naltirilgan ijtimoiy harakat amalga oshirilayotgan mavjud sharoitda ushbu yo'nalishdagi loyihalarni tayyorlash o'ziga xos dolzarb ahamiyatga ega bo'lib bormoqda. Shunga qaramasdan bu tasnif maktab amaliyotida birmuncha keng tarqalgan va pedagogik hamjamiyat tomonidan e'tirof etilgan. Shuningdek, buyuk didakt I.YA.Lerner asarlari asosida ilmiy tadqiqot ham amalga oshirilgan.

Polshada maktabgacha ta'limni bolalar bog'chasida yoki maktabdagi maxsus sinflarda oladi. «Nolovoy sinf» 6 yoshdagi hamma bolalar uchun majburiydir. Hamma bog'chalarda polyak bolalari maktabda o'zini qanday tutishi kerakligi haqida o'rgatib boriladi. • Haqiqiy maktabga tayyorgarlik ko'rish jarayonida

bolalar o'qishni, yozishni va chizishni o'rganadilar. Jismoniy tayyorgarlikka ko'p vaqt berilgan. Hamma mashg'ulotlar o'yin tarzida olib boriladi. • Bolalar bog'chaga 3 yoshdan boshlab boradi. • Ota-onalar bola tarbiyasini tajribali pedagoglarga ishonishadi hattoki uylari bog'chadan uzoq bo'lsa ikki haftalab qolishi mumkin. Yuqori narxlarda shaxsiy bog'chalar faoliyat yuritadi hamda ular murakkab dasturlar asosida bolalarni maktabga tayyorlaydi. Xorijiy tildan bir yoki ikkitasi o'rgatiladi. Oilada boshlang'ich ta'lim dasturini o'zlashtirishiga alohida e'tibor qaratiladi

Fransiya ta'limida bolalarning go'daklik chog'idanoq maktabda o'qitish uchun tayyor holda olib kelish g'oyat muhim masala hisoblanadi. Bu bosqichda tarbiyalanuvchilar quyidagicha tabaqalashtirilgan: kichik guruh (2-4 yosh), o'rta guruh (4-5 yosh), katta guruh (5-6 yosh). Maktabga tayyorlov guruhi (5-6 yosh) bo'lib, ularga Fransiya 100% shu yoshdagi bolalar qamrab olingan. Bolalarni maktabga tayyorlash uchun alohida dastur va darsliklar mavjud.

Maktabgacha ta'lim jarayonida ham bolaning mustaqil hamda intellektual rivojlanishi uchun katta imkoniyatlar mavjud. Bu jarayonda pedagogik faoliyat muayyan bolani intellektual rivojlantirish uchun uni qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilishi muhim ahamiyatga ega. Pedagogik faoliyatni muayyan maqsadga yo'naltirish uning mavjudligini inkor etmaydi balki ko'lamini kengaytiradi. Faqatgina muayyan natijada ifodalangan aniq faoliyat o'z samarasini beradi. Tarbiyachining pedagogik faoliyati uning maqsadi, fikri, ish uslubiga mos kelishi lozim.

Xulosa. Tarbiyachilarning harakatlarida bunday holatlar juda kam uchraydi. Ular ko'pincha bir-biri bilan uyg'unlashgan bo'ladi. Sabablarni ifodalovchi omillarning o'zaro uyg'unligi va bog'liqligi, Maktabgacha ta'lim tashkilotlari tarbiyalanuvchilarining intellektual rivojlanishlarida umumiy tarzda sustkashlikning vujudga kelishiga asos bo'ladi. Bolalarni intellektual rivojlantirishga qaratilgan dasturlar va pedagogik chora-tadbirlar mashg'ulotlarning qiziqarliligini ta'minlab qolmasdan, bolalarni intellektual rivojlantirishga alohida hissa qo'shadi. Masalan, aksariyat o'g'il bolalar harflarni yozish, she'r yodlashda dastlab qiyinchiliklarga duch keladilar. Bunday paytlarda ular o'z muvaffaqiyatsizliklaridan uyala boshlaydilar. Buning natijasida ular mashg'ulotlarga istamasdan qatnashadilar. Hatto ular maktabgacha ta'lim muassasiga qatnashni ham xohlamay qoladilar.

Adabiyotlar:

1. Bola huquqlari to'g'risida konvensiya. "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni.-T.: Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi, 2008. – 34 bet.

2. Djuraeva B.R., Umarova X.A., Tojiboeva H.M., Nazirova G.M. «Maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonining sifati va samaradorligini takomillashtirishning pedagogik tizimi» / monografiya // Toshkent, Real print. – 2017. 160 b.

3. Yo'ldoshev J.G'., Usmonova S.A. Pedagogik texnologiya asoslari. T.: RTM, 2004.-B.104.

4. Shodmonova Sh. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi (o'quv-metodik qo'llanma). - T.: "Fan va texnologiya", 2008, 160 bet.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqola innovatsion texnologiyalar vositasida maktabgacha yoshdagi tarbiyalanuvchilarni intellektual qobiliyatini shakllantirish mexanizmlari haqida yozilgan va quyidagi natijalarga kelingan. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarni sifatli ta'lim bilan ta'minlash uchun ta'lim jarayonini innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish zarur hisoblanadi. Buning uchun bolani ijtimoiy hayotga tayyorlashga xizmat qiladigan barcha pedagogik texnologiyalarni uyg'unlashtirish talab etiladi.

РЕЗЮМЕ

Эта статья написано о механизмах формирования интеллектуальной способности дошкольников с помощью инновационных технологий и достигнуты следующие результаты. Для обеспечения детей качественным образованием в дошкольных образовательных организациях необходимо организовать образовательный процесс на основе инновационных технологий. Для этого необходимо гармонизировать все педагогические технологии, служащие подготовке ребенка к социальной жизни.

SUMMARY

This article it was written about the mechanisms of forming the intellectual ability of preschoolers with the help of innovative technologies and the following results were reached. In order to provide children with quality education in pre-school educational organizations, it is necessary to organize the educational process on the basis of innovative technologies. For this, it is necessary to harmonize all pedagogical technologies that serve to prepare the child for social life.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA SINFDAN TASHQARI ISHLARNI TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Alijonova M. N.

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti Ta'lim tarbiya nazariyasi va metodikasi yo'nalishi 2-kurs magistranti

Tayanch so'zlar: ta'lim, tarbiya, islohot, inson, shaxs, xalq, milliy, manfaat.

Ключевые слова: воспитание, обучение, реформа, человек, личность, народ, народ, интерес.

Key words: education, training, reform, human, individual, people, national, interest.

Kirish. Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning kontseptual yondashuvlarga mutanosib ravishda olib borilishi o'ziga xoslikni aks ettirishini ko'rsatmoqda. Maktab o'quvchisini ma'lum faoliyat turiga yo'naltirish o'qituvchilar tomonidan belgilangan maqsadga muvofiq bo'lib boshlang'ich maktab yoshidagi o'quvchilarni sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish mezonlarini ishlab chiqish va belgilashda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

O'qituvchilarning maktab o'quvchisini tarbiyalashning integral ko'rsatkichlarini aniqlashga urinishlarini qiyosiy tahlil qilish, bolaning ta'lim jarayoniga qo'shilishi natijasida rivojlanayotgan shaxsiy xususiyatlarining umumiyligini tavsiflovchi va shaxsning ma'naviy sohasiga pedagogik ta'sirning o'ziga xosligini aks ettiruvchi toifalarga, insonning mustaqil fikrlashga imkon berdigan faol hayot pozitsiyasini belgilab beradi. Bu jarayonda albatta qo'shimcha sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish masalalariga jiddiy e'tibor qaratish davr talabi bo'lib qolmasdan, yuqoridagi farazlarining ilmiy-nazariy asosi bo'lib xizmat qiladi.

Ushbu kontseptual yondashuv asosida olib borilgan ishlar tahlil shuni ko'rsatmoqdaki o'quvchilarni qo'shimcha mashg'ulotlar bilan bog'liq bo'lgan quyidagi muammolarini klassifikatsiyalash mumkin: ilmiy-uslubiy, tashkiliy va boshqaruv, protsessual va texnologik. Mavjud yondashuvlarni ilmiy-amaliy jihatdan o'rganish o'quvchilarda qo'shimcha ekologik ta'lim berish jarayonida aniqlangan dolzarb muammolarni bartaraf etishning quyidagi usullarini ishlab chiqish lozim bo'ladi:

- o‘quvchilarni sinfdan tashqari mashg‘ulotlarga jalb qilish uchun biz anglangan faoliyat turi sifatida atrof-muhitni muhofaza qilishning barcha xilma-xil jihatlaridan, ya‘ni to‘garaklar, qo‘shimcha fakultativlar, maxsus jihozlangan ma‘ruza zallari, innovatsion darslar, atrof-muhitni zamonaviy texnologiya orqali loyihalash, o‘quvchilar jamoatchiligining ekologik monitoringi va nazoratini tashkil etish;
- o‘quvchilarga keng qamrovli sinfdan tashqari mashg‘ulotlarning ustuvor yo‘nalishlarini to‘g‘ri belgilash, har bir tadbirda ilmiy - nazariy va amaliy faoliyat elementlarini uyg‘unligini ta‘minlash, atrof-muhitni muhofaza qilish va hududlarni obodonlashtirish bo‘yicha tadbirlar zaif ta‘lim komponentlaridan xoli bo‘lgan holda, ishtirokchi o‘quvchilar emotsional holatiga ijobiy ta‘sirini oshirish;
- xalq ta‘lim muassasalarining dasturiy va uslubiy ta‘minoti zamon talablari darajasida ishlab chiqilmaganligi, dars ishlanmalari o‘qitish usul va mavzularining zamonaviy ta‘lim texnologiya talablarga mos kelmasli bilan bog‘liq muammolarni hal qilish hamda Milliy o‘quv dasturi talablariga javob beradigan darsdan tashqari mashg‘ulotlarning o‘quv dasturlarini ishlab chiqish;
- o‘quvchilarning atrof-muhit va darsdan tashqari mashg‘ulotlar faoliyatiga qiziqishini oshirish va bu boradagi ilmiy-amaliy loyihalarda ishtirokini ta‘minlagan holda, ularda amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish va tajribalarni egallash uchun zarur bo‘lgan barcha omillardan maqsadli foydalanish;
- o‘quvchilarda darsdan tashqari mashg‘ulotlarni tashkil etish borasida umumta‘lim muassasalarida olib borlayotgan dasturiy va qo‘shimcha ta‘limni tashkil etish yuzasidan mavjud nomuvofiqligini bartaraf etish, bugungi kun talablaridan kelib chiqib, bu jarayonni muvofiqlashtirishning optimal variantini ishlab chiqish;
- boshlang‘ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishga xizmat qiladigan loyihalarni ishlab chiqish va amalga oshirish jarayonida iqtidorli o‘quvchilarni jalb etish hamda mavjud tabiiy resurslaridan maqsadli foydalanish yuzasidan dasturlarini davlat va jamiyat manfaatidan kelib chiqqan holda yoshlar ongi va tafakkuriga mos holda yaratish;
- boshlang‘ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish uchun ta‘lim muassasalarining instrumental-analitik, uslubiy, moddiy-texnik bazasini yaratish va rivojlantirish masalalarini ishlab chiqish.

Tahlil va natijalar. Sinfdan tashqari mashg‘ulotlar o‘quvchilar hayotidagi tarbiyaviy faoliyatni to‘ldiradi. Ularni dunyo qarashini to‘g‘ri shakllanishiga,

axloqiy kamol topishiga ko'maklashadi. Nazariy bilimlarni amaliyot, ishlab chiqarish bilan chambarchas bog'lanishiga zamin yaratadi. Sinfdan va maktabdan tashqari ishlarga rahbarlik qiluvchi tashkilotchilarning vazifalari ham ko'p qirralidir.

Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari mashg'ulotlarning tarbiyaviy ta'siri ko'p darajada o'quv jarayonini tashkil etish saviyasiga hamda o'quvchilar jamoachining xilma-xil ishlarni qanday yo'lga qo'yishga bog'liqdir. Sinfdan tashqari faoliyat majburiy dastur bilan chegaralanmaydi, balki yoshlari har xil o'quvchilarni ixtiyoriy ravishda birlashtiradi. Ularning tashabbusi asosida ishlarni amalga oshiradi, fanga qiziqtiradi, ularni xalqning madaniy hayoti muhitiga olib kiradi.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlar ijtimoiy faollik, ijtimoiy ong hamda axloqiy odatlarni tarkib toptirishning eng muhim omilidir. Bu faoliyat ilmiy jamoa, adabiy va maktab teatrlarining ishlari, turli mavzularda o'tkaziladigan kitobxonlar konferensiyasi va munozaralar, siyosiy, axloqiy, ilmiy-ommabop va mehnat mavzularidagi turli xil suhbatlar, ijtimoiy-foydali mehnat, siyosiy axborot, bayram kechlari va ertaliklari, to'garak mashg'ulotlarini o'z ichiga oladi.

O'quvchilarning sinfdan tashqari ishlari o'z mazmuniga ko'ra tafakkur faoliyati va munosabat vositasi hisoblanadi. Chunki sinfdan tashqari ishlarda olingan axborot idrok etiladi, qayta ishlanadi va shu asosda yangi bilimlar hosil qilinadi.

O'quvchilar sinfdan tashqari mashg'ulotlarga qatnashib, turli kishilar bilan muayyan munosabatga kirishadi, turli vazifatlarga duch keladilar. Shuning uchun ham o'quvchilarning maktabdan tashqari faoliyatlari qanchalik xilmag'xil bo'lsa, ularning munosabatlari shunchalik boy, munosabat doirasi keng va ma'naviy o'sishi samarali bo'ladi. Sinfdan tashqari mashg'ulotlartarda o'quvchilar jamoada ishlashni o'rganadilar ijtimoiy mehnat quvonchini his qiladilar, ishlab chiqarish mehnatiga qo'shiladilar, jamoatchilik fikriga bo'ysunishga, jamoa sharafi uchun kurashishga odatlanadilar. Sinfdan tashqari faoliyat unda qatnashuvchilarning ma'naviy va jismoniy rivojlanishi hamda yosh xususiyatlariga ko'ra belgilanadi. Bu jarayonga ular ta'lim olayotgan maktabning sharoiti ham ta'sir etadi.

Garchan mamlakatimizdagi barcha maktablarning vazifalari bir bo'lsa-da, o'sha maktablarning o'ziga xos xususiyatlari bor va bu xususiyatlr madaniy va milliy sharoitlarda yaqqol ko'rinadi. Tarbiyachilar, sinf rahbarlarining sinfdan va maktabdan tashqari olib boradigan tarbiyaviy ishlarida quyidagi ish usullaridan foydalanishlari maqsadga muvofiqdir.

1. Sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'quvchilar kutubxonasining ishi diqqatga sazovor. O'quvchilar kutubxonasi maktablarning boshlang'ich I-IV sinflari o'quvchilariga, shuningdek, maktabgacha tarbiya yoshidagi kitob o'qiy oladigan bolalarga xizmat ko'rsatadi. Kutubxonaning butun ishi bolalarga yaxshi tarbiya berishga, fan asoslarini o'rganishda o'quvchilarga yordamlashishga, bolalarda o'qish madaniyatini tarbiyalashga, mustaqil ravishda bilim olish malakalarini hosil qilish va mustahkamlashga qaratilgan.

2. Ko'pgina sinfdan tashqari mashg'ulotlar misolida, maktabdan tashqari muassasalar o'quvchilar bilan olib boriladigan ta'lim-tarbiya ishlarda maktab va oilaga jiddiy yordam bermoqdalar degan xulosaga kelish mumkin. O'qituvchi muayyan aholi yashaydigan joyda maktabda qanday muassasalar borligini bilib, ular bilan hamkorlikda qilinadigan ishni yo'lga qo'yadi, o'quvchilarning qiziqishlarini hisobga olgan holda, ularni to'garaklarga yo'llaydi.

3. Maktab o'quvchilari bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni rejalashtirishda maktabdan tashqari muassasalardan olishi mumkin bo'lgan yordamni ham nazarda tutadi. Maktabning tarbiyaviy ish rejasini o'quvchilar muassasalarining rejasiga moslashtirish zarur. Maktab tarbiyaviy ish rejasini o'quvchilar bilan sinfdan va maktabdan tashqarida olib boriladigan ishlarning forma va metodlarini, ularni oqilona yo'lga qo'yishni o'z ichiga oladi.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlar tashkilotchisi, maktab tarbiyaviy ishining umumiy rejasini tuzadi hamda o'quvchilarga har tomonlama tarbiya berishda maktab o'qituvchilari, maktabdan tashqari muassasalar hamda maktabni otaliqqa olgan tashkilotlarning ishlarini bir-biriga muvofiqlashtiradi.

O'quvchilarni har tomonlama yetuk, barkamol qilib tarbiyalash masalalarini muvaffaqiyatli hal etish, ularda faol hayotiy mavq'eyni shakllantirish, o'zlashtirish va bilim sifatini oshirish ko'p jihatdan kuni uzaytirilgan guruhlarining samarali ishlashiga bog'liqdir. Sinfdan va maktabdan tashqari tashkil qilingan ishlar o'quvchilar hayotidagi tarbiyaviy faoliyatini to'ldiradi. Ularning dunyoqarashi, to'g'ri shakllanishiga, axloqiy kamol topishiga ko'maklashadi. Nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lanishiga zamin yaratadi.

O'quvchilarning sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'z mazmuniga ko'ra tafakkur faoliyati va munosabat vositasi hisoblanadi. Chunki sinfdan tashqari ishlarda olingan axborot idrok etiladi, qayta ishlanadi. Shu asosda yangi bilimlar hosil qilinadi. O'quvchilar maktabdan tashqari ishlarda qatnashib turli kishilar bilan muayyan munosabatga kirishadilar.

Turli vaziyatga duch keladilar. Shuning uchun ham o'quvchilarning maktabdan tashqari faoliyatlari qanchalik xilma-xil bo'lsa, ularning munosabatlari shunchalik keng va ma'naviy o'sishi samarali bo'ladi. Maktabdan tashqaridagi

tarbiyaviy ishlarda o'quvchilar jamoadagi ishlarni o'rganadilar. Ijtimoiy mehnat quvonchini his qiladilar. Ishlab chiqarish mehnatiga qo'shiladilar. Jamoatchilik fikriga bo'ysunishga, jamoa sharafiga uchun kurashishga o'tlanadilar. Sinfdan tashqari faoliyatga quyidagilar kiradi:

1. Og'zaki ish usullari: majlislar, yig'inlar, ma'ruzalar, kutubxonalar, konferensiyalar, munozaralar, uchrashuvlar, gazetalar, radio va jurnallar.

2. Amaliy ish olib borish usullari turli joylarga sayyohatlarga, sport musobaqalari, tabiatshunoslar to'garaklari, shanbaliklar, yangi kitoblar ko'rgazmalari.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlar pedagogikadan butun qobiliyatlarni ishga solishga taqozo etadi. Sinf rahbarligi kursi bilan maktabdan va sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlar metodikasi kursi bir-biriga bog'liq va uning davomiyligidir.

Yuqoridagi qayd etilgan topshiriqlarni bajarish jarayonida o'quvchilar turli qo'llanmalar, asboblari, apparatlar, didaktik materiallardan foydalanishni o'rganadilar, o'z-o'zini tekshirish uchun turli ma'lumot va tayanch materiallarni jalb etish ko'nikmalarini egallaydilar.

Boshlang'ich ta'limda sinfdan tashqari mashg'ulotlarni rejalashtirish o'quvchilarning yosh xususiyatlariga, maktabning joylashgan shart-sharoitlariga, ijodiy birlashmalariga, ilmiy markazlar bilan o'zaro aloqasi kabi ishlarni inobatga oladi. Tarbiyaviy ishlarni davr talabiga javob beradigan holga keltirish uchun tarbiyaning asosi bo'lgan barcha g'oyalar qaytadan ishlab chiqiladi.

Sinfdan tashqari ishlar tarkibiga kiruvchi to'garak ishlari bir necha xilda bo'lishi mumkin:

To'garak turlari:

1. Fan to'garaklari.
2. Mohir qo'llar.
3. Duradgorlik.
4. Sport musobaqalari.
5. Badiiy havaskorlik.

Ko'rib chiqilishi, asosiy e'tibor bola shaxsiga qaratilishi, yillar davomida to'plangan ijobiy tajribadan unumli foydalanish zarurligini taqozo etadi.

Tarbiyaning bosh maqsadi yosh avlodni ma'naviy, axloqiy tarbiyalashda xalqning boy, milliy ma'naviy an'analari, urf-odatlariga hamda qadriyatlariga asoslangan samarali tashkiliy ishlarni amalga ishlab chiqishdir.

Sinfdan tashqari mashg'ulotlar o'quvchilar hayotidagi tarbiyaviy faoliyatni to'ldiradi. Ularning dunyoqarashi to'g'ri shakllanishiga va axloqiy kamol

topishiga ko‘maklashadi. Nazariy bilimlarni amaliyot ishlab chiqarish bilan bog‘lanishga zamin yaratadi.

O‘quvchilarni maktabdan va sinfdan tashqari ko‘p qirrali ishlarni pedagogik jamoa, o‘quvchilar, tashkilotlar, sinf faollari yordamida yo‘lga qo‘yish. Sinfdan va maktabdan tashqari ishlar yo‘nalishiga bevosita rahbarlik qilgan holda o‘qituvchilar, sinf rahbarlari, ota-onalar o‘quvchilar, tashkilotchilar sinf faollariga yordam ko‘rsatish. Umummaktab va maktablararo tarbiyaviy tadbirlarga qatnashish. O‘quvchilarning bo‘sh vaqtlarini tashkil qilishda tarbiya va madaniyat muassasalari hamda jamoatchilik kuchidan keng foydalanish iborat.

O‘quvchilar sinfdan tashqari mashg‘ulotlarga qatnashib, turli kishilar bilan muayan munosabatga kirishadilar. Turli vaziyatlarga duch keladilar. Shuning uchun ham maktabdan tashqari faoliyatlari qanchalik xilma-xil bo‘lsa, ularning munosabatlari shunchalik boy bo‘ladi. Maktab tashqaridagi ishlarda o‘quvchilar jamoadagi ishlarini o‘rganadilar.

Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni maktabning ma‘naviy-ma‘rifiy ishlari bo‘yicha direktor o‘rinbosari o‘z ishini reja asosida olib boradi va uning bajarilishini ham nazorat qilib boradi. Sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni maktabning umumiy rejasi, o‘qituvchilar, sinf rahbarlari, yetakchi ota-onalar qo‘mitasi, ish rejalarini ham e‘tiborga olishi kerak.

Jumladin, “Tabiiy fanlar” fani kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarni atrofdagi hayot hodisalari bilan tanishtirish jarayonida ularning o‘rganish qobiliyatini uzluksiz rivojlantirish uchun zarur bo‘lgan bilimlarni berish, ko‘nikma va malakalarni hosil qilishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan.

Binobarin, o‘quvchilar o‘qituvchi yordamida, tabiat va ijtimoiy hayotdagi hodisalarni kuzatadilar. Mashg‘ulotlar faqatgina sinfdan emas, balki istirohat bog‘larida, muzeyda, dalada va boshqa shu kabi joylarda o‘tkaziladi. Tabiat qo‘yniga sayr, turli kasb egalari bilan uchrashuv va suhbatlar, didaktik o‘yinlar, rasmlar chizish, diafilm, diapozitivlar, kompyuterda ko‘rish-bular mashg‘ulotlarning o‘quvchilar uchun qiziqarli va sermazmun o‘tishiga imkon yaratadi.

Xulosa. Boshlang‘ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish va kasbga yo‘naltirish ishlari funksional tuzilmasi ijtimoiy ishlab chiqarish munosabatlarining jamiyatda mavjud kasblar doirasining kengayib, chuqurlashib hamda murakkablashib borishi o‘z-o‘zidan shaxsga ta‘lim berish jarayonining umumiy mohiyatini ochib berishga, uni qo‘llay bilishga xizmat qiladi. Boshlang‘ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning nazariy asoslari o‘rganildi va tahlil qilindi. Boshlang‘ich sinflarda sinfdan

tashqari ishlarni takomillashtirish mazmuni va ta'lim jarayonida tutgan o'rni va ahamiyati aniqlandi. Boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirish zaminida o'quvchilarni mustaqil va ijobiy ishlashi, shuningdek, o'quv materialini puxta o'zlashtirishi, o'z fikrini asoslashi va isbotlashi olingan natijalar asosida o'z isbotini topdi.

Adabiyotlar:

1. Azizxo'jaeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. -T.: TDPU. 2006 y.
2. Madyarova S. A. va boshq. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat.-T.: IQTISOD-MOLIYA, 2009, 240 b.
3. Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. -T.: "Moliya " nashriyoti, 2003 y. – 171 b.
4. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Qarshi. "Nasaf", 2000 y.-80 b.
5. Tolipov U., Usmanbayeva M. Pedagogik texnologiya:nazariya va amaliyot.-T.: "Fan". 2005.
6. Farberman. B.L. Ilg'or pedagogik texnologiyalar.- T.:2001
7. Dadamirzaev G'. Pedagogik texnologiyalar bo'yicha izohli tayanch so'z va iboralar. Metodik qo'llanma. - Namangan, NamMPI, 2008 yil, 30 bet.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning nazariy asoslari, boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning mazmun-mohiyati, boshlang'ich sinf o'quvchilarida sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning o'ziga xos xususiyatlari va boshlang'ich sinflarda sinfdan tashqari ishlarni takomillashtirishning psixologik-pedagogik jihatlarini haqida yozilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрены теоретические основы совершенствования внеурочной деятельности в младших классах, сущность совершенствования внеурочной деятельности в младших классах, особенности совершенствования внеурочной деятельности учащихся начальных классов и внеурочной деятельности в младших классах с психолого-педагогическими аспектами. улучшения.

SUMMARY

In this article, the theoretical basis of improving extracurricular activities in elementary grades, the essence of improving extracurricular activities in elementary grades, the specific features of improving extracurricular activities in elementary school students, and extracurricular activities in elementary grades written about the psychological and pedagogical aspects of improvement.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA AQL VA MANTIQUIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY XUSUSIYATLARI

Kochqarova Sh. S.

*Andijon davlat universiteti “Boshlangich ta’lim metodikasi”
kafedrası o’qituvchisi*

Tayanch so’zlar: maktabgacha ta’lim, intellektual xatti-harakatlar, o’rganish, tarbiyalash, boshlang’ich matematika, o’yin faoliyati.

Ключевые слова: дошкольное образование, интеллектуальное поведение, обучения, воспитания, элементарная математика, игровая деятельность.

Key words: preschool education, intellectual behavior, learning, upbringing, elementary mathematics, play activities.

Aql-idrokning rivojlanishi inson tanasining boshqa funktsiyalarining shakllanishi kabi omillarga bog’liq: genetik yoki boshqa tug’ma sabablar va atrof-muhit. Tug’ma va genetik sabablar - bu bolaning ota-onasidan oladigan salohiyati. Bu omillar haqida deyarli hech narsa ma’lum emas. Faqat bir narsani aniq aytish mumkin - shaxsning intellektual rivojlanishining yo’nalishi ma’lum darajada ularga bog’liq. Ba’zi xromosoma mutatsiyalari irsiy, ammo ularning ko’pchiligi homiladorlik yoki urug’lantirish jarayonida qandaydir anormallik bilan bog’liqligi ham haqiqatdir. Masalan, Daun kasalligi engil darajadagi zaiflik bilan namoyon bo’ladi, ammo bemorlarning muloqotchanligi ortishi bilan qoplanadi. Ushbu kasallikning paydo bo’lishining asosiy sababi ota-onalarning yoshi - ota-onalar qanchalik katta bo’lsa, Daun kasalligi bo’lgan bolaga ega bo’lish ehtimoli shunchalik yuqori bo’ladi. Bu 40 yoshdan oshgan ota-onalarning yoshiga tegishli. Qizilcha, sifiliz, qandli diabet kabi homiladorlik davrida chalingan kasalliklar ham homilaning shakllanishiga va bolaning keyingi rivojlanishiga salbiy ta’sir ko’rsatishi mumkin. O’tkazilgan qizilcha, hatto engil darajada bo’lsa ham, homiladorlikning birinchi oylarida bolaning eshitish, ko’rish va intellektual qobiliyatlarida qaytarilmas nuqsonlarga olib kelishi isbotlangan. Homiladorlik paytida spirtli ichimliklarni iste’mol qilish, chekish, ba’zi dori-darmonlarni qabul qilish ham bolaning aqliy zaiflashishiga olib keladi. Inson ijtimoiy mavjudot ekanligi va u jamiyatdan tashqarida rivojlana olmasligi isbotlangan. Shu sababli, uning yashashi uchun zarur bo’lgan intellektual xatti-harakatni faqat ijtimoiy

muhit bilan aloqa qilish orqali shakllantirish va yaxshilash mumkinligi qanchalik aniq bo'lmasin. Hayotning eng boshida bolaning intellektualligi amalda faqat irsiy omillar bilan belgilanadi. 12 oylikdan keyin bola ijtimoiy muhit va turli ob'ektlar bilan ozmi-ko'pmi samarali munosabatda bo'lish qobiliyatiga ega bo'la boshlaydi. Bu yoshda bola olishi mumkin bo'lgan vaziyatlar aql-idrokning shakllanishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, deb ishoniladi. Aql-idrokning adaptiv shartliligi ma'lum omillarning rivojlanishiga ta'sirida ifodalanadi. Jamiyatdagi madaniy va iqtisodiy tengsizliklar bilan bog'liq bo'lgan oilaning ijtimoiy mavqei, turli ijtimoiy guruhlarining axloqiy va xulq-atvor xususiyatlari aql-zakovatning shakllanishiga ta'sir qiladi. Oziqlanish rejimi, bolaning to'liq rivojlanishi uchun uning etariligi yoki etishmasligi har tomonlama rivojlanishga ta'sir qiladi. Aql-idrok va shaxsiyat bir-biri bilan chambarchas bog'liq, ularsiz boshqasi bo'lishi mumkin emas. Mehribonlik uylari tarbiyalanuvchilari o'z tengdoshlaridan kelib chiqib, oilada voyaga yetayotgani aniqlandi. Buning sababi, ular kattalardan bolaning intellektual faolligini aqliy rag'batlantirishni olmaydilar. Shuningdek, intellektning shakllanishiga oiladagi bolalar soni ham ta'sir qiladi.

Aqlni faollashtiradigan ko'plab mashqlar, intellektni rivojlantirishga qaratilgan o'yinlar, shaxmat, boshqotirma yechish, mantiqiy qarama-qarshilikli boshqotirmalar, kompyuter o'yinlari mavjud. Stol o'yinlari aqliy raqobatning eng qadimgi shaklidir. Aql-idrokning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi usullarga guruh va individual mashg'ulotlar, o'yinlar va boshqalar kiradi.

Bolalarda aqlning rivojlanishi atrof-muhit ta'siriga javob beradi. Agar bola o'zini xavfsiz his qilmasa, u doimo tarang bo'lsa, unda tezda o'rganish qobiliyati pasayadi. Miya bolaning his-tuyg'ulariga javob beradi. Agar bola biron bir tahdidni his qilsa, qaysi tomondan bo'lishidan qat'i nazar, miyaning amigdalasi siz qochib ketmoqchi bo'lganingizda yoki aksincha, qarshilik ko'rsatmoqchi bo'lganingizda tuyg'u hosil qiladi. Bunday his-tuyg'ular ustunlik qiladi va shuning uchun miyaning aqliy qismlarini yopib qo'yadi. O'z qobiliyatlariga va o'ziga ishongan bolalar ancha yaxshi o'rganadilar va tezroq o'ylaydilar. Bolaga imkon qadar ko'proq e'tibor berish juda muhimdir. Bolalarni tez-tez quchoqlash va erkalash kerak. Ular ota-onalarining mehrini his qilishlari va his qilishlari kerak. Ularning xizmatlari, xotirasi va e'tibor tushunchasi uchun rag'batlantirish va nishonlash kerak. Bolaning eng kichik muvaffaqiyatlaridan ham mamnunligini bildiring o'quvchiga zarur bo'lgan psixologik erkinlikni beradi, bu yangi g'oyalarni ifodalashga va yangi bilimlardan foydalanishga yordam beradi.

Maktabgacha yoshda nutqning rivojlanishi yangi bosqichga kiradi, nutqni rivojlantirishda motivatsiyaning asosi bolaning kattalarga gapirish va ta'sir qilish ehtiyojidir. Nutqning rivojlanishi bilan tushunchalar o'rnatiladi, bola ular

bilan ishlaydi. Fikrlashning rivojlanishi bolada turli hodisalar va vazifalarni va mustaqillikni tushuntirish uchun minishning paydo bo'lishiga yordam beradi. Bolada aqliy va amaliy faoliyat o'rtasidagi bog'liqlik rivojlanadi. Nutqning rivojlanishi aql va tafakkurning rivojlanishi bilan bevosita bog'liq Maktabga kirishdan oldin 6-7 yoshli bolalarda vizual-samarali fikrlash allaqachon shakllangan bo'lishi kerak, bu vizual-majoziy fikrlashni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan asosiy ta'limdir, bu boshlang'ich maktabda muvaffaqiyatli ta'limning asosini tashkil qiladi.

Maktabgacha yoshdagi bolaning tafakkurini rivojlantirishda bolalarning ma'lum hodisalarni vizual modellash tirish usullarini egallashlari muhim rol o'ynaydi.

Vizual modellar bolalarda qobiliyatlarni rivojlantirishning muhim vositasi va aqliy faoliyatning ichki, ideal rejasini shakllantirishning eng muhim shartidir. Haqiqatning vizual tasvirlari rejasining paydo bo'lishi va tasvirlar (ichki reja) nuqtai nazaridan harakat qilish qobiliyati, Zaporjets A.V.ning fikriga ko'ra, inson tafakkurining umumiy binosining birinchi, «zaminli qavati» ni tashkil qiladi. U bolalar faoliyatining har xil turlarida - o'yinda, dizaynda, tasviriy faoliyatda va boshqalarda yotadi [10, 112-115-betlar].

Mantiqiy mulohaza yuritish hodisalar va hodisalar o'rtasidagi farqlarni topishni anglatadi, u atrofimizda sodir bo'layotgan narsalarni to'g'ri baholashga yordam beradi. Har qanday qobiliyat, ayniqsa va mantiqiy, rivojlanishi kerak. Siz erta yoshdan boshlashingiz kerak. Mantiqiy fikrlashni shakllantirishda fikrlashni rag'batlantiradigan muammolarni hal qilish bog'liq. Og'zaki-mantiqiy fikrlash - ta'riflarni iste'mol qilish va mantiqiy konstruksiyalardan foydalanish bilan tavsiflangan fikrlash turlaridan biri. Bu til vositalarining asosi bo'lib, tarixiy rivojlanish va intellektning ontogenetik shakllanishining kech shaklidir. Mantiqiy fikrlashning rivojlanishi asta-sekin sodir bo'ladi. O'quv jarayoni yordamida aqliy operatsiya o'zlashtiriladi, «ongda» amalga oshirish va o'z fikrlash jarayonini ko'rib chiqish qobiliyatiga ega bo'ladi.

Murakkab savollarga javob topishda taqqoslash, tahlil qilish, sintez qilish, mavhumlashtirish va umumlashtirish kabi og'zaki fikrlash jarayonlari shakllanadi.

Sintez butunni aqliy tiklashga, analitik berilgan elementlarning yaxlit ko'rinishini yaratishga imkon beradi. Haqiqatni to'liqroq tushunish tahlil va sintezni birgalikda qo'llash orqali osonlashadi.

Ob'ektlarning muhim belgilari va munosabatlarini tanlashga asoslangan aqliy operatsiya, qolganlardan - ahamiyatsizlaridan mavhumlash orqali, mavhumlikdir.

Abstraktsiya tanlangan xususiyatlarni diqqat bilan o'rganish imkonini beradi. Abstraktsiyaning natijasi tushunchalarni shakllantirishdir.

Tafakkurni umumlashtirish hodisa va ob'ektlarning umumiy xususiyatlari va muhim belgilariga ko'ra aqliy birikmasidir. Mantiqiy operatsiyaning asosiy shakllariga quyidagilar kiradi: xulosalar, tushunchalar va hukmlar.

Fikr shakllari predmet va hodisalarning muhim belgilarini, munosabatlarini, o'zaro ta'sirini aks ettiradi, shakllarni bir so'z yoki bir necha so'z bilan ifodalaydi.

Hukmlar ikki shaklda shakllanadi: bilvosita. Hukmlar bevosita ularda idrok shakllanganda, bilvosita esa xulosalar yordamida yoki mulohaza yuritish orqali shakllanadi. Hukmlarning o'ziga xos tipologiyasi bor.

Aqliy faoliyatda sodir bo'ladigan o'zgarishlar ko'p jihatdan aqliy operatsiyalar va nutqning rivojlanishi o'rtasidagi munosabatlarning o'rnatilishi bilan birlashtiriladi. Aloqalar fikrning paydo bo'lishiga, amaliy va intellektual faoliyat o'rtasidagi munosabatlarning o'zgarishiga olib keladi.

Fikrlash operatsiyalari nazariy faoliyat va amaliy manipulyatsiyalar deb ataladi, ular tadqiqot va yo'naltirish usullarini, transformativ tabiatni va kognitiv yo'nalishni qamrab oladi.

Fikrlash faoliyati asosiy faoliyatdir. Fikrlashning asosini hislar va g'oyalar tashkil etadi.

Aqliy faoliyat nutq elementlari, ayniqsa nutq-eshitish va nutq-harakat mexanizmlari bilan bevosita bog'liqdir.

Fikrlash funktsiyalarining o'ziga xos xususiyati uning vositachiligi bo'lib, u bilishdan iborat. Kognitiv funktsiyalar doimo hissiy tajribadan olingan ma'lumotlarga va ilgari olingan nazariy ma'lumotlarga asoslanadi. Bilvosita bilim vositali tushunishdir. Voqelik hodisalari va ob'ektlarida umumiy va asosiyni anglash sifatida umumlashtirish bunday hodisalar yoki ob'ektlarning barcha xususiyatlarining o'zaro bog'liqligi tufayli mumkin. Umumiy mavjud va faqat individual va konkretida ifodalanadi. Faol fikrlashdan u og'zaki, rejalashtirish, tanqidiy fikrga aylanadi. Aqliy operatsiyalarning samarali shakli orqaga qaytmaydi va muzlamaydi, u zaxirada qoladi va yangi aqliy vazifalar bilan to'qnashuv jarayonida bolalar yana samarali echimga murojaat qilishadi. Aqliy operatsiyalar jarayonida bunday o'zgarishlar quyidagilarga bog'liq:

- kattalarning chuqurroq va ko'p qirrali tajribasini o'zlashtirgan bola tomonidan bajariladigan operatsiyalar sonining ko'payishi;
- bolani yanada xilma-xil vazifalarni izlashga va hal qilishga va murakkab vazifalarni bajarishga undaydigan mos keladigan qobiliyatlarga bo'lgan ehtiyojning ortib borishi;
- nutqning ortib borayotgan qiymati.

So'nggi yillarda aqliy va nutq o'rtasidagi bog'liqlik muammolari turli yo'nalishlarda maktabgacha yoshdagi bolalarni shakllantirish: struktura (Soxin, F.A. Loginova, E.M. Lavrik, M.S. Smaga, A.A. Alekseeva, M.M. Strunina,

E.M. Arushanova, A.G. va boshqalar); ham funktsional (Zrojevskaya, A.A. Ushakova, O.S. Smolnikova, N.G. Kudrina, G.A. va boshqalar); kognitiv (Soxin, F.A. Belyakova, G.P. Tumakova G.A. va boshqalar), psixolingvistik (I.T. Vlasenko, L.F. Spirova, R.E. Levina, E.F. Sobotovitch, A. V. Kazak, L. F. Tixomirova, Kislova T. R. va boshqalar). Nutq va mantiq bugungi dunyoda eng muhimlaridan biri hisoblanadi. Ilmiy darajaning bunday aloqasi psixolingvistik nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi. Suhbat va tushunish bevosita o'zaro bog'liqdir, shuning uchun maktabgacha yoshdagi bolalarda og'zaki va mantiqiy fikrlashni shakllantirish bo'yicha faoliyat ustuvor yo'nalish hisoblanadi, bu bolaning nutqini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va fikrlashning muhim xususiyatlari - taqqoslash, sintez, tahlil, umumlashtirish. Har bir bolaning so'zi nutq belgisidir. Bolalar so'zni belgilash mumkinligini erta o'rganishadi. Ramziy belgi atrofdagi hamma narsaning so'ziga kiritilgan. Til shaxs uchun umumlashtiruvchi funktsiyadir, nutq yordamida fikrlashda fikrlash jarayonining birliklari bo'lgan tushunchalar shakllanadi.

Bolalarning aqliy qobiliyatlari birinchi navbatda idrok etish, fikrlashning ramziy (belgi) funktsiyasi (almashtirish) va mazmunli ob'ektiv faoliyatda namoyon bo'ladi. Ramziy funktsiyani shakllantirish ekspressiv imo-ishoralar, ob'ektlarni almashtirish tajribasiga asoslanadi (masalan, «telefon» o'rniga - g'isht; «termometr» o'rniga - qalam va boshqalar), rasmlar (almashtirish). real ob'ekt) va o'yin va muloqotdagi lingvistik belgilar. Sezish murakkab jarayon bo'lib, u ob'ektning xususiyatlarini o'rganayotganda ko'zning turli harakatlaridan, teginish paytida qo'lning turli tishlash harakatlaridan va hokazolardan iborat. Sinfda va o'yinda amaliy ishlarda bola o'z xususiyatlarini o'rganadi. vizual idrokga asoslangan ob'ektlar va ularni qo'llashning to'plangan mahorati. Bolani atrofdagi dunyo tezda o'ziga tortadi, kattalarga savollar beradi, hikoyalar, ertaklardan u bilvosita idrok etmaydigan hodisalar haqida yangi narsalarni o'rganadi. Voyaga etgan odam bolalarda ularga aytilgan nutqni tinglash qobiliyatini shakllantiradi, bunda nafaqat kognitiv xarakterdagi ma'lumotlar, balki harakatlarga munosabat, harakatlar uchun motivatsiya ham mavjud. [16, 37-bet].

Ogohlik va tushunish shu darajada to'g'ridan-to'g'ri birlashtirilganki, vizual-majoziy fikrlash haqida ko'rib chiqiladigan narsa maktabgacha yoshdagi manfaatlar uchun eng xarakterlidir. Bunday g'ayrioddiy bolalar mantig'iga qaramay, maktabgacha yoshdagi bolalar juda qiyin vazifalarni to'g'ri tahlil qilish va hal qilish uchun barcha imkoniyatlarga ega. Maktabgacha yoshdagi yoshda, maktabgacha tarbiyachi istisnosiz barcha eng yangi va eng yangi intellektual qobiliyatlarni egallaydi, bu esa eng qiyin va turli vazifalarni hal qilishga imkon beradi. Fikrlashni shakllantirish uchun maktabgacha yosh aslida ko'proq mos keladi. Bolalarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirish tug'ma sovg'a emas. Mantiqiy

fikrlash qobiliyati maxsus vositalar, texnikalar, o'yinlar va muntazam mashqlar yordamida erishiladi.

Mantiqiy fikrlash muhimni ikkinchi darajalidan ajratish, dalillarni topish, rad etish va xulosalar chiqarishni anglatadi. Bu ishonirish qobiliyati va o'zini ishonchli his qilmaslikdir. Bolalarda mantiqni shakllantirishning asosiy bosqichlari vizual fikrlash - samarali va majoziy (tushunish uchun - ko'rish va teginish kerak). Keyingi bosqichda og'zaki-mantiqiy aqliy funktsiya tug'iladi. Maktabgacha yoshdagi bolalarda vizual ong kuzatiladi - bu ham fikrlash turlaridan biridir. vaziyatlar tushunchasi va ulardagi o'zgarishlar bilan o'zaro bog'liq. Aniq fikrlash yordami bilan, istinosiz, ob'ektning turli xil haqiqiy ma'lumotlari batafsilroq qayta tiklanadi. Shaklda bir vaqtning o'zida ob'ektni ba'zi nuqtai nazarlardan ko'rishni belgilash mumkin. Vizual-majoziy fikrlashning muhim o'ziga xos xususiyati ob'ektlar va ularning sifatlarining g'ayrioddiy, «tasavvur qilib bo'lmaydigan» kombinatsiyalarini shakllantirishdir. Tafakkurning bu sifatida vizual-majoziy fikrlash tasavvurdan deyarli farq qilmaydi. Nazariy tahlil asosida ishimning birinchi bobida

Psixologik-pedagogik adabiyotlarda fikrlash tasavvurga asoslanganligi aniqlangan. Nazariy va amaliy fikrlashni farqlang. Tafakkur rivojlanishining asosiy yo'nalishi vizual-samarali, vizual-majoziy og'zaki fikrlashga o'tishdir.

Fikrlashning uchta asosiy shakli mavjud: kontseptsiya, hukm va xulosa.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan tasavvurlar va tushunchalarning poydevori qo'yiladi. Maktabgacha yoshdagi bolalik - bu insonning intellektual rivojlanishidagi eng maqbul davr. Maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual rivojlanishi juda yuqori: bolalar nafaqat ob'ektlar va hodisalarning tashqi, vizual xususiyatlarini, balki ularning ichki, muhim aloqalari va munosabatlarini ham muvaffaqiyatli o'rganishlari mumkin. Maktabgacha yoshdagi bolalik davrida mavhumlashtirish, umumlashtirish va xulosa chiqarishning dastlabki shakllari uchun qobiliyatlar shakllanadi. Bolalarning shaxsiy fazilatlari etakchining faol faoliyatida shakllanadi, uning qiziqishlarini, voqelikka munosabatini, odamlar va uning atrofidagi dunyo bilan munosabatlarning xususiyatlarini belgilaydi. Maktabgacha yoshda etakchi faoliyat o'yin hisoblanadi.

O'yin davomida bola odamlar dunyosini o'rganadi va rivojlanadi. Pedagogikada bolaning hissiy, harakat va intellektual qobiliyatlarini rivojlantiradigan ko'plab mantiqiy o'yinlar va mashqlar mavjud. «Intellektual rivojlanish» xotira, idrok, fikrlash (aqliy qobiliyat) rivojlanishini o'z ichiga oladi.

O'yin shaxsiy aqliy jarayonlar bilan shakllanadi, o'yin faolligi sharoitida ortadi, ko'rish keskinligi (T.V. Endovitskaya tadqiqoti). Bolalarni o'rganish va eslash osonroq.

Mantiq - qat'iy aniqlik, izchillik va asoslilik bilan ajralib turadigan fikrlash qonunlari va shakllari haqidagi fan. U qonunlarga bo'ysunadi: o'ziga xoslik, ziddiyat, istisno qilingan o'rta. Fikrlash mantiqini rivojlantirish uchun uni o'rgatish kerak. Bolalar uchun bu uning aqliy jarayonlarining eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Mantiqiy usullarni o'zlashtirish sabab-oqibat munosabatlarini o'rnatishning qulayligi va tezligini aniqlaydi va nutq faolligini rivojlantiradi.

O'qituvchilar mantiqiy fikrlashni o'rgatishning ba'zi usullarini yaxshi bilishadi, ular rivojlantiruvchi mashqlar va vazifalar bilan chambarchas bog'liq.

O'yin, fikrlash, so'z boyligi, mehnat, ijodkorlik, idrok, o'z-o'zini rivojlantirish - nutqni rivojlantirish darslarida maktabgacha yoshdagi bolaning mantiqiy rivojlanishi muammosini hal qilganda o'qituvchining diqqat-e'tibori doirasidagi asosiy komponentlardir.

O'yin shaxsni shakllantirish, uning ongi va o'zini o'zi anglashning zaruriy shartidir: bu aqliy va nutqni rivojlantirishning asosiy omilidir. O'yin muloqoti bolaning nutq faolligini shakllantirish va takomillashtirishni amalga oshiradigan zaruriy asosdir.

Qulay sharoitlar o'yinda aqlning rivojlanishiga yordam beradi, o'yin tufayli umumlashtirilgan tipik tasvirlarni yaratish, ularni aqliy ravishda o'zgartirish qobiliyati rivojlanadi. Aqliy operatsiyalar insonning atrofdagi dunyoni bilish vositasidir, chunki aqliy operatsiyalarning rivojlanishi har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirishda muhim omil hisoblanadi.

O'yin darslari kichik guruhlarda yosh bo'yicha sinflar to'plamiga muvofiq o'tkaziladi, o'yinlar to'plangan materiallar bilan nozik daqiqalarda ham qo'llaniladi.

Sinfdagi o'qituvchi asosiy vazifalarni qo'yishi kerak. Mantiqiy fikrlash bevosita psixik jarayonlarning shakllanishi bilan bog'liq: idrok, xotira, fikrlash kabi, chunki bu jarayonlarning rivojlanishiga katta e'tibor beriladi. Bolalarga quyidagi o'yinlar taklif etiladi:

- «Nima ortiqcha?»
- «Kimning uyi?»
- Rebuslar
- «Tartibga qo'ying»
- «Bir xil tasnif guruhidagi narsalarni taqqoslash»
- «Ta'rif bo'yicha o'rganing»
- «Hayvonlar oilasi»
- «Ustaning ishi qo'rqadi»
- «Kim kim bo'ladi»
- «Bo'ladi, bo'lmaydi»

- «Bir guruh so'zlarni takrorlang, lekin ko'plikda.» O'qituvchi suhbatda ketma-ketlikka rioya qilishni o'rgatadi, so'z boyligi kengayadi, diqqatni jamlash rivojlanadi, diqqat va mehnatsevarlik shakllanadi. Bolalar savollarni to'g'ri berishni, taxmin qilishni, tuzishni, qiziqarli va g'ayrioddiy echimlarni topishni, aytib berishni o'rganadilar

Darsda ko'rgazmali, amaliy va og'zaki o'qitish usullari qo'llaniladi. Mashg'ulotlar kommunikativ-kognitiv asosda qurilgan bo'lib, bu bolalarning ijodiy mustaqilligini ta'minlaydi. Nutqni, og'zaki - mantiqiy fikrlashni, xotirani va fantaziyani rivojlantirish mustaqil fikrlaydigan, ijodiy shaxsni tarbiyalash imkonini beradi. Sinfda o'qituvchi barcha bolalarning faolligiga, ularning javoblarining aniqligi va xabardorligiga erishadi, diqqatni to'g'ri talaffuzga qaratadi.

Maktabgacha yoshda o'yin etakchi faoliyat bo'lib, muloqot uning bir qismi va shartiga aylanadi. Bu yoshda nisbatan barqaror ichki dunyo egallanadi, bu bolani birinchi marta shaxs deb atashga asos bo'ladi, garchi, albatta, shaxs hali to'liq shakllanmagan, ammo uni yanada rivojlantirish va takomillashtirishga qodir. Bunga o'yin faoliyati yordam beradi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi O'RQ-595-son Qonuni. 2019 yil 16 dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 oktabrdagi "Ilm fanni 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyacini ta'kidlash to'g'ricida"gi PF-6097-son Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 maydagi PQ-4312 - sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi maktabgacha ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi.
4. Matematika sohasidagi ta'lim sifatini oshirish va ilmiy-tadqiqotlarni rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida. Uzbekiston Respublikasi prezidentining PQ-4708-son 07.05.2020 Qarori
5. Антонова, Ю.А. Весёлые игры и развлечения для детей и родителей - М: ООО «ИД РИПОЛ классик», ООО «Дом 21 век», 2007.- 288с
6. Гогоберидзе, А. Г. Теория и методика воспитания детей дошкольного возраста : учеб. пособие для студентов пед. вузов по специальности «Педагогика». – М. : Академия, 2007. – 316 с.
7. Djumayev M.I. The development of mathematical abilities in younger students. Science And Innovation International Scientific Journal Volume 2 Issue 1 January 2023 Uif-2022: 8.2 | Issn: 2181-3337 | Scientists.Uz/ 424-434
8. Djumayev M.I. Formation of mathematical competence in future primary school teachers in the. Educational process science and innovation international scientific journal volume 2 issue 3 march 2023 uif-2022: 8.2 | issn: 2181-3337 | scientists.uz 165-173
9. Djumayev M.I. The transformation of re english language's variants in contemporary great Britain. Educational process science and innovation international scientific journal volume 2 Issue 4 April 2023 Uif-2022: 8.2 | Issn: 2181-3337 | Scientists.Uz 19-27 <https://doi.org/10.5281/zenodo.7818607>
10. Djumaev M.I. (2023) Some Considerations of Teaching Mathematics Inuzbek Primary School. Journal of Mathematical & Computer Applications. SRC/JMCA-123. J Mathe & Comp Appli, 2023 Volume 2(2): 1-5 ISSN: 2754-6705

11. Джумаев М.И. Перспективы совершенствования преподавания математики в школе, колледже и вузе Республики Узбекистан. Ямало.Нанецк Россия «Профессиональное образование арктических регионов» № 1, МАПТ, 2023. 3-6 ст

12. Djumaev M.I. Some Considerations of Teaching Mathematics Inuzbek Primary School. Journal of Mathematical & Computer Applications. Received: March 28, 2023; Accepted: April 03, 2023, Published: April 22, 2023 ISSN: 2754-6705 1-5

13. Djumaev M.I. Matematika o'qitishda kombinatorika masallarini o'rganishning o'ziga xos xususiyatlari Fizika, matematika, informatika jurnali. 2023 yil 2/1 son. 19-27

14. Sadikova A.V. Using Information Technology in Verifying Students' Knowledge. Eastern European Scientific Journal. (ISSN 2199-7977) DOI 10.12851/EESJ201805. 2023 129-133 p.

15. Sadikova A.V. Application of information and communication technologies in the conditions of the practice-oriented approach of professional training of future teachers of elementary classes. Galaxy international interdisciplinary research journal (GIIRJ) ISSN (E): 2347-6915. Vol. 9, Issue 10, Oct. (2021) p. 123-127.

16. Развитие информационной компетентности будущих учителей начальных классов посредством использования мультимедийного обучения. "Innovative approach to the system of teacher training: international experience and future strategies" International scientific-practical conference. April 6-7, 2022. p. 183-185.

РЕЗЮМЕ

Shaxs ijtimoiy mavjudot va u jamiyatdan tashqarida rivojlana olmaydi, degan savollarga qaraladi. Shu sababli, uning yashashi uchun zarur bo'lgan intellektual xatti-harakatni faqat ijtimoiy muhit bilan aloqa qilish orqali shakllantirish va yaxshilash mumkinligi qanchalik aniq bo'lmasin.

Hayotning eng boshida bolaning intellektualligi amalda faqat irsiy omillar bilan belgilanadi. Bola 12 oylikdan keyin ijtimoiy muhit va turli ob'ektlar bilan ozmi-ko'pmi samarali munosabatda bo'lish qobiliyatiga ega bo'la boshlaydi. Bu yoshda bola olishi mumkin bo'lgan vaziyatlar aql-idrokning shakllanishi uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lishi mumkin, deb ishoniladi.

РЕЗЮМЕ

Рассматриваются вопросы, что человек – это социальное существо и вне социума развиваться он не сможет. Поэтому, каким бы очевиден факт, что нужное ему для выживания интеллектуальное поведение сможет сформироваться и совершенствоваться только при контактах с социальной средой.

В самом начале жизни интеллектуальность ребенка обуславливается, практически, только наследственными факторами. В возрасте после 12 месяцев ребенок начинает приобретать способности более или менее результативно взаимодействовать с социальным окружением и различными предметами. Считается, что ситуации, в которых может попасть ребенок в этом возрасте, могут иметь решающее значение для формирования интеллекта.

SUMMARY

The questions are considered that a person is a social being and he cannot develop outside of society. Therefore, no matter how obvious the fact is that the intellectual behavior necessary for his survival can be formed and improved only through contacts with the social environment.

At the very beginning of life, the intellectuality of a child is determined, in practice, only by hereditary factors. After the age of 12 months, the child begins to acquire the ability to more or less effectively interact with the social environment and various objects. It is believed that the situations in which a child can get at this age can be crucial for the formation of intelligence.

ТЕХНОЛОГИИ ОРГАНИЗАЦИИ ТРУДА ДЕТЕЙ В ПРИРОДЕ

Садикова Д. Х.

*Преподаватель Ташкентского государственного педагогического
университета имени Низами*

Анварова Э. Д.

*Студентка 3 курса Ташкентского государственного педагогического
университета имени Низами*

Tayanch so'zlar: bolaga yo'naltirilganlik, tabiat, texnologiyalar, proekologik xatti-harakatlar.

Ключевые слова: ориентирование ребенка, природа, технологии, проэкологическое поведение.

Key words: child orientation, nature, technologies, proecological behavior.

Регулярные игровые взаимодействия в естественной среде имеют много преимуществ для здоровья и благополучия детей [8], а также создают привязанность к месту и ценность для сохранения природной среды [4]. Рост урбанизации, забота родителей о безопасности, потеря «свободного времени» и популярность онлайн-отдыха в закрытых помещениях привели к значительному сокращению времени, которое дети проводят на природе за последние 40 лет [7]. Этот сдвиг был связан с увеличением тревожности и депрессии среди детей, снижением уровня самоэффективности в природе и снижением осведомленности и ценности для ее сохранения [7, 8].

Широко распространенные и новые технологии могут мотивировать детей к более частому и значимому взаимодействию с местной природной средой, создавая возможности для взаимодействия между детьми, родителями и технологиями «в дикой природе». Многие дети имеют регулярный доступ к мощным цифровым устройствам, содержащим GPS, доступ к онлайн-информации и сетям, а также к аудиовизуальным записывающим устройствам, которые мотивируют детей взаимодействовать и делиться тем, как они относятся к физической среде [10]. Элементы этой технологии также могут быть применены для устранения некоторых препятствий к самостоятельной игре на свежем воздухе у детей [14]. Это исследование дает более глубокое понимание того, как дети в настоящее

время смотрят на природу и взаимодействуют с ней, чтобы предложить возможности, в которых технологии могут сыграть роль в укреплении этой связи. Большинство примеров мобильных и повсеместных технологий, предназначенных для использования на открытом воздухе с детьми, были ориентированы на формальное образование [2, 9]. Было показано, что применение технологий для расширения пространства обучения за пределы классной комнаты мотивирует к более самостоятельному обучению и улучшению результатов для более широкого круга учащихся [2]. Кроме того, системы все чаще разрабатываются для досуга, чтобы мотивировать детей общаться с людьми и местами в свободное время. Было показано, что они эффективно мотивируют детей в социальных взаимодействиях [13, 14] и поощряют творческое владение окружающей средой [14]. В литературе по HCI есть общее понимание того, как технологии могут успешно вовлекать и мотивировать детей, однако понимание того, как технологии влияют на значение и привязанность ребенка к физическим местам, особенно к местным, природным местам, пока неизвестно. Это пробел, который мы устраняем в нашем текущем исследовательском проекте. В этой статье сообщается об исследованиях, направленных на понимание текущих связей детей с их местной природной средой. Благодаря этому можно выявить потенциал технологий для облегчения более регулярного и значимого взаимодействия между детьми и местной природой с целью создания привязанности к месту и ценности для сохранения этих природных территорий.

ЧТО ТАКОЕ ПРИРОДА?

Природа традиционно определяется как живые и неживые элементы, которые возникают «естественно» без влияния человека [12], однако в настоящее время более 95 процентов земной поверхности находится под влиянием деятельности человека [3].

ПРИВЯЗАННОСТЬ К МЕСТУ

Формирование привязанности к месту способствует установлению идентичности, чувства принадлежности и общего благополучия детей [4]. У детей развиваются положительные или отрицательные ассоциации с физическими местами, с которыми они взаимодействуют, с самого раннего возраста, отдавая предпочтение местам, где они занимаются повторяющимися, социальными и ориентированными на детей действиями [7]. Повторяющиеся, социальные и ориентированные на ребенка взаимодействия в местных парках и на игровых площадках развивают у ребенка способность к независимому мышлению, движению и социальному по-

ведению [7]. Роль «ориентированного на ребенка» опыта в формировании привязанностей значительна, поскольку именно благодаря этим действиям ребенок может придать смысл пространству и своим отношениям друг с другом в более широком масштабе.

Расположение и масштаб привязанности к месту развиваются на протяжении всего развития ребенка. Дети среднего школьного возраста (в возрасте 8-12 лет) расширяют свой уровень исследования от дома и заднего двора до местного района [4]. Дети склонны привязываться к природным местам, поскольку они обеспечивают непредсказуемый и постоянно меняющийся игровой ландшафт образов, звуков, запахов и тактильных ощущений, которые удовлетворяют физиологические, творческие, когнитивные и социальные исследования ребенка [4, 6].

РАСТУЩИЙ РАЗРЫВ С ПРИРОДОЙ

Возможности для регулярных, социальных, ориентированных на ребенка взаимодействий на природе, необходимых для создания привязанности к месту, уменьшаются [7, 8]. Растущая урбанизация ограничила доступ к природным территориям для многих детей, а социальная тревога и опасения по поводу безопасности не позволяют родителям позволять своим детям исследовать окрестности без присмотра взрослых [7, 8]. «Свободное время», доступное детям после школы и на выходных, чаще расходуется на организованные внеклассные мероприятия, сокращая время, доступное для ориентированных на ребенка игровых взаимодействий [7]. Кроме того, большинство детей проводят все больше времени, занимаясь онлайн-развлечением в помещении, которое обеспечивает независимый, социальный, ориентированный на ребенка опыт [7, 8]. Поэтому для преодоления растущего разрыва с природой требуется понимание того, как мотивировать и обеспечивать регулярное, ориентированное на ребенка участие.

РОЛЬ ТЕХНОЛОГИИ

Мобильные и повсеместные вычисления применялись во многих областях для восстановления связи людей с физической средой. Хорошо продуманные примеры по своей сути привлекательны и способствуют внедрению, контекстно-зависимому опыту, обеспечивающему более богатый опыт для людей (например, геокэшинг) [2]. Хотя большинство интерактивных технологий на открытом воздухе для детей были разработаны для формальной образовательной среды, некоторые недавние разработки вдохновили детей на более игровое взаимодействие, чтобы удовлетворить потребность в положительных впечатлениях от физического пребывания

на открытом воздухе. [13, 14]. Новые технологии, т.е. материальные вычисления, датчики и исполнительные механизмы могут способствовать еще более прямому взаимодействию с физической средой.

Цель нашего общего исследования состоит в том, чтобы изучить роль, которую технологии могут играть в вовлечении детей с их местной природой в формирование привязанности к месту, и оценить интерактивную систему, чтобы понять, как она может этого добиться. Следовательно, начальные этапы исследования, о которых сообщается в этой статье, включают понимание текущего опыта детей и их связей с местной природой, а также ключевых мотиваторов, которые вдохновляют эти взаимодействия.

Итак, рисунки, изображающие занятия, которые дети любили делать со своими родителями, включали походы с мамой за покупками, совместные походы в пиццерию, походы в зоомагазин и знакомство с животными с папой, прогулки под парусом с папой, катание на горном велосипеде с папой, игру в мяч с папой в задний двор, ходить на пляж с семьей, щекотать папу и печь торт с родителями. Рисунки, показывающие, что им нравится делать на природе: разведение костра в лесу со школьным классом, пикник в лесу с друзьями, походы на пляж с друзьями, ловля крабов с сестрами, купание в море и строительство домика на дереве. в лесу (рис. 2).

С помощью обоих заданий по рисованию был определен ряд ключевых мотиваторов, в том числе: возможность учиться, особое внимание со стороны родителей, общение с животными, ощущение покоя, комфорта и безопасности, новый опыт и социальные возможности. Интересным элементом этих рисунков была роль, которую родители играли в мотивации и предоставлении детям возможности заниматься повседневными делами и занятиями на природе. Дети были мотивированы участвовать в мероприятиях, когда родители находили время, чтобы делать небольшие вещи исключительно с ними, создавая опыт, когда они могут чувствовать себя «особенными» в течение дня. Опыт детей на природе, как правило, был повседневным и локальным, но часто мотивировался возможностью пообщаться с друзьями, а не с родителями. Тем не менее, родители часто были инициаторами этого опыта, предоставляя детям идею, транспорт или финансовую поддержку для участия в этих мероприятиях.

Диаграммы сходства, построенные во время фокус-групп с родителями в ответ на вопрос «Мой ребенок мотивирован...», выявили следующие основные темы: веселье (занятия должны приносить удовольствие); Быть общительным (дети любят общаться с другими); Рисование и творчество (детям нравится использовать свое воображение для создания как матери-

альных, так и абстрактных вещей); Награды (физические или виртуальные — усилия или навыки должны вознаграждаться); Нахождение на улице (особенно актуально при игре с другими); Соревнование (желательно в группах, сотрудничающих для победы, или против родителей);

Литература:

1. Baskin, Y. 1997. *The Work of Nature: How the diversity of life sustains us*. Island Press, Washington.
2. Brown, E. (Ed.). 2010. *Education in the wild: contextual and location-based mobile learning in action*. A report from the STELLAR Alpine Rendez-Vous workshop series.
3. Carver, S., Evans, A.J. and Fritz, S. 2002. Wilderness Attribute Mapping in the United Kingdom. *International Journal of Wilderness* 8, 1 (2002), 24-29.
4. Chawla, L. 1992. *Childhood Place Attachments*. In Altman, I. & Low, S.M. (Eds.). *Place Attachment*. Plenum, London.
5. Dindler, C., Eriksson, E., Iversen, O., Lykjee-Olesen, A. and Ludvigsen, M. 2005. Mission from Mars - A Method for Exploring User Requirements for Children in a Narrative Space. In Proc. IDC '05, ACM (2005), 40-47.
6. Druin, A. 2002. The Role of Children in the Design of New Technology. *Behaviour and Information Technology*, 21, 1 (2002), 1-25.
7. Kellert, S. R. 2002. *Experiencing Nature: Affective, Cognitive, and Evaluative Development*. In Kahn P. & Kellert, S.R. (Eds.) *Children and Nature: Psychological, Sociocultural, and Evolutionary Investigations*. The MIT Press, Cambridge, MA.
8. Louv, R. 2005. *Last Child in the Woods: Saving our Children from Nature Deficit Disorder*. Algonquin Books, Chapel Hill, USA.
9. Rogers, Y., Price, S., Fitzpatrick, G., Fleck, R., Harris, E., Smith, H., Randell, C., Muller, H., O'Malley, C., Stanton, D., Thompson, M., and Weal, M. 2004. Ambient wood: designing new forms of digital augmentation for learning outdoors. In Proc. IDC '04, ACM (2004), 3-10.
10. Ryokai, K. 2013. Off the Paved Paths: Exploring Nature with a Mobile Augmented Reality Learning Tool. *International Journal of Mobile Computer Interaction* 5, 2 (2013), 21-49.
11. Smith, R., Iversen, O., Hjermslev, T. and Lynggaard, A. 2013. Towards an ecological inquiry in child-computer interaction. In Proc. IDC '13, ACM (2013), 183-192.
12. Tuan, Y-F. 1978. *Children and the Natural Environment*. In Altman, I. & Wohlwill (Eds.) *Children and the Environment*, Springer, New York.
13. Verhaegh, J., Soute, I., Kessels, A. and Markopoulos, P. 2006. On the design of Camelot, an outdoor game for children. In Proc. IDC '06, ACM (2006), 9-16.
14. Williams, M., Jones, O., Fleuriot, C. and Wood, L. 2005. Children and Emerging Wireless Technologies: Investigating the Potential for Spatial Practice. In Proc. CHI '05, ACM (2005), 819-828.

РЕЗИОМЕ

Ushbu maqola bolalarning tabiiy muhit bilan aloqasini qo'llab-quvvatlash, bolalarda atrof-muhitga ijobiy munosabatni shakllantirish, shuningdek, sog'lom jismoniy o'yinlarni qo'llab-quvvatlash uchun raqamli texnologiyalarning imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan tadqiqotlar haqida.

РЕЗИОМЕ

В этой статье рассмотрено об исследовании, направленном на выявление возможностей цифровых технологий для поддержки подключения детей к естественной среде, формирования у детей положительного отношения к окружающей среде, а также для здоровых физических игр.

SUMMARY

This article is about research aimed at identifying the potential of digital technologies to support children's connection to the natural environment, the formation of a positive attitude towards the environment in children, as well as healthy physical play.

ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF PROCESSES TO ENSURE THE QUALITY AND EFFICIENCY OF PRESCHOOL EDUCATION

Xallokova M. E.

PhD Fergana State University, Department of Preschool Education, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, senior teacher

Shakirova G. Yu.

Fergana State University, master's degree in pre-school education, Theory and Methodology of Education and Training

Tayanch so'zlar: maktabgacha ta'lim tizimi, ta'lim sifati, ta'lim tizimi, boshqaruv, yetakchilik, uzluksiz ta'lim.

Ключевые слова: система дошкольного образования, качество образования, система образования, управление, лидерство, непрерывное образование.

Key words: the system of preschool education, the quality of education, the education system, management, leadership, lifelong education.

Introduction. The pre-school education system is the initial, most basic link of the continuous education system. According to the scientific conclusions of experts and teachers, a person receives 70% of all information and information before the age of five. This fact alone clearly shows the importance of upbringing and education in the preschool educational organization for the formation of our children as well-rounded individuals.

The study of the advanced experience of foreign countries shows that modern preschool educational institutions provide positive socialization of preschool children, their all-round personal, moral, moral and knowledge development, creative ability and initiative based on the appropriate activities of preschool age. it is characterized by creating conditions such as forming a behavioral profile, communicating with adults and peers in the field of youth interests.

The main part.Changes in the field of education determine the need to increase the demand for educators-pedagogues and leaders of preschool educational institutions. This suggests the need to identify and use ways and means of improving management efficiency, and an approach based on advanced technologies. The management activity of the head of a preschool educational institution is fundamentally different from the process of managing

other educational institutions. Preschool education is the initial link of the continuous education system and ensures the formation of a healthy, developed personality of the child, awakens the desire for education, regular education of children in primary school designed to prepare for. The important tasks of the state policy in the field of preschool education are as follows: - expanding the state and non-state network of preschool educational institutions, strengthening their material and technical base, providing highly qualified pedagogical personnel, covering children with preschool educational institutions to radically improve the quality of children's intellectual, spiritual-aesthetic, and physical development by introducing modern educational programs and technologies into the educational process.

Management of the quality of education in a pre-school educational institution is a synergistic process focused on the projected planned result in the area of defined and intended needs. The structural and functional components of such management are quality design, implementation of the quality system, and quality monitoring, which have two main values: evaluation and determining the next course of action of the leader.

At different stages of education, the state standard of education is considered as a standard of the results of educational activity - the reference level of education necessary for a certain society in a certain historical period; educational standard, the level that must be attained by a person in order to obtain the appropriate educational documents. The state educational standard in preschool education is the standard of conditions for the implementation of the educational process. According to the temporary standard of preschool education, the purpose and result of preschool educational institutions is to create conditions for the implementation of the educational process.

Educational standards should not be rigid, flexible, they should play the role of guidelines in the work of teachers. Otherwise, any creativity will be strangled by standards.

The concept of «quality of preschool education» is analyzed based on three aspects. From a national point of view, the quality of preschool education can be determined by measuring its compatibility with the socio-economic conditions of society. Here, the quality of preschool education, the standard of living, the economic potential of the country, etc. socially determined by the conformity of educational services to the real demand of parents. Pedagogically, the quality of preschool education can mean the implementation of the principle of variation in education, the transition to a personally oriented cooperation of the teacher with children.

In order for the MTT to achieve its goals, its tasks must be coordinated. Therefore, it is important for management-organization. It is an integral part of any human activity that needs to be coordinated at some level. Management requires not only production, but also the state, cities and regions, industry, hospitals and universities, churches and social welfare agencies. Management is an integrated process of planning, organizing, coordinating, motivating, and controlling necessary to achieve organizational goals.

The most obvious characteristic of organizations is the division of labor. When there is a horizontal and vertical division of labor in the organization, it is necessary to manage. Thus, there are two internal organic forms of division of labor in the organization. The first is the division of labor into parts that form parts of a common activity, that is, the horizontal division of labor. The second, called vertical, separates the work of coordination of actions from its own actions. The activity of coordinating the activities of other people is the essence of management.

Management is considered as a type of human activity aimed at achieving a specific goal or goal. Management must set the course of action for the organization it manages. He should think about the mission of MTT, define its goals and organize pedagogical processes to obtain the results that the organization should give to society. «Management is a special type of activity that transforms an unorganized crowd into an effective, purposeful and effective group. Such management is a stimulating element of social change and an example of important social change» (PeterDrucker).

Management performs the function of the head of the MTT, directs the thinking and pedagogical process to the place where it gives the greatest results, makes the greatest contribution to social welfare and the development of children as well-rounded individuals. Management as a specific field of management activity and knowledge has its main problems, specific approaches and difficulties. Management as a type of activity is carried out by performing a number of management actions, which are called management functions. The most important tasks of MTT management are: forecasting, planning, organization, coordination and regulation, activation and promotion, accounting, economic work, additional training, circle work and supervision. The structure of management as a function is represented by the content of all types of management activities and their interrelationship in space and time. It is determined by management activities that create economic and social development. The management process involves managers in the organization of employees, creating conditions for the effective and efficient work of

employees, performing the functions of planning, organizing, coordinating, motivating, and controlling in order to obtain results that correspond to the goals. Thus, the content of the management process is the process of implementing its functions.

Conclusion. The innovative management approach based on this process makes it possible to integrate any management activities into a single logical interconnected chain. The innovative approach allows to provide conditions for conducting management as a process of implementation of interrelated functions that change in space and time, aimed at solving the problems and problems of the organization.

Literature:

1. Journal of Educational Management. - Tashkent: Sharq, 2005. No. 1-2 -218 p.
2. Timur tuzuklari / Foreword author and responsible editor Muhammad Ali, translated from Persian. A. Soguny and H. Karomatov. Tashkent: Sharq, 2005- 160 p..
3. Toporovsky V.P. Integrativnyi podkhod k formirovaniyu upravlencheskoy kompetentnosti direktora razvivayumeyshya school: Dis.... d-ra ped. science - SPb., 2002.-331 p.
4. Khojaev A.A., Heiki Lentinin. Ways to increase the efficiency of management in the secondary special, vocational education system of Uzbekistan. Tashkent, 2001. - 126 p.
5. Makarov S. Manager za rabotoy. - M.: Molodaya Guardia, 1989. - 239 p.
6. Xalloqova Maksudaxon Ergashevna, PhD
7. Farg'ona davlat universiteti maktabgacha ta'lim kafedrası, Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori, katta o'qituvchisi
8. Shakirova Gulnoza Yuldashevna
9. Farg'ona davlat universiteti, Ta'lim va tarbiya nazariyasi va metodikasi maktabgacha ta'lim magistranti
10. Халлокова, М., & Шокирова, Г. (2022). Нодавлат таълим муассасаларида таълим сифатини оширишнинг назарий методологик асослари (мактабгача таълим мисолида). *ЎОҚИТУВЧИ*, 2(20), 124-129.
11. Ergashevna, X. M., & Yuldashevna, S. G. (2022). Nodavlat maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirishning nazariy metodologik asoslari. *Boshqaruv va etika qoidalari onlayn ilmiy jurnali*, 2(11), 19-24.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tizimining sifat va samaradorligini ta'minlash omillari, ularning mazmun-mohiyati, mohiyati va ahamiyati hamda maktabgacha ta'lim sifati va samaradorligini ta'minlash yo'llari haqida ma'lumotlar berilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье содержится информация о факторах обеспечения качества и эффективности системы дошкольного образования, их содержании, сущности и значении, а также о способах обеспечения качества и эффективности дошкольного образования.

SUMMARY

This article contains information about the factors for ensuring the quality and effectiveness of the preschool education system, their content, essence and significance, as well as ways to ensure the quality and effectiveness of preschool education.

ФИЗИКАЛЫҚ ТӘРБИЯ ХАМ СПОРТ

GÜRESSHILERDI MAKROCIKLLERDE TEXNIKA-TAKTIKALIQ JAQTAN TAYARLAWDA TÁJIRIYBE TIYKARINDA GÜRES ELEMENTLERIN ÚYRETIW USILLARI

Jumabaeva N.

NMPI.Dene tárbiya hám sport shınıǵıwları teoriyası hám metodikası qániygeligi 2-kurs magistrantı

Tayanch so'zlar: sport, makrotsikl, texnika, harakat dinamikasi, taktika, harakat sxemasi, jismoniy mashqlar, fiziologik mexanizm, aql.

Ключевые слово: спорт, макроцикл, техника, динамика движения, тактика, схема движения, физические упражнения, физиологический механизм, разум.

Key words: sport, makrocikl, texnika, taktika, driving dynamics, traffic pattern, physical exercise, physiological mechanism, intelligence.

Gúresshilerdi makrocikllarda texnika-taktikalıq jaqtan tayarlawda tájiriybe tiykarında gúres elementleriniń háreket uqıbı hám kónligiwi eń áhmiyetli wazıypası bolıp esaplanadı.

Sonıń menen birge sabaqtı durıs dúziwge hám gúreste járdemshi shınıǵıwları retlestirip kerekli orında paydalanıwǵa járdemin tiygizedi.

Gúresshilerdi makrocikllarda texnika-taktikalıq jaqtan tayarlawda tájiriybe tiykarında gúres shınıǵıwların úyretiw waqtında dene tárbiyası sabaǵında oqıwshılardıǵa iskerligin jedelli basqarıw nátiyjesinde háreket qozǵalısların úyretiw jumısı nátiyjeli boladı.

Gúresshilerdi makrocikllarda texnika-taktikalıq jaqtan tayarlawda tájiriybe tiykarında gúres shınıǵıwların úyretiw usılları:

1. Gúres shınıǵıwlarında oqıwshılardıń háreket uqıbın qalıplestiriw.
2. Gúres shınıǵıwlarında oqıwshılardıń háreket kónligiwin qalıplestiriw.
3. Gúres shınıǵıwlarında oqıwshılardıń háreket uqıbınıń eń joqarı dárejede qalıplesiwi.

Solay etip gúreste úyreniletuǵın shınıǵıwlar tuwralı arnawlı bilim tiykarında hám úziliksiz shınıǵıw nátiyjesinde úyretiw múmkinshiligine iye boladı, demek oqıwshı háreket uqıbı qalıplese.

Gúres shınıǵıwları - Gúresshilerdi makrocikllarda texnikalıq-taktikalıq jaqtan tayarlawda tájiriye tiykarında belgili tapsırmanı shınıǵıwdı orınlaw múmkinshiligine iye.

Gúres shınıǵıwların anıqlaytuǵın belgiler.

1.Gúresshilerdi makrocikllarda texnika-taktikalıq jaqtan tayarlawda tájiriye tiykarında gúres shınıǵıwların orınlawı, oqıwshınıń hár bir háreketin baqlap baradı. Oqıwshı gúres shınıǵıwların orınlawǵa kóp kúshti jumsaydı. Denesi kóbirek sharshaǵan menen shınıǵıw kewildegidey orınlanadı, kemshilikler az orın aladı.

2.Gúres shınıǵıwlarınń háreket wazıypasın sheshiw usılı ele jetilispegen, sonlıqtan jaqsı orınlaw ushın hár qıylı usıllardı qollanadı, izlenedi.

3.Gúresshilerdi makrocikllarda texnika-taktikalıq jaqtan tayarlawda tájiriye tiykarında gúres shınıǵıwları oqıwshınıń háreket uqıbı shınıǵıwları orınlawdıń dáslepki basqısı, kónligiwge ótiw ushın jumıs islenedi. Ol kóp waqıttı talap etedi hám ol oqıwshınıń uqıp múmkinshiligine úyretiw usılların tańlap alınıwına, úyrenetuǵın shınıǵıwdıń quramalılıǵına baylanıslı.

Gúres shınıǵıwları bir neshe máртеbe qaytalaw nátiyjesinde onıń quramına kiretuǵın háreketlerdi orınlaw kem-kemnen ádetke aylana baslaydı, onıń orınlanıwı hám shınıǵıwdıń sistemalı qaytalanıwı arqalı jetistiriledi.

Gúres shınıǵıw texnikasınıń eń joqarı dárejede úyrenilip qátesiz orınlawı, oqıwshılarda shınıǵıwdı tolıq jaqsı orınlaw ushın háreket jasaydı.

Gúresshilerdi makrocikllarda texnika-taktikalıq jaqtan tayarlawda tájiriye tiykarında gúres shınıǵıwların orınlawı ushın oqıwshılardı ayırım qıyınshılıqlarǵa alıp keledi. Shınıǵıwlarıń bir neshe ret sistemalı túrde qaytalap onıń qátelerin óz waqtında dúzetip barılıwı nátiyjesinde gúres shınıǵıwlarınń orınlanıwı jeńil orınlanatuǵın awhalǵa jetkeredi. Oqıwshınıń shınıǵıw waqtında háreketiniń orınlanıwınıń shınıǵıwları tolıq orınlawǵa járdemin tiygizedi.

Sebebi gúres shınıǵıwların orınlaǵanda oqıwshılardıń háreketin ekige bólemiz.

Birinshiden oqıwshılardıń qozǵalısların basqarıwdıń joqarı mexanizminıń funkciyasın jeńilletedi.

Ekinshiden kúshlilikke, shaqqanlıqqa, sabırlıqqa háreket jaǵdayına hám nátiyjeligine úyretedi. Solay etip gúres shınıǵıwların úyrenilgen dene shınıǵıwların keńnen paydalanıwǵa múmkinshilik beredi hám onıń paydalılıǵın joqarılatadı. Gúreste háreket wazıypası hám jaǵdayın tez ózertip turatuǵın shınıǵıwlar kónligiwde júdá kerek boladı. Mısalı: Sport hám háreketli oyınlarında, h.t.b. erkin gúres barısında hár bir háreketti hám texnikalıq usıldı oylanıp turıwına waqıt bolmaydı.

Gúres shınıǵıwlarında qozǵalı hárezetleri qanshelli orınlanganı menen onıń oqıwshılardaǵı basqarıwında sananıń xızmeti úlken boladı, al ayırım quramalı hárezetlerdiń oqıwshılarda sananıń xızmeti tómén boladı, hámme waqıt shınıǵıw durıs orınlanıwınan baslap isleniwine shekem dene tárbiyası pání oqıtıwshısı tárepinen tekserilip barıladı. Gúresshilerdi makrocikllarda texnika-taktikalıq jaqtan tayarlawda tájiriye tiykarında hár bir orınlanatuǵın gúres shınıǵıwlarınń hámmesi sapalı basqarıladı. Ol ózine kerek hárezetti orınlawǵa májbúrleydi. Onıń barısın hám nátiyesin baqlap turadı.

Shınıǵıwlardıń bir birine tásir jasaw minezine oqıw jumısın jobalastırıwda járdemshi shınıǵıwları tańlap alıwda paydalanıwǵa boladı.

Gúresshilerdi makrocikllarda texnika-taktikalıq jaqtan tayarlawda tájiriye tiykarında gúres shınıǵıwlarında hárezettiń fiziologiyalıq mexanizmnıń qalıplesiwi belgili fiziologlar I.M.Sechenov. hám I.P.Pavlov jumısları menen anıqlandı. Demek bul waqıtsha baylanıs járdemi menen bulshıq et hárezetin iske asırılıwın iretlestiriwi. Bul tiykarınan shártli reflektiń payda bolıwı menen iske asırıladı.

Shınıǵıwdaǵı oqıwshınıń hárezet iskerligi shártli túrde úsh fiziologiyalıq basqıstıan turadı.

I – basqısh: Bul oraylıq nerv sistemasında shártli reflektiń payda bolıp onıń qozıw hárezetiniń keńnen taralıwı menen minezlenedi. Sırtqı kórinisi boyınsha qozǵalı hárezetlerdiń shala hám kerek emes hárezetlerdiń qosılıp orınlanıwı.

II – basqısh: Bul irkilw processı nátiyesinde kóp taralǵan qozıw hárezetlerdiń shekleniwi, sonıń menen birge oraylıq nerv jumısınıń waqıt hám keńliktegi jaǵdayı anıqlanadı. Demek, kerek emes hárezetler irkilip qozǵalı hárezetler burınǵıǵa qaraǵanda durısıraq orınlanadı. Biraq elede qozıw hám irkilw jumısı baylanıslarınıń nátiyesinde ayırım zıyat hárezetlerdiń aralasıp júriwi baqlanadı.

III – basqısh: hárezettiń dinamikalıq jaǵdayı qalıplesiwi menen minezlenedi. Demek qozǵalı hárezetleri jetiliskeń túrde orınlanadı. hárezet kónligi shınıǵıwları qalıpleseı.

Atap aytqanda hárezettiń dinamikalıq jaǵdayı payda bolıwı menen hárezet kónligiwiniń qalıplesiwi tamamlanadı.

Dinamikalıq jaǵdayı bir tegis hárezetlerdiń tiykarı bolıp esaplanadı. Biraq dinamikalıq jaǵdayı deneniń sırtqı ortalıqqa biyimlesiwiniń birden-bir túri bolıp esaplanadı.

Turaqlı ózgeriwshilik jaǵdayda beyimlesiwdiń bir túrine nerv oraylarınń beyimlesiwı jatadı. (N. V. Zimkin) Dinamikalıq jaǵdaydıń qozǵalı hárezetlerdiń barlıq túrlerinde úlken áhmiyetke iye. Sonıń ushında durıs paydalanǵan maqul.

Gúresshilerdi makrocikllarda texnika-taktikalıq jaqtan tayarlawda tájiriye tiykarında gúres shınıǵıwlarınń fiziologiyalıq basqıshı -bul biologiyalıq qubılıs, ol denede qozǵalıs háreketlerdiń tásirinen payda boladı. Al úyretiwdiń basqıshı-bul pedagogikalıq jumıs. Ol oqıtıwshınıń oqıwshıǵa shınıǵıwdı úyretiw waqtında paydalanıladı.

Ádebiyatlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida". PQ-4881-son qarori. – Toshkent: 2020 yil, 4-noyabr.
2. Atoyev A.Q. Farzandingiz barkamol bo'lsin. –T.: Meditsina, 1992.
3. Atoyev A.Q. Yosh-o'smirlarga o'zbek kurashini o'rgatish uslubiyoti. –T. O'zDJTI nashriyot-matbaa bo'limi, 2005.
4. Azizov N.X. Belbog'li turkiston kurashi. – T.: O'qituvchi,1998.
5. Absattorov A.A., Istomin A.A. Dzyudo kurashi. –T.: Ibn Sino nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi, 1993.
6. Kerimov F.A. Kurash tushaman. –T. 1990.
7. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyati. – T.: O'zDJTI nashriyot matbaa bo'limi, 2005.
8. Kerimov F.A. Sport sohasidagi ilmiy tadqiqotlar. – T.: Zar qalam, 2004.

РЕЗЮМЕ

Maqolada kurashchilarni makrosikllarda tayyorlash tajribasi asosida har bir kurash mashqini sifatli boshqarish, harakatlarning fiziologik mexanizmini, dinamik holatlarini va fiziologik bosqichlarini shakllantirish texnik-taktik nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается качественное управление каждым борцовским упражнением, формирование физиологического механизма движений, динамических состояний и физиологических этапов на основе опыта подготовки борцов в макроциклах с технико-тактической точки зрения.

SUMMARY

The article considers the qualitative management of each wrestling exercise. the formation of the physiological mechanism of movements. Dynamic states and physiological stages based on the experience of preparing wrestlers in macrocycles from a technical and tactical point of view.

SPORT MEKTEPLERDE JUMÍS ISLEWSHI TRENER- OQÍTÍWSHÍLAR USHÍN MEKTEP JASÍNDAGÍ SPORT PENEN SHUGÍLLANÍWSHÍ BALALARDÍN ANTROPOMETRIYALÍQ KÓRSETKISHLERI

Serimbetov Q. O.

*Ózbekstan mámleketlik dene tárbiyası hám sport universiteti
Nókis filiali oqıtıwshısı*

Tayanch so‘zlar: kichik maktab yoshi, mashq, salomatlashtirish, pedagogik kuzatuv, fizik va ruwhiy rivojlanish davri.

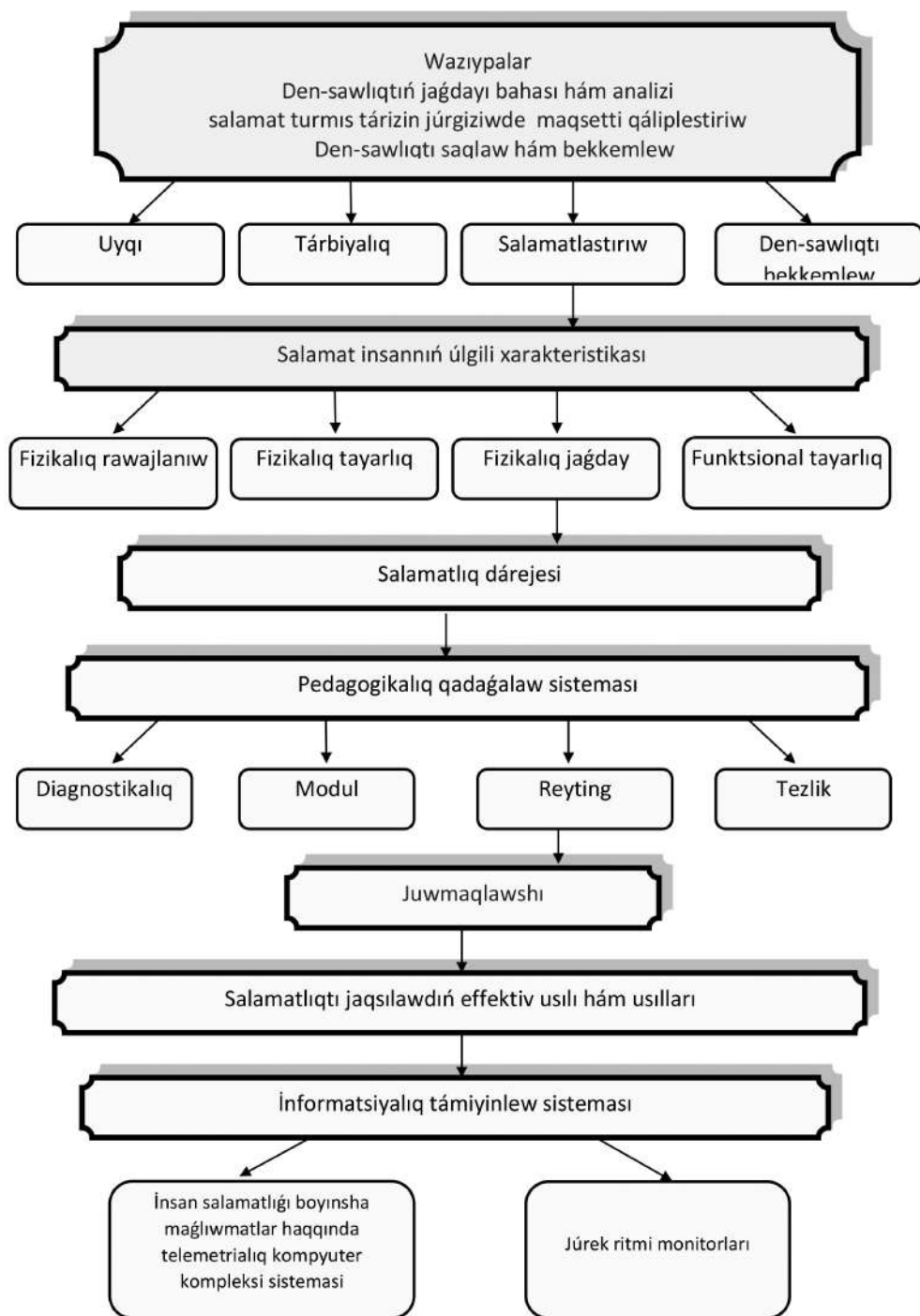
Ключевые слова: младший школьный возраст, период физических упражнений, оздоровления, педагогического наблюдения, физического и духовного развития.

Key words: primary school age, the period of physical exercise, recovery, pedagogical supervision, physical and spiritual development.

Hár bir adam ómiriniń 11 jılın mektepte ótkeredi. Bul waqıt ózine tán ózgesheliklerge iye. Bul dáwirde bala hám óspirim organizmi úzliksiz ósedi hám rawajlanadı. Sonıń menen birge ol sırtqı ortalıqtıń túrli tásirlerine júdá beriliwsheń boladı. Basqasha aytqanda, jaslardıń jasaw, oqıw hám tárbiyalanıw sharayatı olardıń normal ósiwi hám rawajlanıwına, salamatlıǵına úlken tásirin tiygizedi. Sonlıqtan bul sharayattıń qolay yamasa qolaysız shólkemlestiriliwine qarap, balalar hám óspirimlerdiń ósiwi hám rawajlanıwı normal yamasa normal emes bolıwı múmkin.

Balalar fizikalıq, aqılıy kámil bolıp jetilisiwi ushın mektepte hám shańaraqta gigiena talaplarına ámel etiwı kerek. Aqılıy hám fizikalıq miynetti, dem alıwdı bir-biri menen almastırıwı, awqatlanıw tártibi, oqıw bólmelerinde hám úyde sabaq tayarlaytuǵın orında jaqtılıq jeterli bolıwı, stol-stullar boyına sáykes bolıwı talap etiledi.

Gigienalıq tárbiya balalar hám átiraptaǵılardıń den-sawlıǵın saqlaw, bekkemlew tarawındaǵı bilimlerin ózlestiriwdı payda etedi. Bunda gigienalıq minez-qulqı normalarına sanalı múnásibette bolıw, kúndelikli turmısta gigienalıq talaplarǵa ámel etiwdiń paydalı hám zárúr ekenligine isenim payda boladı. Gigienalıq tárbiya xalıqtıń tariyxıy rawajlanıwına tiyisli bilimler tiykarında ámelge asırılıwı zárúr. Biziń xalqımız kóp ásirler dawamında

ulıwmalıq mádeniyattıń bir bólimi bolǵan ózine tán gigienalıq mádeniyatın áwladtan-áwladqa ótkerip, rawajlandırıp kelgen.

Shańaraqta kishi jastan baslap balalardı fizikalıq miynetke úyretkenlikten 6-7 jasınan baslap balalar úy jumılarına járdem beredi, dene tárbiyası hám sport penen shuǵıllanadı. Házirgi sharayatta Ózbekstan Respublikasında júz berip atırǵan etnikalıq hám etnik-mádeniy protsessler, birinshiden, balalardı dástúriy túrde júzege kelgen minez-qulıq normaları hám qaǵıydalarına úyretiw zárúrligin, ekinshiden, óz salamatlıǵın hám átiraptaǵılardıń salamatlıǵın qorǵawdıń zárúrligine isenimdi, óz salamatlıǵın tek jeke múlik emes, al sotsiallıq múlik dep qaraytuǵın adam kelbetin júzege keltiriw zárúrligin payda etpekte.

İzertlewshilerdiń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda, gigienalıq, tárbiyalıq, pedagogikalıq iskerlik sistemasınan ibarat bolıp, den-sawlıqtı támiyinlew ushın balalardıń barlıq subektiv hám obektiv imkaniyatlarınan paydalanıladı. Bul sistema mektepke shekemgi tárbiya mekemelerindegi tálim-tárbiya jumıların, oqıwshılardıń klasstan hám mektepten tıs islerin, shańaraqtaǵı gigienalıq tárbiyanı, oqıwshılardıń óz-ózin tárbiyalawdı óz ishine aladı.

Usı sistemaniń hár bir tárbiyalawshı buwınında den-sawlıqtı saqlaw hám bekkemlew, salamat turmıs tárizin shólkemlestiriw máselelerine xalıq pedagogikasınıń bay tájiriybelerinen eń áyyemgi shıǵıs mádeniyatı, islam dini, Oraylıq Aziya oyshıllarınıń táliymatınan baslap, házirgi zaman izertlewshileriniń pedagogikalıq ideyalarına shekem keń paydalanıw múmkin. Xalqımız ushın ózine tán bolǵan milliy dástúr shańaraq aǵzalarınıń kóp sanlı ekenligi bolıp, bunda balanı tárbiyalawda shańaraqtıń derlik barlıq aǵzaları qatnasadı. Sonday-aq, balalardı tárbiyalawda mákan puxaralar jıyınıń da aralasıw dástúri de saqlanıp qalǵan. Elat jas áwladtıń fizikalıq, ruwhıy hám mádeniy salamat bolıp ósiwine ayrıqsha áhmiyet beriwı kerek.

Házirgi waqıtta pedagogikalıq tekseriwler túrli usıllar menen ámelge asırıladı. Olarǵa tómendegiler kiredi: pedagogikalıq guzetiw, pedagogikalıq eksperement, pedagog tájiriybelerin úyrenew hám ózlestiriw, matematikalıq statistika usılları (anketa, reyting), pedagog teoriyasın analizlew hám dene dúzilisin baqlaw usılları.

Hár bir usıl haqqında qısqasha aytıp ótemiz. Dene jaǵdayın informatsiyalıq tehnologiyalardan paydalanıw arqalı baqlaw usılı. Bunda dene jaǵdayı boyınsha maǵlıwmatlar júrek ritimi monitorda, denedegi may analizatoriniń telemetrik kompyuter kompleks sistemasında kórinedi.

Pedagogikalıq guzetiw usılı. Pedagogikalıq guzetiw oqıw, tárbiya waqtında aralasıwsız tekseriwdiń individual usılların tańlaw hám reje tiykarında payda

etiw. Pedagog úyreniwdiń tiykargı maǵlıwmatların aytıp ótiw, jıynaw hám payda etiwdi talap etedi.

Dene tárbiyası tiykarınan dene rawajlanıwın támiyinleydi. Dene rawajlanıwı degende arnawlı tárbiya nátiyjesinde insan salamatlıǵın jaqsılaw hám bekkemlewde payda bolǵan sıpat kórsetkishler túsiniledi.

Sonıń ushın dene jetiskenligi tek ǵana dene tárbiya kórsetkishleri menen emes, bálkim dene rawajlanıwı organizm ahwalı haqqındaǵı maǵlıwmatlar menen de belgilenedi. Tárbiyalıq salamatlastırıw waqtında tolıq hárezketleniw ushın hár bir pedagog medetsinalıq tekseriwlerden paydalanıw kerek. Dene jetiskenligine erisiw waqtında dene rawajlanıwın, gewde dúzilisin, júrek qan sistemasınıń funksiional jaǵdayın baqlaw kerek.

Tekseriw jumıları, dene tárbiyası menen shuǵıllanıwshıǵa kúshli hám ázzi táreplerin anıqlawǵa, qollanılatuǵın dene shınıǵıwların hám ondaǵı kemshiliklerdi tabıw, olardı saplastırıwshı ámeliy shınıǵıwlar rejesin dúziw imkannı beredi.

Tekseriw jumıları túrli shınıǵıwlar hám testler járdeminde dúziledi. Bahalaw shınıǵıwların qollanıwdıń anıq sisteması testler delinedi. Bahalaw shınıǵıwları ayırım deneniń sıpat (kúsh, shıdam, shaqqanlıq h.t.b.) yamasa dene tayarlıǵın anıqlaw maqsetinde qollanıladı.

«Dene rawajlanıw» - degende organizmdegi kúshlerdi anıqlawshı morfologiyalıq hám funksiional túrdegi kompleks túsiniledi. İnsannıń dene rawajlanıwı dárejesi dene shınıǵıwlar harakterin hám imkaniyatın belgileydi.

Dene rawajlanıwı haqqında maǵlıwmatlar antropometrik ólshewler járdeminde ámelge asırıladı. Bular ókpeniń ómir sıyımlıǵı, on hám shep bilekler arqa dene kúshiniń ómir kórsetkishleri bolıp esaplanadı.

Júrek qan tamır sistemasınıń funksiional jaǵdayın baqlap barıwǵa arnalǵan dene júklemesi (30-sek ishinde 20 márte otırıp turıw) Kverk indeksi, Rufiye sınavı h.t.b lar járdeminde ámelge asırıladı.

Dene ahwalın baqlaw telemetrik kompyuter kompleksi, júrek urıw monitorı, L. Ívashenko testleri, E.A.Petrova metodikası járdeminde ámelge asırıladı.

Tayarlıqtı kompleksli baqlaw járdeminde organizimdi hár tárepleme úyretiw, deneniń kamalatqa jetisiw hám jaslardı tárbiyalaw, salamatlıq dárejesin anıqlaw valeologiya pániniń bazası bolıp tabıladı.

Mektepke shekemgi tárbiya jası. Mektepke shekemgi tárbiya jasındaǵı balalar súyeginiń kóp bólimi shemirshekten ibarat bolıp, olar jumsaq, iyiliwshen boladı. Sonıń ushın balanıń qolaysız jaǵdayda bolıwı, uzaq waqt tik turıwı, qıymıldamay yaki qıysayıp otırıwı, stol-stuldıń boyına sáykes kelmewi, tóseginıń júdá jumsaq bolıwı, awır júk kóteriwleri onıń omırtqa

bağanası, kókirek quwıslığı, shıganaq hám ayaq súyekleriniń, qáddi-qáwmettiń buzılıwına sebep boladı. Bunday balalar fizikalıq jaqtan jetilispegen bolıp, olar ózi súygen kásiptiń iyesi bola almawı múmkin.

Baqsha jasındaǵı balalar kún tártibinde, tálim-tárbiya protsessinde gigiena áhmiyetli orın tutadı. Bala ómiriniń bul jılları óz-ara baylanıslı fizikalıq hám aqlıy rawajlanıw protsessleri menen ajıralıp turadı.

Adamnıń rawajlanıwı, ósiw dáwirinde júz beredi. Sonlıqtan psixolglar balanıń tárbiyasın kishkeneliginen baslanıwına itibar beredi. Bala ómiriniń ekinshi jılında onıń minez-qulqı ózgeredi. Barlıq nárselerge qızıǵıwı artadı. Jas balalar menen alıp barılatuǵın shınıǵıwlar hárezetli oyınlar, dene tárbiya, taza hawada júriw, muzıka shınıǵıwları, túrli oyınshıqlar menen alań bolıwı, jeńil tapsırmalardı islew menen bayıtılıp baradı.

Bala ómiriniń úshinshi jılında ol fizikalıq jaqtan shınıǵa baslaydı, onıń jumıs iskerligi artadı, miy kletkalarınıń iskerligi kúsheyip, tormozlanıw protsessi rawajlanıp baradı. Bala ózin tıyıp turıwı, sabırılı bolıwı múmkin, biraq uzaq kútiwge shıdamlı emes, uzaq waqıt bir halda tura almay tez talıǵadı. Bul dáwirde balanıń pikirlew iskerligi tez rawajlanadı. Solardan balada qorshaǵan ortalıqtı seziw, tábiyat hádiyseleri, úlkenler miyneti, bayramlar hám basqalar haqqında túsinipler payda boladı. Bala úlkenler sáwbetin jaqsı túsinedi, olar menen qatnasta bolǵanda sóylewi anıq, jeterli dárejede quramalı bolıwı kerek.

Mekteptke shekemgi tárbiya balanıń joqarı dárejeli fizikalıq hám ruwhıy rawajlanıw dáwiri bolıp esaplanıp, balaǵa qanday gigenalıq talaplar qoyılıwı, onıń salamatlıǵı, keleshekte hár tárepleme náwqıran bolıp jetisiwdiń kriteriyası bolıp tabıladı. Bul dáwirde organizm, tálim-tárbiya protsessin quramlastırıp jolı menen mekteptke shekemgi tárbiya jumısların tezlik penen nátiyjeli alıp barıw ushın imkanıyatqa iye boladı.

Mekteptke shekemgi tárbiya mekemelerinde oqıtıwdı nátiyjeli usılda alıp barıw jaqsı qızıǵıwları qollap-quwatlaw, unamlı sezimlerdi, jaqsı keypiyattı túrlendiriw hám iyelegen bilimlerdi ámelde qollanıw sıyaqlı ózine tán ózgesheliklerge iye.

Bala miyi ontogeneziniń erte basqışında jetilisedi hám jańa tuwılǵan waqıtta belgili dárejede jetik boladı. Biraq, sistematikalıq integral wazıypaların támiyinlewshi miydiń jańa toqımaları balanıń individual rawajlanıw dáwirinde áste-aqırın rawajlanıp, jetilisp baradı. M.M.Koltsevayaniń izertlewleri balanıń 5-7 jasında bas miy qabıǵınıń túrli funksiional zonaları birlesip, morfofunksiional jaǵdayı rawajlanıp barıwın, qáterjamlıq ritmi ornatılıwın kórsetedi.

5-6 jasta analizator sistemalar áhmiyeti úlken bolıp, onı miy yarım sharı shepkе qaraǵanda tezirek isleydi. 6,5-7 jasta awırılıq oraylıq miydiń aldınıǵı

assotsativ bólimlerine ótedi, shep miy yarım sharınıń roli artadı, mańlay bólekleriniń iskerligi kúsheyedi. Sol sebepten, 5-6 jaslı balalarda kórgizbe-obrazlı pikirlew ústin tursa, 6,5-7 jastan baslap sırlı pikirlew payda boladı.

Balalar baqshasında túrli jas toparlarındaǵı balalardıń shınıǵıwları waqtında aqılıy iskerligin úyreniw, 3 jastan 7 jasqa shekem bolǵan dáwirde bul iskerliktiń áste-aqırın hám bir tegis ósip barıwın kórsetedi. Biraq bul iskerliktiń hár jılı qıs hám báhár máwsiminde waqtınsha páseyiwi hám jáne qayta artıwı gúzetiledi. Sonıń ushın balalar baqshalarında oqıw-tárbiya jumsların rejelestiriwde tek shınıǵıwlar dawamlılıǵına emes, al pedagogikalıq protsesstıń durıs shólkemlestiriliwine de qatań gigienalıq talaplar qoyıladı. Balalar baqshalarındaǵı shınıǵıwlar ápiwayı miynet hám gigienalıq kónlikpelerdi iyelewdi támiyinlewshi belgili dástúrler tiykarında ótkeriledi. Bul shınıǵıwlar tárbiyalanıwshınıń mekteptegi oqıwına tayarlanıw imkaniyatın beredi.

Kishi mektep jası. Kishi jastaǵı balalar, baslawısh klass oqıwshıları uzaq waqt bir orında otırmaslıǵı, tik turmaslıǵı, uzaq aralıqqa júrmewi, awır buyımlardı kótermewi, ásirese bárqulla tek bir túrde jumıs islemewi kerek. Bulardıń barlıǵı balanıń omırtqa baǵanası hám ayaq súyekleri iyretilip qalıwına, qáddi-qáwmeti buzılıwına sebep boladı.

Balanıń oqıwı hám tárbiyasında jámiyet hám shańaraq múnásibetleriniń roli de úlken áhmiyetke iye. Muǵallım menen ata-ananıń másláhátli is alıp barıwı jaqsı nátiyje beredi.

Tálim-tárbiya gigienası aldında turǵan wazıypalardı orınlawda tek gigienik izertlewler hám aqılıy miynetti úyreniw menen ǵana emes, al xronobiologiyalıq, psihologiya erisken zamanagóy fiziologiyalıq jetiskenliklerdiń kompleksi tiykarında qaraw kerek. Oqıw protsessi gigienası aldında turǵan anıq wazıypalardan biri sabaqlarǵa qoyılatuǵın tómendegi talaplardı orınlawdan ibarat:

- sabaqtı durıs shólkemlestiriw;
- sabaqlar hám tánepislerdiń qansha dawam etiwın aqılǵa muwapıq belgilew;
- oqıw kúni hám hápte dawamındaǵı sabaqlardıń ulıwma sanın normallastırıw;
- sabaqlardı hápte hám kún dawamında aqılǵa muwapıq bólistiriw;
- dem alıs waqıtları dawamlılıǵına ámel etiw.

Balanıń 6-7 jasta mektepke barıwı eń qıyın birinshi basqısh esaplanadı. Bul balanıń májbúriy sistemalı oqıtıw protsecsiniń ózine tán táreplerinen bolıp tabıladı:

- sabaqlar dawamlılıǵı oqıw jılınıń birinshi yarımında 30 minut, ekinshi yarımında 35 minutqa shekem qısqarıwı kerek;
- 2-3 sabaqtan soń hár kúni ashıq hawada túrli oyınlardan ibarat shınıǵıwlar ótkeriledi;
- mektepte uzaytırılǵan kún toparlarına qalıwshı 1-2 klass balaları ushın 1,5-2 saatlı, kúndizgi uyqı hám 3 mezigil awqatlanıw shólkemlestiriledi;
- eń uzın hám awır oqıw sheregi 3-sherek ortasında qosımsha túrde bir háptelik dem alıs beriledi.

Biziń mámleketimizde balalar 7 jastan baslap oqıtıladı. 7 jaslı balalar ushın da oqıwdıń dáslepki dáwiri juwapkerli esaplanadı. 1-klass oqıwshıları ushın kúnine 4 saat sabaq ta awırılıq etedi. Sol sebepli olar ushın oqıw dáwiriniń dáslepki aylarında sabaqlar sanın jańa talaplarǵa muwapıq sheklew fiziologiyalıq jaqtan tiykarlanǵan. Oqıwshılardıń mektepke iykemlesiw dáwirinde basqıshpa-basqısh tártipke ámel etiwleri orınlı. Bul qaǵıydalarǵa muwapıq 1-sherekte 30 minuttan 3 sabaq, 2-sherekte 30 minutlı 4 sabaq, 4-sherekte 35 minutlı 4 saat ótilse jetkilikli. Oqıw shınıǵıwlarınıń bul tárizde ótkeriliwi 1-klass oqıwshıda fiziologiyalıq kórsetkishlerdiń joqarı dárejede bolıwı menen birge, pánlerdi jaqsı ózlestiriliwin támiynlewde kórinedi.

Oqıwshılardıń islew qábiletin joqarı dárejede uzaǵıraq waqıtqa shekem dawam etiwdi támiynlew hám tárbiyalıq wazıypalardı orınlawda sabaqlardı durıs shólkemlestiriw, oqıw qábiletin tiykarǵı túrlerin anıqlaw, olardıń dawamlılıǵı hám bir-birine durıs muwapıqlasıwı úlken áhmiyetke iye. Kishi mektep jasındaǵı oqıwshılar dıqqat-itibarı aktiv halda 15-20 minut dawam etedi. Kishi jastaǵı balalardıń bul oqıw shınıǵıwları kem miynet talap etpeydi. Úlken psixofiziologiyalıq hám kóz zorıǵıwı menen keshetuǵın háreketsiz jaǵdaydı uzaq waqt saqlap turıwdı talap etiledi. 1 hám 2-klasslarda úzliksiz oqıw dawamlılıǵı 8-10 minuttı quraydı, 3-klassqa kelip 15 minutqa shekem sozıladı. Óz betinshe oqıwdı sabaqtıń eń qıyın bólimi sıpatında sabaq bası hám ortasında ótkeriw hám sóylep beriw, sawbetlesiw hám nawnbet penen alıp barıw kerek.

Jazıw jumısların orınlaw sabaqtıń tez sharshatatuǵın tárepi. Sol sebepli dem almastan 3-5 minut jazıp barıw eń maqul jolı esaplanadı. Bunday bolmasa balanıń qáddi-qáwmeti buzılıwı múmkin, sol sebepli bunı hámme waqıt itibarda tutıw kerek.

Er jetiw dáwiri erkeklerde 22 jasta, hayallarda 21 jastan esaplanadı hám eki basqıshqa bólinedi. Er jetiw dáwiriniń birinshi basqıshı 35 jasqa shekem, ekinshi basqıshı 36 jastan 60 jasqa shekem, hayallarda 55 jasqa shekem esaplanadı. 30-35 jaslarda óspirimlik jastan er jetiwge ótiw dáwiri fiziologiyalıq reakciyalarda

bir qatar ózgerisler júz beredi, zat almasıwı ózgeredi. Nátiyjede adamnıń bazı bir miynet túrlerin islew imkaniyatı shegaralanıp qaladı. 45 jastan asqannan soń endokrin funkciyasında sezilerli ózgerisler boladı, besinshi on jıllıq dawamında qartayıw protsessi baslanıp atırǵanın bildiretuǵın ózgerisler payda boladı. Sonıń menen bir waqıtta organizmdi qayta qurıw hám sáykeslew mexanizmleri iske túsedı. Erkeklerde 61 jastan, hayallarda bolsa 56 jastan úlken jaslı dáwir baslanadı. Kóp adamlar bul dáwirde jeterli dárejede jumıs islew iskerligin saqlap qaladı.

Adamnıń salmaǵı tiykarınan gewde dúzilisine, jınısna hám jasına baylanıslı bolıp, adamnıń fizikalıq rawajlanǵanlıǵı hám salamatlıǵın belgilewshi salıstırmalı kórsetkish esaplanadı. Salamat adamnıń salmaǵı normasın anıqlawda dene dúzilisine qarap adamlar astenik, normostenik hám giperstenik dep atalıwshı úsh túrge bólinedi. Astenikler arıq, kókirekleri jıńıshke, bulshıq etleri salıstırmalı ázzi, normosteniklerdiń jelkeleri hám kókirekleri keń, bulshıq etleri kúshli rawajlanǵan, giperstenikler deneli, salmaǵı awır adamlar boladı.

Qartayıw - ontogenezdıń tábiyǵıy aqırǵı dáwiri. Bul dáwir ózine tán morfologiyalıq-funksional ózgesheliklerge iye. Usı ózgesheliklerdi biologiyanın gerontologiya bólimi úyrenedi, qartayǵan organizmdegi ózine tán kesellikler qásiyetlerin úreniwshi pán - geriatriya bolıp esaplanadı.

Házirgi waqıtta jası 60-70 ke tolǵan adamlar kekse, 75-89 ǵa kirgenler qartayǵan, 90 jastan keyin bolsa uzaq ómir kórgen adamlar delinedi. Ádette qartayıwdıń dáslepki belgileri adamda er jetken dáwirinen soń baslanadı. Qartayıw organizm kletkaları iskerliginiń áste-aqırın ázzilewi menen nerv sisteması iskerliginiń hám morfologiyasınıń buzılıwınan kelip shıǵadı. Nerv sistemasınıń ótkiziwshenligi hám qozǵalıwshańlıǵı tómensew sebepli qartayǵan adamlarda aktivlik, miynet qábileti bir iskerlikten ekinshige ótiw qábileti páseyedi, tormozlanıw protsesi jeterli bolmaǵanlıǵı sebepli jańa ortalıqqa iykemlesiw hám qabıl etiwlerge juwap reaktsiyaları esaplanatuǵın shártli refleksler sóne baslaydı.

Házirgi waqıtta qartayıw seberleri haqqında belgili bir teoriya islep shıǵılmaǵan. Biraq qartayıw protsessinde kletkalarda násillik apparattıń ózgeriske ushırawı haqqındaǵı pikir keń tarqalǵan. Bul pikirden qartayıwda násildıń áh'miyeti úlken ekenligi kelip shıǵadı. Ayırım shańaraqlarda uzaq ómir kóriwshilerdiń kóp ushırawına burınnan áhmiyet berip kelinggen. Bunday shańaraqlarda uzaq ómir kóriw belgisi násilden-násilge ótetuǵınlıǵı anıqlanǵan.

Juwmaq: Balalardıń fizikalıq, aqılıy kámil bolıp jetilisiwi ushın mektepte hám shańaraqta gigienalıq talaplar júdá áhmiyetke iye. Mektep jasındaǵı balalardıń organizmi úzliksiz ósedi hám rawajlanıp baradı hámde sırtqı ortalıqtıń túrli

tásirlerine júdá beriliwsheń boladı. Kúndelikli turmısımızda gıgienalıq tárbiya balalar hám átiraptağılardıń den-sawlıgın saqlaw, bekkemlew tarawındağı bilimlerin ózlestiriwdi payda etedi. Shańaraqta kishi jastan baslap balalardı fizikalıq miynetke úyretiw, balalar úy jumıslarına járdemlesiw, bul degeni 6 – 7 jastağı balalardı dene tárbiya hám sport penen shugıllanıwına tiykar jaratadı degeni. Házirgi waqıtta pedagogikalıq tekseriwler túrli usıllar menen ámelge asırıladı. Olarğa tómendegiler kiredi: pedagogikalıq guzetiw, pedagogikalıq eksperement, pedagog tájriybelerin úyrenew hám ózlestiriw, matematikalıq statistika usılları (anketa, reyting), pedagog teoriyasın analizlew hám dene dúzilisin baqlaw usılları.

Ádebiyatlar:

1. Í.V.Aulik., Opređenje fizicheskoy rabotosposobnosti v klinike i sporte-M.Meditsina -1979-195 s.
2. V.V. Bulichev., Sportivnoe serdtse// Kardiologiya, 1980, -N7.-S. 105-109.
3. V.V. Vasileva., Sosudistie reaktsii u sportsmenov //Fizkultura i sport. -1971-145
4. V.Í. Volkov., Vosstanovitelnie protsessi v sporte. M: Fizkultura i sport -1977-C.143/
5. M.Ya Gorkin.,Kacharovskaya O.V.,Evgeneva L.Ya. Bolshie nagruzki v sporte. - Kiev: Zdorove. - 1973-183c/
6. M.A. Gurevich K voprosu ob infarktakh miokarda posle fizicheskogo perenapryazheniya //Kardiologiya. - 1962-N3-C.30-35.
7. A.G. Dembo Zabolevaniya i povrezhdeniya pri zanyatiyax sportom. L: Meditsina - 1984.- C-305.
8. Z.L. Dolbchan Gipertrofiya miokarda i elektromexanicheskaya aktivnost serdtsa. - M: Meditsina, 1973.-216 c.
9. A.Uteniyazov., Yakubov R. Mektep jasındag'ı balalardı sport penen shug'ıllandırıw Magistrler toplamı. 2011-jıl, №1.
10. N. Yuldasheva, Yakubov R. Sportın' insan salamatlıgındag'ı ah'miyeti. Vestnik jurnalı. 19,07, 2009 j. №3-4-san (30-31-32-b).
11. R. Yakubov., A.Aytniyazov Jas o'spirimlardin' fizikalıq aktivliligi. İlim h'a'm ja'miyet jurnalı. 10.07.2009 j. №3-4-san.
12. Zelenin V.F. Bolezni serdechno-sosudistoy sistemı.-Meditsina, 1956-C.331.
13. Kaznacheev V.P. Sovremennie aspekti adaptatsii.- Novosibirs: Nauka, Sib. otd-nie.-1980-191c.
14. Karpman V.L., Lyubina B.G. Dinamika krovoobrasheniya u sportsmenov -M: Fizkultura i sport, 1982-135c.
15. Karpman V.L., Lukanevskiy G.M. Ocherki sportivnoy kardiologii -M: Meditsina, 1968-C.519.
16. Karpman V.L., Xrushev S.V., Borisova Yu.A. Serdtse i rabotosposobnost sportsmena - M: Fizkultura i sport, 1978-C.119.
17. Kositskiy G.Í., Chervova Í.A. Serdtse kak samoreguliruyushaya sistema - M: Nauka, 1968.-130 c.
18. Kukolevskiy G.M. Vrachebnie nablyudeniya za sportsmenami.-M.: Fizkultura i sport, 1975-C.333.
19. Osadchiy L.Í. Rabota serdtsa i tonus sudov - L: Nauka, 1975.-C.188.
20. Ctovbun V.T. Elektricheskaya aktivnost serdtsa pri fizicheskix uprajneniyax. - Kiev, 1961-22 c.

PE3IOME

Bu maqolada maktab yoshida sport bilan shug'ıllanishi bolalarning fizik rivojlanish muammosi ko'rilib chiqilgan. Maktab yoshidagi sport bilan shug'ıllanishi bolalarning fizik taraqqiyotini takomillashtirish bo'yicha olib borilgan ilmiy faoliyatlar, ilmiy-metodik adabiyotlar, internet ma'lumotlari tahlil qilinib,

dunyodagi zamonaviy tajribalar o'rganilib, sport bilan shug'ullanishi maktab yoshidagi bolalarning fizik rivoji bo'yicha taklif va korsatmalar ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается проблема физического развития детей, занимающихся спортом в школьном возрасте. Были проанализированы научные мероприятия по совершенствованию физического развития детей, научно-методическая литература, Интернет-информация, изучен современный мировой опыт, разработаны рекомендации и рекомендации по физическому развитию детей школьного возраста, занимающихся спортом.

SUMMARY

This article explores the problem of physical development of children in sports at school age. School-age sports activities carried out to improve the physical development of children, scientific and methodological literature, internet data were analyzed, modern experiments in the world were studied, sports activities were developed proposals and instructions on the physical development of children of school age.

KUCH VA TEZLIKNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Ikramov I. M.

Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti professor v.b

Tayanch soʻzlar: kuch, tezlik, uloqtirish, sakrash, gimnastik mashqlar, tashqi qarshiliklar, shaxsiy tana ogʻirligi, harakat tezlik reaksiyasi.

Ключевые слова: сила, скорость, метание, прыжки, гимнастические упражнения, внешнее сопротивление, собственная масса тела, скорость реакции движения.

Key words: strength, speed, throwing, jumping, gymnastic exercises, external resistance, personal body weight, movement speed reaction.

Kuch va uni rivojlantirish. Odamning kuchi deb - tashqi qarshilikni yengib oʻtishiga yoki tashqi kuchlarga qarshi turishiga, yoki foydali harakatni bajara olish qobiliyatiga aytiladi. Birinchi navbatda, odam, harakatsiz obyektga taʼsir etishga urinadi (sport asbob-anjomlariga - uloqtirish, sakrash, gimnastik mashqlar), ikkinchi navbatda, tashqi kuchlar taʼsirida dastlabki tana statik holatini ushlab qoladi. Tashqi taʼsirdan ham shunday kuchlar boʻlishi mumkin. Masalan, boksda raqiblar urishi, tananing ogʻirligi yoki osilib, burchak ushlab turishlik. Bu sifatning psixofiziologik mexanizmi, muskul kuchlanish regulatsiyasi bilan, ishlash tartibi sharoit bilan bogʻliq. 60 Muskullar kuchlanishi, iroda, harakat sisteniasining markaziy nerv periferik boʻlimlari ishiga bogʻliq, umumiy formada qilib aytganda, muskullar kuchlanishi quyidagicha ajratiladi:

- 1) markazdan muskullarga borayotgan impulsar chastotasi (chastota qancha ortiq boʻlsa, muskul kuchlanishi shuncha ortib boradi);
- 2) harakat birligiga kiritilgan kuchlanish soni;
- 3) muskullarning qoʻzgʻaluvchanligi va unda energetik manbalarning mavjudligi.

Muskullar qoʻzgʻalishi rejimi asosida vujudga kelishi mumkin: izometrik (muskullar uzunligi oʻzgarmasdan), bu rejim bir holatni ushlab turishda ishlatiladi; miometrik (izostatik, muskullar uzunligi qisqaradi, lekin muskullar kuchlanishi oʻzgarmaydi), bu rejim siklik va ballistik harakatlarda, muskullar qisqarishi bosqichga taalluqli; pliometrik (muskullar choʻzilishida), siltash bilan bogʻliq boʻlgan, oʻtirib-turish, tashlash, depsinish harakatlari uchun xarakterlidir. Kuch qobiliyatlarining turlari muskul kuchlanish rejimining

xarakterli tomonlariga qarab ajratiladi. Statik rejim va sekin harakatlarda shaxsiy kuch qobiliyati, tez harakat davrida, kuch tezligi qobiliyatlariga ajratiladi. Qisqa vaqt ichida ko'p kuchni vujudga keltirish qobiliyatini portlash kuchi deyiladi. Kuch qobiliyatlarining turlarini muskul kuchlanishi rejimi bilan birga olib borish xakteri bo'yicha ajratadi. Statik rejim va sekin harakatlarda, tezkorlik kuch qobiliyati (dinamik kuch), tez harakatlarda ko'rinadigan shaxsiy kuch qobiliyatlariga ajratiladi. Bu portlash kuchi, ya'ni oz vaqt ichida eng ko'p kuch ko'rsatish qobiliyatidir. Sakrashda, masalan, u sakrovchanlikda ko'rinadi. Odam kuchining ko'rinishida asosiy omil - muskul kuchlanishi, shuningdek, tana massasi (og'irligi) ham m a'lum rolni o'ynaydi. Shuning uchun yana absolut va nisbiy kuchga ajratiladi. Birinchisi deyilganda, odamni qaysi bir harakat orqali tana og'irligini hisobga olmasdan ishlatilayotgan kuchi tushuniladi, ikkinchisi deyilganda, odam tana og'irligining 1kg ga to'g'ri keladigan kuch balandligi tushuniladi. Kuchni o'lchash. Absolut kuch, odam chegaralangan og'irlikni ko'tara olishining dinamometrik ko'rsatkichi orqali xarakterlanadi. Nisbiy kuch absolut kuchning shaxsiy kuchga munosabati bilan o'lchanadi. Bir xil mashqlangan, ammo har xil og'irlikdagi odamlarda absolut kuch og'irlikni ko'payishi bilan ortib boradi, nisbiy kuch pasayib boradi. Bu tana o'lchovining ortishi bilan, muskul kuchiga nisbatan uni og'irligi katta ulushda ortib boradi. 61 Qator sport turlarida (masalan, ulotqirishda) muvaffaqiyat katta absolut kuch bilan ta'minlanadi. Kuchning ko'rinishi harakatning biomexanik sharoitiga, yelka bo'g'inlarining uzunligi va muskulni fiziologik ko'ndalangligiga to'g'ridan to'g'ri bog'liq. Kuchni rivojlantirish uslubiyati manbayi. Kuchni rivojlantirish uchun qarshiligi o'ttirilgan mashqlardan foydalaniladi. Ular ikki guruhga bo'linadi:

1. Tashqi qarshiliklar bilan mashqlar. Qarshilik sifatida og'irlik (toshlar, shtangalar), sherikning qarshi ta'sir etishi, o'z-o'ziga qarshilik ko'rsatish, boshqa asbob-uskunalarining qarshiligi (prujinali espanderlar, rezina), tashqi muhitning ta'siri (qumda, qalin qorda yugurish va boshqalar).

2. Shaxsiy tana og'irligini yengib o'tish mashqlari. (Masalan, tayanib yotgan holda qo'lni bukib-yoyishlar.) Har bir kuch mashqlari o'zining yutuq va kamchiliklariga ega. Og'irlik bilan bajariladigan mashqlar shuning uchun o'ng'ayki, ularning yordamida y o'g'on va mayda muskul guruhlariga ta'sir etish mumkin, ular yengil me'yorlanadi. Kuchni rivojlantirishning tipik manbalari: 6-9 yoshda - predmeti umumiy rivojlantirish mashqlari, gimnastik devorga suyantirib qo'yilgan o'rindiqlik bo'yicha tirmashish. Gimnastik devorga tayanib-ushlab sakrashlar, ulotqirishlar: 10-11 yoshda katta og'irligi bo'lmagan umumiy rivojlantirish mashqlari (to'ldirma to'plar, gimnastik tayoqchalar), uch

usulda bajariladi: o'g'il bolalar vertikal arqonga chiqishadi, yengil to'ldirma to'plarni uzoqqa uloqtirishadi va boshqalar; 14-15 yoshda to'ldirma to'plar bilan, yengilroq gantellar bilan, kuch o'yinlari, „arqon o'yinlari“, tortilish mashqlari bajariladi. Yoshlarda butun tashqi og'irlik oxirgi chegaragacha (taxminan yuqori miqdordan va - 70%) b o'lishi, bundan tashqari, mashqni rad qilgunga qadar bajarish tavsiya etilmaydi. 13-14 yoshlarda qizlar uchun kuch yuki bolalarga nisbatan tana og'irligini yengib o'tish mashqlari, tashqi og'irliklarni yengib ochish sifati, undan to'liq foydalanish ustunligi bilan ifodalanadi.

Tezlik va uni rivojlantirish. Harakatning tezlik tavsifi va faoliyatlar umumiy mashqlar bilan birlashtirilgan. Qisqa vaqtda (10-20 soniya chegarasida) bajariladigan yuqori sur'atdagi harakat qobiliyatini tarbiyalashning Iadorlik manbayi, metronom, ritmik musiqa, o'qituvchining ovozi, signali (qarsak, hushtak), topshirilgan sur'atda va musobaqa sharoitida uni asta-sekin oshirib borish (m a'lum vaqlda kim ko'p takrorlaydi). Umumiy rivojlantirish va maxsuslashtirilgan mashqlardan iborat. Mana o'sha mashqlardan ba'zi birlari: 5, 10, 15 soniya ichida, imkoni boricha, ko'proq mashq bajarish (bosh ustida qarsak chalish, qo'lni aylantirish, bir joyda yugurganda qadamlar sonini ko'paytirish, bir joyda ma'lum balandlikka sakrash, arqoncha bilan sakrash, o'tiribturish, gantel va toshlarni bir vaqtda va uzluksiz ko'tarish); - qisqa masofaga yugurish (10-80 m); - to'ldirm ato'plarni tashlash, granata, tennis to'pini ma'lum vaqtda mo'ljalga urish. Harakat reaksiyasini tarbiyalash maqsadida, o'quvchilarni signalga tezda javob berishlari uchun maxsus mashqlardan foydalaniladi. Bunday mashqlar misoliga: doira bo'ylab yurish, yugurish. Kutilmagan signal (hushtak, qarsak) bo'yicha qaysidir mashqni maksimal tez bajarish (o'tirib-turish, burilishlar, qo'l bilan qarsak). Har bir harakat tezlikka 2-3 marotabadan bajariladi; to'plarni signal bo'yicha tezlik bilan mo'ljalga urish; startdan signal bo'yicha tezlik bilan chiqish mashqlarini bajarish; umumiy rivojlantirish mashqlarini bajarish (qo'l va oyoq harakadari, o'tirib-turish, burilishlar va tanani engashtirish) predmeti va belgilangan signal bo'yicha. Tezlik reaksiyasini muvaffaqiyatli tarbiyalash (maksimal imkoniyatdan 95-100%) harakatning jadalligidan me'yoriga yaqin va me'yoridan ortiq foydalangandagina mumkin.

Tezlik reaksiyasini yaxshilash uclum o'quvchilarda vaqtni sezish hissini tarbiyalash katta ahamiyatga ega. Shu maqsadda shug'ullanuvchilarga muntazam ketma-ket uch xil vazifa taklif qilinadi:

1) tezkorlik mashqini bajargandan so'ng o'qituvchi shug'ullanuvchilarga vazifani bajarishlarida sarllangan vaqtni e'lon qiladi;

2) vaqt o'quvchiga e'lon qilinmaydi, lining o'zi vaqtni aniqlashi kerak;

3) o'quvchi tezkorlik mashqini berilgan vaqtda bajarishi kerak.

63 Harakat tezlik reaksiyasini vujudga keltirishning eng asosiy mashqlari - harakatli va sport o'yinlaridir.

Adabiyotlar:

1. Ibn Sino. Salomatlikni saqlash haqida risolalar. „Ibn Sino“ . T., 1977.
2. O'zbekiston Respublikasi umum ta'lim maktablarining № 2 11 sinf o'quvchilari uchun jism oniy tarbiya dasturi. Toshkent, 1993.
3. Usmonxojayev T.S., Sheyxova L.N., Imomxojayev A.R. Boshlang'ich sinflarda harakatli o'yinlar. „O'qituvchi“. T., 1976.
4. Усмонхужаев Т. С., Арзуманов С.Г. и др. Физическое воспитание в школе. Изд. „Медицина“, Т. ., 1987.
5. Xo'jayev F.X., Usmonxojayev T.S. Boshlang'ich sinflarda jism oniy tarbiya darslari. O'qituvchi“. T., 1996.
6. Usmonxojayev T.S., Meliyev X.A. Milliy harakatli o'yinlar. „O'qituvchi“. T., 2000.
7. Usmonxojayev T.S., Nomurodov A.N. va boshqalar „210 harakatli o'yinlar“. T. DJI. 2001.
8. Usmonxojayev T. S. va boshqalar. Bolalar va o'smirlar sport nazariyasi va uslubi. Ilm -Ziyo. 2007- y.
9. Aliyev M.B., Usmonxojayev T.S., Sagdiyev X.X. Sport o'yinlari - Futbol. Ilm -Ziyo. 2007.
10. Karimov M., Usmonxojayev T.S. Xoreografiya mashqlari, badiiy gim nastika va harakatli o'yinlar. Ilm -Ziyo. 2005.
11. Usmonxojayev T.S. va boshqalar. (Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma). „O'qituvchi“. 2005.

РЕЗЮМЕ

Harakat sifatлари har tomonga yo'nalishining o'zgarishi jinsiy organlarning yetilishi davrida ko'rinadi. Bu davrda kuch tezligi sifatining rivojlanish sur'ati tez ortadi, harakat koordinatsiyasi sekinlashadi yoki vaqtincha to'xtaydi. Bu neyrodinamikaning o'zgarishi bilan bog'liq: qo'zg'alishning ortishi, nerv jarayonining harakatchanligi, kuch - tezlik sifatining ko'rinishi va koordinatsiya imkoniyatini beradi.

РЕЗЮМЕ

Изменение направленности двигательных качеств во всех направлениях наблюдается при созревании половых органов. В этот период быстро увеличивается скорость развития силы и качества, замедляется или временно прекращается координация движений. Он связан с изменениями нейродинамики: повышенной возбудимостью, подвижностью нервного процесса, появлением скоростно-силовых качеств, обеспечивает возможность координации.

SUMMARY

A change in the direction of movement qualities in all directions is seen during the maturation of the genitals. During this period, the rate of development of strength and quality increases rapidly, movement coordination slows down or temporarily stops. It is associated with changes in neurodynamics: increased excitability, mobility of the nervous process, appearance of strength-speed quality, and provides the possibility of coordination.

JISMONIY MASHG'ULOTLARNI TASHKIL QILISH SHAKILLARI

Alimov J. A.

Andijon davlat pedagogika institute dotsenti

Tayanch so'zlar: tashkiliy-uslubiy ta'minlash, darsga tayyorgarlik, nazariy va so'z tayyorgarligi, darsni material jihatdan ta'minlash, dars o'tish.

Ключевые слова: организационно-методическое обеспечение, подготовка к уроку, теоретическая и словарная подготовка, материальное обеспечение урока, проведение урока.

Key words: organizational and methodological provision, preparation for the lesson, theoretical and vocabulary preparation, material provision of the lesson, conducting the lesson.

O'qituvchi o'quvchilarga taklif etiladigan ham ma mashqlarni, dasturda ko'rsatilgan nazorat-meyorlar va talablarni amalda ko'rsata bilishi kerak. Dars oldidan u yangi tayyorlov va yordamchi mashqlarni bajarib ko'rishi, bajarishga tayyor turishi yoki mashqning bajarilishini imitatsiya (o'xshatish) qilishi kerak. Harakat tayyorgarligini o'qituvchi darsning oxirida sport zalda yoki ochiq maydonda kelgusi mashg'ulotga faollarni tayyorlash uchun amalga oshirishi mumkin. O'qituvchi, ayniqsa, birinchi pedagogik faoliyat yilida ko'p ishlashi kerak. Bu davrda imo-ishora, xavfsizlikni saqlash malakasini shakllantirish, o'quvchilarga mashq bajarishlarida yordam berish va hokazolarni o'zlashtirib olishi lozim.

O'qituvchi o'quvchilarga beradigan bilimni yaxshi o'zlashtirib olgan bo'lishi kerak: o'quvchilarni harakat faolligini pasaytirmaslik uchun tilni mukammal bilishi va nazariy m a'lumotlarni e'lon qilish texnikasini terminologiya nuqtayi nazaridan ham yaxshi bilmog'i zarur. So'zni faqat o'quvchilarning ongiga ta'sir etishinigina emas, hissiyotiga ham ta'sir ko'rsatishini yoddan chiqarmaslik kerak. O'qituvchi bilarmonlik bilan kom anda - buyruq orqali harakatning ma'nosini anglatishi, yumshoq, qat'iy, jism oniy kuchlanish orqali boshqarishi va o'quvchilarda zaruriy javob reaksiyasini hosil qilishi mumkin. Shuning bilan birga, har bir darsning oxirida o'qituvchi o'quvchilarga berishi kerak bo'lgan (ogohlantirish, baholash, savollar, muhokama, qisqa suhbat va boshqalar) axborotini xotirasida tiklashi kerak. Bundan so'ng, o'qituvchi tilning ravon va ifodali bo'lishi ustida ishlamog'i zarur. Odatda, o'quvchilar

„shagom“, „ikkitadan bo‘lib“, „kilometr“, „santimetr“, „tushunarlimi!“, „yengil atletika“, „matolarni qo‘ying“ va boshqa urg‘u berilgan so‘zlardagi xatolarga e‘tibor bilan qaraydilar. So‘z tezligi ustida ko‘p ishlash kerak bo‘ladi. Shuni yodda tutish kerakki, har xil holatlarda har xil tezlik kerak bo‘ladi: agar o‘qituvchi xatoni tuzatayotgan bo‘lsa, sekin-asta gapirishi zarur, suhbatlarda, u yoki bu narsani so‘zlab berishda, tushuntirishda o‘rta tezlikdan foydalaniladi, o‘yinlarga rahbarlik qilganda esa tez gapirish maqsadga muvofiqdir. So‘z ohangi orqali ma‘lum maqsadga erishish mumkin. So‘z ohangi tantanali, bayramona, yil oxirida musobaqalarga yakun yasashda, sport bayramlarida, kechalarida, ruhiy qiyinchiliklarni yengib o‘tishda, xushchaqchaqlik yoki xafalik, g‘alabadan so‘ng yoki mag‘lubiyat, intizom buzilganda turlicha bo‘lishi mumkin. Guruhga muvaffaqiyatli rahbarlik qilish uchun ishonch uyg‘otuvchi, tetik so‘z bo‘lishi kerak. „Baqiruvchi“ o‘qituvchilar ongli intizomga hech qachon erisholmaydilar, chunki o‘quvchilar uning qattiq ovozigga ko‘nikib qoladilar. Faqat ba‘zi hollarda kerak bo‘lgan joyda ovoz ko‘tarilsa, kutilgan samara berishi mumkin. o‘ta sekin berilgan buyruq yoki farmoyish o‘quvchilarning eshitish a‘zolarini doimo tarang tutishga majbur etadi. Bu hoi o‘quvchilarni tezroq toliqtiradi va beparvolikka olib keladi. To‘g‘ri gapirish, atamalarini aniq bilish zarur. Hozir ham amaliyotda uchrab turadigan „Orqa oyoqni to‘g‘rilang!“ va hokazolar ishlatilmasligi kerak.

Bu rejada bajariladigan ishlarga uch yo‘nalish beriladi:

birinchidan, navbatdagi darsga rejani tuzish va untakomillashtirish;
 ikkinchidan, mavjud uskunalarni, asbob-anjomlarni va jihozlarni tayyorlash;
 uchinchidan, o‘tiladigan dastur bo‘limiga sharoitni yaratish.

Birinchi yo‘nalish quyidagilardan iborat bo‘ladi: dars oldidan mayda asbob-anjomlarni tayyorlash (granatalar, chambaraklar, to‘ldirma to‘plar, gimnaslik tayoqlar va boshqalar); ustaxona sharoitida o‘qituvchi va o‘quvchilar kuchi bilan maydon chiziqlarini yaxshilash; ko‘rgazmali qurollarni tayyorlash, musiqaviy usullarni tayyorlash, o‘quv kartalari, har xil texnik qo‘llanmalar, nazorat va o‘z-o‘zini nazorat qilishga yordam berish, mashqning bajarilish sifatini yaxshilash va hokazolar. Ikkinchi yo‘nalish dars boshlanishidan oldin bajariladi. Mashg‘ulot o‘rnini tayyorlashga qaratilgan gigiyenik sharoit, sakrab tushish joyi, sport snaryadlarini o‘rnatish, o‘lchash asboblari va boshqalar. Bu tayyorgarlikka navbatchi o‘quvchilarni va mashg‘ulotdan vaqtincha ozod bo‘lganlarni jalb etish zarur. Nihoyat, bir (bosqich) darsni o‘lish vaqtida o‘qituvchi (ayniqsa, yangi boshlovchi o‘qituvchi) o‘rganiladigan dastur bo‘limi ustida o‘ylashi kerak. Masalan, sentabrda - yengil atletika yoki o‘yin darsini o‘ta borib, gimnastika bo‘limini o‘tish sharoiti haqida ham o‘ylashi kerak.

O'qituvchi zalga kirishdan oldin o'zining tashqi qiyofasi va ruhiyati ustida o'ylashi zarur, chunki o'quvchilar o'qituvchi shaxsini qanday ko'rgan bo'lsalar, shundayligicha qabul qiladilar.

Mashg'ulotning muvaffaqiyatli o'tishi unga tayyorgarlik ko'rish jarayoni bilan bog'liq. Biroq shuni unutmaslik kerakki, aniq holatlar har doim hisobga olinmasligi mumkin, aks holda darsning borish jarayonida uni qayta qurish talab etiladi. Darsda yuz bergan holatlarni ijodiy hal etishda pedagogik bilim, amaliy tajriba, mahorat imkon beradi. Har bir dars qismining o'tilishini alohida ko'rib chiqamiz.

Darsning tayyorlov qismi shunday o'tkazilishi kerak: - darsga qo'yilgan m a'lum vazifalarni ongli bajarishlari uchun o'quvchilarni uyushtirish va ruhan tayyorlikni vujudga keltirish zarur; - o'quvchilarni muayyan mashqlarni o'zlashtirib olishga tayyorlash (o'yinli, yengil atletikali); - o'quvchilar organizmini ko'proq jadalli, shiddatli, murakkab mashqlarni bajarishga funksional tayyorlash; - qomatning shakllanishiga yordam berish, chaqqonlikni tarbiyalash, harakatni boshqara bilishlik. Demak, tayyorlov qism darsning umumiy vazifalarini hal etish uchun bog'liq bo'lgan eng yaxshi sharoit bilan ta'minlash vazifalarini hal etadi va bir vaqtning o'zida, nisbatan mustaqil ta'lim va sog'lomlashtirish ahamiyatiga ega bo'ladi. Dars guruhning umumiy sarflanishi va navbatchi o'quvchining dars boshlanishga tayyor ekanligi haqidagi raporti bilan boshlanadi. Ammo birinchi bor raport bilan tanishtirganda, uning tarbiyaviy ahamiyatini ko'zda tutib, qat'iyroq talab etish zarur. Salomlashgandan so'ng navbatchi safning o'ng qanotiga turadi. Bu har bir o'quvchiga yiliga ikki marotabadan safni saqlash imkonini beradi. Saf m ashqlarini o'rganish o'quvchilarning faolligini oshiradi, saflanish hamda saf burilishlari haqida malaka hosil bo'ladi. O'qituvchi saflanishdagi bir xillikdan qochishi, joylashtirish va joylarni o'zgartirish usullarini xilma-xil tarzda tashkil etishi kerak. Dars boshlanguncha va o'qituvchi mashg'ulot joyiga kelguncha guruh saflangan va salomlashishga tayyor turgan bo'lishi kerak. Salom alik - darsni tayyorlov qismining zaruriy daqiqasi. U o'zaro salomatlik istaydigan, muloyim, xushmuomala, odobli munosabatni tarbiyalash va keyingi faoliyatlarda muvaffaqiyatlarni ta'minlaydigan bo'lishi kerak. Birinchi darsda o'qituvchi sinf, guruh bilan salomlashgandan so'ng o'quvchilarning tarkibi bilan tanishish maqsadida ro'yxatni o'qib chiqadi. Keyingi darslarda ro'yxatni o'qish shart emas, vaqtni tejash, dars davomida yoki yakunlov qismida navbatchi orqali yo'qlama qilish maqsadga muvofiqdir. So'ngra o'qituvchi dars vazifasini e'lon qiladi. Ularning mohiyati darsning asosiy qismida aniqlanishi mumkin. Tayyorlov qismining manbayi saflanish va qayta saflanishdan iborat:

yumshoq yurish, oddiy, tez, baland va prujinasimon qadamlar, tovondan oyoq uchiga o'tish, yugurish va sakrashni har xil usullari, sakrab borish; raqs mashqlari, to'siqlardan oshib o'tish, umumiy rivojlantirish mashqlari, anjom va uskunalarda, gimnastik devorcha, gimnastik o'rindiq, harakatda va joyida turib, juft-jull bo'lib, harakatli o'yinlar orqali o'tkaziladi. Darsning tayyorlov qismida uchta izchil bo'limni ajratish mumkin: umumiy, maxsus va yakka tayyorgarlik.

Umumiy tayyorlov, asosan, sog'lomlashtirish va funksional tayyorgarlikni hal etadi: maxsus tayyorlov esa o'quvchilarni ma'lum tartibga va o'ziga xos xususiyatga ega bo'lgan mashqlarni o'zlashtirib olishga tayyorlaydi; alohida, yakka tayyorgarlik uchun qo'yilgan vazifalarni yaxshi hal etishga yordam beruvchi, o'qituvchi tomonidan tavsiya etilgan va mustaqil tanlab olingan mashqlar uchun vaqt ajratiladi. Umumiy rivojlantirish mashqlarini bajarish uchun xilmaxil saflash shakllari qo'llaniladi: kengaytirilgan, yozilgan, tarqalgan va tor saflarda, ikki, uch doirada, to'rtburchak, uchburchakda, yarim doira va boshqalar. Agar zalda sport snaryadlari o'rnatilgan bo'lsa, o'quvchilar o'zlariga mustaqil joy tanlaydilar. Tanlangan joy o'quvchining mashq bajarishi, yurishi uchun qulay, o'rtoqlariga xalaqit bermaydigan bo'lishi kerak. Tanlab olingan mashqlar qisqa vaqt ichida bir necha vazifalarni samaradorlik bilan hal etish imkonini berishi kerak. Ya'ni asosiy qismda zaruriyati bo'ladigan harakatlarga asos solinishi kerak. O'quvchilarni saf qadami faoliyatlariga qat'iy talabchanlikni qo'yish kerak. Bu talablarning bajarilishi o'qituvchi tomonidan baholanadi va yakuniy baho chiqarishda hisobga olinadi. Har bir o'qituvchining shiori: „Avvalgi o'tilgan mashqni o'zlashtirib olmasdan bir qadam olg'a bosmaslik» bo'lishi kerak. Qator umumiy rivojlantirish mashqlarini bajarishda uning sinxronligiga, uyg'unligiga erishmoq zarur. Mashqlarni bajarishda o'quvchilarni boshqarish usuli diqqatga sazovordir. Ular xilma-xil va samarador bo'lishi kerak.

Xulosalar. O'qituvchilar mashqlar miqdorini sanash, qarsak, o'quvchilarning o'zini mustaqil sanashi, musiqa orqali musobaqa unsurlaridan foydalanadilar. Boshqarishning har qanday usulida o'qituvchi tanbeh berish, xatolarni to'g'rilash, o'quvchilarga dalda berish, rag'batlantirish imkoniga ega bo'lishi kerak. Guruhlarda darslar uslubshunoslik bo'yicha trenirovka (tayyorgarlik) mashg'ulotlariga yaqinlashtirib, tayyorlov qismining jadalligini oshirish maqsadga muvofiq. Tayyorlov qismning davom etishi 10-12 daqiqa. Uni muvaffaqiyatli tamomlash uchun guruhlar aniq, atamalar jihatidan to'g'ri, lo'nda bo'lishi kerak.

Adabiyotlar:

1. Ibn Sino. Salomatlikni saqlash haqida risolalar. „Ibn Sino“ . T., 1977.
2. O‘zbekiston Respublikasi umum ta‘lim maktablarining № 2 11 sinf o‘quvchilari uchun jism oniy tarbiya dasturi. Toshkent, 1993.
3. Usmonxojayev T.S., Sheyxova L.N., Imomxojayev A.R. Boshlang‘ich sinflarda harakatli o‘yinlar. „O‘qituvchi“. T., 1976.
4. Usmonxujaev T. C., Arzumanoв C.Г. и др. Физическое воспитание в школе. Изд. „Медицина“, Т., 1987.
5. Xo‘jayev F.X., Usmonxojayev T.S. Boshlang‘ich sinflarda jism oniy tarbiya darslari. O‘qituvchi“. T., 1996.
6. Usmonxojayev T.S., Meliyev X.A. Milliy harakatli o‘yinlar. „O‘qituvchi“. T., 2000.
7. Usmonxojayev T.S., Nomurodov A.N. va boshqalar „210 harakatli o‘yinlar“ . T. DJI. 2001.
8. Usmonxojayev T. S. va boshqalar. Bolalar va o‘smirlar sport nazariyasi va uslubiyati. Ilm -Ziyo. 2007- y.
9. Aliyev M.B., Usmonxojayev T.S., Sagdiyev X.X. Sport o‘yinlari - Futbol. Ilm -Ziyo. 2007.
10. Karimov M., Usmonxojayev T.S. Xoreografiya mashqlari, badiiy gim nastika va harakatli o‘yinlar. Ilm -Ziyo. 2005.
11. Usmonxojayev T.S. va boshqalar. (Kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma). „O‘qituvchi“. 2005.

РЕЗЮМЕ

O‘qituvchi o‘quvchilar faoliyatini tashkil etish metodi va usulini axtaradi, ularning joylashuvi va almashuvini aniqlaydi, avaldan snaryadlarni o‘rnatish va yig‘ishtirish, asbob-anjomlarni tarqatish va to‘plash - darsning qimmatli soniyalarini iqtisod qiladi. Bir vaqtning o‘zida jarohatlanishning oldini olish eslatiladi, o‘quvchilarning faolligini oshirish usuli aniqlanadi, o‘rgatishning unumli usuli belgilanadi, tayyorlanayotgan darsning soglomlashtirish va tarbiyaviy ta’siri aniqlanadi.

РЕЗЮМЕ

Учитель ищет способ и способ организации деятельности учащихся, определяет их расположение и обмен, расставляет и собирает снаряды с самого начала, распределяет и собирает оборудование - экономит драгоценные секунды урока. При этом напоминает о профилактике травматизма, определяется метод повышения активности учащихся, определяется эффективный метод обучения, определяется оздоровительный и воспитательный эффект подготовленного занятия.

SUMMARY

The teacher looks for a method and method of organizing the activities of students, determines their location and exchange, sets up and collects shells from the beginning, distributes and collects equipment - saves precious seconds of the lesson. At the same time, the prevention of injury is reminded, the method of increasing the activity of students is determined, the effective method of teaching is determined, and the health and educational effect of the prepared lesson is determined.

HARAKAT QILA BILISHGA OID MALAKALAR TIZIMI

Muxamedjanov Sh. M.

*O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Jismoniy madaniyat va sport kafedrasi mudiri*

Tayanch so'zlar: harakat faoliyatlariga o'rgatish, harakat qila bilish, harakat belgilari, muhim belgilar, harakat malakasi.

Ключевые слова: обучение двигательной активности, умение двигаться, признаки движения, важные признаки, двигательные навыки.

Key words: teaching movement activities, ability to move, movement signs, important signs, movement skills.

O'rgatish jarayonida harakat faoliyatlarini rivojlantirish. Harakat faoliyatlariga o'rgatish jarayonida tana yoki tana a'zolari qismlarining harakatni boshqarish tarzi o'zgaradi. Natijada harakat faoliyatlarini o'zlashtirib olish darajasi ortadi. Bu jarayon chizmada quyidagicha tasvirlanishi mumkin.

Harakat faoliyatlariga o'rgatish		
Harakat qila bilishni shakillantirish	Harakat malakasini shakillantirish	Yuqori tartiba harakat qila bilishni shakillantirish

Harakat faoliyatlariga o'rgatish harakat qila bilishni, harakat malakasini yuqori tartibda shakllanirishni, harakat qila bilishlikni shakllantirishni talab etadi. Maxsus bilimlarni o'zlashtirish bilimlar asosida va sistemali mashqlar bajarish natijasida o'quvchi harakat faoliyatlarini bajarish uchun cheklangan imkoniyatni o'zlashtirib (harakat qila bilish) kelgusida cheklanmagan (yuqori tartibda harakat qila bilish) takomillashuviga ega bo'ladi. Harakat faoliyatlarining shartli ravishda uchga bo'linishini stabil (doimiy) chegaralanish deb bo'lmaydi. Faqat ta'lim vazifasini aniqlashda favqulodda foydali deyish mumkin.

Harakat qila bilish

Harakat faoliyatlarini o'zlashtirib olishlik jarayoni, avvalo, taxminiy olingan va erta o'zlashtirib olingan tajribalarga tayangan holda bajariladi. Harakat qila bilishlik bu - harakat faoliyatlarini bajara bilishlik qobiliyatidir.

Harakat belgilari. 1. Bir butun harakat faoliyatlarni tashkil etuvchi, harakatning boshqarilishi avtomatlashmagan holda o‘tadi. Natijada o‘quvchilar yangi, har bir harakatni nazorat qilish bilan band bo‘lib, harakatlar tejamlil bo‘lmaydi, tolish tezroq yuz beradi.

2. Harakat vazifalarni hal etish usuli sababsiz boladi: boshqa usul bilan hal etish yo‘li izlanadi.

3. Harakat qila bilish, harakat faoliyatlarni o‘zlashtirib olishning birinchi bosqichi bo‘lib, biror o‘rganuvchi buni bosib o‘tmasdan iloji yo‘q. Ahamiyati. Harakat qila bilishning asosi ijodiy izlanish, taqqoslash, harakatni bajarish usulini baholash, ularni bir butun harakat faoliyatlariga qo‘shish, bularning hammasi o‘zida katta ta’lim imkoniyatini mujassamlashtiradi.

Harakat malakasi

Harakat qila bilishning sistemali, ko‘p marotaba vujudga kelishi o‘rgatishni muntazam sharoitda o‘tkaza bilishni, harakat malakasiga aylantirib yuborish zarurligini taqozo etadi.

Harakat malakasi bu - harakat faoliyatini bajarish qobiliyati, diqqatni to‘plashga imkon beruvchi harakat natijasi, unga kiruvchi alohida harakatlar emas.

Muhim belgilar

1. O‘quvchi diqqatini to‘plamasdan, harakat faoliyatlariga kiruvchi alohida mashqlarni bajarish. Bu harakatni bajarish jarayoniga avtomatlashtirishning kirishi orqali bajariladi.

2. Harakat bajarishni (avtomatlash), o‘z-o‘zidan bo‘lishiga o‘rgatish hayotiy amaliyot natijasida hosil qilinadi.

3. Harakat faoliyatlarni bajarishda avtomatlashtirishning lashning yetakchi o‘rmini inkor etolmaydi, ba’zi bir harakatlar, ba’zi bir unsurlar, ularning tuzilish jarayoni avtomatlashadi (masalan, nerv-muskul jarayonining koordinatsion aloqasi, harakat va vegetativ komponentlarning o‘zaro bog‘- liqligi). Shuning uchun ongli harakatni avtomatlashganlikka qarama-qarshi qo‘yish mumkin emas. Harakat malakalarida onglilik va avtomatlashganlik dialektik birlikdan iborat.

4. O‘quvchilar ongi, asosan, faoliyatning tutashgan komponenti, vaziyatni o‘zgartirishga va harakat vazifalarini ijodiy hal qilishga yo‘naltirilgan. Zaruriyat tug‘lganda o‘rgatuvchi va o‘rganuvchi har bir harakatni nazoratga oladi, unga zaruriy tuzatishlarni kiritadi.

5. Harakat malakasi yuqori turg‘unlikka ega. Bu, demak, harakat - faoliyatlar boshqa sharoitlarda ozgina xato bilan bajarilishi mumkin (boshqa

sport zalida, maydonida, anjomida), o'quvchilar ko'nikmagan qo'zg'atuvchilar (tomoshabinlar, kuchli to'olon, yuqori yoki past harorat).

6. Harakat malakasi uchun harakatda m a'lum sistemalik o'ziga xos xususiyatga ega. Bu ushlab qolishlik, oshiqcha harakatlarni tuzatish bilan alohida harakatlarni bir butun harakatlar bilan birlashtirish, qo'shib bajarish bilan izohlanadi. Harakatning aniqligi ortadi, bir tekislik takomillashadi, bajarish uchun vaqt oz sarflanadi.

7. Harakat malakasining shakllanish analizatorlar vazifasining ishi qayta taqsimlanishi kuzatilsa, harakat analizatorining roli ortadi, harakatni nazorat qilish uchun muskul sezgisi boshqaruvchi ahamiyatni egallaydi, bu nia'noda ko'rish analizatorining vazifasi qisman aralashadi.

Ko'rish analizatori vaziyatni va faoliyat natijasini nazorat qilishga o'tadi. Sportchisuzuvchi bunda suvni his qilishi, futbolchi to'pni his qilishi tushuniladi. Ahamiyati. Jismoniy tarbiya asosiy ta'lim vazifasining mazmuni harakat, malakalar sistemasini shakllantirishdan iborat. Fiziologik asosi. I. M. Seclenov va I. P. Pavlov ishlarida erkin harakatlarni shakllantirishning asosiy fiziologik mexanizmi aniqlab berilgan. Vaqtincha aloqalarning tashkil bo'lishi yordamida, maxsus harakataktining bajarilishi boshqariladi. Ularning asosida birinchi tartibda shartli reflekslar tashkil bo'lishi yotishi mumkin. Harakat malakasini shakllantirish jarayoni shartli ravishda uchta fiziologik bosqichga bo'inadi. (Harakat faoliyatlarining bevosita qaytalanishi bilan bog'liq bo'lgan fiziologik bosqichlar listicla so'z ketyapti.) Demak, bu yerda harakat faoliyatlar oldingi amaliy bajarilishining motivatsiyasi (sabablari) Ko'rib chiqilmaydi.

1- bosqich markaziy nerv sistemasida qo'zg'atish jarayonining keng irradiatsiyasida shartli reflekslar aloqalarining kelishi bilan xarakterlanadi.

2- bosqich tormoz jarayonining rivojlanishi, ortiqcha qo'zg'alish irradiatsiyasining cheklanishi bilan farq qiladi. Ortiqcha harakatlarni yo'qotib, harakat faoliyatlarni biroz to'g'ri bajarish bunga taalluqli.

3- bosqich dinamik stereotip harakatning vujudga kelishini ta'minlash, to'g'ri shartlashgan, takomillashgan harakat faoliyatlarni bajarish bilan xarakterlanadi. Dinamik stereotip bir xil (standart) faoliyatlarda asosiy fiziologik harakat sistemasidan iborat (masalan, yo'lak bo'ylab yugurish), uning harakatini tashkil etuvchi izchillik stereotipik qaytalanadi.

Biologik qonuniyatlarni bilish orqali malaka shakllanishini yengillashtiradigan, tezlatadigan o'rgatish metodi va manbalarini tanlab olish umumiy. Fiziologik harakat malakasining uchta komponentini shartli ravishda ajratish qabul qilingan: afferentli, markaziy (programmalashtiradigan) va

afferentli. Afferentli komponent - harakat malakasi, harakat javobini talab etuvchi qo'zg'atuvchilardan iborat. Qo'zg'atuvchi murakkab bo'lganda (masalan, sport o'yinlarida murakkab bo'lib qoladi) afferent sintez murakkablashadi. Afferent sintezda qayla aloqa katta ahamiyatga ega. Harakatlarni sekin bajarishda qayta aloqa ma'lum harakatni yoki uning bosqichini tuzatish imkonini beradi. Tez amalga oshiriladigan qayta harakatlarda (masalan, yugurishda) tuzatish kiritish juda murakkab, bunga asosiy sabab vaqtning tanqisligidir. Nihoyat, qisqa vaqtli bir aktli harakatlar, masalan, disk - lappakni uloqtirish qayta bajarilganda tuzatish kiritilishi mumkin. Markaziy komponent malaka axborotlar ishlashini va bajariladigan harakatni programmashtiradi. Bajaruvchi tez qarorga kelmoqchi bo'lganda, bu jarayonni amalga oshirish vaqt tanqisligi bilan bog'liq. Afferentli komponent programmashtirilgan harakatlarning bajarilishini ta'minlaydi. Bajarish natijasi, organizm funksional imkoniyatining mavjudligi ishlab chiqilgan programmaga bog'liq.

Agar qo'zg'alish darajasi shartli ostonaga chegarasidan ortib ketsa, bu holda malakani qayta tiklash samaradorligi tezda pastlab ketadi. Bunga asosiy sabab programmashtirilgan harakat, amaliy bajarilayotgan harakat bilan kelishilmasa, o'quvchida toliqish tez yuz beradi. Shuning uchun texnik jihatdan yaxshi tayyorlangan futbolchi bo'sh bo'lgan darvozaga 3-5 m dan to'pni kirita olmaydi, basketbolchi jarima tashlashni bajara olmaydi. Malakaning barqarorligi va nafisligi.

Harakat malakasi vujudga kelgandan so'ng, uning rivojlanishi tugallanmaydi. Agar maqsadga muvofiq, qaytalanish davom etsa, bu holda malakaning keyingi takomillashuvi davom etadi. Ammo davom etayotgan malakaning barqarorligi va malakaning bukiluvchanligi, o'zgarayotgan sharoitga ko'nikish qobiliyati o'rtasida qarama-qarshiliklar kuzatiladi.

Harakat malakasini asta-sekinlik bilan shakllantirish uning bosqichliligida aks ettirilgan: malaka ma'lum cho'zilgan muddat borasida, qator, ayrim tubdan o'zgartirilgan harakatlar davomida vujudga keladi. Ular to'rt xilda bo'lishi mumkin.

1. Malakani „salbiy jadallash“ bilan shakllantirish. Bu o'rgatishning birinchi etapida harakat malakalarini tez o'zlashtirib olish, so'ng malaka sifatining o'sishi sekinlashishini anglatadi. Malakaning bunday turini shakllantirish, yengil harakat faoliyatlariga o'rgatish uchun xarakterli, o'quvchi faoliyatning asosini tez ushlab qolib, uning detalini uzoq o'zlashtiradi.

2. Malakani „ijobiy jadallash“ bilan shakllantirish. Bu o'rgatishning birinchi bosqichida malakaning biroz o'sish sifatini anglatadi. So'ng u tez o'sa boradi.

Malakani bunday shakllantirish turi ma'lum murakkab harakat faoliyatlariga o'rgatish uchun xarakterlidir.

3. Malakani rivojlantirishda sekinlashish. Bu holat jadallashning ikkala turida malakaning ma'lum takomiliga yetganda yuz beradi. Malaka qancha takomillashgan bo'lsa, uning kelgusidagi yaxshilanishi uchun pedagogik mahoratni kuchaytirish talab etiladi.

4. Malakani rivojlantirishda ushlanib qolishlik. („Plato“ .) Ushlanib qolishlikning ikkita sababi bo'lishi mumkin: ichki, organizmda sezilmagan o'rganishlarning o'tishi, vaqt bilan malakaning yaxshilanish sifati: tashqi o'rgatishning noto'g'ri metodikasi yoki harakat sifatlarni rivojlantirish darajasining yetarli bo'lmaganligi. Ushlanib qolishlikning davom etishi har xil bo'lishi mumkin.

Harakat malakalarining vujudga kelish jarayoni hamma sport turlarida bir sportchida bir xilda borishi mumkin, boshqasida uning aksi bo'lishi mumkin. Bu ushlanib qolishlikni plato deyiladi. Shug'ullanuvchi salbiy ko'rsatkich berganda, u yo trenirovka metodini o'zgartirishi kerak, yoki jism oniy tarbiya sifatidagi kamchiliklarni anglab, uni tuzatishi zarur. Harakat malakasi mustahkamlanmasa u buzilishi, o'zidan so'ng biror iz qoldirishi mumkin. Sportda bu qoldirilgan izlarni protarey yo'llari deyiladi.

Adabiyotlar:

1. Ibn Sino. Salomatlikni saqlash haqida risolalar. „Ibn Sino“ . T., 1977.
2. O'zbekiston Respublikasi umum ta'lim maktablarining № 2 11 sinf o'quvchilari uchun jism oniy tarbiya dasturi. Toshkent, 1993.
3. Usmonxojayev T.S., Sheyxova L.N., Imomxojayev A.R. Boshlang'ich sinflarda harakatli o'yinlar. „O'qituvchi“. T., 1976.
4. Усмонхужаев Т. С., Арзуманов С.Г. и др. Физическое воспитание в школе. Изд. „Медицина“, Т. ., 1987.
5. Xo'jayev F.X., Usmonxojayev T.S. Boshlang'ich sinflarda jism oniy tarbiya darslari. O'qituvchi“. T., 1996.
6. Usmonxojayev T.S., Meliyev X.A. Milliy harakatli o'yinlar. „O'qituvchi“. T., 2000.
7. Usmonxojayev T.S., Nomurodov A.N. va boshqalar „210 harakatli o'yinlar“ . T. DJI. 2001.
8. Usmonxojayev T. S. va boshqalar. Bolalar va o'smirlar sport nazariyasi va uslubiyati. Ilm -Ziyo. 2007- y.
9. Aliyev M.B., Usmonxojayev T.S., Sagdiyev X.X. Sport o'yinlari - Futbol. Ilm -Ziyo. 2007.
10. Karimov M., Usmonxojayev T.S. Xoreografiya mashqlari, badiiy gim nastika va harakatli o'yinlar. Ilm -Ziyo. 2005.
11. Usmonxojayev T.S. va boshqalar. (Kasb-hunar kollejlari uchun o'quv qo'llanma). „O'qituvchi“. 2005.

РЕЗЮМЕ

Jismoniy tarbiyaning ko'p obrazli vazifalarida harakat qila bilishlik va malaka sistemasini mujassamlashtirish yotadi. Bu jarayon qonuniyatlarini bilish, harakat faoliyatlarga o'rgatish bosqichlarining

samaradorligini oshiradi, o'rgatish sharoitini baholash, darslar sistemasini ko'proq, chuqurroq tashkil etishni, yordamchi mashqlarini berish, malakalar ko'chishini samaradorlik bilan foydalanish imkonini beradi.

РЕЗЮМЕ

К многогранным задачам физического воспитания относятся умение действовать и воплощение системы навыков. Знание закономерностей этого процесса повышает эффективность этапов обучения двигательной деятельности, дает оценку условий обучения, позволяет более и более глубоко организовать систему занятий, давая вспомогательные упражнения, эффективно используя передачу навыков.

SUMMARY

The multifaceted tasks of physical education include the ability to act and the embodiment of the skill system. Knowing the laws of this process increases the efficiency of the stages of training in movement activities, evaluates the teaching conditions, allows for more and deeper organization of the lesson system, giving auxiliary exercises, and effectively using the transfer of skills.

O'QUV MASHG'ULOT GURUHI TARBIYALANUVCHILARI BILAN O'TKAZILADIGAN MASHG'ULOTLARNI TUZULISHI VA MAZMUNI (sprinterlar misolida)

Utayev Z. M.

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti tayanch doktaranti

Tayanch so'zlar: sport natijalari, haftalik mikrosikl, jismoniy tayyorgarlik, texnik tayyorgarlik, mashg'ulotlarni rejalashtirish, yuklamalar dinamikasi, sport amaliyoti, ko'nikma, malaka, sprinterlar, tizimlashtirish, mashg'ulot tamoyillari.

Ключевые слова: спортивные результаты, недельный микроцикл, физическая подготовка, техническая подготовка, планирование тренировок, динамика нагрузки, спортивная практика, умения, навыки, спринтеры, систематизация, принципы тренировки.

Keywords: sports results, weekly microcycle, physical training, technical training, training planning, load dynamics, sports practice, skills, skills, sprinters, systematization, principles of training.

Mavzuning dolzarbligi. Sport hozirgi sharoitda fan sifatida ham ishtimoiy hodisa sifatida ham o'zining mustahkam o'rniga ega. Uni o'rganish va tadqiq qilishga bo'lgan intilishlar taboro ortib bormoqda. Bu o'rinda Mustaqil O'zbekiston ham sportni rivojlantirish va uni targ'ib qilishga doir tizimli ishlarni amalga oshirmoqda. O'zbekistonda bolalar sportini rivojlantirishga berilayotgan yuksak darajadagi e'tibor samarasi o'laroq sport taboro ravnaq topib bormoqda. Ayniqsa, sport maktablari faoliyatining samarali yo'lga qo'yilishi a'lohida ahamiyatga ega. Sport maktablarida sportning ko'plab turlari qatori yengil atletikaning o'rgatilishi va yoshlarning ushbu sport turi bilan shug'ullanish istagining yuqoriligi mashg'ulotlarni yanada takomillashtirishni talab etadi. Muallif o'z tajribasi va izlanishlaridan kelib chiqib, hamda sohaning yetuk mutaxassislari tajribalariga tayangan holda sport maktablarining o'quv mashg'ulot guruhi tarbiyalanuvchilari bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarni tuzulishi va mazmuni hamda qisqa masofaga yuguruvchi sportchilar tayyorlashning o'ziga hos xususiyatlarini o'rganishga e'tibor qaratadi.

Ishning maqsadi: O'quv mashg'ulot guruhi tarbiyalanuvchilari bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarni tuzulishi va mazmuni o'rganish.

Ishning vazifalari: Mavzu maqsadini amalga oshirishda quyidagi vazifalar belgilab olindi:

Mavzuga doir adabiyotlarni o'rganish

O'quv mashg'ulot guruhi qisqa masofaga yuguruvchi tarbiyalanuvchilarini mashg'ulot jarayonini pedagogik kuzatish va tahlil qilish

So'rovnomalar o'tkazish va olingan natijalarni umumlashtirish.

Tadqiqot usullari:

Adabiyotlar tahlil qilish

Pedagogik kuzatish

So'rovnomalar o'tkazish

Tadqiqotning obyekti: Biz kuzatishlar o'tkazish maqsadida Samarqand shahridagi "Sportning o'yin turlari va yengil atletika bo'yicha iqtisodlashgan sport maktabi"ni tanlab oldik.

Yuqorida bayon qilingan vazifalarni amalga oshirishda biz tadqiqot obyektida ko'rsatilgan hamda tadqiqot mohiyatini yoritib berishga qaratilgan tizimli izlanishlarni tahlil qildik. Har qanday tadqiqot jarayonining markaziy nuqtasini mavzuga doir materiallar yig'ish va to'plash tashkil qiladi va tadqiqot jarayoniga sarflanadigan vaqtning ko'prog'ini tashkil qiladi[3].

Zamonaviy sport tadqiqotlari ilmiy hodim oldiga adabiyotlardan oqilona foydalanish vazifasini qo'yadi. Binobarin, hozirda axborot va ma'lumotlar shu qadar ko'pgi, ularni to'la o'zlashtirish tadqiqotchiga to'sqinlik qilish mumkin.

Mavzuga doir adabiyotlarni shartli ravishda quyidagi yo'nalishlarga taqsimladik:

Rasmiy ma'lumotlar, meyoriy – huquqiy manbalar.

Darslik o'quv uslubiy qo'llanmalar, ilmiy uslubiy ishlar, ilmiy maqolalar tadqiqot ishlari.

Jurnallar va ro'znomalarda chop etilgan turli manbalar ma'ruzalar, internet ma'lumotlari, ommoviy axborot vositalari habarlari va nashrlari.

Mavzu yuzasidan adabiyotlar tahlil qilinar ekan mamlakatimizda mavzuni o'rganishga, uni tadqiq qilishga qaratilgan izlanishlar yetarlicha ekanligini aytish lozim. Sohani rivojlantirishning meyoriy huquqiy asoslari mavzuning o'rganish imkonini beradi [1,2].

Aytib o'tish lozimki, mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sport hususan bolalar sportini rivojlantirishga alohida ahamiyat qaratilganligi biz o'rganayotgan mavzuning huquqiy asoslari yetarlicha shakllantirilganligini ko'rsatadi.

Jamiyatda sportning rivojlanishi uni fan sifatida o'rganishga bo'lgan qiziqishlar va intilishlar dunyo miqiyosida tobora ortib bormoqda. Bu o'rinda sport jurnallarida chop etilayotgan maqolalar, ilmiy izlanishlar buning yaqqol

misolidir. Horiijiy mamlakatlarda (asosan, AQSh, Germaniya, Hitoi, Koreya) ham bu borada keng ko'lamli izlanishlar amalga oshirilmoqda.

Mustaqillikdan so'ng mamlakatimizda o'rganilayotgan mavzuning ilmiy – uslubiy asoslarini yoritishga doir turli manbaalar yuzaga keldi. Bu o'z navbatida sport sohasidagi tadqiqotlar doirasi kengayishiga zamin bo'ldi. Mamlakatimiz olimlaridan Sh.H.Honkeldiyev, A.A.Abdullayev, R.S.Salomov, T.S.Usmonho'jayev, F.A.Kerimov, M.S.Olimov, I.R.Soliyev kabilar o'rganilayotgan mavzuning ilmiy – uslubiy asoslarini tashkil qiluvchi, turli darajadagi adabiyotlar yaratdilar. Chet el olimlaridan E.R.Andris, A.I.Jilkin, V.S.Kuzmin, E.V.Sudorchik, Yu.M.Savelev kabilar ishlarida o'rganilayotgan mavzuning ayrim masalalari yoritilgan. Ayniqsa, so'ngi yillarda asosiy e'tiborini yengil atletikachilar tayyorgarligini o'rganish va takomillashtirishga qaratgan olimlar qatorida K.T.Shakirjonova, B.T.Haydarov, (O'zbekiston), Yu. V. Verxoshanskiylarni (Rossiya) alohida takidlash lozim. Ammo masalaning yana bir tomoni borki bunda sport fani yutuqlarining jadal sur'atlar bilan o'sib borayotganligini nazarda tutish kerak. Adabiyotlar tahlili natijasida shu narsa aniq bo'ldiki, o'rganilayotgan mavzu doirasida turli darajadagi adabiyotlar mavjut. Ulardan amaliyotda oqilona foydalanish masalasini to'laqonli amalga oshirish zarurati tug'ilmoqda.

Mavzuning amaliyotdagi holatini o'rganish maqsadida Samarqand shahrida joylashga "Sportning o'yin turlari va yengil atletika bo'yicha ixtisoslashgan sport maktabi"ning O'quv mashg'ulot guruhi tarbiyalanuvchilari bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarni tuzulishi va mazmuni hamda qisqa masofaga yuguruvchi sportchilar mashg'ulotlari tizimli ravishda kuzatildi. Mashg'ulotlarni kuzatish va tahlil qilish bilan birgalikda murabbiylarning mashg'ulotlarni tashkil qilish va ularni tuzulishi borasidagi fikrlari ham o'rganilib borildi.

Kuzatilgan mashg'ulotlar umumiy asosga ega ekanligini alohida aytib o'tish lozim. Haftalik mikrosikllarda mashg'ulotlar 3-4 tani tashkil qilib, ularning mazmunida asosan jismoniy va texnik tayyorgarlikka katta ahamiyat berilishi kuzatildi. Murabbiylar bilan bo'lgan suhbat chog'ida ular ko'p hollarda mashg'ulotlarni umumiy rejalar asosida tashkil qilishlari aniqlandi.

Mashg'ulotlarning vaqt jihatdan davomiyligi tahminan bir hilda ekanligi kuzatishlar natijasida aniqlandi. Mashg'ulot jarayonidagi yuklamalar dinamikasi, uning mazmuni mashg'ulot tamoyillariga to'liq mos kelmasligi mashg'ulotlar sifati va sport natijalarining past bo'lishiga olib keladi.

Biz mavzuni o'rganish maqsadida sport maktablarida faoliyat ko'rsatuvchi qator murabbiylar orasida so'rovnomalar tashkil qildik. Ishtirokchilar tomonidan berilgan javoblar bolalar va o'smirlar sportida mashg'ulotlarni

takomillashtirish, uni yangicha metodlar va uslublarga tayangan holda tashkil qilish kerakligini ko'rsatadi. Shuningdek murabbiylarning mashg'ulotlarini tashkil qilish borasidagi ko'nikma va malakalarni oshirish zarurati ham mavjudligi so'rovnomaga natijalari asosida aniqlandi.

“Siz sport mashg'ulotlarini tashkil qilishga doir davriy nashrlarni (jurnal, maqolalar, kitoblar) ni o'qib borasizmi” savoliga ishtirokchilarning aksariyati (19-kishi) “ha” deb javob berishgan. Ammo, “Sportchilar tayyorlashda qanday samarali usullarni taklif qilasiz” savoliga ko'pchilik murabbiylar noaniq javoblar bergan. Vaholanki, hozirgi kunga kelib barcha davriy nashrlar, ilmiy – uslubiy adabiyotlarda sportchilar tayyorlashga doir turli yangiliklar muntazam yoritib borilmoqda.

“Sportchilarni musoboqalarga tayyorlashda asosan nimalarga ahamiyat qaratish lozim deb hisoblaysiz?” deb berilgan savolga ishtirokchilarning ko'pchiligi (15 kishi) sportchining ruhiy va jismoniy tayyorgarligi uyg'unligini birgalikda tarbiyalash, shakllantirish kerak mazmunidagi javoblarni berishgan. Darhaqiqat, sport amaliyotida ruhiy va jismoniy tayyorgarlik uyg'un holda tashkil qilinishi ko'rsatib o'tilgan bo'lib adabiyotlarda bildirilgan fikrlar bilan mos keladi [4,5,6].

Qo'shimcha fikr sifatida aksariyat ishtirokchilar bolalar sport mashg'ulotlarini samarali tashkil qilish, yuqori natijalarni qo'lga kiritishda asosan o'quv – yig'inlari va turli darajadagi musoboqalarni tashkil qilish lozimligini ko'rsatishgan. Shuningdek, natijalarning yuqori bo'lishida murabbiy va sportchi teng nisbatda ahamiyatli ekanligi aytib o'tilgan.

Adabiyotlarni o'rganish, mavzu yuzasidan kuzatishlar o'tkazish va murabbiylarning fikrlarini umumlashtirish mavzu doirasida yaxlit tasavvur hosil qilish imkonini berdi. O'quv mashg'ulot guruhi tarbiyalanuvchilari bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarni tuzulishi va mazmuni sport maktablarida ayniqsa qisqa masofaga yuguruvchi sportchilar mashg'ulotlarining amaliyotdagi holati, o'ziga hos xususiyatlari va mashg'ulotlarni tashkil qilish masalalariga yangicha yondashuvlarni kiritish lozim. Hususan, amaliyot va nazariya uyg'unligini ta'minlash muhim.

Sport maktablarida qisqa masofaga yuguruvchi sportchilar tayyorgarligida mashg'ulotlarning o'ziga hos xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- mashg'ulotlar mikrosikli haftasiga 3-4 mashg'ulotlar soniga teng;
- mashg'ulotlar jarayonida asosan jismoniy va texnik tayyorgarlikka katta ahamiyat qaratiladi;
- mashg'ulotlarni tashkil qilish umumiy rejalar asosida olib boriladi;
- mashg'ulotlar jarayonida jismoniy yuklamalar hajmi o'ta ortib ketmaydi.

Hulosa qilib aytib o'tish lozimki, O'quv mashg'ulot guruhi tarbiyalanuvchilari bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarni tuzulishi va mazmuni sport maktablarida qisqa masofaga yuguruvchi sportchilar mashg'ulotlarining o'ziga hosligini o'rganish ixtisoslashgan faoliyat uchun (ya'ni, yengil atletikachilar) katta ahamiyatga ega. Qisqa masofaga yuguruvchilarni tayyorlashda nimalarga ahamiyat qaratish lozimligi to'g'risidagi bilimlarni taraqqiy ettirish, takomillashtirish hamda mashg'ulotlarning yangi tizimlari va uslublarini joriy qilish zarur. Bu mutlaq tushuncha bo'lmay, doimiy takomillashtirib borishi kerak.

Muallif mazkur maqolani tayyorlashda asosan bugungacha yaratilgan adabiyotlarga tayandi. Shuningdek, Samarqand viloyatida uzoq yillardan buyon yengil atletikachilarni tayyorlash bo'yicha faoliyat yuritayotgan yetakchi murabbiylarning ish tajribalari maqolaning ilmiy – uslubiy asoslarini tashkil qildi. Biz kelgusida mazkur mavzu yuzasidan rejalashtirilgan va maqsadga qaratilgan tadqiqot ishlarini olib borish niyatidamiz. Aminmizki, ushbu mavzuning yangi qirralari ochilishi kelgusida foydadan holi emas.

Adabiyotlar:

1. Shokirjonova K.T. Oliy ta'lim muassasalarida yengil atletika bo'yicha fakultativ mashg'ulotlar. – Toshkent- 2009.
2. Abdullayev M.J., Olimov M.S., To'xtaboyev N.T. Yengil atletika va uni o'qitish metodikasi. – Toshkent, 2017. – 628 bet.
3. Olimov M.S., Soliyev I.R., Haydarov B.Sh. Sport pedagogik maxoratini oshirish. – Toshkent, 2017.
4. Utayev Z.M. Bolalar o'smirlar sport maktablarida yengil atletika mashg'ulotlarini tashkil etish. Monografiya. Samarqand 2019.
5. Tudor O. Bompaa., Carlo A. Buzzichelli. Periodization. Theory and methodology of training. Six edition Champaign, IL: Human Kinetics, 2019. p. 381.
6. H.T.Rafiyev. Yengil atletika va uni o'qitish metodikasi. O'quv qo'llanma-T.:2012. 346-b.

РЕЗЮМЕ

Maqolada o'quv mashg'ulot guruhi tarbiyalanuvchilari bilan o'tkaziladigan mashg'ulotlarni tuzulishi va mazmuni bo'yicha sport maktabining murabbiy o'qituvchilari bilan o'tkazilgan so'rovnomma natijalari va soha mutaxassislarining fikr va mulohazalariga tayangan holda sprinterlar mashg'ulot jarayonini tuzulishi va mazmuni bo'yicha kerakli takliflar berib o'tilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье приведены результаты опроса, проведенного с тренерами и преподавателями спортивной школы по структуре и содержанию тренировочных занятий со студентами учебной группы и структуре тренировочного процесса спринтеров на основе мнений и мнений. даны необходимые предложения по содержанию.

SUMMARY

In this article, the results of a questionnaire survey conducted with experts on the organization of sports training for short-distance runners of the training group, and the opinions of leading scientists were studied and suggestions were made.

YOSHLARNI JISMONIY FAOLLIGINI OSHIRISH YO‘LLARI

Raupov O. K., Qurbonov A. A.

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Tayanch so‘zlar: jismoniy tarbiya, ommaviy sport, yoshlar, jismoniy faollik, jismoniy mashqlar, salomatlik, muntazam shug‘ullanish.

Ключевые слова: физическая культура, массовый спорт, молодёжь, физическая активность, физические упражнения, здоровье, регулярные занятия.

Keywords: physical culture, mass sports, youth, physical activity, physical exercises, health, regular classes.

Dolzarlbli. O‘zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni faol rivojlantirish, aholining barcha qatlamlarini, ayniqsa, yoshlarni jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug‘ullanishga jalb qilish, jamiyatda sog‘lom turmush tarzini targ‘ib qilish borasida hukumatimiz tomonidan chiqarilgan qaror va farmonlari yurtimizda ushbu sohaning dolzarb darajaga ko‘tarilganligidan dalolat beradi.

Tadqiqotning maqsadi. Talaba-yoshlarni jismoniy faolligini oshirishda jismoniy tarbiya va ommaviy sport sog‘lomlashtirish tadbirlari asosida innovatsion-pedagogik usulda rivojlantirish jarayonini ilmiy asoslashdan iborat.

Tadqiqotobyekti. Sharof Rashidov nomidagi Samarqand Davlat universitetida o‘tkaziladigan jismoniy tarbiya va ommaviy sport sog‘lomlashtirish tadbirlar jarayonini tahlil qilish.

Barcha taraqqiy etgan mamlakatlarda salomatlik insonning eng muhim boyligi hisoblanadi. Sog‘lom inson istalgan jamiyatda katta kuchga ega yaratuvchanlik vazifasini bajaradi va ruhiy, intellektual va jismoniy qobiliyatning manbasi hisoblanadi. Shu sababdan, salomatlik darajasi insonning kasbiy etukligi va ijodiy o‘rishiga sabab bo‘ladi. Talaba-yoshlar salomatligini asrash va mustahkamlash masalalarini hal etish, yosh avlodni jismonan va ma‘nan voyaga etkazish, rivojlanib kelayotgan davlatning faol quruvchilarini har tomonlama tarbiyalashning asosi hisoblanadi.

Azal azaldan ota-bobolarimiz sog‘lom avlod tarbiyasiga qat‘iy e‘tibor berib kelganlar. «Tarbiyaning ajratib bo‘lmaydigan tarkibi – bu jismoniy tarbiya.

Jismoniy tarbiya bilan muntazam shug‘ullanib turuvchi kishi davolanishga kamdan-kam muhtoj bo‘ladi» deb ta’kidlagan Abu Ali Ibn Sino bobomiz.

Jismoniy faollik – bu insonlarning o‘z salomatligini saqlash va mustahkamlash maqsadida harakat faolligining turli xillaridan foydalanishi bo‘lib, kun davomida doim harakatda bo‘lish, badantarbiya va jismoniy mashqlarni bajarish, organizmni chiniqtirish demakdir.

Jismoniy bilimlar asoschisi P.F.Lesgaft ko‘rsatganidek aqliy va jismoniy rivojlanish bir-biri bilan uzviy bog‘liq. Aqlning o‘sishi va rivojlanishi o‘z navbatida jismoniy rivojlanishni taqazo qiladi. Jismoniy tarbiyaning vazifasi shunda muvaffaqiyatli hal qilinadiki shug‘ullanuvchilar jismoniy mashqlarni ongli ravishda tushunib bajarsalar yoki ular sport mashg‘ulotlariga qiziqib tashabbus ko‘rsatib ijodiy yondashsalar organizmda harakat malakalarini to‘g‘ri shakllanishi, funksional qobiliyatlarini rivojlanishi uchun umumiy maxsus bilimlarga tayanishlari lozim bo‘ladi [4].

Yoshlarning jismoniy-intellektual resurslarini uyg‘un rivojlantirishda, ayniqsa, sportning imkoniyatlaridan keng foydalanish davlat siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanishi bejiz emas. Chunki sport mazkur resurslarni yanada rivojlantirish va mustahkamlashning zarur omilidir. “Sport nafaqat jismoniy, balki ma’naviy kamolotga etishishda ham muhim omildir. U irodani toblaydi, aniq maqsad sari intilish, qiyinchiliklarni bardosh va chidam bilan engishga o‘rgatadi. Inson qalbida g‘alabaga ishonch, g‘urur va iftixor tuyg‘ularini tarbiyalaydi” [3].

Oliy o‘quv yurtlarida jismoniy va ijtimoiy faollik dolzarb muammolardan biri hisoblanadi, chunki tadqiqotlarimiz natijalariga ko‘ra o‘qish davomida talabalarning salomatlik darajasi yildan-yilga pasayib bormoqda.

Jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanish odam organizmini har tomonlama jismonan rivojlanishi va mustahkamlanishi, fiziologik funksiyalarning takomillashtirishi va sog‘lomlashtirishga olib keladi. Muntazam va faol, tartibli va oqilona jismoniy mashqlar inson salomatligini ta’minlovchi sog‘lom turmush tarzining asosiy omillaridan biridir. O‘sib kelayotgan yosh avlod va katta yoshdagi kishilarning muntazam va faol jismoniy tarbiya bilan shug‘ullanishi inson organizmida qo‘yidagi ijobiy jarayonlarga olib keladi:

- organizmdagi barcha moddalar almashinuvi yaxshilanadi;
- barcha organ va to‘qimalarda qon aylanishi kuchayadi, qon tomirlari orqali organizm kislorod va zarur oziq moddalar bilan ta’minlanishi yaxshilanadi, o‘sish-rivojlanish jarayoni yaxshi kechadi;
- tashqi salbiy ta’sirlarga qarshi organizm javob reaksiyasi oshib, immunitet kuchayadi;

- organizmda mavjud bo‘lgan ayrim yallig‘lanish jarayonlari tez so‘rilib ketadi;
- ayniqsa bolalarda o‘qish sifatli va unumli bo‘lib, ijodiy faoliyat kuchayadi;
- faollik, tashabbuskorlik, masalaga jur‘at bilan kirishish, qiyinchiliklar va og‘ir mehnatdan qo‘rqmaslik, o‘rtoqlik va mardlik hissiyotlari samarali shakllanadi;
- muntazam faol mashqlar har qanday o‘smirda gigienik ko‘nikmalarning shakllanishiga olib keladi;
- teri osti kletchatkasi va ichki a‘zolarda xolesterin yog‘lar kamayib, tana sog‘lom, epchil, chaqqon bo‘ladi, mushaklar tortilib, qomat ko‘rkam va kelishgan bo‘ladi hamda organizm yosharadi;
- inson tengqurlariga nisbatan ancha yosh, ko‘rkam, ishchan va sog‘lom ko‘rinadi;
- ertalabki badantarbiya har kuni ochiq havoda o‘tkazilsa, nimjonlik va karaxtlik yo‘qoladi.

Talabalarning kun tartibi tarkibidagi harakat rejimi me‘yori va undan kutilgan natija oxir-oqibat ularni jismoniy rivojlanganligi, jismoniy tayyorgarligi, salomatligining darajasiga xizmat qiladi. Ularning jismoniy tarbiyasiga baho kundalik turmushida ishtirok etayotgan sport musobaqalari, tanlovlar, festivallar va boshqa sog‘lomlashtirish tadbirlarida beriladi.

Jumladan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 3 iyundagi “Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-3031-sonli Qarori, 2020 yil 30 oktyabrdagi «Sog‘lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida»gi PF-6099-sonli Farmoni, 2019-2023 yillarda O‘zbekiston Respublikasida jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish Konsepsiyasi hamda O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019 yil 19 noyabrdagi 918-sonli qarorlarini amalda ijrosini ta‘minlash maqsadida Samarqand Davlat universitetida, yosh avlodning jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug‘ullanishi uchun zamon talablariga mos shart-sharoitlar yaratish, sport musobaqalari orqali yoshlarda o‘z irodasi, kuchi va imkoniyatlariga bo‘lgan ishonchini mustahkamlash, mardlik va vatanparvarlik, Ona vatanga sadoqat to‘yg‘ularini kamol toptirish, shuningdek, yoshlar orasidan iqtidorli sportchilarni saralab olish ishlarini tizimli tashkillashtirish hamda jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirishga yo‘naltirilgan keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda.

Respublikada birinchilardan bulib, SamDU rektori R.I.Xalmuradovni 2019 yil 2 fevraldagi IJ-2511 bo‘yruq‘iga asosan Jismoniy tarbiya darslari to‘garak

sifatida o'tilib kelinmoqda. Universitetda 20 ta sport turlaridan to'garaklar faoliyat ko'rsatib kelmoqda. O'quv yili boshida talabalar o'zlari tanlangan sport turlari bo'yicha to'garaklarga darsdan bo'sh vaqtlariga borib o'z sport mahoratlarini oshiradilar hamda sport musobaqalarda, bayramlarda jismoniy, texnik-taktik tayyorgarliklarini namoyish etadilar.

Universitetda har o'quv yilida OTMlari o'rtasida o'tqaziladigan "Universiada" sport musobaqalari dasturiga kiritilgan sport turlari bo'yicha fakultetlararo an'anaviy talabalar Spartakiadasi, qutlug' sanalarga atab ommaviy sport tadbirlari, talabalar turar joylarida 10 ta sport turi bo'yicha Spartakiada, sportning shaxmat va futbol turlari bo'yicha universitet "Rektor kubogi", universitet professor-o'qituvchi va xodimlari o'rtasida 5 ta sport turi bo'yicha Spartakiadalar an'anaviy tarzda o'tqazilib kelinmoqda.

Respublika OTMlari o'rtasida o'tqazilgan "Universiada" sport musobaqalarini tahlili shuni ko'rsatdiki Samarqand viloyati jamoasi 2000, 2004, 2007, 2013, 2016, 2020 yillarda umumjamoa hisobida sovrinli o'rinlarni egallab kelishgan. Musobaqada ishtiroq etgan talabalarning 90% universitet talabalari tashkil etadi.

Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki OTMlardagi talabalarning jismoniy tarbiya va sport bilan shug'ullanish samaradorligiga erishishda ta'lim uslublari va tamoyillarining ahamiyati katta. Talabalar bilan olib boriladigan jismoniy tarbiya va sport-sog'lomlashtirish tadbirlarida yangi pedagogik texnologiyalardan foydalanish, izlanuvchanlik, mashg'ulotlar jarayonlarida talabalarning shaxsiy qiziqishlari hamda jismoniy qobiliyatlarini hisobga olgan holda yondoshish, ularning jismoniy mashqlar bilan mustaqil shug'ulanishlari uchun sharoit yaratish, uslubiy ko'rsatmalar tafsiyalar berib borish zarur. Mazkur jarayonlarning to'g'ri tashkil etilishi talabalarning jismoniy faolligini va jismonan rivojlanishini ta'minlash hamda o'z kasbining etuk mutahassisi bo'lib etishishlari uchun asosiy omil vazifasini o'taydi. Sport turlari bo'yicha zaruriy sharoit va mutahassis tarbiyachilarning mavjudligi ta'lim muassasalari sharoitida ham malakali sportchilar tayyorlash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda yoshlarni jismoniy tarbiya va ommaviy sport sog'lomlashtirish tadbirlariga jalb qilish orqali yoshlarda jismoniy faollikni oshirishda faoliyat olib boruvchi o'qituvchi, murabbiy va sport bo'yicha mutaxassislar o'z ish faoliyatlarini boshqarishi bo'yicha qo'yidagilarni tavsiya qilamiz:

- jismoniy tarbiya va sport sog'lomlashtirish bo'yicha aniq maqsadlarni belgilab olish va ularni o'tkazishning zamonaviy metodlarini tanlash va qo'llash, ilg'or pedagogik tajribani tahlil qilish, ulardan ijodiy foydalanish,

pedagogik-psixologik bilimlar va kasbiy tayyorgarlik darajasini doimo oshirib borishlari kerak.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentning 2017 yil 3 iyundagi «Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PQ-3031- son qarori.
2. 2020 yil 30 oktyabrdagi «Sog'lom turmush tarzini keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-6099-sonli Farmoni.
3. M.S.Axmatov. Uzluksiz ta'lim tizimida ommaviy sport-sog'lomlashtirish ishlarini samarali boshqarish. Toshkent. 2005 yil. 11 bet. O'zDJTI nashriyot.
4. A.Abdullaev, Sh.X.Xonkeldiev. Jismoniy tarbiya nazariyasi va uslubi. Toshkent. 2005 yil. 21-22 bet. O'zDJTI nashriyot.

РЕЗЮМЕ

Maqolada jismoniy faollikni oshirishda jismoniy tarbiya va ommaviy sport sog'lomlashtirish tadbirlarini ahamiyati, jismoniy mashqlar bilan shug'ullanishning jihatlari borasida, O'zbekistonda jismoniy tarbiya va sportni faol rivojlantirish, aholining barcha qatlamlarini, ayniqsa, yoshlarni jismoniy tarbiya va ommaviy sport bilan muntazam shug'ullanishga jalb qilish, jamiyatda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish borasida qabul qilingan qaror va farmonlar borasida fikr yuritilgan.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрена актуальность оздоровительных мероприятий по физической культуре и массовому спорту в повышении физической активности, что касается аспектов физической активности. Активное развитие физической культуры и спорта в Узбекистане, привлечение к систематическим занятиям физической культурой и массовыми видами спорта всех слоев населения, особенно молодежи, обсуждены принятые постановления и указы о пропаганде здорового образа жизни в обществе.

SUMMARY

The article considers the relevance of health-improving measures for physical culture and mass sports in increasing physical activity, with regard to aspects of physical activity. The active development of physical culture and sports in Uzbekistan, the involvement in the systematic physical culture and mass sports of all segments of the population, especially young people, the adopted resolutions and decrees on promoting a healthy lifestyle in society were discussed.

KURASHGA DOIR ILMIY-USLUBIY ISHLAR TAHLILI

Axmedov F.

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

Tayanch soʻzlar: kurash, ilmiy asoslar, olimlar, xalqaro ehtiyoj.

Ключевые слова: кураш, научные основы, ученые, международная потребность.

Key words: kurash, scientific foundations, scientists, international need.

Kurash haqida gap ketganda professor A.Atoevning tadqiqotlari alohida ahamiyatga molikdir. Olim oʻzining tadqiqot ishlarida kurashni ommalashtirish, uni yoshlarga oʻrgatish, taʼlim muassasalarida, xususan, maktablarda kurashni oʻrgatish muammosiga alohida eʼtibor qaratgan. A.Atoevning kurashga doir dastlabki tadqiqotlari 1960-70 yillarga toʻgʻri keladi. Masalan, olimning 1965 yildagi tadqiqot natijalari kurash asosida erkin kurash va sambo boʻyicha sportchilar tayyorlashga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir. Mazkur tadqiqot ishida kurashga xos boʻlgan tayyorgarlik mashqlaridan sport kurashlarining boshqa turlarida keng foydalanish mumkinligi qayd etilgan. Ushbu manbaada, kurash asosida sambo va erkin kurashchilarni tayyorlash gʻoyasi ilgari surilgan.

A.Atoev tadqiqotlarida kurash tarixiga oid qimmatli maʼlumotlarni ham uchratish mumkin. Xususan, 1967 yilda ilmiy ommaga havola etilgan maqolasi kurash haqida xalq yozuvchilarining qarashlari, kurashning gʻoyaviy, ijtimoiy-pedagogik ahamiyati kabi masalalar muhokamasiga bagʻishlanadi.

Olimning 1967-1970 yillar davomida kurashga doir nashr etilgan ilmiy ishlari natijalari alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu yillar davomida muallif A.Atoevning kurash boʻyicha olib borgan tadqiqot ishlari kurashni taʼlim muassasalariga joriy etish, jismoniy tarbiya darslari va darsdan tashqari jismoniy tarbiya mashgʻulotlari jarayonida qoʻllashga qaratilgan [1]. Shu bilan birga, ommaviy jismoniy tarbiya va sport harakatida kurashning oʻrni va uni tashkil etish masalasi boʻyicha dastlabki maʼlumotlar aks ettirilgan. Yuqoridagi maʼlumotlar oʻzining ahamiyati, kurash rivojlanishining tarixiy bosqichlarida uning ilmiy-uslubiy asoslarini oʻrganishga qaratilganligi bilan qimmatli hisoblanadi.

Bundan tashqari olim qator yillar davomida kurashga doir muhim tadqiqot ishlarini olib borgan va qator ilmiy-uslubiy nashrlar chop ettirgan.

Xususan, olimning 1970 yillardan so'nggi ilmiy izlanishlari kurash bo'yicha mashg'ulotlarni samarali tashkil etishga qaratilgan [2]. Mazkur davrda kurash bo'yicha mashg'ulotlarni olib borish uslubiyati olim tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlarida aks etgan.

Umuman olganda professor A.Atoev o'z ilmiy-pedagogik faoliyatini kurashni o'rganish, uning ilmiy-uslubiy asoslarini tadqiqot etish va kurashni ommalashtirishga qaratgan. O'zbekiston Respublikasi mustaqil davlat sifatida tan olingan davrga qadar milliy sport turi – kurashni rivojlantirish, ommalashtirish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borgan. Olim tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlari, nashr etilgan ilmiy-uslubiy ishlar o'sha davr talablari va shart-sharoitlariga mos keladi, albatta. Ammo, kurashni rivojlantirishning zamonaviy shart-sharoitlari mazkur sport turi bo'yicha ilmiy-tadqiqotlar sifatini oshirishni talab etadi.

Kurash bo'yicha olib borilgan izlanishlar sirasiga ushbu sport turining falsafiy asoslarini ilmiy o'rgangan, kurashning ijtimoiy-pedagogik jihatlarini tadqiq etgan olimlarning ilmiy-uslubiy ishlarini kiritish maqsadga muvofiq. Bu borada akademik J.Tulenov, professorlar M.Murodov, I.Jabborov, T.Javliev va U.Qoraboev va F.Axmedovlarning ishlari e'tiborga molikdir. Yuqoridagi kabi olimlar ishlarida kurashga doir qimmatli ma'lumotlar berilgan bo'lib, yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, ularni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat g'oyalarini singdirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kurashga doir qimmatli ilmiy ma'lumotlar boshqa bir qator tadqiqotchilarning ishlarida ham keltirilgan. Xususan, N.Azizovning "Belbog'li Turkiston kurashi" nomli risolasi umumta'lim maktablari, oliy ta'lim talabalari va sport mutaxassislari uchun mo'ljallangan bo'lib, kurashning buxorocho va farg'onacha usullari tarixi aniq faktlar bilan tavsiflangan. Qayd etilishicha, kurashning har ikkala buxorocho va farg'onacha turlari uzoq tarixiy asoslarga ega bo'lib, bu borada asosli ma'lumotlar kiritilgan.

Alohida ta'kidlash kerakki, professor T.Odilov va T.Obidovlarning kurashga doir ishlari diqqatga sazovordir. T.Obidovning 1979 yilda nashr etilgan "O'zbek polvonlari" va T.Odilovning 1985 yilda nashr etilgan "O'zbek polvonlari" nomli risolalari kurashga doir eng qimmatli manbaalardan sanaladi [3]. Mazkur manbaalar shunisi bilan o'ta qimmatliki, ushbu asarlarda tarixiy polvonlar haqida ma'lumotlar berilgan. Qo'llanmalar kurash tarixiga doir manbaalarni tavsiflash bilan birgalikda, tarixiy kurashchilar haqidagi ma'lumotlarni o'zida jamlaydi va o'quvchiga taqdim etadi. Mazkur qo'llanmalar hozirgi kunda ham o'ta dolzarb va muhim bo'lib, yosh tadqiqotchilar va kurash ilmini o'rganuvchilar uchun muhim hisoblanadi. Shu bilan birga, yosh avlodga kurash

orqali milliy qadriyatlar, an'analar va milliy sport qahramonlarini tanitishga xizmat qiluvchi manbaa bo'lib hisoblanadi.

Qayd etish kerakki, ba'zi tadqiqotchilar tomonidan milliy sport turlari, xususan, kurash milliy madaniyatning ma'lum bir ko'rinishini namoyon etadi. Milliy sport turlari va o'yinlarida milliy ong, mentalitet o'z ifodasini topadi. Yuqoridagi mualliflarning xulosalari shuni tasdiqlaydiki, kurash bir paytning o'zida sport turi bo'lishi bilan birgalikda, ma'lum bir millat va xalqning milliy xususiyatlari, milliy ong va mintalitetini ifoda etuvchi xususiyatga ega. Kurash tarixiy taraqqiyot davomida milliy xususiyatlarga yo'g'rilgan, milliy o'zlikni o'zida aks ettirgan sport turi sifatida shakllanganligi adabiyot manbaalarini o'rganish natijasida tasdiqlandi.

Kurashga doir manbaalar turli olimlar tomonidan o'rganilganligi diqqatga sazovordir. Xususan, etnograf olim U.Qoraboev tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Olimning tadqiqot ishlari shuni tasdiqlaydiki, o'zbek xalqida qadimdan majud bo'lgan, tarixiy an'analar asosida shakllangan milliy xalq o'yinlari mavjud bo'lgan va ushbu xalq o'yinlari bayramlarda doimiy ravishda qo'llanilib kelingan. Bu kabi ma'lumotlar ba'zi dissertatsion tadqiqotlarda ham aks etgan bo'lib, turli xalq o'yinlari, xususan, kurash tarixan rivojlanganligi va insonlar turmush-tarzining ajralmas qismiga aylanganligi ilmiy asoslangan.

Kurash borasidagi tadqiqotlar taniqli olim O.Toymurodov tomonidan ham olib borilgan. Olim o'zining kurashga doir ilmiy adabiyotlarida kurashning falsafiy va pedagogik ahamiyatini o'rganish bilan birga, kurashchi sportchilar tayyorlash masalasini ham ma'lum ma'noda ilmiy o'rgangan [4]. O.Toymurodovning so'nggi tadqiqotlari kurashchilarning jismoniy tayyorgarligi, xususan, kuch tayyorgarligini oshirishga qaratilganligi alohida taqsiqga sazovordir. Mazkur tadqiqot ishlarida kurashchilarning kuch jismoniy sifatini rivojlantirishga qaratilgan mashqlar majmuasi taklif etilgan bo'lib, bu tadqiqot ishi ma'lum ma'noda kurash sportida hali o'rganilmagan bilimlarni tajribada sinashga qaratilgan.

Professor J.Toshpulatovning kurashga doir tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Olim tomonidan olib borilgan tadqiqot ishlarida Surxondaryo viloyatida kurashning rivojlanishi va taraqqiyot davrlari qamrab olingan. Keyinchalik, J.Toshpo'latov va R.Mustaqaqulovlar tomonidan "Alpomishlar afsona emas" nomli qo'llanma (2007 y.) nashr etilib, mazkur qo'llanma kurashchi polvonlarga. Albatta, mazkur manbaalar ma'lum ma'noda kurashni targ'ib etish, uning tarixiy, falsafiy, ijtimoiy-pedagogik ahamiyatini o'rganish, kurashga doir ilmiy-tadqiqotlar bazasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, mazkur

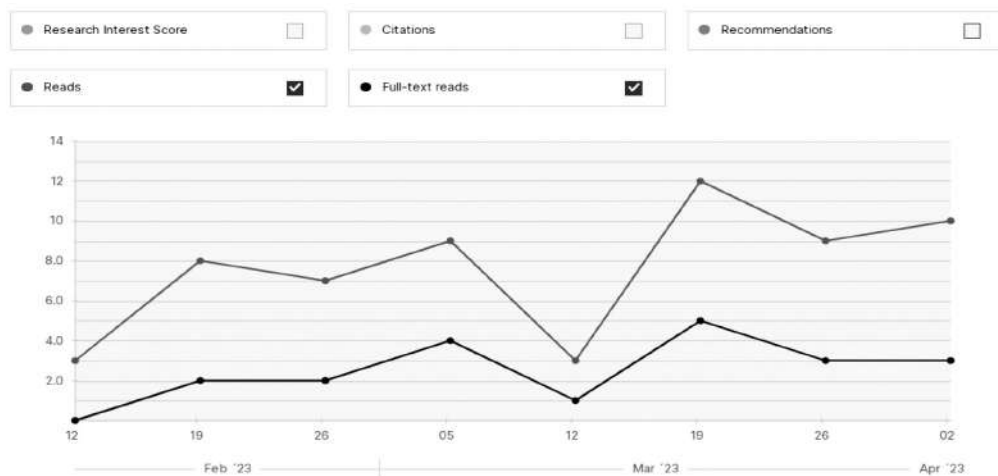
qo'llanmalar, kelgusida kurash bo'yicha ilmiy ishlar samaradorligini oshirish va tadqiqotlar olib borish zaruratini ko'rsatadi.

Milliy istiqlool sharofati bilan kurash dunyoga keng yoyila boshladi. Ayniqsa, olimlarimiz tomonidan kurashni targ'ib etish, uning ilmiy asoslarini keng o'rganish masalasi tobora kengayib bordi. Kurashga doir ilmiy maqolalar nashr etildi, respublika miqyosidagi anjumanlar bo'lib o'tdi. Mutaxassislar tomonidan kurashga doir dissertatsiya ishlari muvaffaqiyatli himoya qilindi.

Qayd etilganidek, kurash falsafasi va uning g'oyaviy asoslari kurashni rivojlantirishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Shunga ko'ra bir qator olimlar tomonidan kurashning falsafiy asoslari, uning tarbiyaviy jihatlari alohida tadqiqot ob'ekti sifatida o'rganilgan. Xususan, S.Tursunovning (va hammualliflar) "Uzbek milliy kurashi: tarixi va anʼanalari" nomli risolasi (2015 y.) bu borada muhi hisoblanadi. Shuningdek, A.Atoev va M.Maxmudovlarning "Elga tanilgan Buxoro polvonlari" risolasi (2008 y.), H.Bobobekov (va hammualliflar, 2002 y.) tomonidan nash etilgan "O'zbek kurashi dovruq'i" risolalari alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, F.Axmedov va A.Abdulaxatovlarning "O'zbek kurashi- milliy va umuminsoniy kadriyatlar durdonasi" nomli monografisida (2017 y.) kurash falsafasini o'rganish, milliy va umuminsoniy qadriyatlar tizimida kurashning tutgan o'rni kabi muhim masalalar tarixiy, ilmiy-uslubiy manbaalar asosida dalillangan. Bu manba o'z navbatida kurashning muayyan sohasida ilmiy bilimlar sohasini kengaytirish bilan birgalikda, mazkur yo'nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqot natijalari xulosalari ham hisoblanadi.

Kurashga doir boshqa ilmiy-uslubiy adabiyotlar, o'quv qo'llanmalar va risolalar o'zbekistonlik boshqa bir qator olimlar tomonidan ham nashr etilgan. Xususan, O'.Ibrohimov, F.Kerimov, J.Nurshin, R.Salomov, T.Usmonxo'jaev, N.Tastanovlarning ishlari alohida diqqatga sazovordir. Yuqorida nomlari qayd etilgan olimlar tomonidan nashr etilgan ilmiy-uslubiy ishlar ma'lum darajada kurashni o'qitish va o'rgatishga xizmat qiladi. Ushbu qo'llanmalar va darsliklar kurash bo'yicha asosan uslubiy xarakterda bo'lib, mutaxassislarga kurashni o'rgatishga yo'naltirilgan.

Ilmiy-uslubiy manbaalarning tahlili shuni ko'rsatadiki, kurashga doir olib berilgan tadqiqot ishlari kurashni rivojlantirishning zamonaviy shart-sharoitlariga mos emas. Mavjud manbaalar va adabiyotlar kurashga doir bilimlarni ilmiy ommaga yetkazib berish, mahalliy va xorijiy kurash mutaxassislariга mazkur sport turining o'ziga xos xususiyatlarini yoritib berish uchun yetarli emas.

1-rasm. Kurash tarixi, nazariyasi va metodikasi monografiyasiga xorijiy mutaxassislarning murojaatlari (Research Gate axborot manbaasi asosida)

Statistik ma'lumotlar shuni tasdiqlaydiki, kurashga doir ingliz tilida nashr etilgan monografiya haftasiga o'rtacha 7,29 marta dunyoning turli davlatlaridagi olimlar va mutaxassislardan tomonidan o'qilganligini ko'rish mumkin. Bu o'z navbatida yuqorida biz tomonimizdan bildirilgan fikrlarni to'la tasdiqlaydi.

Xulosa. Olib borilgan tahlillar va kuzatishlar shuni tasdiqlaydiki, dunyo miqyosida kurashni o'rganuvchilar soni keskin ortib bormoqda. So'nggi yillarda dunyo miqyosida milliy federatsiyalarning tashkil etilishi, kurash sport turining turli xalqaro miqyosidagi sport musobaqalari dasturiga kiritilishi va keng ommaning kurash bilan shug'ullanishga bo'lgan qiziqishi tobora ortib bormoqda.

Kurash sportining ilmiy asoslarini keng o'rganish, mazkur sport turi bo'yicha chuqur ilmiy-tadqiqotlar olib borish masalasi hanuzgacha yetarlicha olib borilmagan. Mavjud manbaalarning aksariyati asosan kurashning tarixiy va falsafiy jihatlarini o'rganishga qaratilgan.

Kurashga doir ilmiy adabiyotlar xorijiy kurash mutaxassislari mazkur sport turi bo'yicha zamonaviy bilimlar berish, kurashning o'ziga xos xususiyatlarini tavsiflashda ma'lum kamchiliklarga ega. Bugungi kunda kurash bo'yicha chuqur ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish, xususan, kurashni yanada rivojlantirish va uni pirovardida Olimpiya O'yinlari dasturiga kiritish nuqtai nazar bo'yicha izlanishlar tashkil etish mazkur sport turini yanada rivojlantirishning birlamchi shartlaridan biri deb hisoblaymiz. Shu bilan birga, xalqaro miqyosidagi kurash mutaxassislari ehtiyojidan kelib chiqib, kurash sportining xususiy jihatlarini, texnikasi va taktikasi, usullar tasnifi va ularning qo'llanilishi kabi muhim

yo'nalishlar mazkur sport turini yanada ommalashtirishning muhim shartlaridan biridir.

Adabiyotlar:

1. Атаев А.К. Программа для средней школы по физическому воспитанию (в соавторстве). Т., Укитувчи, 1968.
2. Атаев А.К. Некоторые вопросы методики обучения и тренировки в борьбе кураш. «Материалы XVII научно-теоретической конференции Бухарского госпединститута». 1972.
3. Обидов. Т. Ўзбек полвонлари. – Медицина нашриёти. Т., 1985.
4. Тоймуродов О.Р. Ўзбек миллий кураши. - Тошкент: Тиббиёт нашриёти. 1990.

РЕЗЮМЕ

Mazkur maqolada kurash bo'yicha olib borilgan ilmiy-uslubiy ishlar tahlil etilgan. Olingan ma'lumotlar shuni tasdiqlaydiki, kurash bo'yicha so'nggi yillarda olib borilayotgan ilmiy-tadqiqot ishlari kurashning ilmiy asoslarini ochib berish imkoniyatiga ega emas. Mavjud uslubiy adabiyotlar va olib borilgan tadqiqot ishlari samaradorligini oshirish zarurati mavjud.

РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируются научно-методические работы по кураш. Полученные данные подтверждают, что проводимые в последние годы научно-исследовательские работы по кураше не имеют возможности раскрыть научную основу кураш. Необходимо повысить эффективность существующей методической литературы и исследовательской работы.

SUMMARY

This article analyzes the scientific and methodological work on kurash. The data obtained confirm that the research work on kurash carried out in recent years is not able to reveal the scientific basis of kurash. It is necessary to improve the effectiveness of the existing methodological literature and research work.

YOSH FUTBOLCHILARDA IRODAVIY SIFATLARNI TARBIYALASH MASALALARI

Oblanazarov F. A.

*Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti o'qituvchisi
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori PhD F.Axmedov taqrizi ostida*

Tayanch so'zlar: iroda, dadillik, maksimal tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, og'ir yuklamalar, qiyinchilik.

Ключевые слова: воля, смелость, максимальная скорость, ловкость, выносливость, большие нагрузки, трудность.

Key words: will, courage, maximum speed, dexterity, endurance, heavy loads, difficulty.

Kirish. Futbol - O'zbekiston xalqi madaniy hayotining ajralmas qismlaridan biridir. U atletik o'yini bo'lib, u tezkorlik, chaqqonlik, chidamlilik, kuchlilik va sakrovchanlikni rivojlantirishga yordam beradi. Futbolchi o'yin vaqtida keng ko'lamli vazifalarni amalga oshiradi. Bu esa yosh futbolchining funksional imkoniyatlari darajasini oshirishga ma'naviy-irodaviy xislatlarini tarbiyalashga yordam beradi. Yosh futbolchini irodaviy tayyorlashning muhim vazifalaridan biri – qo'yilgan maqsadga erishish uchun irodani maksimal darajada namoyon etish, emotsional holatni boshqara olishdir. Yosh futbolchining irodaviy harakatlari ma'lum bir maqsadga ongli ravishda intilishida ko'rinadi. Bunda u o'z maqsadi yo'lida turgan qiyinchiliklarni engish uchun bor imkoniyatlariga zo'r berishni bilishi kerak.

Tadqiqotning maqsadi. Yosh futbolchini irodaviy tayyorlash uning irodaviy sifatlarini rivojlantirishga tenglashtiriladi. Bularga: maqsadga intilish (maqsadning aniqligi); dadillik va mardlik (xavfli va tavakkal bilan bog'liq bo'lgan asoslangan qarorlarni qabul qilish); qat'iyat va matonat (qiyinchiliklarga qaramasdan oldiga qo'yilgan maqsadga to'xtamasdan harakat qilish); mustaqillik va tashabbuskorlik (tashqi axborotlarga suyanmasdan o'z harakatlarini mustaqil belgilash); chidamlilik va o'zini tuta bilish (maqsadga erishishda halal qiladigan o'zidagi jismoniy, psixik xususiyatlardan o'zini tuta bilish qobiliyati) kiradi. Bular irodani tormozlash funksiyasidir. Irodaviy sifatlar qiyinchiliklarning asta-sekin ko'payishi jarayonida rivojlanadi.

Qiyinchilikning ikki xili mavjud: obyektiv – bu sport turining o‘ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadi, subyektiv – bu sportchi shaxsining xususiyatlari bilan bog‘liq qiyinchiliklardir [1].

Mavjud qiyinchiliklar quyidagilardan iborat:

1. Futbolchining jismoniy tayyorgarligi va uning jismoniy holati bilan bog‘liq qiyinchiliklar:

- katta jismoniy yuklama;
- maksimal tezlikda ko‘p marotaba tezlashish va oldinga irg‘ishning zarurligi;
- og‘riq sezgilari vujudga kelganida, ularga bardosh berish.

2. Turli xil texnik usullarni bajarish bilan bog‘liq bo‘lgan qiyinchiliklar:

- harakatlarning o‘zaro muvofiq va aniqligi;
- bir harakat aktlaridan boshqalariga, bir harakat shaklidan boshqalariga tezkor ko‘chishning zarurligi.

3. Futbolchilarning taktik harakatlari bilan bog‘liq bo‘lgan qiyinchiliklar:

- murakkab va tez-tez o‘zgaruvchan sharoitda mo‘ljal olishni tez va aniq bajarish zarurligi;
- o‘zgaruvchan sharoitda tez va maqsadga muvofiq reaksiya qilish;
- tuzilgan reja va qarorlarini tez o‘zgartira bilish.

4. Futbolchi musobaqa faoliyatining umumiy sharoiti va o‘yin bo‘layotgan sharoit bilan bog‘liq qiyinchiliklar:

- kuchli tashqi qo‘zg‘atuvchilar, xususan, tomoshabin-larning haddan ortiq emotsionalligi;
- o‘yinga noqulay sharoitlarning vujudga kelishi (futbol o‘yin maydonining yomon holati, kuchli yomg‘ir, qor, juda baland yoki juda past xavo harorati);
- jamoalar g‘alaba va mag‘lubiyatining o‘zgaruvchanligi, o‘yinda ustunlikning raqib tomonga o‘tib ketish ehtimoli;
- o‘yinlar orasidagi vaqtning juda kamligi va o‘yin mavsumida juda ko‘p o‘yinlarning o‘ynalishi;
- ikki bo‘lim mobaynida yuqori sur‘at va yuqori shiddatli yuklamalar.

5. O‘quv-mashg‘ulot ishlari bilan bog‘liq qiyinchiliklar:

- bir necha yil davomida o‘quv mashg‘ulotlarini uzluksiz bajarish zarurati;
- kun tartibiga doimo rioya qilish zarurati.

Shaxsga xos qiyinchiliklar mavjud qiyinchiliklardan farqli o‘laroq sport turining mavjud xususiyatlariga sportchining, mashg‘ulot, sport musobaqa sharoitlari va hokazolarga shaxsiy munosabatida ko‘rinadi. Bularga: salbiy start oldi holatlari va o‘yin vaqtidagi salbiy hayajonli holatlar, shikastlanish

qo‘rquvi, raqibdan qo‘rqish, raqibning noqulay o‘yin uslubi, o‘yin maydonidagi qattiq shovqin, irim qilish, noto‘g‘ri hakamlikdan o‘yinchining asabi buziladi [2].

Shaxsga xos qiyinchiliklarni engish uchun, eng avvalo, ularning vujudga kelish sababini aniqlash va shunga ko‘ra ularni yo‘qotish uchun vosita, chora, yo‘l tanlash lozim.

Qiyinchiliklarni engish doimo irodaviy zo‘riqishning namoyon bo‘lishi bilan bog‘liq, agar irodaviy zo‘r berish bo‘lmasa, sportchining irodasi namoyon bo‘lmaydi.

Futbolchilarda boshqa sportchilarga o‘xshab quyidagilar bilan bog‘liq irodaviy zo‘riqishlar namoyon bo‘ladi:

- o‘yin vaqtida va mashg‘ulot yakunida toliqish va charchashni engish;
- shikastlanish natijasida og‘riqni engish;
- o‘yin vaqtida diqqatning zo‘riqishi;
- futbolga xos kun tartibini saqlash, ayniqsa, katta miqyosli musobaqalarga tayyorgarlikda.

Sportchining irodasini rivojlantirish ikki yo‘nalishda amalga oshiriladi: umumiy va ixtisoslashtirilgan. Irodani umumiy rivojlantirishda irodaviy sifatlarni har tomonlama tarbiyalash nazarda tutiladi. Ular xarakter xislatlariga aylanib, faoliyatning turli sohalarida (o‘qish, mehnat va hokazo) namoyon bo‘ladi.

Ixtisoslashtirilgan irodaviy sifatlarning rivojlanishi futbolning o‘ziga xos xususiyatlariga qarab paydo bo‘ladi, chunki har bir sport turida irodaviy sifatlarni o‘zgacha tusga ega. Shuning uchun futbolchining mardligi bilan parashyutchining mardligini tenglashtirish mumkin emas. Irodani rivojlantirish uchun tanlangan usul va vositalar har bir sport turining o‘ziga xos xususiyatlarini aks ettirishi zarur.

Futbolchining irodasini rivojlantirishda murabbiy-ning roli juda katta. O‘ziga va sportchilarga bo‘lgan talabchanlik, intizom, qat’iyat, odoblilik, shug‘ullanuv-chilar shaxsining individual xususiyatlarini bilish – mana shular murabbiy shaxsining sifat ro‘yxatlari – murabbiyning o‘z shogirdlari irodasini tarbiyalash uchun kerak.

O‘yinchini irodaviy tayyorlash – bu murabbiyning musobaqa oldidan onda sona qiladigan ishi emas, balki uzoq vaqt davomida doimiy, qunt bilan qilinadigan mehnatidir.

Maqsadga intilishni tarbiyalash jarayonida, futbol-chida o‘z mahoratini takomillashtirish, sport faoliyatini rejalashtirish va maqsadga erishish uchun

o'zini bo'ysundirish vazifalarini oldiga qo'yish malakasini shakllantirish zarur [3].

Mustaqillik va tashabbuskorlik o'yinning individual uslubini izlashda, o'z sport mahoratini mustaqil oshirish yo'li bilan va psixologik tayyorgarlikda yangi taktik kombinatsiyalarni yaratish uchun vositalarni qidirishda rivojlanadi.

Dadillik va mardlikni shakllantirish uchun shunday vaziyatlarni yaratish kerakki, ularni hal etish uchun sportchi sustlikka yo'l qo'yishi mumkin emas.

Qat'iyatlik va matonat har xil ob-havo sharoiti, kayfiyat, mashq qilish istagining yo'qligiga qaramay, oldinga qo'yilgan maqsadni egallash, hayot va sport mashg'ulotlari rejimiga rioya qilish, rejalashtirilgan katta jismoniy yuklamalarni bajarish malakalarining egallanishini talab qiladi.

Chidamlilik va o'zini tuta bilishni tarbiyalash uchun futbolchiga vaziyatni to'g'ri baholash, o'z hissiyotlarini idora qilish, ekstremal vaziyatlarda o'z harakatlarini boshqarish va shu kabilarni o'rgatish lozim.

O'z-o'zini tarbiyalash irodani tarbiyalashning muhim tomonidir. U samarali bo'lishi uchun irodani o'z kuchi bilan tarbiyalashning asosiy tamoyillari futbolchi ongiga etkazilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu tamoyillar quyidagilardan iborat:

- o'z-o'zini boshqara olishni o'rganish, ya'ni o'z xohlagan ishini emas, balki ayni vaqtda kerakli ishni qilish;
- o'z harakatlarining oqibatlarini oldindan bilib, har doim hamma narsani sifatli bajarish, hamma vaqt va har tomonlama o'z-o'zini takomillashtirish;
- har doim o'z faoliyatidagi nuqsonlarning (xato, mag'lubiyat, muvaffaqiyatsizlik va boshqalar) sababini vujudga kelgan sharoitlardan emas, balki o'z-o'zidan qidirish kerak va o'z-o'ziga qattiq hakamlik qilish lozim.

Yosh futbolchidagi ruhiy sifatlarni rivojlanishining asosiy tomonlari uni ilmiy asoslangan rejalashtirish hisoblanadi. Futbol bo'yicha chop etilgan adabiyotlarda ushbu bo'limga etarli e'tibor berilmaydi. Shundan ruhiy tayyorgarlik oldidagi vazifalarning amalga oshirilishi maqsadga yo'naltirilib olib borilmaydi.

Bo'lajak futbolchini psixologik tayyorlash yoshlikdan boshlanishi kerakligini murabbiy yaxshi bilishi shart. Chunki bu tayyorgarlik mashg'ulotning mustaqil qismi emas, jismoniy, texnik, taktik va maxsus nazariy mashqlarda, kundalik mashg'ulotlarda va musobaqa faoliyatida amalga oshiriladi. Futbolchini tayyorlashda ushbu tomon uslubiy jihatdan to'g'ri uyushtirilsa, unda yuqorida aytilgan psixik sifat-larni rivojlantirish va takomillashtirishga yaxshi asos yaratiladi.

Futbol – bu jamoa o‘yini, shuning uchun ruhiy tayyorgarlik mazmunini rejalashtirib, nafaqat sportchini shaxsiy sifatlarini, shu bilan birga, o‘yin jarayonida guruh ichidagi o‘zaro munosabatlarni, ya’ni hamjihatlik, jamoada ijobiy psixologik iqlimni yaratish va shu kabi kichik guruh sifatlarini, xususiyatlarini shakllantirish darkor. Yuqorida aytilgan kichik guruhning sifatleri o‘yinchilarning qanchalik bir-biri bilan mos kelishiga bog‘liq (sotsial, psixologik, psixofiziologik moslik).

O‘yin jarayonida ushbu moslikni ikki yo‘l bilan amalga oshirish mumkin. Birinchi yo‘l - o‘yinchilarni temperamenti, sensor-perseptiv jarayonlari, motivatsiyasi, o‘yin uslubi, futbolchilar shaxsining emotsional tomondan bir-biriga to‘g‘ri kelishiga qarab saralab to‘plash. Ikkinchi yo‘l – futbolchilarda bir xil konseptual modellar, taktik harakat kombinatsiyalarini o‘ynash yo‘li bilan shakllantirish, bunday yo‘l bilan jamoada guruh tafakkuri birligi hosil qilinadi.

Agar 7-8 soatli kundalik mashg‘ulotlar e’tiborga olinsa, unda “bugungi” futbolchi yillik mavsum davomida o‘ta yuksak hajmli hamda katta shiddatli joriy va yalpi yuklamalarni o‘zlashtirishi isbot talab qilmaydi. O‘z o‘zidan ma’lumki bunday yuklamalar futbolchilar organizimida (birinchi navbatda oyoq mushaklarida) lokal va global toliqish alomatlarini yuzaga keltiradi. Mutaxasislarning ma’lumotlariga ko‘ra, har bir futbolchi 90 daqiqa 9-12 km. masofani bosib o‘tar, shu masofa tarkibida 70-80 dan ortiq barcha harakatlar, aksariyat o‘rtacha va maksimal tezlikda bajariladigan yugurish, sakrash, xatlash, burilish, egilish, yiqilish hamda aylanishlar kabi elementlarni ijro etishar ekan. Demak, futbolchining bugungi dolzarb muommolaridan biri real jismoniy va funktsional zahiraga asoslangan ish qobiliyatini muntazam tiklab borish choralari izlab topishdan iboratdir. «Ish qobiliyati» ko‘p qirrali va keng qamrovli integral tushuncha bo‘lib, uning mohiyati jismoniy, funktsional, texnik-taktik va psixologik tayyorgarlik ko‘rsatkichlari yig‘indisi bilan belgilanadi. Yuqori malakali futbolchilarga xos ish qobiliyatini aks ettiruvchi real ko‘rsatkichlar darajasi va ularni tayyorgarlik davomida o‘zgarish dinamikasini aniqlash, shu qobiliyatni shakllantirish tiklash va kuchaytirishga qaratilgan texnologik vositalarni ishlab chiqish hamda sinovdan o‘tkazish uchun avvalom bor ish qobiliyatini rivojlantirish tajribasini o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

O‘sib borayotgan bolalar turli bosqichlardan o‘tadilar. har bir yosh futbolchining xulq-atvor har xil bo‘lib rivojlanadi. Shunig uchun rivojlanishning har bir bosqichining o‘ziga xos xususiyatlarini bilish juda muhim bo‘lib, jismoniy va psixologik jihatlarni hisobga olish lozim.

Murabbiy- o'qituvchi bolaning ruhiy holatini tushinish kerak. U har bir bola uchun javobgar bo'lishi va har bir bola uchun tulri qarorlar qabul qilishi lozim. Har bir o'yinchining jismoniy rivojlanishini hisobga olib, ularning haqiqiy yoshi va jismoniy rivojlanishini farqlash muhimdir.

Xulosa. Yosh futbolchilar mashg'ulotlari davomida o'tkazilgan pedagogik tajriba natijalari va ularning qiyosiy taxlili shundan dalolat beradiki, mashg'ulot va rasmiy o'yinlardan so'ng muntazam qo'llanilgan, noan'anaviy xolatlarda ijro etiladigan qayishqoqlik-relaksatsion mazmundagi mashqlar ish qobiliyatini tiklash va kuchaytirish qudratiga ega samarali vosita ekanligi tasdiqladi.

Adabiyotlar:

1. Oblonazarov F. Jismoniy tarbiya va sport futbol. Samarqand. 2021. 231-bet
2. Oblonazarov F. Jismoniy tarbiya va sport futbol. Samarqand. 2021. 196-bet
3. Арисланов И. Т. Тактическая подготовка квалифицированных спортсменов по мини-футболу на основе специальных упражнений: состояние проблемы и перспективы ее решения //Fan-Sportga. – 2020. – №. 2. – С. 17-20.

РЕЗЮМЕ

Yosh futbolchilar bilan ishlashdagi dastlabki tayyorgarlik bosqichida ularning har tomonlama jismoniy va ruhiy tayyorgarlikni egallashiga, sog'lig'ini mustahkamlash hamda irodasini tarbiyalash, xilma-xil ko'nikma va malakalarni oshirish, futbol o'yini texnikasi va taktikasining boshlang'ich asoslarini o'rganishdan iboratdir.

РЕЗЮМЕ

На предварительном этапе работы с юными футболистами они должны приобрести всестороннюю физическую и психологическую подготовку, укрепить здоровье и воспитать волю, совершенствовать различные навыки и умения, освоить основы техники и тактики футбольной игры.

SUMMARY

At the preliminary stage of work with young football players, they must acquire comprehensive physical and psychological training, improve their health and educate their will, improve various skills and abilities, master the basics of football game technique and tactics.

JISMONIY TARBIYA MASHG'ULOTLARI ORQALI MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARNING JISMONIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYALARI

Achilova S. X.

Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Tayanch so'zlar: jismoniy mashqlar, jismoniy tarbiya, mashg'ulot, jismoniy rivojlanish.

Ключевые слова: упражнения, физкультура, тренировки, физическое развитие.

Keywords: exercise, Physical Education, Training, physical development.

Kirish. Jismoniy tarbiya mashg'ulotlari bolalarni jismoniy mashqlarga muntazam o'rgatishning asosiy shaklidir. Mashg'ulotlarning ahamiyati harakatlar madaniyatini mujassam shakllanishi, sog'lomlashtirish, ta'limiy va tarbiyaviy vazifalarni muntazam amalga oshirishdan iboratdir.

Mashg'ulotlar xushchaqchaq, intizomli, atrof-muhitda yaxshi harakat qila oladigan, belgilangan vazifaga muvofiq tez va ishonch bilan va maqsadga yo'nalgan holda faoliyat ko'rsata oladigan, shuningdek, axloqiy sifatlari va ijodiylikni namoyon eta oladigan shaxslarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Jismoniy mashg'ulotlar kuzda, qishda va bahorda binoda hamda ochiq havoda o'tkaziladi. Yoz paytida o'yinlar, mashqlar ochiq havoda, jismoniy tarbiya maydonchasida o'tkaziladi.

"Ilk qadam" dasturida har bir yosh guruhi uchun belgilangan jismoniy mashqlar mashg'ulotlarning mazmunini tashkil etadi. Mazmuniga ko'ra xilma-xil mashg'ulotlarni o'tkazishda vazifalarning aniq va oydin bo'lib qolishi, dasturni o'tishda izchilikka rioya qilish, shuningdek, bolalarning yosh va o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish shartdir.

Muhokama va natijalar

Mashg'ulotlarning tuzilishi jismoniy mashqlarni bolalar tomonidan izchil bajarilishini ta'minlaydi. U qo'yilgan vazifalar, nerv tizimining ish qobiliyati va bola organizmining har bir alohida yosh bosqichidagi xususiyatlari bilan belgilanadi. Mashg'ulot paytida bola organizmining dinamikasi va uning psixologiyasini nazorat qilish tarbiyachining asosiy vazifalaridan biri sanaladi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Kirish – tayyorgarlik.
2. Asosiy qism.
3. Yakuniy qism.

Ta'limiy, tarbiyaviy va sog'lomlashtirish vazifalari mashg'ulotning har bir qismi uchun baravar muhim ahamiyatga egadir.

Mashg'ulot kirish qismining mazmuni va vazifalari.

Jismoniy tarbiya mashg'ulotining birinchi qismi ko'yilgan vazifalar va uning asosiy qismidagi mashqlar mazmuniga ko'ra turlicha bo'lishi mumkin.

Mashg'ulot kirish qismining vazifasi bolalarda unga nisbatan qiziqish va emosional kayfiyat paydo qilish, diqqatning tayyorgarlik darajasini tekshirish, ayrim harakat ko'nikmalarini aniqlashtirish, bola organizmini asta-sekin mashg'ulotning asosiy qismida kechadigan birmuncha intensiv tez faoliyatga tayyorlashdan iboratdir.

Shu maqsadda bolalarga to'g'ri qad-qomatni tarbiyalashga, yassi tovonlikni oldini olishga yordam beradigan, fazoda hamda jamoada mo'ljal olish bilan bog'liq, bajarilishi ko'p vaqtni talab qilmaydigan tanish mashqlar va ularning variantlarini bajarish taklif etiladi.

Bunday mashqlar tarkibiga quyidagilar kiradi:

- saflanish mashqlari: turlicha saflanishlar va qayta saflanishlar;
- turli topshiriqlar bilan bajariladigan yurish va yugurish;
- tarqalib yengil yugurish hamda keyinchalik katta va kichik davra, kolonna va hokazo bo'lib saflanish;
- turli ko'rinishdagi va yassi tovonlikning oldini olish maqsadidagi yurishlar: tovonda, oyoq uchida, poldagi qalin shnur ustida, narvonda yurish va boshqalar.

Kirish qismi bolalarning uch to'rttadan guruhlariga bo'linib saflanishi bilan boshlanib, ularning tarqalishi bilan yakunlanadi. Mashg'ulotning kirish qismi bolalarni mashg'ulotning asosiy qismi boshlanishidagi umumrivojlantiruvchi mashqlarni o'rgatishga o'tish uchun xizmat qiladi.

Mazkur qism kichik guruhlarda 2-4 daqiqagacha, o'rta guruhlarda uch daqiqadan besh daqiqagacha, katta guruhlarda to'rt daqiqadan olti daqiqagacha davom etadi.

Mashg'ulot asosiy qismining mazmuni va vazifalari tashkil etadi.

Mashg'ulotning bu qismida bir holatda dastlab bolalarni umumrivojlantiruvchi mashqlarga, so'ngra asosiy harakatlarga o'rgatish va jismoniy sifatlarni tarbiyalash vazifalari belgilanadi; ikkinchi bir holatda esa asosiy harakat mashqlarini o'rgatishga qaratiladi. Bu mashqlar yangi harakat materialini bilan tanishtirishni, avvaldan tanish mashqlarni turli variantlardan foydalanib takrorlashni, mustahkamlanish bosqichidagi harakat ko'nikmalarini takomillashtirishni ko'zda tutadi. Shundan so'ng barcha bolalarni intensiv harakatga tortadigan qoidali harakatli o'yinlar o'tkaziladi.

Bunda bolalar psixik ish qobiliyatining davomsizligini hisobga olib, murakkab vazifalar (bolalarni yangi material bilan tanishtirish yoki juda murakkab koordinasiyali mashqlarni bajarish) asosiy qismning boshida belgilanadi.

Umumrivojlantiruvchi mashqlarni bolalar kichik buyumlar, bayroqchalar, tayoqchalar, chamberaklar, lentalar, iplar bilan bajaradilar. Bunday mashqlar va vositalar bolalar organizmi funksional holatining yaxshilanishiga ijobiy ta'sir etadi.

Dastlab, to'g'ri qad-qomatni shakllantirish va nafas olishni tartibga solish maqsadida qo'l mushaklari va yelka kamari mushaklarini rivojlantirish hamda mustahkamlash mashqlari beriladi. Ikkinchi navbatda, gavda uchun va orqa mushaklarni mustahkamlash hamda umurtqa egiluvchanligini rivojlantiruvchi (oldinga, orqaga va yon tomonlarga egilish, gavgani aylantirish) mashqlari beriladi. Uchinchi navbatda esa qorin va oyoq mushaklarini mustahkamlovchi (cho'kkayish, tizzadan bukilgan oyoqlarni ko'tarish va h.k.) mashqlari beriladi.

Shundan so'ng asosiy harakatlarni o'rgatishga o'tiladi. Bunda ulardan biri bolalar uchun yangi, boshqalari esa o'rganish va takomillashtirish bosqichida bo'ladi.

Mashg'ulot umumrivojlantiruvchi mashqlarni o'rgatish bilan olib boriladigan asosiy qismining davomiyligi: kichik guruhlarda 15dan 18 daqiqagacha; o'rta guruhda 20dan 22 daqiqagacha; katta guruhda 25dan 28 daqiqagacha davom etadi.

Umumrivojlantiruvchi mashqlarsiz o'tkazilganda esa uning davomiyligi kichik guruhlarda 8-12 daqiqa, o'rta guruhda 12-15 daqiqa, katta guruhda esa 15-20 daqiqani tashkil etadi.

Mashg'ulotning yakunlovchi qismi

Mashg'ulotning o'yindan so'nggi yakunlovchi qismi tobora sekinlashadigan intensiv suratdagi yurishni o'z ichiga oladi. U umumiy qo'zg'aluvchan ishga yordam beradi; yurish jarayonida bolalar bir necha nafas olish mashqlarini bajarishlari mumkin. Ba'zi hollarda yurish barcha bolalar ishtirokidagi kam harakatli o'yin bilan almashtirilishi ham mumkin. Yurish yoki uni almashtiruvchi o'yin so'nggida mashg'ulotga yakun yasaladi. Yakunlovchi qism: kichik guruhda 2dan 3 daqiqagacha, o'rta va katta guruhlarda 3dan 4 daqiqagacha bo'ladi.

Butun mashg'ulotning davomiyligi:

- kichik guruhlarda 15-20 daqiqa;
- o'rta guruhlarda 20-25 daqiqani;
- katta guruhlarda 30-35 daqiqani tashkil etadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lim-tarbiya berishning asosiy maqsadi yosh avlodni jismonan sog'lom, aqlan yetuk, ma'naviy boy, har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida tarbiyalash va maktab ta'limiga tayyorlashdan iborat. Maktabgacha yoshdagi bolalarni tarbiyalashning vazifalari jismoniy, aqliy, ahloqiy, estetik, mehnat tarbiyasini berish va ularning tug'ma layoqati, qiziqishi, ehtiyoji va imkoniyatlarini hisobga olgan holda, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida muntazam (maktabga) tayyorlashdan iboratdir.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida o'tkaziladigan jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining maqsadi va vazifalari bolalardagi turli jismoniy rivojlanish ko'nikma va malakalarini shakllantirish, ulardagi kuchlilik, tetiklik, chaqqonlik, ziyraklik kabi jismoniy sifatlarni rivojlantirishdan iboratdir. Muntazam ravishda o'tkaziladigan jismoniy mashg'ulotlar bolalarning o'sishi va rivojlanish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Jismoniy rivojlanish – odam organizmi shakl va funksiyalarining o'zgarish jarayoni sanaladi. “Jismoniy rivojlanish” termini keng va tor ma'noda qo'llaniladi. “Jismoniy rivojlanish” termini tor ma'noda qo'llanilganda, u antropometrik va biometrik ko'rsatkichlarni anglatadi, chunonchi: gavda, bo'y, vazni, ko'krak qafasi aylanasi, o'pkalarning tiriklik sig'imi, umurtqa pog'onasi egikligining darajasi, qaddi-qomatning jismoniy holati, kurak uchlari orasidagi masofa, tavon gumbazi o'lchovining ko'rsatkichi, o'ng va chap panja mushaklarining kuchi, tik tura olish kuchi va boshqalar. “Jismoniy rivojlaish” termini keng ma'noda qo'llaganda esa unga jismoniy sifatlari (tezkorlik egiluvchanlik, muvozanat saqlay olish, ko'z bilan chamalash, kuch, chidamlilik) ham kiritiladi.

Jismoniy rivojlantirish barcha jarayonda ertalabki badantarbiya, mashg'ulotlar orasida jismoniy daqiqa o'tkazish hamda kun davomidagi turli o'yinlar vositasida o'tkaziladi.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalar jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining asosiy maqsadlari quyidagilardir sanaladi:

1. Bolalarning salomatligini mustahkamlash;
2. Bolalarni jismonan baquvvatlashtirish;
3. Bolalarning ahloqiy sifatlarini tarbiyalash.

Maktabgacha ta'lim muassasalarida bolalarni jismonan tarbiyalashning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

1-vazifa. Bolalarni maqsadga to'g'ri yo'naltirilgan harakatlarni faollashtirish uchun shart-sharoit yaratish;

- maktabgacha ta'lim muassasalarida jismoniy tarbiya xonalarini, maydonchalarini kerakli jihozlar bilan yetarli qilib ta'minlash.

2-vazifa. Harakatning hayot uchun muhim turlarini shakllantirish: yurish, yugurish, emaklash, sakrash, o'rinalash, otish, ilib olish, suzish, velosipedda uchish, oyoq, qo'l, tana, bosh harakatlarini rivojlantirish;

- bolalarning yosh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini bolalarga qiziqarli metodlar yordamida tashkil etishni rejalashtirish.

3- vazifa. Saflanish va qayta saflanish.

Bu harakat maktabgacha ta'lim muassasalaridagi mashg'ulotlarning boshidan to yakunigacha davom etadi.

4-vazifa. O'yin harakatlarini kengaytirish va chuqurlashtirish, jismoniy sifatlarini rivojlantirish, chaqqonlik, epchillik, ziyraklik, irodalilik, sabr-qanoat, kuchlilik shu bilan birga gavgani tik tutish malakalarini oshirish;

- jismoniy tarbiya mashg'ulotlarining asosiy, yakuniy qismlarida tashkil etiladigan harakatli hamda kam harakatli bir nomdagi o'yinlar o'ynalishi jarayonini bolalarni yosh xususiyatlaridan kelib chiqqan holda murakkablashtirib borish.

5- vazifa. Bolalar qomatlarini to'g'ri shakllantirishga ta'sir ko'rsatish va yassi oyoqlilikni oldini olish;

- maktabgacha ta'lim muassasalarida tashkil etiladigan jismoniy tarbiya mashg'ulotlarida bolaning qomati va yassi oyoqlilikni oldini olishga ta'sir etuvchi mashqlarni qo'llash.

6-vazifa. Faol harakatga bo'lgan qiziqishni tarbiyalash.

7-vazifa. Bolalarga jismoniy mashq va o'yinlarning foydasi, asosiy gigiyenik talablar va qoidalar haqida yetarli darajada tasavvur va bilimlar berish.

Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida jismoniy tarbiya mashg'ulotlarini jismoniy tarbiya yo'riqchisi olib boradi va barcha guruhlar uchun mashg'ulot ishlanmalarini 08-02 raqamdagi ish rejasida bir yil uchun 72 ta mashg'ulot ishlanmasini shakllantiradi.

Mashg'ulotlar oylar buyicha bir yilga mo'ljallangan bulib, jismoniy tarbiya ishlarining mazmunini tashkil etadi. Har bir oyga ikkitadan yangi daqiqali jismoniy mashk hamda tanish bo'lgan mashqlardan foydalaniladi. Kunduzgi uyku dan keyin shugullanish uchun ikkita kompleks mashqlar beriladi. Ular ikki hafta davomida, ayrim joylari o'zgartirilgan xolda kaytariladi. Butun bir guruhni va har bir bolaning tayyorgarligini xisobga olib, bir kunda bajariladigan jismoniy mashqlar mazmunini nazarda tutib, tarbiyachi mustakil ravishda

aloxida yoki bir nechta bolalarning harakatlarini rivojlantirish maqsadida ikkinchi sayrga olib chikadi.

Masalan Oktyabr oyini olsak daqiqali badantarbiya) 1- sonli daqiqali mashqlar. Ushbu majmua mashqlari taxminiy bir yil mobaynida bajariladi. Kul rang gozlar uchdilar. (Bolalar ko‘llarini qanot kabi kokishib, har tomonga yugurishadi.) Ha, uchishar. Ha, uchishar. Mana kunib, utirdilar. (Ikkinchi marta cho‘kkayishib o‘tiradilar).Ha, yana kayta uchishli. (Yugurishar, kanot kokib.) Stol atrofiga sekin-asta o‘tirishar. (Uz joylarigautiradilar). 2-3 marta kaytariladi.

2- sonli daqiqali mashqlar. «Samolyotlar».

1. Dastlabki xolat: tik turgan xolatda, kullar bukilgan. kurak oldida. Kaftlarni aylantirib ovoz chikarib -r-r-r-r- (motor tovushi) aytiladi.

2. Dastlabki holat: tik turgan holatda, kullar kukrak oldida. 1-3 deganda oldinga engashib, kullarni pastga karatib harakatga keltirib, sh-sh-sh-sh» (nasos) deb ovoz chikariladi.

3. Dastlabki xolat: yarim utirish xolatdan kullarni yon tomonga ēzish. 1-4 deganda prujinasimon asta-sekin tepaga kutarilish (samolyot uchishga chiqāētgan payti) tovushini chikariladi. «S-S-S-S»

4. Stollar atrofida, kullarni yon tomonlarga chiqarib yugurish («Samolyotning uchishi»). Harakatli uyinlar uchun 1- nutk mashqlari:

Kaptar, goz va zogcha,

Sanab chikdik uchgacha.

2- sanash NUTK mashki.

Ona echki sut beribdi,

Etti echki tuyib ichdi.

Bormi yana, kani echki,

Kancha bo‘ldi endi echki?

Ushbu mashgulotlar 5 kunlik bogchalarda o‘tkaziladi. 6 kunlik bogchalar ishida tarbiyachi o‘zi mashgulotlar mazmunini aniklab, 6 kunlikni yoki 1 kunlik mashgulotlarni kushimcha qiladi.

Xulosa

Hozirgi bosqichda dolzarb muammolardan biri bolalarni. bolaning shaxsini rivojlantirishga e‘tiborning kuchayishi maktabgacha jismoniy tarbiya tizimini yangilash va sifat jihatidan takomillashtirish imkoniyati bilan bog‘liq. Tanlangan mavzuning dolzarbligi, nazariy va amaliy jixatdan bolalarlar orasida jismoniy fazilatlarining tug‘ma omillarga qanchalik bog‘liqligi va ularning maktabgacha yoshdagi bolalaria maxsus rivojlanishiga ehtiyoj bor-yo‘qligi haqida torshuvlar mavjudligidan kelib chiqadi

Mana shu jarayyonni funksional modelini taklif qilinganligi va amaliyotda joriy qilinishi, samarali omillarining ta'sirini belgilovchi muxim imkoniyatlar, shart sharoitlarning yaratilgani muammoni metodik va ilmiy yechimini topiishga qaratildi

Adabiyotlar:

1. Egamberdieva N. Ijtimoiy pedagogika. – Toshkent: A.Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2009.
2. Qodirova F., Toshpo'latova Sh., A'zamova M. Maktabgacha pedagogika. Toshkent: "Ma'naviyat", 2013.
3. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent: Tafakkur sarchashmalari, 2013.
4. Roziqova M., Umarova K., Murodova N. Maktabgacha ta'lim muassasalarining tarbiyalanuvchilari uchun rivojlantiruvchi o'yinlar majmuasi. – Toshkent, 2013.
5. Sodiqova Sh.A. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent, 2018.
6. Bolangiz maktabga tayyormi? – Toshkent, 2011.

РЕЗЮМЕ

Ushbu maqolada jismoniy tarbiya mashg'ulotlari orqali maktabgacha yoshdagi bolalarning jismoniy sifatlarini rivojlantirish texnologiyalari bayon etilgan. Olingan xulosalar asosida takliflar ishlab chiqilgan.

РЕЗЮМЕ

В данной статье описаны технологии развития физических качеств дошкольников посредством занятий физкультурой. На основе полученных выводов разрабатываются предложения.

SUMMARY

This article describes technologies for the development of physical qualities of preschool children through physical education training. Based on the conclusions drawn, proposals were developed.

PEDAGOGIKA UNIVERSITETIDA BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARINING AXBOROT-KOMMUNIKATSIYA KOMPETENTSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Meliyeva X. X.

Qo‘qon davlat pedagogika instituti o‘qituvchisi

Tayanch so‘zlar: boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari, kompetentlik, respondent, axborot kommunikatsiya texnologiyalari, kasbiy kompetentlik, anketa so‘rovi, pedagogik kuzatuv, suhbat.

Ключевые слова: учителя начальных классов, компетентность, респондент, информационно-коммуникационные технологии, профессиональная компетентность, анкетирование, педагогическое наблюдение, интервью.

Key words: primary school teachers, competence, respondent, Information Communication Technology, professional competence, questionnaire survey, pedagogical observation, conversation.

Kirish. Boshlang‘ichsinfo‘qituvchilari alohida rol o‘ynaydi, ular boshlang‘ich maktab o‘quvchilarini doimiy ravishda murakkablashib borayotgan informatika kursini o‘rganishga tayyorlashlari va bolaga ijtimoiylashuv jarayonida yordam berishlari kerak. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining kasbiy faoliyatidagi AKT o‘quv jarayonining ko‘rinishini oshirish va optimallashtirish vositasi bo‘lib, o‘quv-uslubiy faoliyatni yuqori darajada tashkil etishga imkon beradi. Fan o‘qituvchilaridan farqli o‘laroq, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi tomonidan axborot- kommunikatsiya vositalaridan foydalanish, bir tomondan, o‘quv jarayoni samaradorligini oshirish va boshqa tomondan bir qator cheklovlarni hisobga olishni o‘z ichiga olgan o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Qoida tariqasida, cheklovlar gigiena talablari, boshlang‘ich maktab o‘quvchilarining psixologiyasining o‘ziga xos xususiyatlari va foydalanuvchi ko‘nikmalarining etishmasligi bilan bog‘liq.

Farg‘ona viloyatidagi 17 ta umumta’lim maktablarining pedagogik amaliyotini tahlil qilish shuni ko‘rsatdiki, so‘rovda qatnashgan 167 ta boshlang‘ich sinf o‘qituvchilarining 79,6 foizi AKTni qo‘llash asosida o‘qitishni tashkil etishda o‘z qobiliyatlariga ishonch bildirmaydilar va zarur darajadagi AKT qobiliyatiga ega bo‘lmaganligi sababli uslubiy va texnik yordamga muhtoj.

Pedagogika instituti sharoitida boshlang'ich sinf o'qituvchisini tayyorlash umumiy bilimlarni o'zlashtirishga qaratilgan AKTni o'rganishni o'z ichiga oladi, shu bilan birga o'quv jarayonini qurish metodologiyasi masalalari deyarli ko'rib chiqilmaydi. O'quv jarayoni sharoitida bo'lajak o'qituvchi o'quv faoliyatida axborotlashtirish vositalaridan foydalanish imkoniyatiga ega, ammo bu kasbiy faoliyatda bir xil vositalardan foydalanish uchun etarli emas, chunki hal qilinadigan vazifalarning tabiati o'zgardi, yanada integrativ bo'ldi (N. B. Moskvina). Shunday qilib, kasbiy tayyorgarlik AKTni o'quv jarayonida qo'llash metodologiyasi masalalarini o'rganish bilan bog'liq muammolarni hal qilishni o'z ichiga olishi kerak (E. V. Danilchuk, V. V. Kurshunova), bunga faqat mutaxassisning AKT kompetentsiyasini shakllantirishga yo'naltirilgan yaxlit tizimni qurishda erishish mumkin.

2020 yil 6 oktyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Axborot texnologiyalari sohasida ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish va ularni IT-industriya bilan integratsiya qilish chora-tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul qilindi. Unga muvofiq, o'tgan yilda ixtisoslashtirilgan tayanch maktablari tashkil etilib, jihozlandi, tizimdagi korxona va tashkilotlar ularga homiy sifatida biriktirildi va 10 milliard so'mdan ortiq mablag' ajratildi. Shuningdek, qarorda 2021 yilda 82 ta, 2022 yilda 64 ta va 2023 yilda 45 ta ixtisoslashtirilgan maktab tashkil etilishi ko'zda tutilgan. Bu kabi chora-tadbirlar sohada boshlangan islohotlar ko'lamidan dalolat beradi.[1]

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bir qator pedagogik (B. C. Grexnev, V. I. Pityukov) va psixologik (G. M. Andreyeva, I. A. Zimnaya, I. V. Kuzmina, A. A. Leontyev) tadqiqotlarda kommunikativ kompetentsiyaning nazariy asoslari tahlil qilindi. Axborot va madaniy yondashuvlar nuqtai nazaridan axborot kompetentsiyasini shakllantirish muammolari ko'rib chiqiladi (I. S. Lyalyuxin, E. M. Mashbits, I. V. Robert, A. V. Sokolov, O. K. Tixomirova va boshqalar).

O'qituvchining uslubiy tayyorgarligiga bag'ishlangan ishlar (T. A. Boronenko, V. P. Kosyrev, E. V. Pogodina, T. K. Smykov-skaya, M. G. Shalunova) katta qiziqish uyg'otadi, ularning tahlili shuni ko'rsatdiki, ta'limda AKTdan foydalanish natijaga sifat jihatidan ta'sir qilishi mumkin va shu bilan birga o'qituvchi va o'qituvchi faoliyati mazmunini o'zgartirish zarurligini anglatadi. va talabalar.

Shu bilan birga, pedagogika kollejida boshlang'ich sinf o'qituvchilarining AKT-kompetentsiyasini shakllantirish masalalari hali ko'rib chiqilmagan, bu ularni hal qilishning ilmiy asoslangan usullarini izlash zarurligini taqozo etadi.

Yuqorida aytilganlarning barchasi quyidagilar o'rtasidagi qarama-qarshiliklarning mavjudligi haqida gapirishga imkon beradi: - AKT

qobiliyatiga ega bo'lgan o'qituvchining jamiyatdagi talabi va boshlang'ich sinf o'qituvchisini pedagogik jarayonda AKTdan foydalanishga tayyorlash bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalarning yo'qligi;

- AKT sohasida o'qituvchilarni tayyorlashning umumiy tizimining mavjudligi va boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy faoliyatining o'ziga xosligi;
- AKT sohasida boshlang'ich sinf o'qituvchisini tayyorlashning parchalanishi va nazariy asoslash zarurati - va uning AKT kompetentsiyasini shakllantirishning yaxlit jarayonini loyihalash.

Shunday qilib, tadqiqot muammosi pedagogika kolleji sharoitida boshlang'ich sinf o'qituvchisining AKT-kompetentsiyasini shakllantirishning yaxlit jarayonini ilmiy asoslash va loyihalashdir.

Muhokama va natija. Tadqiqot boshlang'ich sinf o'qituvchisining o'qituvchilar axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT kompetentsiyasi) sohasidagi vakolatlarini shakllantirish yanada samarali bo'ladi degan faraz asosida qurilgan.:

- belgilangan jarayonini qurish boshlang'ich sinf o'qituvchisining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi o'qituvchining modeli, AKT kompetentsiyasiga asoslanadi;
- o'qituvchining, boshlang'ich sinflarning AKT kompetentsiyasini shakllantirish jarayoni bosqichlarning o'zgarishi sifatida ko'rib chiqiladi;
- o'quv jarayoni fanlararo dastur asosida quriladi, uning har bir moduli boshlang'ich sinf o'qituvchisining AKT-kompetentsiyasining ma'lum bir tarkibiy qismini (tarkibiy qismlarini) shakllantirishga qaratilgan;
- boshlang'ich sinf o'qituvchisining AKT kompetentsiyasini shakllantirish jarayoni quyidagi shartlarni bajarish bilan davom etadi: 1) yaxlit natijaga yo'naltirish; 2) o'quv materiallari tarkibini qurish uchun modulli blok asoslari; 3) individuallashtirish . va jarayonni monitoring qilish; 4) o'quv tizimida kelajakdagi kasbiy faoliyat materiallari asosida o'qitishning faol usullari va ish shakllaridan foydalanish.

Tadqiqot uch bosqichda o'tkazildi.

Birinchi bosqich (2019-2020) - nazariy izlanish. Ushbu bosqich tadqiqot muammosi bo'yicha nazariy falsafiy, psixologik va pedagogik adabiyotlarni o'rganishga qaratilgan bo'lib, tadqiqot usullarini tanlash amalga oshirildi. Aniqlash eksperimenti o'tkazildi, tadqiqot mavzusi, gipotezasi, metodologiyasi, usullari va kontseptual apparati aniqlandi.

Ikkinchi bosqich (2020-2021)-eksperimental ish. Ushbu bosqichda: 1) boshlang'ich sinf o'qituvchisining AKT-kompetentsiyasi modelini ishlab

chiqish amalga oshirildi; 2) pedagogika instituti sharoitida o'qituvchining AKT-kompetentsiyasini shakllantirish jarayonini tashkil etish modeli ishlab chiqilgan; 3) boshlang'ich sinf o'qituvchilarining AKT-kompetentsiyasini shakllantirish va olingan faktlarni dastlabki tahlil qilish.

Uchinchi bosqich (2021-2022 yillar) yakuniy bosqich. Bu eksperimental ish paytida olingan natijalarni yakuniy tahlil qilish, ularni tizimlashtirish, umumlashtirish bilan tavsiflanadi. Tadqiqot xulosalarini shakllantirish, dissertatsiya shaklida tadqiqotni loyihalash amalga oshiriladi.

Tadqiqot natijalarining ilmiy yangiligi shundan iboratki: birinchi marta tarkibiy qismlardan (kognitiv-operatsion, motivatsion-refleksiv, kasbiy-uslubiy) iborat AKT kompetentsiyasining modeli ishlab chiqilgan va nazariy asoslangan bo'lib, uning tarkibi boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi;

- pedagogika instituti sharoitida boshlang'ich sinf o'qituvchisi uchun ushbu jarayonning bosqichma-bosqich modelini yaratish asosida AKT kompetentsiyasini shakllantirish jarayoni to'g'risida ilmiy bilimlar to'ldirildi, uning mantig'i bosqichlarning ketma - ket o'tishi bilan belgilanadi: kasbiy-indikativ, kasbiy-uslubiy, kasbiy-tashkiliy;

Tadqiqotning nazariy ahamiyati nazariy asoslarni ishlab chiqish va oliy ta'lim bosqichida boshlang'ich sinf o'qituvchisining AKT-kompetentsiyasi modelini qurishdan iborat.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati uning natijalaridan foydalanish imkoniyati bilan belgilanadi: boshlang'ich sinf o'qituvchisining AKT-kompetentsiyasi modellari va uni shakllantirish jarayoni, shuningdek, «Informatika», « Informatika o'qitish metodikasi», «Boshlang'ich sinflarda axborot texnologiyalari» fanlarini o'qitishni tashkil etish uchun pedagogik ta'lim tizimida ushbu jarayonning samaradorligini oshirish va AKT sohasida talabalarni tayyorlashning yaxlitligini ta'minlash maqsadida dasturlar tavsiya etilgan.

AKT-o'qituvchining malakasini oshirish uchun o'qituvchida AKTdan foydalangan holda boshlang'ich maktabda o'quv jarayonini samarali loyihalash, qurish, amalga oshirish va monitoring qilish uchun zarur bo'lgan xususiyatlar tizimining (bilim, ko'nikma, ko'nikma, motivlar, ehtiyojlar; tajriba) faoliyati va boshqalar) mavjudligini aks ettirishi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining AKT kompetentsiyasi uchta komponentni o'z ichiga oladi.

Kognitiv-operatsion komponent-boshlang'ich sinf o'qituvchisi faoliyatining o'ziga xos muammolarini hal qilish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni o'z ichiga oladi: 1) boshlang'ich maktab o'quvchilarining shaxsiy va yosh

xususiyatlarini hisobga olgan holda didaktik materialni tayyorlashda AKTdan foydalanish; 2) talabalarning foydalanuvchi ko'nikmalari bo'lmagan taqdirda AKTdan foydalanish; 3) AKT vositalari yordamida turli tsikllarning bir nechta fanlari bo'yicha o'quv materiallarini tayyorlash; 4) boshlang'ich maktab o'quvchilarining nazariy fikrlashga o'tishini optimallashtirish sharoitida o'quv jarayonining ko'rinishini oshirish uchun AKTdan foydalanish; 5) AKTni qo'llash orqali boshlang'ich maktab o'quvchilarini tarbiyalash va ijtimoiylashtirish muammolarini hal qilish.

Motivatsion-refleksiv komponent-AKTdan foydalangan holda boshlang'ich maktab o'quvchilarini o'qitish jarayonini tashkil etish motivlari va ehtiyojlarini birlashtiradi, bu uning samaradorligini oshirish yoki shu asosda talabalarni tarbiyalash, rivojlantirish, ijtimoiylashtirish muammolarini hal qilish bilan bog'liq.

Kasbiy va uslubiy komponent-boshlang'ich sinf o'qituvchisida AKTdan foydalanish vositachiligida bir qator uslubiy faoliyat birliklari mavjudligini nazarda tutadi-bular:

- indikativ-pedagogik sharoit va omillarni belgilaydi, ta'lim tizimini qurish zarurati va maqsadga muvofiqligi holatini yaratadi

AKTdan foydalangan holda boshlang'ich maktabda 1 ta jarayon;

- dizayn-AKT asosida boshlang'ich maktab o'quvchilarini o'qitish jarayonini tashkil etish yo'nalishlari, usullarini tanlashni o'z ichiga oladi;
- faoliyat-AKTdan foydalangan holda boshlang'ich maktab o'quvchilarini o'qitish jarayonining oldingi bosqichlarida ishlab chiqilgan jarayonini amalga oshirish, ushbu jarayonni nazorat qilish va tuzatishni o'z ichiga oladi;
- analitik - - AKTni boshlang'ich maktab o'quvchilarini o'qitish jarayoniga kiritish samaradorligini baholashni, AKTdan foydalanish sharoitida to'g'ridan-to'g'ri olingan natijani aniqlashni aks ettiradi.

2. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining AKT kompetentsiyasini shakllantirish jarayoni uch bosqichni o'z ichiga oladi:

1) kasbiy qo'llanma-ta'lim muammolarini hal qilish uchun AKTdan foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan. Ushbu vosita boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyati materiallari asosida mavjud AKTni rivojlantirish, masalan, o'quv kartalarini tayyorlash, vizualizatsiya, o'quv yukini hisoblash va boshqalar;

2) kasbiy va uslubiy-AKT yordamida uslubiy muammolarni hal qilishni, AKTni boshlang'ich maktab o'quvchilarini o'qitish uchun qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Ushbu vosita AKTdan

foydalanishning maqsadga muvofiqligi, samaradorligini pedagogik tahlil qilish, AKTdan foydalangan holda didaktik materiallarni ishlab chiqish va boshqalar.;

3) kasbiy va tashkiliy-AKTni qo'llash sharoitida turli tsikllarning bir nechta fanlarida o'quv jarayonini tashkil etish ko'nikmalarini egallashga, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining kasbiy faoliyatini loyihalashga qaratilgan. Vosita AKTdan foydalanish asosida kompleks professional muammolarni hal qilishdir.

XULOSA

Tadqiqotimizning birinchi vazifasi boshlang'ich sinf o'qituvchisining AKT-kompetentsiyasining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash va uning modelini yaratish edi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, kollej sharoitida boshlang'ich sinf o'qituvchilarini AKTdan foydalanishga tayyorlash jarayoni boshlang'ich sinf o'qituvchisi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan va ushbu jarayonni o'qituvchilar kollejida tashkil etishdan kelib chiqadigan bir qator xususiyatlarni hisobga olishni o'z ichiga oladi.

Boshlang'ich sinf o'qituvchisining kasbiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bir qator muammolarni hal qilishda ifodalanadi: 1) boshlang'ich maktab o'quvchilarining shaxsiy va yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda didaktik materialni tayyorlashda AKTdan foydalanish; 2) o'quvchilarning foydalanuvchi ko'nikmalari bo'lmagan taqdirda AKTdan foydalanish; 3) AKT vositalari yordamida turli tsikllarning bir nechta fanlari bo'yicha o'quv materiallarini tayyorlash; 4) ko'rinishni oshirish uchun AKTdan foydalanish boshlang'ich maktab o'quvchilarining nazariy fikrlashga o'tishini optimallashtirish sharoitida o'quv jarayoni; 5) AKTni qo'llash orqali boshlang'ich maktab o'quvchilarini tarbiyalash va ijtimoiylashtirish muammolarini hal qilish. Shunday qilib, boshlang'ich sinf o'qituvchilarini o'quv jarayoni samaradorligini oshirish va axborotlashtirish muammolarini hal qilish uchun AKTdan foydalanishga tayyorlash natijasi ikkinchisining AKT sohasidagi vakolatidir (AKT vakolati). Boshlang'ich sinf o'qituvchisining AKT-kompetentsiyasining o'ziga xos xususiyatlari ushbu sifat tarkibiy qismlarining mazmunli tarkibida aks etadi. Boshlang'ich sinf o'qituvchisining AKT kompetentsiyasining tarkibiy modeli uchta o'zaro bog'liq tarkibiy qismlardan iborat: kognitiv-operatsion, motivatsion-refleksiv, kasbiy-uslubiy.

Adabiyotlar:

1. O'roqov, U. Y., & Olimboyev, O. S. (2022). O'zbekistonda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini rivojlantirish va moliyalashtirish masalalari. *Science and Education*, 3(7), 317-325.

2. Abdug'aniyeva Xumora Baxtiyor qizi, O'roqov Uchqun Yunusovich. Davlat maqsadli jamg'armalarining iqtisodiy-ijtimoiy ahamiyati va so'ngi yillardagi o'zgarishlar. Journal of new century innovations. Volume - 6_Issue-7_Iyun_2022

3. O'roqov Uchqun Yunusovich, Abduazimova Farzona Axmadqul qizi. Davlat maqsadli jamg'armalarining mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi ahamiyati. «Science and Education» Scientific Journal / ISSN 2181-0842 June 2022 / Volume 3 Issue 6

4. Melieva, H. H. (2022). Contextual Approach to the Professional Training of Future Primary School Teachers in the Field of ICT. International journal of inclusive and sustainable education, 1(6), 247-249.

5. Мелиева, Х. Х. (2022). Бошланғич синф ўқитувчиларининг ахборот коммуникацион компетентлигини ривожлантириш. ta'lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali, 2(12), 407-411.

6. HH, M., AA, N., GB, U., & UA, M. (2022). Competence-based approach in the professional training of future primary school teachers in the field of ICT. International Journal of Early Childhood Special Education, 14(7)

РЕЗЮМЕ

Zamonaviy jamiyat va mehnat bozorining rivojlanish istiqbollari yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va o'zlashtirish bilan bog'liq bo'lib, ular orasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) eng keng tarqalgan. Axborotlashgan jamiyatda zamonaviy texnik va dasturiy vositalardan foydalanish, axborot makonida harakat qilish qobiliyatini tavsiflovchi shaxsga qo'yiladigan talablarni belgilaydi. Natijada maktablarni axborotlashtirish vositalari bilan ta'minlash: kompyuterlar, dasturiy ta'minot va boshqalar. Ushbu chora-tadbirlar faqat o'qituvchi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT kompetentsiyasi) sohasida malakaga ega bo'lsa samarali bo'ladi.

РЕЗЮМЕ

Перспективы развития современного общества и рынка труда связаны с разработкой и освоением новых технологий, среди которых информационные и коммуникационные технологии (ИКТ) являются наиболее распространенными. Использование современных технических и программных средств в информационном обществе определяет требования к личности, характеризующие ее способность ориентироваться в информационном пространстве. В результате обеспечение школ средствами информатизации: компьютерами, программным обеспечением и т.д. Эти меры эффективны только в том случае, если преподаватель имеет квалификацию в области информационно-коммуникационных технологий (ИКТ компетенция).

SUMMARY

The prospects for the development of modern society and the labor market are associated with the development and development of new technologies, among which information and communication technologies (ICT) are the most common. The use of modern technical and software tools in an informed society determines the requirements for the individual, which characterize the ability to act in the information space. As a result, the provision of schools with means of informatization: Computers, Software, etc. These measures are effective only if the teacher is qualified in the field of information and Communication Technology (ICT competence).

ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИДА СПОРТ ТАДБИРЛАРИ ЁРИТИШ БИЛАН БОҒЛИҚ МАСАЛАЛАР

Усмонов В. М.

*Юристлар малакасини ошириш маркази
“Хусусий ҳуқуқий фанлар” кафедраси ўқитувчиси
юримдик фанлар бўйича фалсафа доктори, (PhD)*

Таянч сўзлар: спорт маданияти, спорт этикаси, спорт командаси, Олимпиада спорти, киберспорт, жисмоний тарбия, соғлом ҳаёт, тинчлик тамойили, Беш ташаббус олимпиадаси, спорт-соғломлаштириш гуруҳи, профессионал спорт, Спорт кодекси, ихтисослаштирилган спорт, киберспортчи, тренер, малакали ҳакам, шарҳловчи, халқаро чемпионат, ўқув-услубий қўлланма, оммавий ахборот воситалари, компьютер ўйини, Ёшлар ишлари агентлиги, давлат спорт-таълим муассасаси, ўқувчи-спортчилар, Ўзбекистон Миллий паралимпия қўмитаси, малакасини ошириш институти, озиқ-овқат нормаси, мутахассис-тренерлар, психолог, услубчи, допинг.

Ключевые слова: спортивная культура, спортивная этика, спортивная команда, олимпийские виды спорта, киберспорт, физическая культура, здоровый образ жизни, принцип мира, Олимпиада «Пять инициатив», спортивно-оздоровительная группа, профессиональный спорт, Спортивный кодекс, специализированные виды спорта, киберспортсмен, тренер, квалифицированный судья, комментатор, международный чемпионат, учебное пособие, СМИ, компьютерная игра, Агентство по делам молодежи, государственное спортивно-образовательное учреждение, студенты-спортсмены, Национальный паралимпийский комитет Узбекистана, учебно-тренировочный институт, стандарт питания, специалисты-тренеры, психолог, стилист, допинг.

Key words: sports culture, sports ethics, sports team, Olympic sports, e-sports, physical culture, healthy lifestyle, principle of peace, Five Initiatives Olympics, sports and recreation group, professional sports, Sports Code, specialized sports, e-sportsman, coach, qualified judge, commentator, international championship, textbook, media, computer game, Youth Affairs Agency, state sports and educational institution, student athletes, National Paralympic Committee of Uzbekistan, training institute, nutrition standard, specialist trainers, psychologist, stylist, dope.

Дунёда спорт турлари ва унга бўлган қизиқиш бугун кунда ортиб бормоқда. Шу билан бирга спорт турлари тинимсиз ривожланиб кетаяпти. Спорт тадбирлари бир жойда қотиб қолмай риволанишда давом этмоқда. Олимпиада спортига бўлган талаб ва эҳтиёж ошиб бормоқда. Спортчиларни ҳаёти, уларга яратилаётган шароитлар, уларнинг кадр-қим-

матини ҳимоя қилиш, қулай меҳнат шароитини яратиш, оммавий ахборот воситаларида спортни ва спортчиларни намоён қилиш муҳим вазифалардан биридир.

Жаҳонда спортнинг мазмун ва моҳияти ўзгариб, спортчиларга қўйилаётган талаблар ҳам ошиб бормоқда. Тўрт йилда бир марта ўтказиладиган Олимпиада спорт мусобақаларига ҳали ҳам баъзи спорт турларини кириштишни мутахассислар таклиф этмоқди. Кимдир баъзи спорт турларини бу “спорт” деб атаса, кимдир эса буларни “спорт”га умуман алоқаси йўқ деб ҳисоблайди. Масалан, киберспорт ёки қўл жангининг айрим турлари...

Ўзбекистонда бугун спортни қўллаб-қувватлаш, спорт майдонидаги тадбирларни ёритиш, оммавий ахборот воситалари ходирларига қулай шароитлар яратиш, спортдаги замон қаҳрамонларини эъзозлаш, спорт билан шуғулланувчи ёшларнинг сафини кенгайтириш, спортчиларни зарур шарт-шароитлар билан таъминлаш давлат сиёсатининг асосий вазифаларидан биридир. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июндаги “Давлат спорт-таълим муассасалари фаолиятини мутлақо янги тизим асосида ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори қабул қилиниб, унда бир қатор вазифалар белгилаб берилди. Спорт мактабларида ўқувчиларни қабул қилиш ва тайёрлаш бўйича қуйидаги тизим жорий этилди:

спорт мактабларига 4 ёшдан 30 ёшгача бўлган спорт билан мунтазам шуғулланиш ва келгусида профессионал спортчи бўлиш мақсадидаги болалар ва ёшлар қабул қилиш;

«Беш ташаббус олимпиадаси» доирасида ўтказилган оммавий спорт мусобақаларида ғолиб ва совриндор бўлган ёшлар, шунингдек, 4—6 ёшли болалар спорт турларидан келиб чиқиб уларнинг антропометрик кўрсаткичлари асосида дастлаб спорт мактабининг спорт-соғломлаштириш гуруҳида олимпия спорт турлари ёки миллий кураш бўйича ҳаракатланиш имкониятларини кенгайтириш ва ҳаракат фаоллиги танқислигини тўлдириш учун саккиз ойгача бепул шуғулланиш;

спорт-соғломлаштириш гуруҳида шуғулланган ёшлар аҳолининг жисмоний тайёргарлик даражасини баҳолаш тизими бўйича спорт синовларидан ўтказилади, ушбу синовлардан муваффақиятли ўтган ўқувчилар спорт мактабининг бошланғич тайёргарлик гуруҳига қабул қилинади. Бу гуруҳда ёшлар базавий тайёргарликка эга бўлиш ва кейинчалик ихтисослашиш учун спортнинг муайян турини танлайди ва уч йилгача шуғулланиш;

бошланғич тайёргарлик гуруҳида шуғулланган ва камида ўсмирлар учун учинчи спорт разрядига эга бўлган болалар спорт мактабининг ўқув-машқ гуруҳига ўтказилади. Ушбу гуруҳда болалар ихтисослашув ва спортнинг танланган тури бўйича чуқурлаштирилган машқлар асосида беш йилгача шуғулланиш;

ўқув-машқ гуруҳида шуғулланган ва камида учинчи ёки иккинчи спорт разрядига эга бўлган болалар спорт мактабининг спортда камолотга эришиш гуруҳига ўтказилади. Ушбу гуруҳда болалар уч йилгача муддат давомида спорт маҳоратини такомиллаштириш билан шуғулланиш;

спортда камолотга эришиш гуруҳида шуғулланган ва камида Ўзбекистон спорт усталигига ёки Ўзбекистон гроссмейстерлигига номзод спорт разрядига эга бўлган болалар спорт мактабининг олий спорт маҳорати гуруҳига ўтказилади. Ушбу гуруҳда болалар уч йил ва ундан ортиқ муддат давомида спортда шахсий имкониятларини намоён қилиш билан шуғулланиш;

спорт мактабининг спорт-соғломлаштириш ва бошланғич тайёргарлик гуруҳларида тайёргарликдан ўтган, профессионал спортга салоҳияти бор ўқувчилари ихтисослаштирилган спорт мактабининг тегишли йўналишига (спортнинг ўйин турлари ва енгил атлетика, сув спорти турлари, якка кураш ва гимнастика) ўқишга қабул қилиш.

Шинингдек, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 16 ноябрда “Киберспорт турларини янада ривожлантириш ва кенг оммалаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги Қарори қабул қилиниб, унда киберспорт турларини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланди:

киберспорт турлари бўйича профессионал спортчилар (киберспортчилар) ва тренерлар, малакали ҳакамлар ва шарҳловчилар ҳамда бошқа мутахассисларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш тизимини жорий қилиш;

киберспорт турлари бўйича республика ва халқаро чемпионатлар ва турнирлар ташкил этиш, шунингдек, нуфузли халқаро ва минтақавий мусобақаларда муносиб иштирок этиш;

киберспорт турлари бўйича илмий ва ўқув-услубий қўлланмалар ва адабиётлар ишлаб чиқиш ҳамда нашр этиш;

киберспорт инфратузилмасини янада ривожлантириш ва кенгайтириш, соҳага тўғридан-тўғри инвестициялар жалб қилишни рағбатлантириш;

киберспорт турларига нисбатан ижобий жамоатчилик фикрини шакллантириш, оммавий ахборот воситалари ва ижтимоий тармоқларда кенг

тарғибот-ташвиқот ишларини олиб бориш. Ушбу қарор билан учта вазирликка бир қатор асосий вазифалар белгилаб берилди:

Спортни ривожлантириш вазирлиги — киберспортни расмий спорт тури сифатида тарғиб қилиш, у бўйича маҳаллий ва халқаро чемпионатлар, турнирлар ва бошқа мусобақаларни ташкил этиш, жаҳон киберспорт майдонида Ўзбекистоннинг мавқеини яхшилаш бўйича чораларни кўриш;

Ахборот технологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги — компьютер ўйинлари саноати бўйича маҳаллий ва хорижий компанияларга зарур шарт-шароитлар яратиш, республика миқёсида киберспорт чемпионатлари, турнирлари ва бошқа мусобақаларни ташкил этишга қўмаклашиш;

Ёшлар ишлари агентлиги — ўқувчи-ёшларнинг бўш вақтларини мазмунли ўтказиш мақсадида киберспорт турларига ёшларни, шу жумладан жисмоний имконияти чекланган ва ногиронлиги бўлган ёшларни кенг жалб қилиш ва уларнинг ушбу йўналишдаги ютуқларини қўшимча рағбатлантириш, киберспорт бўйича халқаро чемпионатлар, турнирлар ва бошқа мусобақаларда маҳаллий киберспортчилар иштирок этиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш.

Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 30 декабрда “Олимпия ва паралимпия спорт турларига тайёрлаш марказлари фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори қабул қилинди. Қарорга кўра:

Олимпия ва паралимпия спорт турларига тайёрлаш марказлари ўрта ва профессионал давлат спорт-таълим муассасаси ҳисобланади ҳамда уларнинг фаолияти юқори малакали мутахассислар ва спортнинг олимпия ва паралимпия турлари бўйича терма жамоаларни шакллантириш учун спорт захирасини тайёрлашга йўналтириш;

олимпия ва паралимпия марказларида ўқувчи-спортчилар контингенти ва улар ходимларини қисқартириш натижасида бўшаб қоладиган бюджет маблағлари ушбу марказлар спортчиларини озиқ-овқат билан таъминлашни янада яхшилаш ва тренерларни рағбатлантириш учун йўналтириш;

олимпия ва паралимпия марказларининг Олимпия ва Паралимпия коллежлари паралимпия бўлимларига умумий ўқувчи-спортчилар сонига нисбатан Ўзбекистон Миллий паралимпия қўмитаси тавсиясига асосан жисмоний имконияти чекланган ва ногиронлиги бўлган ўқувчи-спортчилар учун 10 фоизгача қўшимча квоталар белгилиш;

олимпия ва паралимпия захиралари коллежларига спорт турлари бўйича қабул қилинган ўқувчи-спортчилар олимпия ва паралимпия марказларини тўлиқ тамомлағунга қадар ўқитилиши таъминлаш;

олимпия ва паралимпия марказларининг ўқувчи-спортчилари тўлиқ Давлат бюджети маблағлари ҳисобидан озиқ-овқат билан таъминлаш;

олимпия ва паралимпия марказлари психологлари ҳамда тарбиячилари Жисмоний тарбия ва спорт бўйича мутахассисларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш институти ҳамда унинг филиалларида қонунчилик ҳужжатларида белгиланган тартибда бепул малака ошириш белгиланди.

Ушбу, Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 30 декабрдаги 731-сон қарорига мувофиқ Олимпия ва паралимпия спорт турларига тайёрлаш марказлари ўқувчи-спортчилари учун суткалик озиқ-овқат нормаси тасдиқланди:

Т/р	Маҳсулотлар номи	Грамм (брутто)
1	Буғдой нони, 1-нав	600
2	Буғдой уни, 1-нав	30
3	Ёрма, макарон маҳсулотлари	160
4	Қанд-шакар	100
5	Асал	30
6	Қандолатчилик маҳсулотлари	120
7	Сариёғ	80
8	Ўсимлик ёғи	30
9	Сут-қатиқ	600
10	Қаймоқ	50
11	Творог	100
12	Пишлок	50
13	Гўшт, парранда гўшти	410
14	Колбаса маҳсулотлари	70
15	Балиқ	100
16	Тухум (дона)	2
17	Картошка	500
18	Сабзавотлар, шу жумладан помидор пастаси	700
19	Мева резаворлар, ҳўл мева, шарбатлар, витаминли ичимликлар	800
20	Қуруқ мевалар, шу жумладан наматак 0,5 гр, баргак	50
21	Чой	3

22	Какао	5
23	Йодланган туз	10
24	Хамиртуруш	1
25	Минерал газсиз сув	500
26	Буғдой майсалари кукуни	3
	Оқсиллар	231,8
	Ёғлар	228,8
	Углеводлар	957,9
	Калорияси	6693,8

Кейинчалик, Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 6 январдаги “Қишки спорт турлари бўйича республика ихтисослаштирилган спорт мактаби фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори қабул қилиниб, республика қишки спорт мактаби мактабининг бир қатор асосий вазифалари белгиланди:

зарур спорт анжомлари ва ускуналари билан жиҳозланган, замонавий халқаро талаблар ва стандартларга жавоб берадиган моддий-техника ҳамда ўқув-машғулот базаларини яратиш ва турли даражадаги халқаро ва минтақавий мусобақаларда — қишки Олимпия ва Паралимпия ўйинлари, жаҳон ва Осиё чемпионатлари ҳамда бошқа халқаро мусобақаларда Ўзбекистоннинг шарафини муносиб ҳимоя қилишга қодир бўлган халқаро даражадаги спортчиларни тайёрлаш;

қишки спорт турлари бўйича халқаро даражадаги спортчиларни тайёрлаш учун юқори малакали мутахассис-тренерлар, психологлар ва услубчиларни, шу жумладан, хорижий мамлакатлардан етакчи мутахассисларни кенг жалб этиш орқали тренерлар таркибини мустаҳкамлаш;

спортчиларнинг ўқув-машғулот жараёнини халқаро стандартлар даражасида ташкил этиш, илғор тажрибани ҳисобга олган ҳолда, ўқув-машқ жараёнларига энг янги илмий-услубий технологияларни жорий этиш йўли билан уларни назарий ва техник-тактик жиҳатдан тайёрлаш сифатини мунтазам ошириб бориш;

спортчиларнинг профессионал фазилатларини ривожлантириш, шунингдек, қишки спорт турини ривожлантиришнинг халқаро талабларига мувофиқ ҳолда Ўзбекистон миллий терма жамоаларига юқори маҳоратли спортчиларни тайёрлаш;

қишки спорт турлари бўйича ёш истиқболли спортчиларни танлаш ва тарбиялаш масалалари бўйича ихтисослаштирилган спорт мактаблари,

Олимпия ва Паралимпия спорт турларига тайёрлаш марказлари, клублар, Спортнинг қишки ва мураккаб техник турлари бўйича республика олий спорт маҳорати мактаби ва бошқа спорт-таълим муассасалари билан узлуксиз ҳамкорликни амалга ошириш;

қишки спорт турлари бўйича миллий терма жамоалар ва уларнинг захиралари иштирокида ўқув-машқ йиғинлари, республика ва минтақавий спорт мусобақаларини ташкил этиш ҳамда мунтазам равишда ўтказиб бориш, тренерлар ҳамда спортчиларнинг касб маҳорати даражасини ошириш учун тажриба алмашиш, шу жумладан хорижий мамлакатларнинг қишки спорт турлари бўйича мактаблари, клублари ва марказлари билан ҳамкорликни ривожлантириш.

Юқоридагилардан кўришимиз мумкинки бугунги кунда спортга бўлган муносабат тубдан ўзгарди. Қабул қилинган ҳужжатлар эса, спортнинг барча турларида ўз мевасини беради деб ҳисоблайман. Ҳақиқатдан ҳам “Одам спортсиз яшаши мумкинми?” деган табиий савол туғилади. Лекин ундан олдин айтишимиш керакки ҳаммамиз ҳам болалигимизда – мактаб даврида жисмоний тарбия дарсига қатнашганмиз ва бир кун бўлса ҳам – спортдан баҳраманд бўлганмиз. Демак спортсиз яшаш инсонга бир қатор ноқулайликлар келтириши табиийдир. Ўзи умуман спорт нима экан? Унинг жозибadorлиги нимада экан?

Sport (инглизча sport, асл қадимги французча “деспорт”нинг қисқартмаси — «ўйин», «ўйин-кулги») - бу одамларнинг (спортчиларнинг) жисмоний ва /ёки интеллектуал қобилиятларини таққослашдан иборат маълум қоидаларга мувофиқ ташкил этилган фаолияти. Sport – бу мусобақа мақсадида амалга ошириладиган жисмоний ёки интеллектуал фаолиятнинг ўзига хос тури, шунингдек, исиниш, машқ қилиш орқали уларга мақсадли тайёргарлик кўришдир. Дам олиш, жисмоний саломатликни босқичма-босқич яхшилашга интилиш, ақл даражасини ошириш, ахлоқий қониқиш, мукамаллик, шахсий, гуруҳий ва мутлақ рекордларни яхшилаш, шон-шуҳрат, ўз жисмоний имкониятлари ва кўникмаларини яхшилаш билан биргаликда sport жисмоний ва рухий хусусиятларни яхшилашга мўлжаллангандир. Юқори самарали спортнинг мақсади энг катта sport мусобақаларида мумкин бўлган энг юқори sport натижаларига ёки ғалабаларга эришишдир.

Ташкил этилган йили бўйича биринчи халқаро спорт уюшмалари

Вид спорта	Международные федерации спорта	Год основания
Гимнастика	Международная федерация гимнастики	1881

Гребля	Международная федерация гребных обществ	1892
Конькобежный спорт	Международный союз конькобежцев	1892
Боулинг	Международная федерация боулинга	1895
Велосипедный спорт	Международный союз велосипедистов	1900
Автомобильный спорт	Международная автомобильная федерация	1904
Футбол	Международная федерация футбольных ассоциаций	1904
Авиационный спорт	Международная авиационная федерация	1905
Стрелковый спорт	Международная федерация спортивной стрельбы	1905/1907
Парусный спорт	Международная федерация парусного спорта	1907
Мотоспорт	Международная федерация мотоспорта	1908
Плавание	Международная федерация плавания	1908
Хоккей	Международная лига хоккея на льду	1908
Крикет	Международный совет крикета	1909
Лёгкая атлетика	Международная ассоциация легкоатлетических федераций	1912
Теннис	Международная федерация тенниса	1912/1913
Борьба	Международная федерация объединённых стилей борьбы	1912/1914
Фехтование	Международная федерация фехтования	1913

Кейинги қабул қилинган ҳужжат бу Меҳнат кодексиدير. Ўзбекистон Республикасининг 2022 йил 28 октябрда қабул қилинган Меҳнат кодекси (янги таҳрири)

меҳнат вазифаси спорт мусобақаларига тайёргарлик кўришдан ва муайян турдаги ёки спорт турлари бўйича спорт мусобақаларида иштирок этишдан иборат бўлган ходимлар билан меҳнат муносабатларини тартибга солиш;

спортчилар меҳнатини ҳукукий жиҳатдан тартибга солишнинг ўзига хос хусусиятлари меҳнат тўғрисидаги қонунчиликда ва меҳнат ҳақидаги

бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда, шу жумладан жамоа келишувларида, жамоа шартномасида, шунингдек ички ҳужжатларда белгилаш;

Меҳнат Кодекси 104-моддасининг биринчи қисмида назарда тутилган шартлардан ташқари, спортчи билан тузиладиган меҳнат шартномасига қуйидагилар киритилиши шарт:

иш берувчининг машқ тадбирлари ўтказилишини ва спортчининг спорт мусобақаларида иштирок этишини таъминлаш мажбурияти тўғрисидаги шартлар;

спортчининг иш берувчи томонидан белгиланган спорт режимига риоя этиш ва спорт мусобақаларига тайёргарлик кўриш режаларини бажариш мажбурияти тўғрисидаги шартлар;

спортчининг спорт мусобақаларида фақат иш берувчининг кўрсатмаси бўйича иштирок этиш мажбурияти тўғрисидаги шартлар;

спортчининг халқаро допингга қарши ташкилотлар томонидан тасдиқланган допингга қарши қоидаларга риоя этиш, допинг назоратидан ўтиш мажбурияти тўғрисидаги шартлар;

иш берувчининг спортчининг ҳаёти ва соғлиғи суғурта қилинишини, шунингдек спортчининг қўшимча тиббий ва бошқа хизматларни олиш мақсадида тиббий суғурта қилинишини таъминлашга доир мажбурияти тўғрисидаги шартлар, белгилаб берилди.

Спортчи билан тузилган меҳнат шартномасини бекор қилиш учун ушбу Кодексда ва бошқа қонунларда назарда тутилган асослардан ташқари қуйидагилар асос бўлиши мумкин:

1) олти ой ва ундан кўп муддатга спортдан четлаштирилганлик;

2) халқаро допингга қарши ташкилотлар тасдиқлаган допингга қарши қоидаларнинг спортчи томонидан бузилганлиги, шу жумладан бир марта бузилганлиги.

Меҳнат шартномасини спортчининг ташаббуси билан бекор қилиш тўғрисидаги огоҳлантириш муддатининг давомийлиги меҳнат шартномаси тарафлари томонидан тегишли спорт тури ёки турлари бўйича Ўзбекистон Республикаси спорт федерацияларининг (ассоциацияларининг) тавсияларига кўра Ўзбекистон Республикаси Спортни ривожлантириш вазирлиги белгилайдиган муддатлар инобатга олинган ҳолда аниқланади.

Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда бугун Ўзбекистон Республикасининг “Спорт кодекси”ни яратиш кераклигини таъкидлаш этаман. Спорт – бу инсоннинг узвий ҳаётининг бир қисмидир. Спортни танлаган одамда маънавий қашшоқлик ҳам кузатилмайди. Узоқ йиллар давомида ҳаётимизда шуни кузатдикки, гувоҳ бўлдикки, спорт билан

шуғулланган йигит қизларимиз, дўстларимиз, синфдошларимиз ҳамма жойда обрў-эътибор қозонишди. Мактабда намунали ўқувчи бўлди (худди бугунги шахматчи ўқувчиларимиз каби). Соғлом ҳаёт тарзига амал қилишди. Маҳаллада намунали фарзанд бўлиб ном қозонишди.

Адабиётлар:

1. Мирзиёев, Шавкат Миромонович. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ /Ш.М. Мирзиёев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 56 б.;
2. Мирзиёев, Шавкат Миромонович. Танкидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик - ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маъруза. 2017 йил 14 январь /Ш.М. Мирзиёев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 104 б.;
3. Мирзиёев, Шавкат Миромонович. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маъруза. 2016 йил 7 декабрь /Ш.М.Мирзиёев. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – 48 б.;
4. Мирзиёев, Шавкат Миромонович. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга кураамиз. Мазкур китобдан Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2016 йил 1 ноябрдан 24 ноябрга қадар Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри сайловчилари вакиллари билан ўтказилган сайловолди учрашувларида сўзлаган нутқлари ўрин олган /Ш.М.Мирзиёев. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2017. – 488 б.;
5. Мирзиёев, Шавкат Миромонович. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз /Ш. М. Мирзиёев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 592 б.;
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июндаги “Давлат спорт-таълим муассасалари фаолиятини мутлақо янги тизим асосида ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори;
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 16 ноябрдаги “Киберспорт турларини янада ривожлантириш ва кенг оммалаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги қарори;
8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 30 декабрдаги “Олимпия ва паралимпия спорт турларига тайёрлаш марказлари фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори;
9. Вазирлар Маҳкамасининг 2023 йил 6 январдаги “Қишки спорт турлари бўйича республика ихтисослаштирилган спорт мактаби фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори;
10. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси (янги таҳрири). 2022 йил 28 октябрь. <https://lex.uz/docs/6257288>

РЕЗЮМЕ

Мақолада ҳозирги кунда спортга берилаётган эътибор, спорт тадбирларига қаратилаётган давлат сиёсатининг мазмун-моҳияти, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2022 йил 6 июндаги “Давлат спорт-таълим муассасалари фаолиятини мутлақо янги тизим асосида ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, Вазирлар Маҳкамасининг 2022 йил 30 декабрдаги “Олимпия ва паралимпия спорт турларига тайёрлаш марказлари фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори ва 2023 йил 6 январдаги “Қишки спорт турлари бўйича республика ихтисос-

слаштирилган спорт мактаби фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорлари ҳақида фикр юритилади.

РЕЗЮМЕ

В статье уделено внимание спорту, сущности государственной политики, ориентированной на спортивные мероприятия, постановление Президента Республики Узбекистан от 6 июня 2022 года «О мерах по организации деятельности государственных физкультурно-образовательных учреждений на базе на совершенно новой системе», постановление Кабинета Министров от 30 декабря 2022 г. Постановление «О мерах по организации деятельности центров подготовки олимпийских и паралимпийских видов спорта» и постановления от 6 января 2023 г. «О мерах по организации обсуждена деятельность республиканской специализированной спортивной школы по зимним видам спорта».

SUMMARY

The article focuses on sports, the essence of state policy focused on sporting events, the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan dated June 6, 2022 «On measures to organize the activities of state sports and educational institutions based on a completely new system», Decree of the Cabinet of Ministers dated December 30, 2022 d. The Decree “On measures to organize the activities of training centers for Olympic and Paralympic sports” and the resolution of January 6, 2023 “On measures to organize the activities of the republican specialized sports school in winter sports were discussed.”

МЕХАНИЗМЫ ПОДГОТОВКИ КУРСАНТОВ В БОРЬБЕ НА ПОЯСАХ

Мирзаев А.М.

*доцент д.п.н кафедры боевой и физической
подготовки Академии МВД РУз*

Tayansh so‘zlar: mexanizm, kursant, belbog’li kurash, tezkorlik, chaqqonlik, egiluvchanlik, nazorat mashqlari, murabbiy, doira, o‘yin, qobiliyat, ginetik omillar, tarif.harakat faolligi.

Ключевые слова: механизм, курсант, борьба на поясах, скорость, ловкость, гибкость, контрольные упражнения, тренажер, круг, игра, способность, кинетические факторы, темп, двигательная активность.

Key words: mechanism, cadet, belt wrestling, speed, agility, flexibility, control exercises, trainer, circle, game, ability, kinetic factors, rate. movement activity.

В мире в условиях информационной среды проводится ряд научных исследований по повышению физической активности студентов, совершенствованию дидактической системы развития валеологических умений за счет использования физических подходов. В спортивных школах для детей и подростков стали необходимостью исследования, направленные на совершенствование организационно-педагогической базы, выявление педагогических и психологических особенностей и факторов, создание учебно-методического обеспечения занятий по борьбе на поясе, широкую популяризацию исторического спорта среди детей и подростков, а также создание учебных пособий для занятий по видам спорта, в том числе, совершенствование механизмов взаимодействия тренеров и спортсменов.

В то же время в сфере физической культуры и спорта широко осуществляется привлечение молодежи к спортивным занятиям путем реализации конкретной программы, способствующей укреплению здоровья населения. Наша цель – отобрать из их числа талантливых борцов и сформировать в стране всесторонне зрелого и физически здорового человека с высокой культурой [2, с.1].

Основная часть. Сегодня особое внимание уделяется развитию национальной борьбы в нашей республике. В частности, Постановление Президента от 2 октября 2017 г. № ПП-3306 о мерах по дальнейшему развитию национального вида спорта «Борьба» [2].

Борьба на поясах на протяжении веков и до настоящего времени претерпела определенные изменения, связанные с техникой выполнения приемов, тактикой ведения поединка и, конечно же, самих правил проведения состязаний, но при этом не потеряла своей традиционности. Введение новых правил в борьбе на поясах стало своеобразной ступенью в продвижении этого вида национальной борьбы к профессиональному спорту. Можно сказать, борьбу на поясах можно смело причислить к одному из древнейших видов спорта, который своим рождением обязан древним тюркам. Ценные сведения о географии и месте борьбы на поясах в укладе жизни тюркских племен содержатся в трудах Махмуда Кашгари, всемирно известного историка и ученого, его труды датируются XI веком новой эры. В своем сочинении «Devonu lugatit turk» Кашкагари повествует: «Они, ухватившись за рукава, раскачивают соперника из стороны в сторону с тем, чтобы вывести его из равновесия и повалить на ковер» [6]. Введенные современные правила, с одной стороны, нарушают традиционность борьбы на поясах, но с другой стороны способствуют его дальнейшему усовершенствованию. Несмотря на это, этот вид спорта сохраняет свою самобытность и сегодня.

Сегодня в нашей стране этот национальный вид спорта широко используется во всех в военнозированных сферах, а также имеет свой индивидуальный механизм обучения и подходы совершенствования. Один из подходов совершенствования является кластерный подход.

В основу кластерного подхода положено понятие «кластер», согласно которому следует понимать сконцентрированные по географическому принципу группы взаимосвязанных компаний, специализированных поставщиков, фирм, организаций, торговых объединений в определенных областях, конкурирующих, но вместе с тем ведущих совместную работу [6].

А, механизм обучения – это совокупность способов и принципов обучения, которые повышают эффективность образовательного процесса [8]. Механизмы обучения курсантов борьбе на поясах на основе кластерного подхода в военнозированных учебных заведениях включает совокупность способов и принципов обучения, которые повышают эффективность образовательного процесса. Все способы и принципы поэтапно реализуются совместно с непрерывным образованием.

Итак, к механизмам обучения можно отнести: систематичность образовательного процесса; последовательность образовательного процесса;

наглядность образовательного процесса; доступность образовательного процесса; учет возрастных особенностей в образовании [8].

Таким образом, основные механизмы в образовании создают целостную структуру обучения [8]. В заключении, можно сказать, что механизм обучения курсантов борьбе на поясах в военнотренированных учебных заведениях начинается с дошкольного этапа и развитие этого механизма с кластерным подходом развивается в последующих этапах: среднеобразовательном, среднеспециальном (академическом лицее) и в военнотренированном высшем учебном заведении.

Литература:

1. Даминов И. А. Развитие физических качеств юных борцов средствами подвижных игр. — стр. 7.
2. Усмонходжаев Т.С. Миллий ҳаракатли ўйинлар. Тошкент. «Ўқитувчи» 2000 йил, 53-54 б.
3. Кузнецов А.С. Шулика Ю.А. Теоретические основы и методология овладения техникой и тактикой борьбы на поясах. Казань: Поволжская ГАФКСИТ. 2010: 264.
4. Кашгарий М. Devonu lugatit turk. Фан Нашриёти. 1960; 1: 344.
5. Лубышева Л. И. д.п.н., профессор Кластерный подход в развитии отрасли физической культуры и спорта. В поисках нового прорыва. Выпуск №6, 2020.

Интернет ресурсы:

6. <https://www.internetdownloadmanager.com/download3.html?lng=ru>.

РЕЗЮМЕ

Мақоланинг мақсади кластер ёндашув асосида курсантларни белбоғли курашга ўргатиш механизмлари такомиллаштиришдан иборат. Мақолада механизмларнинг турли шакллари келтирилган, ушбу механизм бўйича кластер ёндашув берилган, илмий услубий адабиётлар, ушбу мавзунинг долзарблиги ва мақсади ҳамда белбоғли кураш ҳақида умумий тасаввур олиш бўйича хулоса ва тавсиялар таҳлил этилган.

РЕЗЮМЕ

Целью статьи является совершенствование механизмов обучения курсантов борьбе на поясах с помощью кластерного подхода. В статье представлены различные формы механизмов, дана кластер подход по данному механизму; представлен анализ научно-методической литературы, актуальность и цель данной тематики, а также выводы и рекомендации для получения общего представления о борьбе на поясах.

SUMMARY

The purpose of the article is to improve the inter-course training of belt borbe cadets using the cluster approach. Various forms of mechanisms are presented in the state, a cluster approach is given to the data mechanism in military educational institutions; An analysis of the scientific and methodological literature, the relevance and subject matter of these data, as well as conclusions and recommendations for obtaining a general idea of the struggle of the industry are presented.

ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БОРЬБЫ В УЗБЕКИСТАНЕ

Бердиев Б. Ч.

*Преподаватель факультета спортивной
деятельности и менеджмента Термезского государственного университета*

Таянч сўзлар: kurash, belbog`li kurash, avlod, jismoniy tarbiya.

Ключевые слова: кураш, борьба на поясах, поколение, физическая подготовка.

Key words: kurash, belt wrestling, generation, physical training.

Введение. Кураш (что переводится как «достижение целей честными средствами») - вид борьбы на поясах, традиционный национальный вид спорта у тюркских народов, официально включенный во Всемирную сеть неолимпийских видов спорта и поддерживаемый ЮНЕСКО. Считается, что этот вид боевого искусства появился на территории нынешнего Узбекистана около 3,5 тысяч лет назад.

Основная часть. Борьба «кураш», национальный вид спорта Узбекистана, является одним из древнейших видов спорта и имеет свою славную и интересную историю. Древневосточные источники описывают кураш как блестящее боевое искусство. Известный венгерский ученый Л. Кун в своей книге «Всеобщая история физической культуры и спорта» отмечает, что кураш имеет древнюю историю. Он также указывает, что этим видом спорта занимаются в Иране, Турции, Индии и Средней Азии, а именно в Туране. В постоянных местах проживания древнего человека наряду со сценами охоты начали появляться изображения борющихся людей. В частности, на стенных рисунках египетских пирамид были найдены изображения борца с высокой техникой. Бронзовая статуэтка, изготовленная приблизительно в XXVIII веке до нашей эры считается самым древним памятником «белбогли кураш» (вид кураша, в котором борцы состязаются держа за ремень противника) [2; с. 10]. На его основе лежит прием удушения.

В древнем легендарном эпосе «Алпомиш» кураш описывается как самое популярное и любимое боевое искусство.

В эпосе «Алпамыш» очень ярко изображены состязания борцов, их техника, ловкость. Собственно, очень красочно звучит речь Барчинай, когда

она объявляет свое условие: «Выйду замуж за богатыря, преодолевшего сопротивление девяноста борцов...» [3; с. 121].

Историк и философ Геродот в своей «Истории» описал обычаи и традиции древнего Узбекистана. Ибн Сина считал, что этот вид боевого искусства питает не только тело, но и разум, а Тамерлан включил кураш в программы физической подготовки и самообороны своей непобедимой армии. Его также практиковали перед крупными сражениями, где мастера боевых искусств с обеих сторон сражались друг с другом. Иногда полководец объявлял перемирие, и битва отменялась. Помимо боевых искусств, вина также является популярным развлечением во время различных праздников и фестивалей. С годами кураш не утратил своей популярности в народе и стал одной из самых любимых и уважаемых традиций среди жителей Узбекистана. На протяжении веков правила, техника, традиции и философия кураш передавались из поколения в поколение. Однако, поскольку каждая семья знакома с кураш, нет никакой попытки систематизировать и обобщить всю информацию о нем. Более того, кураш никогда не покидало пределы Центральной Азии. В 1980 году Коммилль Юсупов, специалист по кураш, дзюдо и самбо, начал свои исследования, и через десять лет были созданы универсальные правила для кураш. Тысячелетние традиции были тщательно изучены, весовые категории, терминология, движения, время матчей, форма борцов и судей были точно определены. Словом, было предусмотрено все необходимое для превращения древней народной забавы в современный вид спорта. Классическая борцовская форма - это мешковатые белые брюки и мешковатая рубашка. Неотъемлемой частью этой формы является тканевый пояс, используемый для удобного захвата соперника. Пояс изготавливается из мягкой ткани длиной 180-220 см и шириной 50-70 см. Основные правила крикета очень просты. Матч проводится на мате толщиной не менее 5 см, разложенном на отдельные рабочую, защитную и пассивную зоны; два соперника находятся вместе в рабочей зоне, с защитной зоной в центре ковра и пассивной зоной в центре ковра; два соперника находятся вместе в пассивной зоне. Единственное положение, в котором проводятся соревнования, - это положение стоя. В рейтинговых поединках условием победы является бросок соперника на спину. Для достижения этой цели разрешены только броски и захваты, которые оцениваются судьями. Кураш - это безопасное и простое боевое искусство, в котором нет болевых, ударов, удушающих приемов или борьбы ниже пояса. Однако поединки могут быть очень динамичными и зрелищными.

Вывод. Кураш воплощает в себе многовековые философии и ценности, такие как уважение к сопернику, гуманизм, честность и мужество довести дело до конца. Это боевое искусство является одним из новейших международных видов спорта и начинает завоевывать популярность во всем мире. Регулярно проводятся чемпионаты мира по кураш, а также чемпионаты России и Европы. В 1998 году в Ташкенте была основана Международная ассоциация кураш, в которую вошли представители 28 стран Азии, Африки и Европы.

Из вышесказанного можно сделать вывод, что борьба «кураш», национальный вид спорта Узбекистана, существует очень давно. На протяжении веков ее техника менялась и развивалась. Кураш служит средством демонстрации силы и мастерства богатыря и зрелищным элементом национальных праздников узбекского народа.

Литература:

1. Керимов Ф. А. Теория и методика спортивного кураша. — Ташкент, 2001.
2. Национальная энциклопедия Узбекистана. — Ташкент, 2001.
3. Алпамыш. Героический эпос узбекского народа. — Ташкент, 1998.

РЕЗЮМЕ

Maqolada turkiy xalqlarning milliy kurashi haqida soʻz boradi. Zamonaviy Oʻzbekiston hududida jang sanʼatining bu turi, ehtimol, taxminan 3,5 ming yil oldin paydo boʻlgan. Asrlar davomida kurash kurashining qoidalari, uslublari, anʼanalari, falsafasi avloddan-avlodga oʻtib kelmoqda. Tarixchi va faylasuf Gerodot oʻzining “Tarix” asarida boshqa qadimiy oʻzbek urf-odat va anʼanalari qatorida kurashga ham batafsil toʻxtalib oʻtgan. Ibn Sino jang sanʼatining bu turini nafaqat jismoniy salomatlik, balki ruh uchun ham foydali deb hisoblagan. Temurlan kurashni yengilmas armiya askarlarining jismoniy tarbiya va oʻzini himoya qilish dasturlariga kiritdi.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается о национальной борьбе на поясах у тюркских народов. На территории современного Узбекистана этот вид боевого искусства появился, вероятно, около 3,5 тысяч лет назад. На протяжении веков правила, техника, традиции и философия борьбы кураш передавались из поколения в поколение. Историк и философ Геродот в своей книге «История» подробно описал кураш среди других древних узбекских обычаев и традиций. Ибн Сина считал этот вид боевого искусства полезным не только для физического здоровья, но и для души. Тамерлан ввел кураш в программы физической подготовки и самообороны воинов Непобедимой армии.

SUMMARY

The article deals with the national belt wrestling of the Turkic peoples. On the territory of modern Uzbekistan, this type of martial art appeared probably about 3.5 thousand years ago. For centuries, the rules, techniques, traditions and philosophy of kurash wrestling have been passed down from generation to generation. The historian and philosopher Herodotus in his book «History» described in detail the kurash among other ancient Uzbek customs and traditions. Ibn Sina considered this kind of martial art useful not only for physical health, but also for the soul. Tamerlane introduced kurash into the physical training and self-defense programs of the Invincible Army soldiers.

ISSN 2181-7138

Т. Н. Қары Ниязий атындағы Өзбекстан педагогикалық
илим-изертлеу институтының Ж. Орынбаев атындағы Қарақалпақстан филиалы

**«МУҒАЛЛИМ ҲАМ ҮЗЛИКСИЗ
БИЛИМЛЕНДИРИЎ»**

№ 3

Нөкис — 2023

Басып шығыўға жуўапкер:

А. Тилегенов

Баспаға таярлаған:

А. Тилегенов, Р. Утепов

Компьютерде таярлаған:

П. Реймбаев

Мәнзил: Нөкис қаласы, Ерназар Алакөз көшеси №54

Тел.: 224-23-00

e-mail: uzniiipnkkf@mail.uz,

mugallim-pednauk@mail.uz

www.mugallim-uzliksiz-bilim.uz

Журналға келген мақалаларға жуўап қайтарылмайды, журналда жарияланған мақалалардан алынған үзіндилер «Муғаллим ҳәм үзликсиз билимлендириў» журналынан алынды, деп көрсетилиўи шәрт. Журналға 5-6 бет көлеминдеги материаллар еки интервалда TIMES NEW ROMAN шрифтинде электрон версиясы менен бирге қабыл етиледі. Мақалада келтирилген мағлыўматларға автор жуўапкер.

Оригинал-макеттен басыўға рухсат етилди 8.06.2023. Форматы 70x100¹/₈

«Таймс» гарнитурасында офсет усылында басылды.

Шәртли б.т. 29,5 . Нашр. т. Нұсқасы _____ Буйыртпа №